

Ненад Љубинковић
ТРАГАЊА И ОДГОВОРИ
Студије из народне књижевности и фолклора (I)

Библиотека
СРПСКО УСМЕНО СТВАРАЛАШТВО
Књига 5

Уредник
СНЕЖАНА САМАРЦИЈА

Рецензенти
проф. др НАДА МИЛОШЕВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ
дописни члан САНУ
др БОШКО СУВАЈЦИЋ

Књига је резултат рада на пројекту
„Српско усмено стваралаштво”
(ON 148023 – D)
Института за књижевност и уметност у Београду

Штампање је омогућило
Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

НЕНАД ЉУБИНКОВИЋ

ТРАГАЊА И ОДГОВОРИ

Студије из народне књижевности
и фолклора (I)

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ

Београд, 2010.

САДРЖАЈ

I

НАРОДНЕ ПЕСМЕ ДУГОГА СТИХА	9
О ВРЕМЕНУ И РАЗЛОЗИМА НАСТАНКА <i>ЕРЛАНГЕНСКОГ РУКОПИСА СТАРИХ СРПСКОХРВАТСКИХ</i> <i>НАРОДНИХ ПЕСАМА</i>	120

II

ВУКОВА ЧЕТВРТА КЊИГА ЛАЈПЦИШКОГ ИЗДАЊА И БУДИМСКА <i>ПЈЕВАНИЈА</i> СИМЕ МИЛУТИНОВИЋА	135
ЛЕГЕНДА О ВЛАДИМИРУ И КОСАРИ – ИЗМЕЋУ ПИСАНЕ И УСМЕНЕ КЊИЖЕВНОСТИ	153
ВИЛИНО ВИЈАЛИШТЕ – ВИЛИНСКИ, БОЖАНСКИ ВРТ	162
СЕМАНТИКА И СИМБОЛИКА СИНТАГМЕ СВЕТА ГОРА И ЛЕКСЕМА ВИЛИНДАР, ВИЛЕНДАР И ХИЛАНДАР У НАШОЈ ЕПСКОЈ НАРОДНОЈ ПОЕЗИЈИ	170
СВЕТИ САВА – БОЖИЈИ УГОДНИК, ДРЖАВНИК, МИТСКИ РОДОНАЧАЛНИК	195
МОДЕЛИ ЕПСКИХ ЈУНАКА И ЊИХОВИХ ПРОТИВНИКА У СРПСКОХРВАТСКОЈ ДЕСЕТЕРАЧКОЈ ЕПИЦИ	222
ВОЈВОДА МОМЧИЛО У СУВРЕМЕНИМ ХРОНИКАМА И УСМЕНОЈ ЕПСКОЈ НАРОДНОЈ ПЕСМИ	229
КРАЉЕВИЋ МАРКО — ИСТОРИЈА, МИТ, ЛЕГЕНДА	246
КОСОВСКА БИТКА У СВОМЕ ВРЕМЕНУ И У ВИЋЕЊУ ПОТОМАКА ИЛИ ЛОГИКА РАЗВОЈА ЕПСКИХ ЛЕГЕНДИ О КОСОВСКОМЕ БОЈУ	257

КОСОВСКА ЛЕГЕНДА У РУСКОМ ЛЕТОПИСНОМ СВОДУ ИЗ ВРЕМЕНА ЦАРА ИВАНА IV ГРОЗНОГ	287
ИЗМЕЂУ АНАЛИЗЕ И КОНСТРУКЦИЈЕ – „СРЕМСКА ТЕОРИЈА” О ПОСТАНКУ ЈУНАЧКИХ НАРОДНИХ ПЕСАМА	321
СЛОЈЕВИТОСТ И СПЕЦИФИЧНА ПОЕТИКА ХАЈДУЧКИХ НАРОДНИХ ПЕСАМА	329
ОД ИСТОРИЈЕ ДО „НАРОДНЕ ИСТОРИЈЕ” – КАРАЂОРЂЕВ НЕДОВРШЕН ПРЕЛАЗАК ИЗ ЖИВОТА У МИТ	341

III

ГУБИТНИЦИ СТАРЦА МИЛИЈЕ	373
БАНОВИЋ СТРАХИЊА	373
ЖЕНИДБА МАКСИМА ЦРНОЈЕВИЋА	395
СЕСТРА ЛЕКЕ КАПЕТАНА	414
ГАВРАН ХАРАМБАША И ЛИМО	431
ПЕСНИК – ЗЛОВИДНИК	458
ИМЕНИК ЛИЧНИХ ИМЕНА	467
ГЕОГРАФСКИ ПОЈМОВИ, НАЗИВИ МЕСТА И САКРАЛНИХ ОБЈЕКТА	487
БЕЛЕШКА УЗ ОВО ИЗДАЊЕ	495
БЕЛЕШКА О АУТОРУ	499

I

НАРОДНЕ ПЕСМЕ ДУГОГА СТИХА

*Своме поштованом професору и
драгом пријатељу – Раику Димитријевићу*

„Мене као јеретика међу јеретичима, увек су привлачили необични судови, крајњи заокрети мисли, опречности мишљења...” (А. Жид, *Плодови*)

ИСПРЕД УВОДА. Овај текст је полемички. Подвргавају се преиспитивању, дакле и сумњи, методе досада коришћене у југословенској науци о усменој књижевности – *нови метод се не нуди*. Утврђује се постојање заблуда и њихова распрострањеност. У томе смислу он би могао да буде поучно – деструктиван. Текстови који буду следили овај имаће израженију конструктивну намеру. Анализирањем практичних могућности и немогућности различитих научноистраживачких метода (историјског, филолошког, стилистичког, психоаналитичког, антрополошког, феноменолошког, структуралистичког итд.) доћи ће се, ако све буде обављено исправно, до индиција на основу којих би могао да се предложи одређен научнотеоријски и научноистраживачки приступ феномену усмене књижевности.

УВОД. Прошла су готово два века од дана када је културна Европа, захваљујући Италијану Алберту Фортису, први пут чула за српскохрватске народне песме. У томе раздобљу о народним песмама се писало, за њима се уздисало, њима се махало. Дошло је време свођења рачуна и укупни салдо није позитиван. Понесени каткад романтичним, каткад националним, а не мало пута и националистичким жаром, бројни зналци су уложили пуно труда и изгубили много времена не доприневши ни науци о књижевности, ни науци уопште колико су могли. Многа питања

у проучавању југословенских књижевности, као и у проучавању народне књижевности југословенских народа – остала су не само без правога одговора, већ и затрпана баластима разних предубеђења, или разних обзира. Данас је тешко рећи да ли је теже носити се са првима, или са другима. Примедбе би се могле ставити и на методе које су примењиване у проучавању народне књижевности југословенских народа; мислим дакако само на оне методе које нису биле свесна последица романтичних, националних или националистичких тежњи. Методе у проучавању народне књижевности југословенских народа су, у целини гледавши, крајње једностране. Народна књижевност посматрана је или као својеврстан историјски извор, или као књижевност (али не као *усмена*, дакле специфична врста књижевности). Постављена између историје и текстологије, читана и тумачена било као историјски документ, било као *написан* текст – усмена књижевност југословенских народа, издвојена из средине која ју је стварала и неговала – престала је да буде и живот и део живота и постала мртво слово на хартији. Испитивачима новије и нове књижевности у већини случајева је јасно да је за правилно сагледавање свих димензија једнога дела и за исправно тумачење потребно познавање и других наука, као и других уметности (филозофије, социологије, психологије, историје, политичке економије, лингвистике, стилистике итд, односно сликарства, вајарства, музике итд.). Међутим, ова крајње једноставна истина није присутна у проучавањима народне књижевности. Проучаваоци те књижевности у већини сматрају (на жалост, изузетака је мало и међу тим малобројним у већини су научни радници којима проучавање усмене књижевности није „струка“) да за тумачење епске и лирске народне песме, на пример, не морају да имају ни основна знања из митологије, религије, етнологије, археологије, историје уметности, па чак и историје. Стање у проучавању народне књижевности биће јасније, ако се подвуче чињеница да је Маретићева историја народне епике (написана 1909) још увек веома актуелна, концепцијски, а и методолошки – *модерна*. Мар-

тићева књига, укратко речено, одражава стање европске науке с краја XIX и почетка XX века. Нажалост, није мали број оних који желе да се баве проучавањем усмене књижевности, за које су и Маретићева идеја и методологија далеки идеал. Маретић истиче три вида, или три стране народне епике које треба проучавати: „прво је њена *техника* и уопће *начин приказивања*; друго је њен *одношај према историји*; треће је *садржај* или *мотиви* у њој обрађени”.¹ Практично, ове теме су остале и до данас. Осим заиста ретких изузетака, народна песма, а ни народна епика (најчешће проучавани вид народне песме) није посматрана ни са сложенијим искуствима и знањима: филозофа, социолога, психолога, лингвиста-етнолога, стилиста итд. Уосталом, ни саме теме које је Маретић формулисао нису проучаване. До дана данашњег – немамо свеобухватне (и научне) студије о стиху, стилу и структури народне песме (епске и лирске), а сличан случај је и са прозним народним стваралаштвом. Студије и чланци који указују на везе између историје и народне песме – показују, често, недовољно познавање и историјских докумената и народне песме. Проучаваоци мотива, пак, могу се готово на прсте избројати. Нова тема и методски веома занимљива јесте проучавање поетског речника народних певача. Проучавањима аутентичности народне књижевности и њених веза са уметничком књижевношћу углавном су се (и са успехом) бавили научни прегаоци којима изучавање усмене књижевности није била струка. Усмена књижевност југословенских народа била је често предмет проучавања истраживача специјализованих у другим наукама. Многима од њих може се замерити да нису знали ни основну литературу о предмету свога интересовања и да су или отварали отворена врата, или тражили отвор на таваници.

И тако, мада је прошло готово две стотине година од дана када је народна књижевност југословенских народа почела да стиче глас у културној Европи, проучавање те књижевности, у

¹ Т. Маретић, *Naša narodna epika*, Beograd, 1966², 35.

целини узевши (дакле изузимајући ретке прегаоце), налази се и концепцијски и методски готово на нивоу XIX века, покаткад чак и испод тог нивоа. Неопходно је извршити преиспитивање свих аксиомских судова (а они су бројни) изречених у вези са народном, односно усменом књижевности, као и свих ставова-хипотеза и хипотетичних судова. Нити ће бити лако, нити ће моћи брзо да се крене новим путем, уз то још и *правим*. Сви ми који се бавимо, или желимо да се бавимо проучавањима народне књижевности (без обзира да ли имамо 60 или 30 година) одрасли смо и учили смо се у одређеном духу и на одређеним традицијама. Свесни смо да тај пут данас више није добар. Боримо се и против одређеног духа и против одређених традиција; рушимо утврђени пут и оспоравамо устоличене ауторитете. Незахвално је (али нужно) и једно и друго. Разарамо једну зграду – да ли гарантујемо солидније темеље другој? Тражимо нови пут – а можда ступамо и даље добро познатом стазом Сизифовом. Изналазимо нове методе – а можда негирамо и оно што је било неопходно задржати од старих.

И ДАЉЕ УВОД. Бројни радови, студије и расправе о народној књижевности показују крајњу неуједначеност у семантичком одређивању основних оперативних термина и приморавају ме да пре било чега другог, недвосмислено одредим значење које неким битним појмовима придајем у своме (и овом) тексту. Нису у питању тежње за успостављањем нових дефиниција, ни теоријска расправљања око одређених термина и појмова. Једноставно је неопходно, пошто се песме дугога стиха зову час народним, час уметничким песмама и пошто се национално приписују разним народима (Хрватима, Србима, Бугарима, Македонцима) да напишем (не да кажем):

Шта је народна песма (првенствено епска)?

Постоји ли национална припадност народне песме?

Неважно је да ли су одговори које ћу дати на ова два питања научно тачни и теоријски чисти. Нужно је само да нема забуне око тога „шта је аутор тиме хтео да каже”. За научну акрибију (крајњу) и теорију биће и касније прилике.

И народну (усмену) књижевност и уметничку (писану) књижевност – ствара појединац. Разлика међу њима била би у томе што појединац који ствара народну песму изражава став, жеље и стремљења једне средине (оне којој припада) исказујући оно што остали мисле и осећају и чему теже – и сликовитије и целовитије, дакле богатије од њих. Појединци који касније преносе ту и такву песму или причу чине то или механички, или пак делају на исти начин као и првобитни творац – прилагођавајући творевину својој средини, времену, схватањима. Епске народне песме и прозна казивања (приповетке, легенде и сл.) мењају се чешће и теже нестају потпуно. Лирске, нарочито обредне народне песме и сажета народна казивања (пословице, питалице, загонетке и сл.) мењају се далеко мање, јер их окамењује одређени обредни, односно магијски ритуал. Оне или живе, или нестају, изузетно ретко прилагођавају се. Основна одлика народне књижевности је да средина говори кроз појединца – творца. Творац уметничке (писане) књижевности, пак, говори о средини чији може, али не мора да буде део – износећи своја и друга схватања која не морају да буду одраз средине о којој се говори, а ни одраз средине из које потиче. Народна (усмена) књижевност настаје из посматрања, опсервирања средине. Све дефиниције народне књижевности и народне песме посебно, које су говориле о анонимној и неанонимној књижевности – бесмислене су. Ни суштина народне (усмене) књижевности, ни бит уметничке (писане) књижевности, нити пак њина међусобна разлика немају никакве везе са анонимности, или неанонимности њихових твораца.

Под народном песмом (епском првенствено) треба „подразумевати” песму коју је испевао појединац, која је прилагођена и при усменом преношењу се прилагођава увек укусу и захтевима средине и захтевима појединца (као дела средине). Могу се

мењати личности, може се мењати и сам догађај, али никада ниједна средина није чувала песме које јој нису ништа значиле. Онога тренутка када народна песма изгуби интимни разлог постојања за средину у којој се налази – она нестаје.

Појам националне (читај националистичке) припадности народне песме (епске) на српскохрватском језичком подручју створен је на основу верске припадности. Са правом се може говорити о извесној православној, односно католичкој обојености неких народних песама (остављамо за сада по страни муслиманске народне песме). Може се чак тврдити да народну песму, у одређеним тренуцима, као средство за васпитање народног мишљења користе обе цркве (и источна и западна). Неке народне песме које опевају издају Вука, односно Ђурђа Бранковића, вероватно су и настале, а свакако су дотеране на територији која је била под јурисдикцијом Католичке цркве. Оба Бранковића су оптужена за издају не толико народа, колико вере (праве, наравно). Први за издају у Првом, други за издају у Другом косовском боју. Чини се да би у светлу интереса римске цркве требало сагледати акције многих трудољубивих и родољубивих католичких свештеника, који су пре свега богољубиво сакупљали и записивали народне песме и предања. Романтичне заљубљености у народно стваралаштво није у њима било онолико, колико смо ми каткада склони да верујемо. Православна црква није много заостајала. Њој, шире узевши, треба да захвалимо за косовски циклус о кнезу Лазару, за многе слепачке песме. Појам националне припадности (у национално-националистичком смислу) народне песме (у ствари се, по правилу, мисли на епску песму) створен је у Вуковом романтичном, а надасве национално обележеном веку. Народне песме (епске) поседују веома ретко стварну, чврсто изражену националну припадност. Такав изузетак су песме настале у XIX веку (евентуално и крајем XVIII века) у време борби за слободу (Првог и Другог српског устанка). Сматрам да је погрешно називати српским (у национално-националистичком смислу) – хајдучке песме, или хрватским – ускочке. Оне су типичан пример „еснафске” припадности. Настале у кру-

говима хајдучких, односно ускочких дружина, оне су међ њима и живеље. (Многе хајдучке песме, на пример, су и забележене од хајдука). Хајдуци, који су у романтичним заносима не мало пута узимани као представници српства – постају стварно Срби тек у Првом и Другом устанку (а и тада им је потребно времена) када превазилазе уска, шићарцијска схватања. Трагове тих и таквих схватања налазимо и у, иначе дивној, песми о Старом Вујадину:

„Кад не казах за те хитре ноге (...) – 57
 Ја не казах за лажљиве очи,
 Које су ме на зло наводиле
 Гледајући с највише планине,
 Гледајући доље на друмове, – 65
Куд пролазе Турци и трговци.”

ТУРЦИ И ТРГОВЦИ, ТУРЦИ ИЛИ ТРГОВЦИ – СВЕ ЈЕ ЈЕДНО. Можда се може рећи да је, поред националне, у питању и класна борба. Није! У малим сеоским црквама чију су изградњу и живописање омогућавали сељани својим скромним средствима – сликао је неуки зограф и хајдука у страшним мукама пакла (на пример у манастиру Темској). Чак ни у време Првог и Другог српског устанка, народ их није примао (бар не у целини) раширених руку. Једино се тако могу схватити савремени записи о страхотама које у селу направи Хајдук Вељко са својим бећарима. Много штошта је романтични и националистички деветнаести век искренуо у свом огледалу. Међутим, у деветнаестом веку националне, па и националистичке тежње имају своје несумњиво историјско оправдање. У то време Јужни Словени и сви заједно и сваки јужнословенски народ појединачно – доказују политичкој и културној Европи своје право на националност, односно самосталност. Сада је двадесети век и од многих ствари дели нас по сто и више година. Оно што је некада било свесна или несвесна научна неистина, али политичка потреба – данас је научно неопорочно, а политички погрешно.

Укратко, пошто песме дугога стиха нису настале ни крајем XVIII века, ни у XIX веку и ничим не показују своју национално-националистичку опредељеност (а верска опредељеност, различита, постоји) – не може се вршити њихово накнадно национално посвећивање.

Сачуване у малом броју, народне песме дугога стиха, тзв. бугарштице, постале су приступачне ширем кругу стручњака тек појавом Миклошићеве, а нарочито Богишићеве збирке. Године издања *Народне поезије Хрвата*² и *Народних пјесама из старијих, највише приморских записа*³ означавају почетак њиховог упорног, мада не увек континуираног и усаглашеног проучавања. Нећу поменути све трудољубиве посленике који су снагу свога пера и свога духа окушали и окушавали пишући о песмама дугога стиха, све оне који су са дирљивим жаром покушавали да дају свој допринос. Нећу се дотаћи многих значајних питања везаних за тзв. бугарштице. Ново издање песама дугога стиха које припрема проф. Мирослав Пантић одговориће, вероватно, на већину од њих. Придржавајући се извесних принципа које сам раније истакао покушаћу да, с једне стране, укажем на извесне очигледне заблуде, а с друге стране да утврдим неке битне атрибуте песама дугога стиха (народност, животност у смислу усмене народне песме, стилске одлике народне песме). Трудићу се да питања поставим, не претендујући да увек нађем и задовољавајући одговор на свако од њих.

О Богишићевом издању песама дугога стиха

У досадашњим проучавањима песама дугога стиха сви истраживачи су били упућени на Богишићево издање *Народних пјесама*

² F. Miklosich, *Beitrage zur Kenntniss der slavischen Volkspoesie*, I. Die Volksepik der Kroaten, Wien, 1870, 1–60.

³ В. Богишић, *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, књ. I, Гласник српског ученог друштва, друго одељење, књига X, Београд, 1878.

из старијих, највише приморских записа. Остала издања су или силом прилика непотпуна (Миклошићево), или су антологијског типа (значи опет непотпуна).⁴ Постављајући и тражећи решења за бројна питања, истраживачи су пропустили да подвргну преиспитивању научну вредност Богишићевога издања. Стављане су узгредне примедбе на мноштво штампарских грешака. Иван Шерцер је чак приговарао и што Богишић није поштовао рукописе које је имао пред собом, већ је песме груписао по историјском критеријуму – али из свих тих појединачних примедби није произашао никакав принципијелан став, нити су примедбе утицале да се подвргну сумњи Богишићеве тврдње изречене у обимном предговору. А Богишићеве тврдње све до данашњих дана имају вредност аксиома. Према томе, пре сваког новог покушаја испитивања и анализирања песама дугога стиха – неопходно је утврдити до које мере је научно поуздано Богишићево издање и шта је од „овешталих” научних истина о песмама дугога стиха – уистину тачно.

Богишићево издање *Народних нјесама из старијих највише приморских записа* је веома лоше – то морам одмах рећи – и условљава извесне погрешне закључке.

Утврђујући тако, у свом обимном предговору *Народним нјесмама* специфичност тзв. бугарштица као врсте народних песама, Богишић је написао и ово:

„а. Само по себи у око пада нека особита пажљивост у бугарштици не изоставити неке форме учтивости, које се сретају обично у градскоме или другоме финијему друштву.

На примјер, у бугарштицама се готово никад не заборавља казати, кад је говор о томе, да је ко коме дошао у походе или га иначе срео, да се онај овому *лијено поклонио*, а такође изријеком, да је и овај њему то исто одвратио:

⁴ В: *Бугарштице*, прир. М. С. Лалевић, Београд, 1956²; *Народне песме у записима XV–XVIII века*, избор и предговор М. Пантић, Београд, 1964; *Vugarštice*, izbor i pogovor V. Nedić, Beograd, 1969.

’Лијепо ти је Стјепане свој господи поклонио,
И њему се господа сваколика поклоните.’ (1, 57–58)

То је клањање и одклањање особито у сретању женских тако неопходно, да у томе ни најфиније западно витештво није скрупулозније од наших бугарштица. – И сам брат треба да се сестри први поклони, а тек за тим она њему:

’Л’јепо се је Михаило сестри својој поклонио,
И она се бијаше брату своме поклонила.’ (10, 45)

Шта више, жена војводе Јанка долази молити старца деспота Ђурђа, да јој пусти из тамнице мужа; старац деспот треба да се први њој поклони, а тек послвије да му она одздррави:

’Кад је дошла млађахна пред старца деспота Ђурђа
Л’јепо се је деспоте тој госпођи поклонио,
И њему се бијаше Маргарита поклонила.’⁵ (10, 73)

Затим, наводећи примере за које верује да показују „средовјечно-феудални” карактер песама дугога стиха, Богишић износи опажање равно тврдњи које би могло бити и духовито и занимљиво: „гдје год у десетерцима долази жена госпођа, тамо се у бугарштицама срета ’владика’ то јест жена властелинова (гледај нпр. 9, 14, 23, итд). Посао ће будућих истражиоца бити да ријеши: јесу ли то опће успомене о феудним уредбама старе хрватске, српске, босанске или тек угарске државе, или то опомиње на феудне кругове, гдје су бугарштице постале и пјевале се, или пак добише тај колорит у доцније вријеме у приморју”.⁶

На основу ових запажања, односно тврдњи Богишићевих, песме дугога стиха третиране су у науци не само као плод духа „отмјене витешке традиције”, већ и као мера за утврђивање више

⁵ В. Богишић, нав. дело, 86–87.

⁶ Исто, 88–89.

или мање отменог карактера појединих збирки народних песама у целини.⁷

Богишићева анализа песама дугога стиха садржи бројне некоректности. Богишић тврди, на пример, да се у бугарштицама брат мора први да поклони сестри, а жена војводе Јанка која *долази да моли* деспота Ђурђа за слободу мужевљевоу – не клања се прва староме деспоту, већ одговара на његово клањање. Сами стихови које наводи у прилог своје тврдње – говоре недвосмислено против ње. У њима уопште није истакнуто да се неко некоме први клања, а да му други отклања. *Реч је о једновременој радњи*. Ова методолошка погрешка (погрешно тумачење чињеница) ипак је од секундарне важности. Битно је да из бројних, суштинских разлога, ствар не стоји онако како ју је Богишић представио.

Без сумње је тачно да је и данас Богишићев *Предговор* једна од најпотпунијих, ако не и најцеловитија студија о песама дугога стиха. Но, његово издање тих песама које је служило свима познијим истраживачима и као полазна тачка за сва истраживања и као једини извор за утврђивање тачности Богишићевих закључака – није научно издање. Богишић објављује песме из четири велика рукописна зборника народних песама насталих последњих деценија XVII и у XVIII веку (*Дубровачки рукопис самостана Мале браће*, *Баловићев рукопис* и тзв. *загребачки рукописи* бр. 638 и 641), као и из некојих књижевних дела у којима су оне раније забележене (Хекторовићево *Рибање*, Бараковићева *Вила Словинка*. Ту спада и *Попијевка од Свилојевића* нађена у хартијама грофа Петра Зрињског). Поводећи се за тзв. Вуковим методом – да се песме групишу по хронолошком критеријуму – Богишић је, како је то исправно приметио Шерцер (не извукавши из тога поуке), „поједине песме из разних рукописа поређао по садржају и тиме истражиоцу врло отежао посао”.⁸ Суштинску ствар није

⁷ М. Bošković-Stulli, *Narodne pjesme u rukopisnom zborniku Balda Glavića*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 40, Zagreb, 1962, 62.

⁸ I. Šerčer, *Bugarštice*, Rad JAZU, knj. 182, Zagreb, 191.

поштовао – интегритет рукописа које је објављивао. Ова погрешка и не би била тако страшна да је Богишић при писању предговора о томе водио рачуна. Међутим, *пишући предговор на основу песама припремљених за штампање*, Богишић је изгубио из вида да је песме поређао хронолошки и по личностима, из разних рукописа једну поред друге. *Од независних делова створио је веитачку целину*. Прочавајући затим ту и такву целину, одредио је и њене посебне одлике – оно што песме дугога стиха одваја од других народних песама. Тврди да су резултати до којих је дошао плод испитивања песама. Пропустио је да овај свој исказ прецизира: *плод испитивања испретураних песама*. Да је водио рачуна о рукописима које је користио, о појединим сакупљачима у оквиру тих рукописа, морао би запазити да му се готово сви закључци заснивају на *дубровачком рукопису*, а понајвише на оним песмама из тога рукописа које је „прибавио” данас мало познати дубровачки песник – Јозо Бетондић. Чудно је то када се има у виду да је Богишић сам написао у Предговору свога издања:

„Јао нам је, што нам треба казати, да нам се најслабије чине бугарштице дубровачког рукописа. Уосталом, то другчије није ни бити могло (већ из економских закона којима су подвржени ови појави народног живота) при тако бујном развоју умјетног пјесништва у Дубровнику”.¹⁰

И поред тога већину закључака, и то оних најдалекосежнијих, заснива управо и једино на *дубровачком рукопису*. Биће да је томе био разлог, што је Богишић прво добио у руке рукопис *Мале браће*, најбоље га проучио, а свакако се и интимно са њим најви-

⁹ В: В. Богишић, нав. дело, 129; о овоме види и М. Лалевић, *Однос и везе бугарштица и тужбалица*, Прилози проучавању народне поезије, III, Београд, 1936, 60 („Ја бих рекао да није само случајност што је на дубровачком рукопису забележено да првих четрнаест ’скупи’ Ђуро Матеи, а осамнаест следећих ’прибави’ Јозо Бетондић... Несумњиво треба правити разлику између тих термина, па ће бити да скупи има данашње значење, а прибави да значи да их је прибавио из других рукописа и сл.”). У своме *Предговору* (132), Богишић је изразно сумња да је и Матијашевић песме преписао, а не сакупио.

¹⁰ В. Богишић, нав. дело, *Предговор*, 63.

ше сродно. Само тако се може објаснити да он за кључне тврдње користи рукопис за чије је ауторе још 1868. године написао:

„Zapisivači uglavnomu su tačni bili, ali kao građani, kojima je uho malo priviknuto mjerilu proste narodne pesme, dosta puta, neke stihove učiniše kraćim, a neke duljim nego bi trebalo. Kadkad su i seoske riječi, koje su svakako od pjevača slušali sa gradskima zamjenjivali, ali srećom to nije često.”¹¹

Богишић нас уверава да је појава *клањања и одклањања* изузетно карактеристична за песме дугога стиха „ни најфиније западно витештво није скрупулозније од наших бугарштица”. Сви примери које наводи да би поткрепио своју тврдњу узети су (до једнога) из *дубровачког рукописа* и то из песама које је „прибавио” Јозо Бетондић. Примера има, међутим, и код других сакупљача и у другим рукописима. Ево укратко како изгледа појава „клањања и одклањања” у песмама дугога стиха: од осамнаест песама које је „прибавио” Јозо Бетондић, *клањање и одклањање* се јавља у осам песама. Код Матијашевића од четрнаест – у две песме, а од двадесет четири песме из тзв. *загребачког рукописа* бр. 638 – само се у три спомиње *клањање и одклањање*. У тзв. *загребачком рукопису* бр. 641, у Баловићевом рукопису, као и у „бугарштицама” забележеним у делима Хекторовића и Бараковића – за то нема примера.¹² Нема примера ни у *Попијевици од Свилојевића* нађеној у хартијама Петра Зрињског. Да не би било непотребних питања, наводим све примере:

¹¹ DUBROVNIK zabavnik narodne štionice dubrovačke za godinu 1868, Spljet, 1868, 281.

¹² Одреднице: *загребачки рукопис* бр. 638 и *загребачки рукопис* бр. 641 су старе ознаке библиотеке Ивана Кукуљевића Сакцинског. Поменути два рукописа данас се налазе у Архиву Историјског института ЈАЗУ. Означени су сигнатурама IV. а. 30 и I. б. 80. Од скоријег времена почињу се у научној литератури називати бокељским (*Народне песме у записима XV–XVIII века. Антологија*, избор и предговор М. Пантић, Бразде, 3, Београд, 1964, 270). *Дубровачки рукопис* који је некада био својина самостана Мале браће налази се у Свеучилишној књижници у Загребу под бр. 4091. Остали рукописи песама дугога стиха који се помињу у овоме раду налазе се у Богишићевом архиву у Цавтату.

„Лијепо се је Стјепане свој господи поклонио,¹³
 И њему се господа сваколика поклонише. (1, 57–58)
 Он се лијепо бијаше свом господи поклонио
 И њему се господа сваколика поклонише; (1, 110–111)
 Кад год к мени доходи да ми се лијепо поклони, (1, 168)
 Бјеше му се поклонио и страм пута уклонио.” (40, 40)

Примери из песама које је сакупио Ђуро Матијашевић:

„То се бјеху дјевојке младу Марку поклониле; (3, 10)
 Тај се млада не бјеше нималахно поклонила, (3, 12)
 „За што се не поклони гиздаву господичићу?” (3, 14)
 Не бих му се, дјевојка, ја нимало поклонила. (3, 17)
 Негли ћу се поклонит ја једноме хурјатину!” (3, 18)
 Лијепо ти се бјеше свијетлу цару поклонио. (80, 10)
 И њему се бијаше свијетли царе поклонио.” (80, 12)

Примери из тзв. *загребачког рукописа* бр. 638:

„А они му се бијаху јошт љепше поклонили. (21, 45)
 Лијепо им се поклони Угрин војвода Јанко, (31, 15)
 Тада му се сва господа сваколика поклоните, (31, 55)
 Него му се не поклони бабо Јанко војвода, (31, 37)
 Тер му се господа сваколика поклонила.
 И њему се поклони татко Јанко војвода. (31, 78–79)
 Лијепо су се свијетлу краљу сва господа поклонила.” (58, 67)

Ако оставимо по страни чињеницу да није тачно да на свако *клањање* следи *одклањање*, а што је очигледно из наведених (и свих) примера, можемо да констатујемо да од седамдесет шест песама дугога стиха које је Богишић објавио – његове критеријуме задовољава само тринаест песама. Питање које сада постављам

¹³ Приликом навођења стихова нисам се служио Богишићевим издањем. Две године пре мога боравка у Цавтату добио сам предусретљивошћу професора Панћића његово за штампу припремљено издање у коме се налазе битне исправке Богишићевом читању и транскрипцији песама дугога стиха, као и све песме које су имале да уђу у „другу књигу” Богишићева издања народних песама.

звучи искључиво реторски: да ли се на основу тринаест песама, или, како би то Шерцер израчунао, на основу 17% укупног броја песама уопште смеју изводити општи, чак и далекосежни закључци? Без сумње је било исправније констатовати да особине тзв. витешке, феудалне етикеције (кад Богишић баш инсистира на томе) показују, готово искључиво, песме које је „прибавио” Јозо Бетондић.

Било би изванредно када би било тачно Богишићево тврђење да „гдје год у десетерцима долази ’жена госпођа’, тамо се у бугарштицама сретa ’владика’, то јест жена властелинова”. Не знам прво због чега Богишић сматра да *владика* означава у народу искључиво властелинову жену, но без обзира на то – *песме дугога стиха не врве од владика*. Владика се помиње два пута у песмама које је сакупио Ђуро Матијашевић (бр. 3, 20; бр. 53, 12), два пута у једној песми „непознатих сакупљача” (бр. 26, 57, 73) и у тзв. *загребачком рукопису* бр. 638 (бр. 29, 20). У четири песме укупно пет примера. Код Бетондића у пет песама има осам примера (бр. 9, 21, 88; бр. 10, 70; бр. 14, 93; бр. 23, 62, 71; бр. 78, 1, 23). Како *дубровачки рукопис* сачињавају песме које су сакупили и „прибавили”: Ђуро Матијашевић, Јозо Бетондић и „непознати сакупљачи” – констатујем да се *владика* (као реч, или као појам) у песмама дугога стиха из Богишићевог издања појављује тринаест пута у девет песама. *Осим једне песме и једнога стиха – сви примери потичу из дубровачког рукописа*.

До чега је довела основна методолошка погрешка Богишићева издања види се и из следећег примера. Стојан Новаковић је у Јагићевом *Arhivu* описао и делимично објавио рукопис који је другом половином прошлога века гроф Орсат Пуцић поклонио Српском ученом друштву. Вероватно у време када је Богишић припремао своје издање за штампу, Српско учено друштво му је дало на послугу и поменути рукопис и овај се данас налази међу осталим Богишићевим рукописима у Богишићевом архиву у Цавтату. Новаковић је рукопис датовао у прву трећину XVIII века. Професор М. Пантић скренуо ми је, својевремено,

пажњу, наводећи и бројне разлоге да ово датовање није тачно и да рукопис потиче из последњих деценија XVIII века. Време настанка рукописа тренутно је од другостепене важности. Желим само да покажем у какве заблуде захваљујући једном аљкаво обављеном послу може запасти и изузетан зналац какав је Стојан Новаковић. У *Arhivu*¹⁴ Новаковић је објавио текстове двеју песама дугога стиха из Пуцићевог рукописа (*Што ми грака постоја у граду у Купјеному и Смрт краља Владислава*), као и десетерачку варијанту *Женидбе Душанове*. Преостале бугарштице, а има их још осам, није штампао, јер су истоветне са неким песмама из Богишићевог издања. Новаковић их наводи по насловима под којима се оне налазе у Богишићевој збирци. Изузетан значај рукописа крије се у појединости коју Новаковић није запазио, захваљујући Богишићевом издању песама дугога стиха. Две песме које објављује: *Што ми грака постоја у граду у Купјеному и Смрт угарско-пољског краља Владислава на Косову* познате су у науци и као „Охмућевићеве”. Наиме, преписујући поједина певања Гундулићевог *Османа* под називом *бугаркиње* поморски капетан Никола Охмућевић преписао је (или записао) у тренуцима доколице и ове две песме. Преосталих осам песама дугога стиха из Пуцићевог рукописа, односно из рукописа Српског ученог друштва – истоветне су песмама које је „прибавио” Јозо Бетондић. Ова чињеница бива занимљивија када се има на уму ред по коме су поређане Бетондићеве песме у *дубровачком рукопису* и када се тај ред упореди са оним у рукопису Српског ученог друштва. Ово је редослед у рукопису који Новаковић користи:

1. *Кад се свadio Милош Кобиловић и Вук Бранковић*
2. *Кад се свadio Огњени Вук и бан Паво Стријемљанин*
3. *Кад је Вук Огњени одмиенио од коња краља будимскога, и када је убио његова заточника*

¹⁴ S. Novaković, *Ein Beitrag zur Literatur der serbischen Volks-poesie*, Archiv für slavische Philologie, III, Wien, 1879, 640–641.

4. *Кад је Јанко војевода удар'о Ђурђа деспота буздоханом*
5. *Кад је погинуо кнез Лазар и Милош Кобиловић на Косову*
6. *Кад је Ђурађ деспот ставио Јанка воеводу у тамницу*
7. *Што ми грака постоја у граду у Купјеному*
8. *Кад су учинили Матијаша сина Јанкова за краља од Будима*
9. *Иста преписана од друге руке*
10. *Кад је Марко Краљевић пољубио вјереницу, а она – га није познала*
11. *Варијанта Женидбе Душанове у десетерицу*
12. *Смрт угарско-пољскога краља Владислава на Косову.*

Укупно је, дакле, осам песама дугога стиха (формално узевши има их девет, али је песма под редним бројем 9. заправо поновљени препис претходне песме). Редни број истих песама код Бетондића, у *дубровачком рукопису*, је: 10, 11, 12, 7, 8, 9, 5, 6. За даље закључивање помаже Новаковићев опис рукописа: прве три песме преписала је „прва рука” (дакле песме под редним бројем 1, 2, 3 – односно код Бетондића – 10, 11, 12), друге три „друга рука” (песме под редним бројем 4, 5, 6, односно код Бетондића – 7, 8, 9), а последња два „пета рука” (песме под редним бројем 8 и 10, односно, код Бетондића – 5 и 6). Песме које у рукопису Српског ученог друштва носе бројеве 7 и 12 – тзв. Охмућевићеве – исписала је иста, „трећа рука”.¹⁵ Четврта рука начинила је препис песме под бр. 9 и записала је или преписала варијанту *Женидбе Душанове*. Тренутно, понављам, није битно да ли је ово тзв. откриће значајно – да ли може да пружи материјала за одређене закључке – *суштина је да Новаковић није ништа запазио искључиво због методолошке некоректности Богишићевога издања и исте такве некоректности Богишићевих закључивања*. Одлучујуће карактеристике песама дугога стиха – дух феудалног друштва и витешке етикеције што је *утврдио* Валтазар Богишић, а потврдили (!?) каснији испитивачи, односно прецизно речено,

¹⁵ S. Novaković, нав. дело, 640.

клањање и одклањање, замена жене госпође владиком – нису карактеристичне за песме дугога стиха. Те битне одлике значајне су само за омању групу песама дугога стиха из *дубровачког рукописа*. У осталим песмама дугога стиха бројне су ситуације када бисмо, ако прихватимо Богишићеву тврдњу, очекивали *клањање и одклањање*, или *замену жене госпође владиком*. Међутим, у њима тога нема. Богишићев аксиомски став свакако треба одбацити. Питање, пак, које је Богишић поставио: која је средина дала тим песмама обележје које имају – не сме се занемарити. Због чега су неке песме дугога стиха сачувале неке одлике старе етикеције? Ако је тринаест песама сачувало *клањање и одклањање*, или, ако је тринаест песама имало овај детаљ – значи да је тај обичај значио нешто једној средини (и оној где су те песме настале и оној где су записане – ако није у питању иста средина). Поменути обичај није тако необичан. У првим деценијама XVIII века веома је познат и, ако се може рећи, популаран у Славонији. Бележи га у својим путним записима von Taube.¹⁶ Такође исти обичај на територији Далмације и Приморја бележи крајем XVIII века и Иван Ловрић. Исправљајући и допуњајући Фортисово писање о Морлацима, Ловрић је описао многе морлачке обичаје, а међу осталима и онај који нас интересује:

„Kad se sastanu žene ili djevojke sa znancima ili prijateljima pred crkvama, na putu, u gradu, u selu ili gdje bilo, oni se uvijek izljube, kao da su istoga spola. Ceremonije pri ljubljenju vrlo su čudnovate. Žene iz nekih kotara i skoro sve morlačke žene grčkoga obreda, prije nego poljube lice bilo kojega spola, obično mu se vrlo duboko poklone, ako je to lice ugledno i starije. Iza toga ih običaj obavezuje, da ga poljube u obraze, u oči, u usta i na čelo, a potom

¹⁶ F. V. fon Taube, *Opis Slavonije i Srema*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, II, Нови Сад, 1954, 176. Таубеов опис потиче из 1777. Ево шта он о обичају клањања и одклањања вели: „Prost svet ukazuje otmenom veliko poštovanje: padne pred njim na zemlju i oslovljava ga gospodaru (ne gospodar). Žene prekrste obe ruke na prsima i duboko se poklone glavom. Svi Iliri imaju još grčki ili stari kalendar”.

se opet klanjaju kao prije, i istom kad obave tu formalnost, počinju zapitkivanja o zdravlju.”¹⁷

Именом *Морлак* означаван је раније брђанин – пастир. Временом се то име везало за све становнике приморског залеђа, првенствено за оне који су се бавили сточарством (Подједнако се односи и на православне, и на католике, и на муслимане). Процват хајдучије у Приморју повезује се са Морлацима. У једном писму упућеном 11. маја 1665. племићу Марку Тома Бесељића, који је у Венецији имао да брани интересе Дубровачке републике каже се да је „за ових неколико година, од како траје рат између Османлија и Венеције толико порастао број хајдука да су остала пуста села у Морлачкој где су они рођени”.¹⁸ Морлаци-хајдуци окупљају се у Требињу и Попову. Забринуте Дубровчани били су уверени да њихови каравани за турске крајеве неће бити безбедни докле год Требиње и Попово не припадну дубровачким поданицима. Дубровачки сенат се жали да „među stanovnicima ovih dvaju krajeva (Требиње и Попово, прим. Н. Љ.) има их којима је једино занимање хајдуција”.¹⁹ Економски напредак Морлака, захваљујући плачки, био је изванредан. Тако Дубровачки сенат тражи 1700. године од свога представника Влађа Бућина да у Цариграду, односно да на Порти затражи заштиту, јер се „ne mogu više podnijeti tolika nasilja koja... čine hajduci i sami Morlaci, koji su od ugljenara i kiridžija postali knezovi, serdari i hararibaše”.²⁰ Морлаци су чак и побуњивали дубровачке поданике саветујући им да чине исто што и они, односно да робе и плачкају, уместо да буду робљени и плачкани. При том су себе стављали као пример, јер „umjesto bjelača sada oblače

¹⁷ I. Lovrić, *Bilješke sa puta po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, Zagreb, 1948², 111.

¹⁸ S. Nazečić, *Iz naše narodne epike. I dio. Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narodna pjesma (prilog proučavanju postanka i razvoja naše narodne epike)*, Sarajevo, 1959, 46.

¹⁹ S. Nazečić, нав. дело, 102.

²⁰ Исто.

skerletne dolame okićene srebrnim tokama, nose na glavi perjanice, a na prsima medalje”.²¹

У време када Ловрић пише о Морлацима, морлачке народне песме су, како он каже, у десетерцу. Народна песма им је веома драга. „Voleći opijevati slavna djela starih narodnih junaka, Morlaci su gotovo svi glazbenici”.²² Начин њиховог певања, звучни утисак, подсећа много на бугарење. „Kad se ti stihovi pevaju, svaki se počinja s vrlo otegnutim ’oh’ a isto se tako i svršavaju. Modulacija je glasa u junačkim pesmama brža. Svako je ’oh’ koje izgleda kao zavijanje vuka, potresanje glasom. Kada pjevača prati kakav instrument, to je potresanje tužno. Glavni glazbeni instrument uz koji se pjeva, zove se gusle...”²³ Осим гусала, Морлаци имају, и других музичких инструмената. Као најплеменитији међу њима, Ловрић наводи тамбуру („неку врсту мандолине са двије металне жице”).²⁴ Могућно је да мисли на ону тамбуру која се у тим крајевима још у Божишићево време звала *булгарина* и за коју је Божишић мислио да је пратила певање тзв. бугарштица, односно, да су ове по њој и добиле име.

На крају бих још подвукао неке Ловрићеве опаске које показују да је морлачко становништво у својим обичајима, веровањима, начину живота – веома блиско (ако не и идентично) херцеговачко-босанском живљу. Но, о томе ће бити касније речи.

Иако очигледно постоји (у Приморју и Славонији сигурно, а вероватно и још у неким крајевима) средина којој је *клањање и одклањање* блиско, треба истаћи да све песме дугога стиха не припадају истом „епском духу”. Ако су и настале у истом епском духу на једној (широј) територији – временом су мењане, обрађиване и прилагођаване. Кратка дигресија у којој ћемо се позабавити епитетом *врли* показаше да постоје бар две средине у којима живе и замиру песме дугога стиха.

²¹ Исто, 140.

²² И. Ловрић, нав. дело, 104.

²³ Исто, 104.

²⁴ Исто, 106–107.

Поменути епитет се у песмама дугога стиха често везује уз Турке: *врли Турци, врли Турци витезови*. У овим примерима епитет *врли* није употребљен у значењу, данас обичном – ваљан, изванредан, одважан,²⁵ већ у значењу познатом из дела дубровачких писаца: дивљи, округан, страшан:

„Љуте змије, врле звиери.” (*Осман*, II, 52)

Међутим, у другим песмама дугога стиха истим епитетом означавају се и Немци, симпатични певачу тзв. бугарштица:

„Цар Мустафа Отмановић жудећ’ стећи она мјеста,
Која предн’јех љета,
Врли Н’јемци освојише у јуначком војевању.” (37, 10–12)

У овом примеру, који потиче из *дубровачког рукописа*, из песама које је сакупио Ђуро Матијашевић, епитет *врли* се употребљава у првом, нама блиском значењу (Ова песма дугога стиха, међутим, није народна. Како би Богишић рекао – то је имитација). Идентична је употреба епитета *врли* у перашким бугарштицама из *Баловићевог рукописа*:

„Танка књига допаде од Новог, града бијелога,
Царевога града.
Од Новог бијелога, од Мартина Кувелевића,
У Перасту бијеломе, капетану перашкоме,
Врлом Вицковићу” (71, 1–5)
„У то доба изиђоше самовољни Пераштани,
Врли крајишници, (65, 88–89)
Николу је поспјешиио вјерна љуба послушала,
Тер Турцима ракију у вино приливате,
Врла Костањичка.” (69, 27–29)

²⁵ В. С. Карацић, *Српски рјечник истумачен њемацкијем и латинскијем ријечима*, III државно издање, Биоград, 1898, s. v. *врли*; *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ, Београд, 1965, s. v. *врли*.

У песмама дугога стиха забележеним у дубровачкој околици (*дубровачки рукопис*) епитет *врли* се употребљава у значењу које нам је познато и из дела дубровачких песника. У песмама дугога стиха из Боке Которске (*Баловићев рукопис*), из Пераста – које су се и најдуже задржале у каквом-таквом активном животу – епитет *врли* се употребљава у значењу нама данас блиском.

Валтазар Богишић је био и сам делимично свестан мана свога издања песама дугога стиха. Спремао је друго, знатно комплетније издање. У његовој радној бележници налазимо под датумом 8/20. септембар 1890. године и овај запис:

„У осталом најприје треба вријеме које слободно да подредим на уређивање издања *старих* пјесама, тј. око приговорљивања и попуњања грађе, јер је то важније, – а треба такође да чим прије изађе барем *прва* књига да се поправе многобројне погрешке првога издања, док когод ради њих не нападне на ме”²⁶

Десет дана касније, 18/30. септембра исте године, Богишић је још прецизнији:

„У првome издању тражио сам прије свега I. *бугаритице*, II. *јуначке десетерце*, III. *женске пјесме*.

Ја мислим да ми у другоме издању треба слиједити посве другoга начела, а то је:

да узмем као базис дијељену *поједине рукописе*, па да шта више слиједим редом који се у појединим рукописима срета.

Ово има неколико удобности и разлога:

а) Ово није издање за забавно читање, него грађа литерарно историјска истраживања.

б) Да се овако лакше преглед даје свијех особитост појединих рукописа на пр. особитости језика, степен поетичности и други својстава појединих група.

в) Одношaj описа рукописа и пјесама које садржи лакше се установити може”²⁷

²⁶ В. Богишић, *Пјесме* (рукописна радна бележница, прим. Н. Љ.), Богишићев архив, ознака *Пјесме*, бр. 205, 4.

²⁷ В. Богишић, *Пјесме из старијих записа* (рукописна радна бележница, прим. Н. Љ.), Богишићев архив, ознака *Пјесме*, бр. 207, 2.

Од дана када је на свет издао песме дугога стиха пропративши их обимним предговором, Богишић је у низу ствари променио мишљење – али, нажалост, ни тада није уочио до чега су све грешке довеле. *Предговор* који говори о песмама дугога стиха, он није желео да мења, јер је њиме био задовољан. Пишући у својој радној бележници 18/30. септембра 1890. о будућем издању песама из своје, уистину велике рукописне збирке, Богишић о своме ранијем и о своме будућем предговору вели ово:

„Овај предговор неће бити нипошто онај ни онаки као што је у првоме издању. Онамо су главно биле бугарштице, а овдје су сабране све народне пјесме које су у старије доба записане биле.

Дакле, према томе и предговор.

У њему ће се изложити начела по којима сам чинио разлику међу народним пјесмама и имитацијама; описаће се начин како се подијелила грађа и извршила издања.

Али описи рукописа се искључују, а сваки се рукопис описује онамо гдје се његов садржај штампа, и то чисто библиографски. Ако је штампана била нека пјесма то такође треба да се тамо напомене и дода (и дода, sic!) потпун наслов итд...

При крају народ. пјесама, или можда при крају цијелог дјела требало би додати расправу о бугарштицама, али, избацивши све библиографске подробности, – и к тому треба још да се *поправке* и *измијене* учине које требале буду.

Ова је расправа угодила, зато је треба исправити, а треба је дати као додаток к дјелу, јер се тиче само једне врсте пјесама које се у зборнику налазе”.²⁸

Овим је Богишић прецизирао свој став који је записао у бележницу десет дана раније: „Одлучио сам да у II издању старих пјесама треба написати *предговор* посве кратак, али опет такав да обузме све врсте пјесама које се издају а не само бугарштице као што је било у I издању.

²⁸ В. Богишић, *Пјесме из старијих записа* (рукописна радна бележница, прим. Н. Љ.), Богишићев архив, ознака *Пјесме*, бр. 207, 8–10

Али ипак садања расправа о бугарштицама кад се из ње изваде библиографски подаци треба да дођу (sic!) на крај књиге, пошто је расправа задовољила многе научнике. Ипак ту треба мало исправака. Те ћу исправке записивати у ову књижицу као материјал.²⁹

Исправки је мало, а међу њима мало је оних битних. Чини се да је највреднија она која утврђује да рукопис народних песама који је Богишић, посредством свога вреднога сарадника Срећка Вуловића, приписивао надбискупу барском Андрији Змајевићу – није Змајевићев. У својим радним белешкама Богишић га дословно назива: „soi disent Zmajević”, односно „тзв. Змајевић”.³⁰

Богишићево издање песама дугога стиха подложно је, то је очигледно, бројним и суштинским замеркама. На основу његове методолошке некоректности, сам Богишић је у *Предговору* утврдио неке битне одлике песама дугога стиха које не стоје. Међутим, Богишићево издање представља и огроман радни и научни напор. Без обзира на све његове мане није само до Богишића кривица – што то издање није пажљиво прегледано, што су неки Богишићеви закључци прихваћени као аксиоми и никада нису на материјалу, односно на чињеницама, преиспитивани, потврђивани. Ради лакшег служења Богишићевим издањем, – које је до појаве новог, за сада и једино – дајем у напомени редослед песама дугога стиха по рукописима који их садрже, а који су обухваћени Богишићевим првим издањем (наиме, постоје рукописи које Богишић није објавио у првоме издању или зато што их није имао, односно добио их је касније, или што их је, као својеврсне имитације, оставио по страни до боље прилике).³¹

²⁹ В. Богишић, *Пјесме из старијих записа* (рукописна радна бележница, прим. Н. Љ.), Богишићев архив, ознака *Пјесме*, бр. 211, 1.

³⁰ На пример: В. Богишић, *Пјесме из старијих записа* (рукописна радна бележница, прим. Н. Љ.), ознака *Пјесме*, бр. 208, 24.

³¹ Видети Прилог на крају ове студије.

*О термину „бугарштица” и његовој вези са
песмама дугога стиха*

Песме дугога стиха познатије су у науци (а и уопште) под именом *бугарштице*. У своме старијем облику – *бугаршићица*, термин се јавља први пут у Хекторовићевом *Ribanju i ribarskom prigovaranju*. Да би орасположили старога властелина и да би прекинули време, млађи од двојице рибара, Никола Зет, „mladi i gizdavi”, обраћа се своме старијем другу у рибарењу, Паскоју Дебели, „dobru mužu i pravu” са предлогом:

„Recimo po jednu za vreme minuti,
bugarščinu srednu i za trud ne čuti;
da srbskim načinom, moj družu primili,
kako meu družinom vazda smo činili!”³²

Паској спремно прихвата предлог и „kako da se utiče” – „ro-кличе” песму о Краљевићу Марку и брату му Андријашу.

Име *бугаршићица* даје и песник Јурај Бараковић познатој песми *Мајка Маргарита*, коју на свадби кличе један Влах, „niko dite mladolitno”.³³

Касније се овај назив замењује другима, етимолошки веома сличним. Никола Охмућевић зове *бугаркињама* песме *Смрт деспота Вука* („Што ми грака постоја у граду у Куцјеному”) и *Смрт краља Владислава* („Кад се краљу Владиславе на Косово отправлаше”).³⁴ Истим термином одређује и нека певања из Гундулићевог *Османа* која такође преписује. И сам Гундулић говори у *Осману* о „окладним и слатким бугаркињама” које се певају на

³² P. Hektorović, *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, (ed. Ramiro Bujas), Zagreb, 1951, 42.

³³ *Djela Jurja Barakovića*, Stari pisci hrvatski, XVII, Zagreb, 1889, 128.

³⁴ A. Pavić, *Dvie stare hrvatske narodne pjesme*, Rad JAZU, 47, Zagreb, 1879, 93–128; S. Novaković, *Ein Beitrag zur Literatur der serbischen Volkspoese*, Archiv für slavische Filologie, III, Wien, 1879; *Народне песме у записима XV–XVIII века*, избор и предговор М. Пантић, Београд, 1964, 59–63. и 266 (у избор је ушла само песма *Смрт деспота Вука*).

седељкама, а које опевају: Милоша Обилића, Марка Краљевића, Михајла Свилојевића, краља Владислава, војводу Јанка, краља Матијаша, Огњенога Вука.

Термин *бугаришница* сачувао се до половине XIX века на острву Крку. Проучавајући народне песме отока Крка, Вјекослав Штефанић је нашао у збирци Јосифа Антуна Петриса, писаној 1851. године, помен више врста *бугаришница*: *обичне бугаришнице*, *бугаришнице под гуслу* и *бугаришнице за у колу пиват*. Прве две групе су десетерачке песме, а последњу чине трохејски осмерци.³⁵ Непуних сто година пошто је Петрис записао народне песме – бугаришнице – трагајући за терминима *бугаришница* и *бугарити*, Штефанић је уочио да за назив *бугаришница* нико више не зна, али глагол бугарити познају сви старији људи, мада:

„Mnogima njegovo značenje nije baš jasno, ali se više manje slažu u tome, da je bugarenje neko *bučno ili zajedničko jednoglasno pjevanje*. Nekima je to čak izraz za urlikanje, pa to odgovara onome što kaže Voltić u svojem *Rječniku* za riječ bugariti: *Cantare è un urlare, singen*”.³⁶

У Истри је такође сачувана у сећању старијих људи успомена на „једну врсту пјевања које је било *бучно*, *примитивно*, у *нижим тоновима* и *некако туžno*, *можда налик на ојканје* ”... „за то певање био је *vezan* израз *bugarit*”.³⁷

Осим Хекторовића (XVI век), Бараковића (XVII век) и Охмућевића (XVII век) термин *бугаришница*, односно у модернизованом богишићевском облику *бугаритица* нико не везује за песме дугога стиха. У великом бокељском рукопису, некад познатом као *загребачки рукопис* бр. 638 (из Кукуљевићеве библиотеке) – две песме носе наслов: *бугарка*; две – *пјесан бугарка*³⁸ и то је све.

³⁵ V. Štefanić, *Narodne pjesme otoka Krka*, Zagreb, 1944, 25–26.

³⁶ Исто, 29.

³⁷ Исто.

³⁸ Одредницу: *Bugarka* имају песме *Vojvoda Janko* и *Sekula poigruju konje* (Лјеру језду јездјаше Ugrin Janko и Sekule) код Богишића под бр. 17 и *Oslobođenje Beča grada god. 1683* (Лјута змија шкрипаше на gizdavу Италију) код Богишића

Вредно је истаћи да се песме дугога стиха називају кадкад и *попијевкама*. Песма нађена у хартијама грофа Петра Зрињског носи наслов: *Попијевка од Свилојевића*. Заједнички наслов песама из *дубровачког рукописа* гласи: *Popievke Slovinske*. Дао га је истина касно, тек 1758. године – Иван Марија Матијашевић. *Попијевкама* се називају две песме из великог бокелског рукописа (тзв. *загребачки рукопис* бр. 638),³⁹ а истим именом се одређује и песма *Иван Чајковић и мати му* из мањег бокелског рукописа (тзв. *загребачки рукопис* бр. 641).

Апендини, који је своје *Notizie* писао у последњој четвртини осамнаестог века, зна само за *popjevke illiriche* испеване у десетерцу. Могућно је да је Апендинијева белешка резултат искључивог ослањања на Качића и Фортиса. У сваком случају, у XVII и XVIII веку термин *попјевке* је веома познат. Чак се и познати, односно признати песници огледају у певању *попијевака* (Игњат Ђурђевић, *Попијевка о Краљевићу Марку*).

Поред имена *бугаршица* и *попијевка*, песме дугога стиха називане су, можда, и *даворијама*. За употребу тога термина везаног за песме дугога стиха пример постоји код Јурја Крижанића (XVII век) који именом *даворија* означава *своју* песму која почиње стиховима:

„Kliknite mi silna cara mila bratyo, a drixino
Načni more Davoriju, ili ia zapêti”⁴⁰

под бр. 58. Одредницу *Pjesan bugarka* имају песме: *Kralj ugarski hoće da posiječe vojvodu Janka, jer začu da ga se Turci više boje nego njega samoga* (Ali poče kralj ugarski tužnu sužnju govoriti) код Богишића под бр. 27 и *Vojvoda Janko donosi u Budim ruku kralja Vladislava pogibšega u boju* (Šedbu ti mi šetaše planinkinja bijela vila) код Богишића под бр. 29.

³⁹ Одредницу *попијевка* имају песме: *Popijevka od Kotora. Mehmed paša udara bezuspješno na Kotoru* (Zahvali se baša Mehmet turske vojske vojvodami) код Богишића под бр. 77. и *Zaglavak popijevke ili zdravica* (Pošten domaćine, / Које činiš veselje da ti bude u dobri čas) код Богишића под. бр. 84.

⁴⁰ E. Fermendžin, *Prinos za životopis Gjurgja Križanića, svećenika i kanonika zagrebačke biskupije*, Starine JAZU, XVIII, Zagreb, 1886, 228.

Пада у очи да називи *бугаршићица* и *попијевка* стоје у несумњивој вези са глаголима који означавају начин певања: *бугарити*, *попијевати*. Са тим, у основи тужним начином певања, стоји у вези и назив *даворија* (од глагола *даворити* – *јадиковати*).

Забуну која је довела до тога да се назив *бугаритица-бугаршићица* прошири од три на све песме дугога стиха – треба приписати чињеници да се глагол *бугарити* од првог записа песама дугога стиха (Хекторовић) везује за њихово певање. Истина, Паској *покличе* (опет глагол који означава начин певања) *бугаритицу* о Марку и Андријашу, али зато, када он заврши, Хекторовић се обраћа Николи Зету речима: „Bugari sada ti!”⁴¹ Бугари и „dite mladolitno” у Бараковићевој *Vili Slovinki*.⁴² Бугари се и у Гундулићевом *Осману* (VIII, 76–87). Данашње значење глагола *бугарити* не одговара ономе које је тај глагол имао у ранијим вековима. Некада је он означавао тужну мелодију песме, тужну за страначко или ненавикнуто ухо. Без обзира на проблем транскрибовања мелодије „бугаршићице” *Када ми се Радосаве војевода одиљаше* на савремени нотни систем – потпуно је јасно да је мелодија изразито речитативног карактера. Суштину глагола *бугарити*, у његовом старом значењу, недвосмислено открива једна штура судска вест из 1604. године. Те године августа месеца дошло је до сукоба између тројице сељака из дубровачке околине. Известни Вицко Матков је певао, „то јест, бугарио” (*cantasee, cioè bugarscie*). Његово певање је морало бити одвећ *јадиковско*, јер му је један од двојице сељака који су ишли испред њега добадио: „Још, побратиме, поплачи!”⁴³

Временом се родила, а затим је често истицана идеја да је данашње значење глагола *бугарити-нарицати, јадиковати* у вези, не са начином певања песама дугога стиха, већ са њиховом

⁴¹ Р. Хекторовић, *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, Zagreb, 1951, 44.

⁴² *Djela Jurja Barakovića*, Stari pisci hrvatski, XVII, Zagreb, 1889, 128.

⁴³ М. Пантић, *Мањи прилози за историју наше старије књижевности и културе (II)*, Зборник историје књижевности Одељења литературе и језика Српске академије наука, I, Београд, 1960, 18.

садржином.⁴⁴ Међутим, у том погледу, песме дугога стиха нису другачије од десетерачких. Својим другим стихом оне остављају утисак извесне баладичности. За разлику од десетерачких, ове

⁴⁴ Изразито тужне песме су:

Кад је погинуо кнез Лазар и Милош Обишић на Косову – бр. 1 (овако ћу даље наводити бројеве по Богишићевом издању).

Како Милош Драгиловић или Обиловић рањен на Косову... – бр. 2.

Краљевић Марко и брат му Андријаш – бр. 7.

Кад је Ђурађ деспот ставио Јанка војеводу у тамницу – бр. 10.

Кад је Вук Огњени умро шта је наредио на смрти – бр. 16.

Војвода Јанко устријели змију у ваздуху и тим Секула у срце погоди – бр. 19.

Кад се Секуло сестричић вјерио у краља будимскога и кад је на Косову погинуо – бр. 20.

Опет то али другчије – бр. 21.

Мати Секулова умире на синовљевој гробу у Косову – бр. 22.

Војвода Јанко и Влатко Млађеновић – бр. 24.

Војвода Јанко по сну дјевојчину прориче падање Будима у турске руке и смрт краља Владислава – бр. 28.

Војвода Јанко доноси у Будим руку краља Владислава погубшега у боју – бр. 29.

Које тужбе Лудовику краљу будимскому приказа Марија кћи своја... – бр. 32.

Кад је Никола Томановић невјерно убио краља будимскога – бр. 35.

Бан Миклош Зрињски у Сигету граду – бр. 36.

Кад је Страхњи Бановићу жена учинила издају и кад су је за то браћа ње погубили – бр. 40.

Како Митро Јакшић потворен чудновато се оправда... – бр. 41.

То исто али иначе – бр. 42.

Како планинкиња вила завади два брата Јакшића – бр. 43.

Попијевка Радића Вукојевића – бр. 48.

Војводе Радосав Сиверински и Влатко Удински – бр. 49.

Како Војину шура одсијече десницу за осветит сестрицу заушену – бр. 53.

Како Јеле Арбанашка умори Турчина Мостаранина – бр. 55.

Султана Гроздана и Влашић Млађен – бр. 56.

Како Пераштани казнише испанскога војводу Дон Карла... – бр. 59.

Никола Пераштанин и Паитровка дјевојка – бр. 61.

Бој Пераштана и Которана с новским Турцима и невјера Которана – бр. 73.

Кад је Хоџуло бан скрадински погинуо с осталим Скрадињанима – бр. 78.

Мајка Маргарита – бр. 82.

песме су лирскије. Али оне су тужне само по мелодији и начину интерпретирања мелодије и то, дакако, само за ненавикнута ухо. У песмама дугога стиха се гине, али се и весели, воли, жени итд. Бројни примери који су навођени да покажу како су песме дугога стиха претужне – тачни су, али њиховим истицањем занемарује се већи број песама које нису такве садржине и нису трагичног краја.⁴⁵

За ухо свикло речитативној мелодији и одговарајућем начину певања, глагол *бугарити* није означавао певање тужних песама. Напротив! Свадбене песме су се такође бугариле (на свадби бугари и „dite mladolitno” у *Vili Slovinki*). На острву Крку бугарила се „na piru za stolom” и ова здравица, тачније почашница:

„Pobratime, brate moj,
Pomoga' ti dobri Bog!
Prid kućom ti rudina,
Za hižom ti brdajce.
Pije ga, pije ga, brate moj!
Svom tvojom družinom,
Pomoga' te Bog!”⁴⁶

Називање песама дугога стиха – бугарштицама, очигледно није оправдано. Тај термин, у измењеном облику, везује се само за три песме: две Хекторовићеве и Бараковићеву (Хекторовићеве песме су свакако дотериване, а Бараковићева, чини се, и више од тога). Термин подразумева било речитативну мелодију, било

(Чак и све ове наведене песме, а знатно их је мање од половине од укупног броја песама дугога стиха – не морају се схватити и примати као изразито тужне песме, јер већина од њих има своје одговарајуће десетерачке варијанте. Такође сматрам да погибија негативних јунака у песмама дугога стиха не сведочи о њином претужном садржају, па зато ни песме о Марку и Мини од Костура или о Протопопићу Николи итд. нису узете у обзир).

⁴⁵ М. Лалевић, *Однос и везе бугарштица и тужбалица*, Прилози проучавању народне поезије, III, Београд, 1936, 50–73; Исти: *Бугарштице и уметничка песма*, Прилози проучавању народне поезије, IV, Београд, 1937, 174–199.

⁴⁶ *Istarske narodne pjesme*, Istarska književna zadruga, Abazija, 1924, 177.

начин певања и у томе смислу подједнако је исправно песме дугога стиха називати и *поневама*, чак и *даворијама*. Исправно је расуђивање Штефанићево:

„Bugarenje je način pevanja, a bugarštica je pesma koja se peva na poseban način. Prema tomu u bugaršici nije odlučan ni sadržaj ni metar pjesme. Takva nomenklatura nas ne iznenađuje, jer je slično značenje imao glagol bugariti po cijeloj Dalmaciji, kako se vidi u staroj književnosti (Baraković, Gundulić i drugi) i u posljednjem stoljeću (Vuk, Bogišić i dr.). Čini mi se, da ne treba ni Hektorovićevu nomenklaturu 'bugarščica' (za dvie pjesme dugačkog stiha) i 'pisan' (za pjesmu kraćega stiha) generalizirati.”⁴⁷

У суштини назив *бугаришница* односи се само на посебан начин (додајмо и речитативну мелодију) певања и не подразумева дужину стиха.

Глаголом *бугарити* (а каткад и именом *бугаришница*) означава-но је певање (и песме) становништва које се спустило у Приморје и побрђа и чији су обичаји (па и начин певања и сама мелодија песме) били необични староседеоцима. Треба имати на уму да је прилив становништва у Приморје и приморско залеђе сталан кроз цео средњи век, а изузетно велика досељавања била су у шеснаестом и седамнаестом веку. Том приликом је миграциони талас (за који Јован Радоњић – питање је да ли са правом – вели да је српски) „заплуснуо... далматинске градове, њихову околину и нека острва, као на пр. Хвар, појачавши тамошње старије становништво, док су богатији и угледнији Срби насељавали градове”.⁴⁸ Овај миграциони талас долази из Херцеговине и Босне.

Да не би било никакве забуне, песме дугога стиха треба називати по њиховој пресудној одлици – стиху; дакле то су песме дугога стиха.

⁴⁷ В. Штефанић, нав. дело, 29–30

⁴⁸ Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI–XIX века*, Београд, САН, 1950, 193.

*О етимолошком пореклу назива бугаришћица
и бугарити*

Бројна стручна литература сакупила се до данас у науци о етимолошком пореклу именице *бугаришћица-бугаритица* и глагола *бугарити*. М. Будимир,⁴⁹ М. Лалевић⁵⁰ и Кравцов⁵¹ заступају тезу о етимолошкој вези речи *бугаришћица* са латинским термином *carmina vulgaria*. Иницијатором оваквога тумачења може се сматрати Н. Петровски, који је веровао да Срби не познају реч *бугаришћица*, односно да се она употребљава само у хрватским крајевима који су у додиру – дакле у културним и трговачким односима – са Италијом. В. Јагић,⁵² И. Шишманов⁵³ и Л. Милетич⁵⁴ претпостављали су да *бугарити* и *бугаришћица* треба довести у везу са Бугарима. У рашчлањавању, а посебно у интерпретирању ове тезе, неки бугарски књижевни историчари закључују да су *бугаритице* пореклом бугарске песме у смислу националне припадности.⁵⁵ У Бугарској песме дугога стиха, односно *бугаритице*, нису сачуване, ако их је и било уопште треба истаћи да се епским крајем Бугарске може сматрати једино софијска област – дакле они крајеви ближи Македонији. Остали делови Бугарске епiku практично и немају. Бугарски научници су покушали да

⁴⁹ М. Будимир, *Бугарски, бугарити и бугаритице*, Прилози проучавању народне поезије II, Београд, 1935, 18–19.

⁵⁰ М. Лалевић, *Прилог проучавању бугаритица (поводом стогодишњице рођења В. Богшића)*, Прилози проучавању народне поезије II, Београд, 1935, 12.

⁵¹ Н. Кравцов, *Сербский эпос*, Москва–Лењинград, 1933, 59.

⁵² V. Jagić, *Južnoslovenska narodna epika u prošlosti*, u: V. Jagić, *Izabrani kraći spisi*, Zagreb, 1948, 224, 230–234.

⁵³ *Сборник за народни умотворения XVI–XVII*, 706.

⁵⁴ Л. Милетич, *Към въпроса за тъй наречените „бугаритици“*, Български преглед, I, 3, София, 1930, 322.

⁵⁵ Л. Милетич, нав. дело; М. Арнаудов, *Баладни мотиви в народнога песма. I. Песента за делба на двама братя*, София, 1964, 175.

нађу и фосиле бугарштичког стиха. Наводе два примера. Први је из Струге (наравно, Македонија):

„Мене гледаи, в себе мисли, как душа в една снага”, а други је из Трновског:

„Запретни бели ркави, задигни златни скутове”.⁵⁶

Примери нису срећно изабрани. Структура наведених стихова, синтаксички однос речи у оквиру стиха – одбијају сваку помисао на аналогност са дугим стихом. У наведеним примерима дуги стих је вештачки створен. Било би занимљивије, корисније и *плодоносије* да су извршене анализе старих текстова, међу осталима и бугарских, јер њихова лексика има прилично веза са лексиком песама дугога стиха (из одређених рукописа), а такође и синтаксички систем.

М. Лалевић је покушао да помири различита објашњења термина *бугаритица*, *бугарити*. Сматрао је да приликом покушаја тумачења тих имена, треба имати у виду честе сусрете Далматинаца са „Бугарима”, „радним светом који је онамо, по градовима свакако налазио хлеба. Они су не само као пастири могли у Срба и Хрвата оставити успомену на име, него је на дефинитивно формирање назива могао знатно утицати баш назив сродног, али простог народа који је, по казивању Будманија и Л. Зоре, у групицама као пилари-тестераши походио сваке године наше приморје”.⁵⁷

Проучавању овога проблема поклонио је пажњу и Јован Цвијих. Из необјашњивих разлога о Цвијићевом расправљању није вођено рачуна, бар у научној литератури није цитиран:

„За време турске управе, име *бугарин* у смислу раје распростраило се и изван бугарских области, међу кметове, сељаке који су обрађивали беговску земљу. Област у којој је владао овај врло тежак економски режим, простирала се до Скопља, па и даље. Турски чиновници и Грци су овим именом називали и то чифчијско становништво, не водећи рачуна о народности, па и становништво

⁵⁶ Л. Милетич, нав. дело, 322.

⁵⁷ М. Лалевић, *Прилог проучавању бугаритица*, Прилози проучавању народне поезије VI, 1939, 269–270.

из центра Немањинске државе, где је владао чврст чифтлучки режим. Употребљавано у овом значењу у вардарским областима, име *бугар* почело је да се увлачи и продира на Косово и у Метохију; а један руски путник из XVII века назива Бугарима чак и српске кметове из околине Сарајева у Босни. На крајњем западу Балканског полуострва, у Далмацији и у Хрватској, именом *бугарин* се означавала простота, и јамачно зато становништво ових области зове своје прости народне песме *бугарштицама*.⁵⁸

Расветљавању овога проблема допринео је и А. Шмаус уклавши на социјално, сталешко значење назива *Бугарин* у неким народним песмама и изразима. Свој став је илустровао текстом натписа са надгробне плоче Милије Илића Бугарина (преминулог 1886. године). У подужем тексту натписа стоји, између осталог, и ово:

„... Презиме Бугара постало пре 300 год. зато што су убили Турчина зликовца у Призрену и онда побегну у пашалук босански промене патрона Аранђелов дан и приме светог Николу за патрона и презименом Бугари назову се па ка ди ко запита зашто се зову Бугари одговоре зато што смо као Бугари у Шар’ планини добри пастири били.”⁵⁹

Поред разних тумачења од којих су, мислим, стварном стању ствари најближа она која су дали Цвијић и Шмаус, мада нису потпуна – постојало је и других која су имала мањег одјека у науци. Богишић се тако домишљао, а у новије време његов став је прихватио Arturo Cronia, да су песме дугога стиха назване *бугарштицама* (заправо *бугаршћницама*) по тамбури званој *булгарина*

⁵⁸ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основе антропогеографије*, I, Београд, 1922, 264.

⁵⁹ А. Шмаус, *Презиме „Бугарин”*, Прилози проучавању народне поезије VI, Београд, 1939, 269–270; Путописац Е. Браун ставља и Косово у Бугарску, Гласник историског друштва у Новом Саду VII, Нови Сад, 1934, 290; Слично чине и француски путописци који пролазе кроз југословенске земље (в: Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI–XVII века*, Београд, 1961.

или *бугарија*.⁶⁰ То домишљање би и могло да има смисла када би Богишић под *бугаришницом* подразумевао песму која се одликује одређеном (речитативном) мелодијом и која се на одређени начин пева, односно када тај назив не би приписивао искључиво песмама дугога стиха. По казивању првога записивача *песама дугога стиха* – Хекторовића – *бугаришнице* које је слушао на рибарењу, певане су без пратње инструмента. На крајње неуобичајен начин термин *бугаритица* објашњава Д. Ђуровић. По њему, *бугаритице* су певале жене певачи, па, према томе, „*бугаритица* означава песму, састављену од *бугаркиње*, тј. од тужне песникиње”.⁶¹ Тумачење Ђуровићево, изречено крајње импресионистички, тачније крајње произвољно, никада није озбиљније узимано у обзир. Уосталом, рекло би се да га озбиљније није схватао ни његов творац. Етимолошко порекло назива *бугаришница-бугаритица* уистину није онолико битно за проучавање песама дугога стиха, како би се то дало закључити по обимној литератури која постоји о томе предмету. Сматрам да је у основи најприхватљивије и најтачније тумачење које су, независно један од другог, дали Јован Цвијић и Алојз Шмаус. Њихово објашњење допунио бих само у извесном смислу. Наиме, ширењу имена *бугар* – *бугарин* у значењу житеља уопште допринела је и црквена јурисдикција, прво Јустинијане Приме, затим „бугарске цркве” које су под својом јурисдикцијом имале и области данашње Македоније, Србије, па и дела Босне и Херцеговине.

Пре него што пређем на анализу самих песама дугога стиха, неопходно је поново поставити нека питања и одговорити на њих. У науци се, на пример, често чује мишљење да су песме дугога стиха уметничког порекла и да нису живе у народу. При том се песме дугога стиха стављају у однос према епским десетерачким песмама, првенствено онима из збирке Вука Стефановића Караџића. Дакле, у односу на аксиомски народне песме из Вукове

⁶⁰ А. Cronia, *Poesia popolare degli Slavi Meridionali*, Corso di filologia slava per l'anno accademico 1946–47, Editoria Zanichco, Padova, 1947.

⁶¹ Д. Ђуровић, *Народне умотворине*, Београд, 1931, 74.

збирке – песме дугога стиха су (изгледају, остављају утисак итд. – оградe се могу исказати на различите начине) уметничког, а свакако недовољно народног порекла. Чак и они који песме дугога стиха нису сматрали уметничким творевинама указивали су на посебан тон ових песама који указује на вероватноћу да су оне живе у витешким круговима, па садрже особине које епске народне песме – десетерачке песме – немају.

Бележећи прве „бугаршћице”, хварски песник Петар Хекторовић наглашавао је, у познатом писму Микши Пелегриновићу из 1557. године, да песме о Марку и Андријашу и војводи Радосаву Сиверинцу није сам „сливао”, већ их је записао онако како их је чуо од својих пратилаца – рибара. Испрва се није сумњало у Хекторовићеве речи. Иван Кукуљевић Сакцински је у књизи *Pjesnici hrvatski XV–XVI vieka*, под заједничким насловом *Narodne pjesme*, објавио обе песме дугога стиха из *Робања* и почашницу *Наш господин пољем јизди... Уз наслов (народне пјесме)* Кукуљевић је додао и једну напомену:

„Pjesme sve napisao je Hektorović onako kako ih je čuo pjevati, sa svimi ponavljanjima i dodavanjima, te s toga su ostale u njima mnoge pogreške glede versifikacije, budući da imade sad premalo a sad suviše slovakah”.⁶²

У народно порекло песама дугога стиха у почетку није сумњао ни Валтазар Божишић. Пишући године 1868. у *Дубровнику, забавнику народне штионице дубровачке*, о рукопису Мале браће, констатовао је:

„Zapisivači su uglavnomu točni bili, ali kao gragjani, kojim je uho malo priviknuto mjerilu proste narodne pjesme, dosta puta, neke stihove učiniše kraćim a neke dužim nego bi trebalo. Kad su i seoske riječi, koje su svakako od pievača slušali, sa gradskim zamjenjivali, ali srećom to nije često”.⁶³

⁶² I. Kukuljević Sakcinski, *Pjesnici hrvatski XV–XVI vieka*, II, Zagreb, 1856, 100–103.

⁶³ DUBROVNIK zabavnik narodne štionice dubrovačke za godinu 1868, Spljet, 1868, 281.

Овом приликом, Богишић је штампао из рукописа Мале браће, тзв. *дубровачког рукописа*, и песму *Како сестра Иваниша бана Хрватскога утече из рука Турчина који је бијао на пријевару заробио*. Битна карактеристика Богишићевога става јесте да он сматра да је дуги стих такође народни стих и да песме дугога стиха по своме садржају не одударају од десетерачких песама. Богишић запажа да песме дугога стиха остављају утисак дотериваних (у добром или лошем смислу, свеједно), али то приписује њиховим записивачима, а не ни творцима, ни преносиоцима. Десет година касније, у предговору *Народним пјесмама из старијих, највише приморских записа*, Богишић је, углавном, остао при старом уверењу. Од седамдесет шест песама дугога стиха колико их садржи његова збирка, као ненародне издваја три: бр. 58 – *Ослобођење Беча год. 1683*, бр. 77 – *Мехмет паша удара безуспјешно на Котор* и бр. 81 – *Поздрав Дубровнику*. У истоме предговору посумњао је међутим и у народно порекло „одломка бугарштице о Сигету граду” (бр. 37) и у завршетак перашке „бугарштице” о освајању Новог (бр. 65 – *Војска христјанска, у њој и Пераштани, послјије крвава боја отимљу Нови од Турака 30. јун. 1687*).⁶⁴

Интимно, Богишић је мислио нешто другачије. У писму од 21. јуна 1879, упућеном из Париза Ватрославу Јагићу, упозорава колегу и пријатеља:

„U formalnoj strani ne zaboravite promotriti to što kazah o svezi razmjera bugarštica sa osmercem umjetnoga pjesništva. Ja držim da je to najvažnije što je u momе predgovoru bilo istaknuto.”⁶⁵

И одељак Богишићева предговора о везама осмерца „умјетнога пјесништва” са „размјером бугарштица”, као и његова конкретна сумња да неке песме дугога стиха нису народне – учи-

⁶⁴ М. Пантић, *Два прилога истраживању веза народне и уметничке књижевности у прошлости*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XX, Београд, 1954, 276–278.

⁶⁵ В. Јагић, *Спомени мојега живота*, I (1838–1880), Посебна издања СКА; Друштвени историјски списи, књ. 30, Београд, 1930, 360–361.

нили су да су и други еминентни зналци исказали своје резерве о евентуалном народном пореклу ове врсте песама. Питање је такве врсте да се не може мимоићи ни овом приликом. У складу са начелним ставовима које сам изнео у уводу ове студије о томе шта је народна песма, какав је њен однос према тзв. уметничкој песми, какав је однос њенога творца према творцу тзв. уметничке песме – и питање уметничког или народног порекла песама дугога стиха поставићу на други начин. Није толико битно да ли је први песник једне песме дугога стиха био можда прави песник, или писмен и надарен човек – већ да ли је народ песму прихватио као своју, као део своје средине, као резултат *своје културе и традиције*, као интимни део себе.

*Да ли су песме дугога стиха
живеле у народу?*

За потврдан одговор на ово питање могло би се поново упозорити на познато тврђење Хекторовића да своје рибарење описује онако како је било, „ne priloživ jednu rič najmanju”. Јурај Бараковић у *Вили Словинки* ставља речи баладе *Мајка Маргарита* у уста једном Влаху, „mladolitnom” детету које је „кличе” на свадби. У оба случаја певање песама дугога стиха истиче се управо због аутентичности тренутка који се описује, или пак прилике која се описује. Но, у оба случаја (а посебно у случају баладе *Мајка Маргарита*) постоји могућност да пред собом имамо само имитације, како би то Богишић рекао. Хекторовићеве баладе, устрофљене веома правилно, остављају утисак дотериваног текста. У првој балади, о Марку Краљевићу и брату му Андријашу, осећа се и утицај Овидијевих *Метаморфоза*. Дакле, ако имамо у виду само Хекторовића и Бараковића и њихова сведочанства о животу песама дугога стиха у народу – не можемо поуздано закључити да су „бугарштице” живеле животом епских, односно баладичних народних песама.

О активном животу песама дугога стиха имамо међутим података. У XVII веку, на пример, оне су још увек довољно животворне да утичу на писање барског надбискупа Андрије Змајевића.⁶⁶ У делу *Crkveni letopis*, Змајевић обухвата поред црквене историје Јужних Словена и световну историју. Велику пажњу посвећује Вукашиновој владавини и његовој погибији на Марици, кнезу Лазару и Косовској бици, владавини и животу познијих српских и хрватских великаша. Приликом писања одељака о доживљајима и подвизима владара и велможа, у Змајевићев текст „залутала је” понека реч, синтагма, или читава реченица-стих из песама дугога стиха. Тако у Змајевићевом тексту налазимо: *Узричиће, Јанка војводу, стојни град*, или овај епски израз: „изгуби десет тисућ војске”. Утицај песама дугога стиха још је јаснији у наредним примерима: „... а 500 /дуката/ калуђером Свете Горе...” Када Змај Огњени Вук у једној песми дугога стиха на самрти дели своју ризницу на три дела: „Први дио учини калуђером Свете Горе”. У списима Јурја Крижанића записан је и следећи дуги стих: „Još nauče besediti hrabri Marko Kraljeviću...”

Код Змајевића наилазимо на нешто слично:

„...sultan Pajazit pošto pogubi Sulimana brata skupi velik vojsku prema *hrabri* Marku Kraljeviću za osvetit smart očinu. Pobiše s njim i razbi ga na Kosovo polje, i pogubi mnogo sarbske i bulgarske gospode”.

Змајевићев *Crkveni letopis* помаже нам да реконструишемо развојни пут познате Бетондићеве песме дугога стиха *Кад је Никола Томановић неврјерно убио краља будимскога*. О тој песми писао је опширније В. Ћоровић.⁶⁷ Констатовано је да постоји предање које је 1533. године забележио један млетачки трговац. Преда-

⁶⁶ N. Ljubinković, „*Crkveni letopis*”, *biskupa Andrije Zmajevića i narodne pesme dugoga stiha*, Народно стваралаштво, VI, 28, Београд, 1968, 248–252. Ту је штампан извод из веће, за сада необјављене, студије која, поред Андрије Змајевића, обухвата и Филипа Грабовца.

⁶⁷ В. Ћоровић, *Мотиви предања о убиству цара Уроша*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор I, Београд, 1921, 190–195.

ње вели да је на извору код места Корманли, Никола Херсовић убио краља Вукашина. Мавро Орбин, служећи се забележеним предањем, саопштава већ целовиту причу о Вукашиновој смрти. Вукашин је дошао на извор да се напије воде, а његов слуга, Никола Херсојевић, видео је при том на краљеву врату један ланац, ваљда скупоцен „и убио га стога у том часу”. У песми дугога стиха Вукашина је заменио будимски краљ, а Николу Херсојевића – Никола Томановић. У Змајевићевом *Letopisu* одговарајући одељак гласи:

„Sam kralj Vukašin prepliva. Bežeći on kad se ustavi na njekoј vodi da se žedan napiје, videći mu na grlu Nikola Hersojević njegov dvoranin jednu zlatnu verigu, i na njoj krst velike cijene radi nje (nevјerna sluga) pogubi pri selu Karmanli istoga svoga Gospodara.”⁶⁸

Опис је близак песми дугога стиха. Не само узвик *невјерна слуга* – који као да је отргнут из „бугарштице”, већ је и разлог убиства готово идентичан. „Златни крижи” допунили су Орбинову причу о скупоценом ланцу (*златна верига* код Змајевића). Разлог замене Николе Херсојевића Николом Томановићем у песми дугога стиха биће потпуно схватљив када се прочитају следећи редови Змајевићевог *Letopisa*. После Вукашинове погибије његова деца осташе на милост и немилост суседних феудалаца.

„Knez Lazar uze im Prištinu i Novo brdo su nekolicо zemlje. Nikola Tomanović s druge strane pritište im sva mesta oko njegove државе.”⁶⁹

Песма дугога стиха је једноставно заменила презиме убице, презименом човека који је имао велике користи од Вукашинове смрти. Мислим да је сасвим други разлог руководио певача Бетондићеве песме, или можда и самога Бетондића, да Вукашина замени будимским краљем, а да у песми остави обиље појединости које недвосмислено сведоче о насилности ове замене. Имајући у виду не само барског надбискупа Змајевића, већ и

⁶⁸ Према препису *Crkvenog letopisa* који је начинио Гавро Шкриванић. Препис се налази у Архиву Историјског института САНУ, 1301.

⁶⁹ Исто.

друге добре католике: Јозу Бетондића, Ђуру Матијашевића, па и Филипа Грабовца и Андрију Качића Миошића, мислим да у другачијем светлу треба сагледати њихову посленичку активност. Трудољубиво, родољубиво, али надасве богољубиво сакупљали су они, записивали и „прибављали” народне песме и предања. Том приликом, многе песме су претрпеле наоко ситне, али суштинске измене. У такве ситне, али битне промене треба убројати и замену краља Вукашина будимским краљем. Никола Томановић убија будимског краља мучки и из најнижих побуда (да би га опљачкао). Казна божија је тешка.

„Домало се Никола злом болести поболио
И он ти болово напуно девет година.
На Николу доходе попови и калуђери,
Ни је ного умријети ни се од гријеха исповиђет.
Али њему говоре они оци калуђери:
„Којигод си велик гријех твому Богу учинио!
Да нијеси погубио кога твога родитеља
Ал’ да нијеси погубио твога кума крштенога?”
Бјеше њима тадара све истину повидио
Да је, јадан, погубио краља свога господара,
И бјеше се тадара с грешном душом раздијелио.”⁷⁰

Дискретна *propaganda fide*. Католичка цензура готово и није дирала песму. Само је извукла један локални обрачун из његовог скромног феудалног и једноверног круга и, заменивши краља Вукашина будимским краљем вратила песму поново народу. Но, у новој верзији све има другачији значај. Ево у Николи Томановићу још једног издајника праве вере Исусове! Као што је деспот Ђурађ, кога песник-католик Бараковић баца без милости у свој пакао, крив за погибију краља Владислава и многих „Угричића банова”, за пораз Јанка војводе, и фанатичног кардинала Капистрана, тако је и Никола Томановић директно крив за смрт будимског краља.

⁷⁰ В. Богишић, *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*, бр. 35, стих 83–94.

„Неверне слуге“! Мала интервенција, можда баш Бетондићева, и ми сазнајемо да је Николи Томановићу убиство будимскога краља грех раван ономе да је „погубио кога свога родитеља“ или „кума крштенога“. Међутим, онај ко је извршио ту промену остао је на пола пута. Било је потребно изменити и још неке друге детаље у песми да се не види првобитни и прави њен изглед. Знак препознавања првобитне садржине јесте свакако то што је у новој верзији песме остављен будимски краљ (не више Вукашин) и његова жеља за подизањем православних манастира.

Утицај који имају песме дугога стиха на писање Андрије Змајевића, чињеница да се њима може служити и у одређене пропагандне сврхе – сведоче индиректно о животу песама дугога стиха у народу. Међутим, постоје и сигурнији и директнији докази. Песме из бокељских рукописа, посебно оне из мањег (*Краљевић Марко казује матери како је убио Арапку дјевојку, Иван Чајковић и мати му*) показују знаке дугог и интензивног живота у народу. Песма о Краљевићу Марку и Арапки девојци, показује и очите трагове кварења настале приликом *усмено* преношења, кривицом мање даровитих певача. Песма почиње питањем Маркове мајке како се ослободио арапске тамнице: да ли се ослободио „спенцом“ или се „од’рвао“ сабљом. Маркова исповест је у почетку у првом лицу, од 26. стиха је у трећем лицу, а на крају песме смисао је сасвим помућен:

„Кад је мајци дош’о на своје бијеле дворе,
 Краљевић Марко,
 Пође мајка старица сину Марку говорити:
 „Велик ти си гријех, о мој синко, учинио,
 Краљевићу Марко!“

По неким детаљима песма је, без сумње стара. Глагол *обрвати* који се више не чује у народу, среће се у летописачким белешкама с почетка XV века. Изузетно је важан уводни стих:

„Весели се домаћине, весели ти пријатељи,
 Поштен домаћине.“

Он подсећа на „велике пјесме”, „веље попијевке” паштровске, на које је Богишићу скренуо пажњу Стефан Митров Љубиша.⁷¹ Упозоравајући Богишића да су „велике пјесме” често у дугом стиху, Љубиша је навео следећи пример (или примере?):

„Што се Јанко не ожени, ка остала браћа твоја...
Кумство твоје сретно било, а јаки ти Бог помого
Куме поштовани.”

Љубиша, са разлогом, вели да су „велике пјесме”, „веље попијевке” сватовске песме. Чини се ипак да први стих (Што се Јанко не ожени, ка остала браћа твоја...) пре припада тужбалицама. Уосталом, између тужбаличког и „бугарштичког” ритма постоји не мала сродност.⁷² Други стих и рефрен који уза њ’ иде свакако су део „велике пјесме”. Вредни Богишићев сарадник, свештеник Срећко Вуловић, послао је Богишићу, на његово тражење, опис паштровске свадбе, а у њему и једну „вељу попијевку”. Она се одликује мешањем стихова сватовске песме, здравице присутнима, са стиховима епске, тачније епско-лирске баладичне јуначке песме. У конкретном случају, баладичну јуначку песму граде осмерци, односно десетерци који се провлаче кроз строфе.

⁷¹ „Пошто би довршен овај предговор г. С. М. Љубиша нам саопшти да у Паштровићима има још и данас сватовских пјесама (за епске не зна) са размјером бугаршлица, те припомену стихове:

Што се Јанко не ожени, ка остала браћа твоја...
Кумство твоје сретно било, а јаки ти бог помого.
Куме поштовани.

Придода к тому: да се то зову ’велике пјесме’ које се пјевају при здравицама на свадби, али да оне све то веће ишчежавају, те да је већ и сада тешко наћи људи који би их знали. Прије него се са свим изгубе, требали би свакако да ко запише барем то што је још остало” [Богишић, *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*, 69 (и 70), нап. 1].

⁷² М. Лалевић, *Однос и везе бугаршлица и тужбалица*, Прилози проучавању народне поезије, III, Београд, 1936, 50–73; *Прилог проучавању бугаршлица*, Прилози проучавању народне поезије, II, Београд, 1935.

Paštrovska svadba

„Domaćin priginjući vinom, baci pogled na zasjedu i poviče:
Zdravi na zasjedi! Ovim ga potsjeti na pjevanje *Velje popijevke*. Za-
sjeda se dignu na noge s drugima do sebe i iz glasa počnu pjevati
zajedno: *Velju popijevku*:

1.

Oj, pomози, pomози i oveseli*
Moj jedini jaki Bože, vazda te molimo!
Gdje se danas veselimo
Česta ljeta i go-oho, ho, ho!
I godišta a-ha, ha, ha!**
Ko mi napit veli zdravicu,
I u čije dobro zdravlje, Bože mi pomози!
Sve mu zdravo i veselo
Gjurgjev danak dočekalo!

2.

Glas i knjiga dopanula
Od Novoga grada bijeloga,
Da ste zdravo oba bana domaćina!
Veselje vi ovo u čas dobar bilo!

3.

Od Novoga bijeloga
Od Turčina Visovića;
Da ste zdravo oba bana, stara svata!
Da Bog da se u čas dobar sastali!

4.

I doletje glas i knjiga,
U pitome Paštroviće
Da si zdravo perje prvjenče,
Vazda u prve odio
I pred družinom ti Bog pomog'o!

* Neki će reći: „obešelimо”.

** Ako je posljednje slovo „o”, onda je posljednji slog u pjevanju „ho”;
a ako je „e”, onda: „he”; ako „i”, onda: „hi”.

5.
U Šćepanu* malenome,
A na ruke sablji Radu Mitroviću;
Da ste zdravo vesjele zasjede,
U čas dobri zasjeli,
A u bolji ustali.

6.
Sad te ljubim dragi pobre Rade,
I golemo pozdravlje ti šaljem;
Zdravo da ste starci poštovani!
Pošto ve Bog i ljudi
I u zdravlju podržao!

7.
More Rade, da li možeš znati,
Ja li znati ja li pamtovati?
Zdravo da si kume poštovani!
Kumstvo tvoje srećno** bilo,
I ti zdravo i veselo!

8.
Kada bjesmo Arbaniji ljutoj,
I činjasmo velju trgovinu?
Da si zdravo perje mladoženja,
Veselje ti današnje
Do života srećno bilo!

9.
Tu se naša posvadi družina
I posmo njozi u razvađu;
Da ste zdravo đeveri s nevjestom!
Nevjesta vi srećna bila
I vi zdravo i veselo!

* Gradić Sveti Stefan, u Paštrovićima.

** Neki će stariji reći: „sreknje”.

10.

I ti meni, tada, pobre Rade,
Udri jednom teškom zaušnicom;
Zdravo da ste oba barjaktara
Srećno barjake nosili,
I s družinom vi Bog pomog'o!

11.

I to mene ostade u tebe
Ni vraćeno ni nikad plaćeno;
Zdravo da ste četovi* svatovi
U svakoga perjanica
I ta bratska uzdanica!

12.

No ako si junak od megdana,
Dođi meni na megdan junački!
Zdravo da ste braćo nastojnici!
Dobrijema vazda nastojalo
I vama se nastojalo!

13.

Od dva mjesta koje ti je drago,
Biraj, pobro, da megdan dijelimo!
Zdravo da si brate pomotnjiče,
Dobro li mi pomoga,
Pomoglo ti krsno ime.

14.

Al' ti drago pred Kotarom gradom,
Al' ti drago na ravno Solilo;
Sofro ni svijetla!
Zdravo svijetli obrazi,
Koji oko sofre vino piju!

* Neki kažu „orlovi svatovi”.

15.
A kad Rada knjiga dopanula,
Dobro vidje što mu sitna piše:
Zdravo majko domaćice,
Veselje ti ovo i svako,
S dobrom srećom bilo!

16.
Pa sakupi paštrovsku vlastelu
I dade joj knjigu na viđenje.
Zdravo bile sestre i nevjesto!
Na veselje ovdjen došle,
Na veselje doma pošle!

17.
Redom reče paštrovska gospoda,
Da mu Rade na megdan izađe;
Zdravo da si sva dijeto mala,
Majke vi se veselile
I svi srećna i poštena bila!

18.
Knjigu Rade posla Vesoviću:
„Eto mene na megdan junački”.
Sve selo veselo,
I koje u selu da je zdravo i veselo!
A daj Bože jedini!

19.
Rade reče, riječ ne poreče,
Desnu ruku posiječe Turčinu.
Čestita mu sreća na megdanu!
A vi zdravo i veselo bili!
Amin! Bože vazda te molimo”.⁷³

⁷³ S. Vulović, *Paštrovska svadba (iz Svetog Stjepana u Paštrovićima, Južna Dalmacija)*. Рукопис се налази у Архиви Одбора за народни живот и обичаје у Загребу. Носи сигнатуру МХ 54, инв. бр. МХ 61. Двадесет песама на седам

У песми коју је Вуловић забележио стихови су различите дужине: осмерци и десетерци. Очигледна је тежња да се осмерци замене десетерцима. У другој стиху прве строфе покварен је осмерац: „од Новог бијелога” у жељи да се направи десетерац „од Новог града бијелога”. У петој строфи, на пример, прва два стиха гласила су вероватно некада:

„U Šćepanu malenome,
Sablji Radu Mitroviću...”

а не:

„U Šćepanu malenome,
A na ruke sablji Radu Mitroviću...”

Однос броја стихова здравица и јуначке песме у „вељој попијевци” није, по свему судећи, увек исти. Највероватније тај однос зависи од конкретних ситуација. То и није проблем који је важан у овоме случају. Битна одлика „веље попијевке” је смењивање сватовских здравица присутнима (по одређеној патријархалној хијерархији) са стиховима јуначке песме. *Песме дугога стиха из бокелских рукописа јесу се певале. Певале су се на свадбама и славама у склопу старијега облика „веље попијевке”*. У Богишићевом издању песама дугога стиха штампана је, под бр. 84, и ова песма из већег бокелског рукописа (тзв. *загребачки рукопис* бр. 638):

„Поштен домаћине!
Који чиниш весеље: да ти буде у добри час,
Попе господару!

страна ушивених у свеску формата 20 x 17. Нумерација песама од 1–20. Нема године када је рукопис предат Матици хрватској. У Матичине збирке народних песама није ушао. Винко Жганец, који је написао мали предговор овом рукопису, датира га „иза 1896”. Биће да то није тачно. Рукопис је старији – из 1892, но могуће је да је Матици хрватској касније предат (О томе в: М. Пантић, *Преписка Срећка Вуловића и Валтазара Богшића*, Зборник историје књижевности САН, 2, Београд, 1961, 222, нап. 36). Madriazza је начинио препис за Институт за народну умјетност у Загребу.

Да би теби освануло јутрос добро јутро,
 Поштен домаћине! – 5
 Весели се, домаћине, весели ти пријатељи,
 Свијетли господару!
 Свијетло ти цвијетје, ке ти стоји на русу главу,
 Старче господару!
 Поштено ти цвијетје, ке на образу носиш, – 10
 Старче господару!
 И једнога и другога Бог ви у здравју подржао,
 Гиздави јунаци!
 Весел’те се сви около, веселио ви Бог велики,
 Господо придрага! – 15
 Попијевка ви на поштење, нами здравље и весеље!”

Мислим да није потребно посебно истицати њену сличност са „вељом попијевком”. Још је занимљивији, и убедљивији, пример из мањег бокелског рукописа (тзв. *загребачки рукопис* бр. 641). Записивач песама забележио је за себе уз песму *Марко Краљевић казује матери како је убио Аранку дјевојку*, у маргини, као подсетник следеће:

Наспрам стиха:

Али ми се откупи том дробном спенцом, (ст. 10)

стоји:

Свијетло ли цвјетје ке ти стоји на ружи(ци),

Према стиху:

Одкуда ли ми у тамници демескија бритка сабља? (ст. 16)

– Поштено ти цвјетје ке на о(браз) но(сиш),

а наспрам стиха:

Она мени дохођаше и јутром и вечером, (ст. 19)

– И једнога и другога Бог ви у здрављу подржао.

Уз другу песму дугога стиха (*Иван Чајковић и мати му*) записивач није у маргини оставио никакву белешку. Подсетник му није био потребан. Трећа песма дугога стиха из истога рукописа остала је нештампана. Богишић јој је претпоставио њену

варијанту из већег бокелског рукописа и штампао ју је под бр. 83 (*Молитва дјевојчина видовному Богу*). Песма је, међутим, важна и због тога доносим овде њен текст у целости:

„Лјепу шедбу шеташе једна млада Которкиња,
 Млада диклица,
 Шедбу ти ми шетате вишњег Бога мољаше:
 „Немој мене мој боже живом жељом уморити,
 Мој једини боже.
 Живом жељом уморити, љутом стријелом устријелити,
 Нека ми се ја наљубим једнога гиздава јунака,
 Млада диклица,
 На главу ми наносим зелен вјенац од маслине,
 На руци се нагледам златан прстен од иљаде,
 Ја лијепа дикла.
 Ако оћ’, мили боже, мене живом жељом уморити
 Сатвори ме, мој боже, витом јелом у планини
 Мој једини боже.
 Од мојијех лијепијех косах ситну траву ђетелину,
 Од мојијех црнијех очих два хлађенца бистре воде,
 Мој једини боже.
 Када би дошо мој госпар у планини лов ловити,
 Да би ми он починуо под зеленом витом јелом,
 Мој мио госпар.
 Коње своје напито ситном травом дјетелином
 А напојит се два хлађенца бистре воде
 Те брзе коње!”
 Што је богу молила тој му је умолила.
 Ово је његда било, а сада се спомењује,
 Господо придрага,
 Ако ви попјевка у чем омили, сваки је за своју прими.”⁷⁴

⁷⁴ Према Богишићевом препису у рукопису (Богишићев архив у Цавтату, одсек *Пјесме*, бр. 178).

И поред ове песме, записивач је у маргини бележио себи „шлагворте”. Поред стиха:

Живом жељом уморити љутом стријелом устријелити,
записао је као припев:

Који светкујеш свет..
Да ти буде на спасење.

Наспрам стиха:

На руци се нагледам златан прстен од иљаде,
у маргини стоји:

Господару да би теби
освануло добро јутро!

Према стиху:

Од мојијех црнијех очих два хлађенца бистре воде
Мој једини боже.

стоји:

И једнога и другога
Бог ви у здрављу подржао.

И на крају према последњем стиху:

Ако ви попјевка у чем омили, сваки је за своју прими
записивач је забележио:

Гиздави јунаци
Весел те се сви около
Веселио ви Бог велики.⁷⁵

Узгредне, ненаметљиве, личне опаске записивача, драгоцен су податак за утврђивање активног живота песама дугога стиха у народу. Оне нам омогућују да са сигурношћу тврдимо да су *песме дугога стиха биле саставни део народних празника: и оних побожних (славе) и оних најинтимнијих (свадбе).*

⁷⁵ Исто.

У вези са животом песама дугога стиха у народу, Богишић је изрекао још један аксиомски суд: „бугарштица” више у народу нема. По њему, оне су коначно ишчезле током XVIII века. Утврђивање оправданости Богишићеве тврдње није од малог значаја за правилно посматрање и проучавање песама дугога стиха.

*Када нестају песме дугога стиха
у народу?*

У време првога записивача песама дугога стиха, хварског песника Петра Хекторовића, а свакако и у току следећег столећа, те песме су биле, без сумње, и бројне и популарне. Понеко је „и од свога ума спивао којегоди бугаршћине”. Богишић их сам наводи пет, а има их више. Међутим, временом се ове песме губе. На примеру „веље попијевке” коју је забележио Срећко Вуловић запажамо видну тенденцију да се осмерачки стих и осмерачки ритам замене десетерачким стихом и десетерачким ритмом. Десетерац има апсолутну превласт свакако већ од половине XVII века. Осмерачке песме, посебно осмерачка епика, припадају старијем, архаичнијем слоју народне поезије. Песме дугога стиха такође нестају, мада не тако темељно како то Богишић тврди.

Сумњу у Богишићев суд изрекао је већ Матија Мурко. У књизи *Tragom srpskohrvatske narodne epike* тврдио је да је у Ораховцу на Косову „начуо” да постоје такве лирско-епске песме, а у Мрцинама у Далмацији спомињали су му четрнаестерце и петнаестерце. Мурко прво погрешно идентификује четрнаестерце и петнаестерце са дугим стихом „бугарштица” искључиво по броју слогова. Број слогова, међутим, није пресудна одлика „бугарштничког” стиха. *Бит тога стиха је у одређеној синтаксичкој и интонацијској (музичкој) структури.* Има и других разлога који ме руководе да једноставно не верујем Мурковим тврдњама. Његова књига (*Tragom srpskohrvatske narodne epike*), мада то нигде није на одговарајући начин речено – не ваља. Писана је небрижљиво, алкаво. Пуна је произвољности, погрешног

интерпретирања туђих мисли, погрешака у цитирању. До које мере то иде видеће се и из следећег примера који је у директној вези са проблематиком песама дугога стиха. Мурко, наиме, тврди да се „бугарштице” налазе „у Ерлангенском рукопису, као што је то доказао А. Шмаус насупрот мишљењу Драг. Костића”.⁷⁶ Научна истина је потпуно супротна. Драгутин Костић је доказивао да „бугарштица” има у *Ерлангенском рукопису*, а Шмаус је битно поколебао његову тврдњу. Шмаусов став је тренутно и прихваћен у науци (а био је прихваћен и у време када је Мурко писао своју књигу). Одбацијући све што прати Муркову сумњу у исправност Богишићевог суда – прихватам Муркову сумњу. Мислим да је песама дугога стиха било (што значи: неко их је још памтио) у Богишићево време. Године 1851, дакле само неколико година пре него што ће Богишић објавити песму *Како сестра Иваниша бана Хрватскога утече из рука Турчина који је бијаше на пријевару заробио у Дубровнику. У Забавнику дубровачке иштионице*, сакупио је Јосип Антун Петрис у Врбнику на Крку прегршт народних песама. Многе од њих назива бугарштицама, чак и песме испеване у десетерцу. Разликује више врста таквих бугарштица: *бугарштице под гуслу*, *бугарштице за у колу пиват*, *бугарштице на ноту* итд. То су песме, како вели Петрис:

„које се у време ženidbe običavahu pivati u Verbniku, ali sada jur skoro pozabljene i pisme i njihove note. Izvedene iz ust starih ljudi i starih ženah, a jedan dil i od mene na pamet znanih ter ovdj sabranih s velikom željom i nastojanjem za ugoditi mojemu prisvitlomu gospodinu i gospodaru Antoniju Achinu, cesarskomu kraljevskomu kapitanu i komesaru u Velji 1851”.⁷⁷

Између педесет четири песме које је том приликом записао, Петрис је забележио и ову:

„Stoji t' meni Verbniška, pod njom t' mi je vodniška
V leti je studena.

⁷⁶ М. Мурко, *Tragom srpskohrvatske narodne epike I*, Zagreb, 1951, 220.

⁷⁷ В. Штефанић, *Narodne pjesme otoka Krka*, Zagreb, 1944.

је штампао Богишић, односно онима које су сачуване у данас познатим рукописима. Петрисова песма би била крчка, или врбничка верзија песама дугога стиха. Има и верзија из других крајева наше земље. Стицајем разних околности, приликом проучавања песама дугога стиха потпуно се занемарује изузетно вредна студија Душана Недељковића о малешевској епици.⁸⁰ Проучавајући година 1929. и 1933. епику у Малешеву, Недељковић је записао више епских песама у шеснаестерцу, са и без рефрена, које имају „бугарштички” ритам. Одлика ових песама је, између осталог, и чест недостатак цезуре после четвртог, односно после дванаестог слога „што онемогућује њихово постављање као осмерачких песама, а постављање предаха после десетог слога, овакво прикривање музичко прозодиског шава, показује јединство две шеснаестерачке поле”. Недељковић наводи и више песама у целини. Ово је почетак песме о боланом Дојчину, која је записана од стогодишњег старца Петрета Ђуревића из села Русинова:

„Поболел се болен Дојчин и лежал си година, две
 Оф, девет години!
 Скинал си е девет постел’ и девет зглавници,
 Оф, девет зглавници.”⁸¹

Немамо никаквих правих, научних разлога, да песме дугога стиха из Богишићеве збирке сматрамо прототипом песама дугога стиха. Немамо права ни да их сматрамо јединим аутентичним песмама дугога стиха. Као што постоје различите врсте десетерачких песама и различите врсте епског десетерца,⁸² тако постоје

⁸⁰ Д. Недељковић, *Облици малешевске епике*, Прилози проучавању народне поезије, VI, Београд, 1939, 18–34.

⁸¹ Исто, 27.

⁸² N. Ljubinković, *Nova rasprava o postanju „epskog deseterca”*, *Savremenik*, 10, Београд, 1969, 295–296. Постоје бар два типа десетерца у народном певању југословенских народа, које бих (десетерце), условно назвао и окарактерисао као: новији и ритмичнији српскохрватски десетерац познат из директно предвуковске и вуковске фазе и архаичнији десетерац сачуван у народним песмама Јужне Србије и Македоније. Тај, по мом уверењу, архаичнији облик десетерца

и разни типови песама дугога стиха и разни типови дугога стиха. Мислим да само један елеменат не треба никада губити из вида: да ли је пред нама прави дуги стих, или је само вештачки спој два осмерца, два седмерца и слично.

Постоји још једно предубеђење у вези са песмама дугога стиха. Временом је створена предрасуда да су то слабе песме, лишене оних уметничких квалитета које поседују песме из Вукове збирке. Гледане су увек кроз призму четири Вукове антологијске књиге *десетерачких* народних песама. Са тих позиција изречен је и негативан суд о њиховој вредности. Песме дугога стиха су, међутим, изузетно лепе песме. По много чему и лепше су од десетерачких, епских песама. На првом месту, захваљујући управо дугоме стиху, оне су више лирске, у крајњој линији поетичније. Колико је потцењивана уметничка вредност песама дугога стиха – толико и још више је негирана вредност рефрена који се у тим песмама каткада јавља. И управо на примеру тога прокаженог рефрена покушаћу да покажем колика је неправда нанета овој врсти песама.

Поетска вредност рефрена у песмама дугога стиха

Пре свега, потребно је истаћи да термин *рефрен* није срећан. Он јесте уобичајен у научној литератури, али он прејудицира уметнички квалитет овога додатка. Ако ништа друго, а оно му умањује креативни значај у склопу песме. У научну терминологију увели су га стручњаци на основу субјективног уверења о његовом квалитету, значају и улози у песни.

одликује се повременим убацивањем глагола *каже* или речца *бре* и *мори*, које без потребе проширују стих; број слогова у стиху често је већи или мањи од десет, цезура се врши музички, а не по смислу, те пада кадкад усред речи и на крају. У јуначким народним песмама из Јужне Србије релативно је честа (па самим тим на одређен начин и карактеристична) особина да се у истој песми наизменично употребљавају десетерци и осмерци.

Улога и суштина рефрена у песмама дугога стиха једно је од најтежих питања у изучавању ових песама. Рефрен, односно припев, или приложак, како се он још назива – не налази се у свима данас познатим „бугарштицама”. У *дубровачком рукопису*, који садржи највише песама дугога стиха, рефрен је углавном изостављен. Нема га у песмама које је „прибавио” Јозо Бетондић, а редак је и неправилно употребљаван у песмама које су сабрали Ђуро Матијашевић и познији, непознати сакупљачи. У бокелским рукописима, као и перашком (Баловића) – он је обавезан. На основу песама из тих рукописа створена је дефиниција о „правилној употреби” рефрена: после првог, а затим после сваког другог стиха. На пример:

„Јутром рано ишетала сестра краља будимскога,
 Будимка госпођа,
 Она ми ти ишетала на прозору од бијеле камаре,
 Оком ми ти погледала низ Косово равно поље,
 Низ то равно поље;
 У Косово угледала три виле на три љељена,
 Брзо се је повратила брацу краљу у камари,
 Земаљскоме краљу.”
 (Богишић, 21, 1–8)

Шерцер је сматрао „da su pjesme bez pripjeva i one s pripjevom dvije sasvim različne vrste pjesama i da u onima, koje su sada bez pripjeva, nije pripjeva nikad ni bilo. Kad bi se, pak, pitalo za starost tih pjesama, vjerojatno je, da su one bez pripjeva, radi svoga jednostavnijeg oblika, starije”.⁸³ За песму *Како Гркиња дјевојка химбом испусти и изведе из тамнице Комјена Јагњиловића тер му живот испроси* (Богишић, бр. 54), која на крају има дванаест припева „koji slijede uvijek sa samim jednim stihom”, Шерцер вели да је она пример за прелазну врсту бугарштица – „pjevač se još nije odlučio na to, hoće li sve pripjeve (zadržati), ili sve pripjeve ispustiti”.⁸⁴

⁸³ I. Šerčer, *Bugarštice*, RAD JAZU, 182, Zagreb, 201.

⁸⁴ Исто, 201.

Шерцерова тврдња о постојању „двје сасвим различне врсте пјесама” – неоснована је претпоставка. Пишући велику студију о „бугарштицама”, Шерцер је веома брижљиво бројао слоге у сваком дугом, бугарштичком стиху. Има се утисак да је искључиво ослањање на статистичке податке учинило да Шерцер заборави да је обиље бројева било потребно *само* да му помогне да потпуније схвати и објасни поетику песама дугога стиха. Бројеви су постали сами себи циљ. „Пјесме без припјева” нису посебна врста песама. Припадају тзв. *дубровачком рукопису*, односно рукопису самостана Мале браће. Вероватно су записане рано, можда већ у XVI веку, а затим су преписиване. Чињеница да су оне, осим неколиких изузетака, записане без рефрена може се објаснити на два начина. Записивачи (не преписивачи) добро су осећали дух песама и ослонивши се на своју инвенцију и извесна утврђена правила – могли су лако да импровизују рефрене приликом репродуковања песме. Друго могуће објашњење је да су преписивачи (не записивачи) сматрали, будући далеко од духа ових песама, да је рефрен обичан „бесдржајан” баласт који треба уклонити.

У обимном предговору којим је пропратио своје издање песама дугога стиха, Богишић се задржао и на проблему рефрена. Константовао је тако да су прилошци (рефрени), кадкада, као у *дубровачком рукопису*, испуштени због њиховога „бесдржнога садржаја”.⁸⁵ Садржај прилошка, по Богишићу, „приглављује, или ближе опредељује главну идеју изречену у предидућем главном стиху или стиховима, премда то није готово никад учињено истим ријечима. Али је та приглава у прилошку така, да кад је не би било, то не би смислу приповиједања ни најмање сметало”.⁸⁶ „По свој је дакле прилици наш приложак имао претежно музикални значај”.⁸⁷

⁸⁵ В. Богишић, *Народне пјесме*, 21.

⁸⁶ Исто, 22.

⁸⁷ Исто, 23.

Питања рефрена узгред се дотакао и Лука Зима:

„Više puti se iza pojedinih stihova po jedan kratak stih dodaje, u kojem je obično jedan dio rieči iz kojega prednjeg stiha ponavlja, na pr.:

L'jepu jezdu jezdijahu dva Jakšića mila brata
Dva mila brajena.

Takvih primjera ima i u umjetnoj poeziji starih Dubrovčana, n. p.:

Odiljam se moja vilo, bog da nam bude u družbu...
A sad te sam ucvilio, ostaj zbogom moja vilo;
Odiljam se M. P. 413.

Nalik na to je i ovaj primjer:

Od nevena kraćanskoga, od šeboja i ružice,
Moj Mile moj, H. 288.”⁸⁸

Халански је, као и Богишић, сматрао да припев није органски део стиха и да је сличан припевима црквених и неких народних песама.⁸⁹ Врстан зналац наше народне епике, Томо Маретић, тврдио је одлучно да је „припјев” у јуначким бугарштицама „posve suvišan” – „jer u pripjevu nigde nema nove, nužne misli, već su samo ponovljene dvije ili tri riječi iz pređašnjega dugačkoga stiha (‘Ženske pjesme’ – br. 81–84 u Bogišićevom izdanju sve imaju pripjev)”.⁹⁰ Миодраг Лалевић верује „да се функција рефрена и његова права вредност у бугарштицама може оценити само у вези са тужбалицама, песамама сличним по садржају са бугарштицама”.⁹¹ „Бројни адмиративи и екскламације у бугарштичком рефрену (бројни во-

⁸⁸ L. Zima, *Nacrt naše narodne metrike*, Rad JAZU, 49, Zagreb, 1879, 7.

⁸⁹ М. Халанский, *Заметки по славянской народной поэзии*, Русский филологический вестник, VII (1882), 131.

⁹⁰ Т. Maretić, *Kosovski junaci i događaji u narodnoj epici*, Rad JAZU, 97, Zagreb, 1889, 73–74.

⁹¹ М. Лалевић, *Прилог проучавању бугарштица*, Прилози проучавању народне поезије, II, Београд, 1935, 10.

кативи, чуђења, узвици, позивање Бога, јаукање итд.).⁹² Колико се бугаршгички рефрен подудара са тужбаличким, види се, по Лалевићу, најбоље из песама бр. 18, 19 и 61, од којих песма под бр. 18 (*Милош бан и сестра Секулова*) има „прави тужбалички рефрен” – „Мој Милошу бане”.⁹³

Наведена мишљења која су сва без разлике поразна по поетску вредност рефрена у песмама дугога стиха – имају неке основе. Рефрен у песмама дугога стиха јесте понекад само просто понављање:

„Прву језду језди Угрин Јанко војвода,
Другу ми ти језду језди црни бане Михаиле,
Михаиле бане” (Богишић, 21, 30–32).

„Царе књигу написа ка лијепу Млетку граду,
Лијепому граду” (Богишић, 57, 1–2).

Каткада служи као допуна:

„Бијеше ти се ш њима подсадио на госпоцку трпезу,
Ладно винце испијаху, у здравице напијаху,
Господа банови” (Богишић, 21, 48–50),
„Лијепа Руде писаше брату Јанку у Косово,
Лијепа удовица” (Богишић, 22, 1–2),
„Они ми га хтјераху лијепом зеленом планином,
Доброга јунака” (Богишић, 48, 3–4),
„Мнозим ти нам си црно рухо поставио,
Војеводо!” (Богишић, 49, 75–76).

Каткада служи за истицање:

„Она мени дохођаше и јутром и вечером.
Пак ми пође дивојка једно јутро говорити:
Краљевићу Марку” (Богишић, 5, 19–21),
„Како ми су гласови Краљевићу допанули,
Почети ми храбар Марко старој мајци говорити,
Старици госпоји” (Богишић, 7, 15–17),

⁹² Исто, 10.

⁹³ Исто, 11.

„А сада ми вера буди Радосаве, Влаткова,
Витешко копје” (Богишић, 49, 61–62).

Понекад је тешко одвојити допуну од истицања:

„Немој то ми вадити сабљице из срдашца,
Мили брајене” (Богишић, 6, 19–20),
„Када ми те зачују моје име кликовати,
Клети гусари” (Богишић, 6, 60–61),
„Нег’ оно ми бијаху двије љуби Мустафине:
Једна беше Туркиња, друго беше Мађаркиња,
Младе и гиздаве” (Богишић, 50, 6–8).

Досада опште прихваћено мишљење о значењу и вредности рефрена у песмама дугога стиха исказао је сажето Алојз Шмаус:

„Бугарштички рефрен, иако не мора бити синтаксички независан од стиха, ипак не трпи – то уосталом одговара природи и функцији рефрена, не за читање, него за певање! – оптерећивање у смислу допуњавања реченице у битним њеним деловима. Као рефрен налазимо у бугарштицама врло често вокатив (ради ословљавања). Рефрен затим допуњује именицу епитетом или апозицијом, или изрично казује објекат, ако је овај антиципиран (обично у првом делу првог полустиха) личном заменицом. Уопште би антиципација, која не мора увек – на пр. за номинатив – да буде изражена, могла да се постави као правило за бугарштички рефрен”.⁹⁴

Тешко је прихватити категоричне судове Богишића и његових познијих једномишљеника о бездржајности „бугарштичког рефрена” и његовом искључиво музичком значају. Примери које су Богишић и остали употребили да документују своју тврдњу јесу убедљиви, али се могу навести многи примери који се не могу подвести под њихов општи суд. Узгред буди речено, није

⁹⁴ А. Шмаус, *Има ли бугарштица у Ерлангенском рукопису?*, Прилози проучавању народне поезије, II, Београд, 1935, 10.

ми јасно, ако се и прихвате њихови разлози и њихов „доказни материјал” – како, и у том случају, рефрен може бити бесадржајан, ако садржи поетска понављања, поетске допуне и поетска истицања. О музичком значају рефрена *може* се говорити само уопштено. Данас се толико мало зна о некадашњем музичком изгледу „бугарштица” да нам то апсолутно не дозвољава да правимо сличне комбинације. Чак ни једина забележена „бугарштичка” мелодија, она коју је нотирао Хекторовић, није неподложна извесној сумњи. Наиме, забележена је мелодија прве строфе песме о Радосаву Сиверинцу и Влатку Удинском, а то је уједно и најкраћа строфа – има само пет стихова и рефрен (остале строфе имају по шест стихова и рефрен). То једноставно значи да се тринаест до осамнаест слогова не могу певати (мада се речитативном мелодијом може певати и хиљаду слогова). Посебно је чудно да се инсистирање на неком музичком аспекту песама дугога стиха јавља искључиво у вези са рефреном, а мислим да је то не само логичније, потребније, већ је неопходно у свим анализама „бугарштичког” стиха.

У песмама које је забележио Хекторовић, рефрен нема *веће* уметничке вредности. Он је или дословно, или делимично понављање (поетски не много инвентивно) једне, односно две речи у строфи ради истицања. Нешто другачији је рефрен у *Попијевки од Свилојевића* где има функцију допуне, а у Бараковића (*Мајка Маргарита*) је то комбиновано.

Међутим, у неким песмама дугога стиха рефрен има далеко већу уметничку вредност. Интересантна је у том погледу песма *Како Милош Драгиловић или Обиловић рањен на Косову на 15. липања г(одишта) г(осподинова) 1389 примину, и што нареди на концу од живота и поручи Вукосави љуби својој по својој пуници Милици, љуби Лазара кнеза од Србља а кћери Угљеше Мрнавчића*. Употреба рефрена у песми потпуно је неправилна. На шездесет седам стихова јавља се петнаест рефрена. Седам пута рефрен гласи „Љуби Лазарева”. То је, уједно, и први и последњи рефрен употребљен у песми:

„Лијепу шету пошета Милица Лазаровица,
 Љуби Лазарова,
 И она ми шеташе, вишњег Бога мољаше:
 „Ти ме Боже, донеси на сваке на невољне
 Среће, Боже
 Ма ме немој донијети на јунака израњена,
 Ер су мени, Милице, љуте ране додијале,
 Љуби Лазаровој.”
 И овако шеташе, вишњег Бога мољаше;
 Срећа ти је донесе на један језер црне крви,
 Љуби Лазарову.
 У језеру находи гиздава господичића,
 Љуби Лазарова.
 Ал’ га иде Милица тврдом клетвом заклињати:
 „А тако од рана разбојниче оздравити,
 Кад но ми си, делијо, на сред поља од Косова,
 Знаш ли мени штогоди за лијепу господу,
 Разбојниче добар?”
 Али рањен јуначе госпођи одговараше,
 Љуби Лазаровој:
 „Коју ми си господу у Косово отпавила?”
 „И ово сам отпавила Лазара господара,
 Туђинине један!
 И ово сам отпавила и Милоша зета мога.”
 Али рањен јуначе Милице одговараше,
 Љуби Лазаровој:
 „А давори, давори, Милице Лазаровице,
 Кога си отпавила, веће не ћеш причекати,
 Пунице моја! (...)
 А ончас се бјеше с душом раздијелио:
 А она се вратила к свому двору бијелому,
 Љуби Лазарова...”
 (Богишић, 2, 1–29 + 60–63)

Драмска улога рефрена „Љуби Лазарова” бива до краја јасна када се имају на уму неколика стиха Подруговићеве песме *Цар Лазар и царица Милица* (Вук, II, 44):

„Да л’ је кула славнога Лазара? –
Ил’ у кули нигде никог нема?” (ст. 125–126)

„Врани гаврани”, црни гласници несреће, весници зле коби ништа не питају. Њихове речи, дате у упитном облику сурова су констатација худе (злосрећне) збиље. Кула на коју су „пали” заудара на пустош. На пустош празнине – одсуство живота и – на пустош пораза. Поетски и драмски акценат јесте на стиху:

„Ил’ у кули нигде никог нема?”

У песми дугога стиха о Милошу Драгиловићу, рефрен „Љуби Лазарева” треба да слушаоца (некад), односно читаоца (данас) подсећа непрекидно на пустош пораза! „Љуби Лазарева” значи и удовица Лазарева, жена погинулог владара, али има и шире значење: *изгубљена битка, изгубљени рат, ропство које долази, ропство које траје, свакодневица понижења и патње*. Узмимо други пример – песму *Иван Чајковић и мати му*. Почетни, *уводни* стихови гласе:

„Иде Иван Чајковић старој мајци говорити,
Старици госпоји:
„Знаш ли, мајко, неборе, можеш ли паметовати,
Када ми удавасмо рођену сестрицу моју
Старице, неборе?
Тада нама погибе сестре наше златна чаша,
Ти, мајко, потвори, моју јуначку љубовцу,
Свијетла госпоја
Да ју је љуба моја у прстене расковала.
Зарад тога изгубих моју јуначку љубовцу,
Вилу драгу моју...”
(Богишић, 52, 1–11)

Даљи садржај песме може се већ наслутити. Мајка је сакрила златну чашу у своју „пусту скрињу”. Због почињеног греха разболела се. Иван је води поповима и калуђерима не би ли „указала” грех. Она овима не признаје ништа, али призна сину и умире.

Други по реду рефрен у песми: *Старице, неборе?* уклопио би се, на први поглед, у раније изнета мишљења да је рефрен само понављање неколиких речи из претходног дугог стиха:

„Знаш ли, мајко, *неборе*, можеш ли паметовати,
Када ми удавасмо рођену сестрицу моју
Старице, *неборе?*”

Међутим, овде је у питању изванредно важно поетско понављање речи. Рефрен *Старице, неборе?* (јадна, несрећна)⁹⁵ припрема слушаоце на наставак песме који води ка трагичном финалу. Њему претходи миран, отмен припев: *Старица госпоја*, а за њим следи наизглед сличан: *Свијетла госпоја*, но, по мом осећању, он већ има крајње саркастичан призивук. Акцент је стављен на епитет *свијетла* који означавајући спољашњу отменост драстично алудира на душевну тмину.

У песми *Мати Секулова умире на синовљеву гробу у Косову* рефрен је такође употребљен изузетно занимљиво и функционално. Угрин Јанко, Јанко Хуњади пише сестри „лијепој удовици” Руди о смрти свога сестрића, а њенога сина. Трагичну вест као да јој он не саопштава директно:

„Ја ми га сам, сестрице, вјерио и оженио;
Нег’ му немој, сестрице, даровима се бојати,
Јанкова сестрице,
Јере ми он узео једну препуклу сироту,
Ја ти му сам на Косово б’јеле дворе саградио,
Младоме дјетету,
Пред двором му сам саградио једну л’јепу б’јелу раку”.
Бјеше ти се л’јепа Руде веома обеселила,
Млада удовица:
Она ми ти парићаје л’јепе даре и колаче,
Собоме ти поведе оне своје вјерне слуге,
Млада удовица...”
(Богишић, 22, 9–20)

⁹⁵ *Rječnik JAZU*, s. v. *nebore*.

Смисао Јанкове поруке, по неписаним законима народне песме, мора бити јасан свима – певачу и слушаоцима, свима осим несрећној мајци. Народна песма избегава по правилу метафоре и симболе који нису довољно речити, сугестивни. Позната епизода из *Зидања Скадра* – о разговору војводе Гојка са његовом женом, поседује сву дивну и трагичну тежину управо тиме што је Гојкова метафора слушаоцима потпуно јасна:

„Зло је, моја вјернице љубо!
 „Имао сам од злата јабуку,
 „Па ми данас паде у Бојану,
 „Те је жалим прегорет’ не могу”.
 Не сјећа се *танана невјеста*,
 Но бесједи своме господару:
 „Моли Бога ти за своје здравље,
 „А салићеш и бољу јабуку...” (Вук, II, 25, 164–171)

Јабука, која је у веровању народном тесно везана за култ плодности, златна јабука са сватовског барјака – најјаснији је симбол којим се Гојко могао послужити покушавајући да спасе своју жену, а да при том не погази потпуно задату реч. Сам певач чини све што је у његовој моћи да дочара трагику тренутка и да подсети слушаоца на смисао симбола „од злата јабука”. Све до тог тренутка он у песми доследно зове Гојкову жену *Млада Гојковица*, а тада први пут *танана невјеста*. Понекад, као у песми дугога стиха *Како је деспот Ђурађ бацио војеводу Јанка у тамницу*, личност којој је порука упућена у истом часу схвата њен кобни смисао. Пошто су убили у тамници младог Лазара Деспотовића, Ђурђевог сина, Матијаш и Ладислав беже преко Дунава:

„Ма кад су се привезли с ону страну Смедерева,
 Дивне страже кликују на мирим од Смедерева
 И овако поручују Јерини деспотовици:
 „Оста нама у тамници једна од злата јабука,
 Пошљи нам је, Јерина, ка л’јепу Сибињу граду!”
 Кад то бјеше зачула Јерина, деспота Ђурђа,

*Брзо бјеше Јерина у тамницу пошетала,
Мртва сина наводи у тамници на ложници.”*
(Богишић, 10, 100–107).

Певач инсистира на брзини, хитњи којом Јерина одлази у тамницу где је чека њена златна јабука – мртви син. Као и толико пута у народном веровању и овде се види тесна веза између култа плодности и смрти, симбола плодности и смрти!

Вратимо се поново песми о несрећној мајци Секуловој. Почетни рефрени су безлични: *Јанкова сестрице, Младоме дјетету.* Можда су за некога и „безсадржајни”. *Они су намерно такви.* Потребно је било максимално акцентовати два следећа рефрена: *млада удовица.* Жена која је изгубила мужа не схвата да је трагедија може погодити по други пут, да смрт може поново доћи у њену најинтимнију близину. Као ни млада Гојковица, ни она није у стању да прихвати несрећу као могућност. Напротив, она припрема „лијепе даре и колаче” и иде на *веселе*, она – *млада удовица.* Стравично су морали деловати ти стихови на присутне слушаоце. Два крајња антипода – смрт и живот, помешани су у грозној заблуди мајке која не може да прихвати помисао да и њено дете може умрети. Када се на крају присилно суочава са истином – не преживљује је.

Уметнички можда најснажније – употребљен је рефрен у песми *Милош бан и сестра Секулова.* Ова песма занимљива је и због тога, што је управо њу узео за пример М. Лалевих истичући везу између тужбаличког и „бугарштичког” рефрена. Лепота поменуте песме, а посебно изванредна и изузетна снага рефрена у њој, није никада истицана, па зато наводим један дужи одломак:

„Пака ми је станула Милошу бесједити:
„Што ми стојиш зловољно, мој Милошу, у тамници,
Мој Милошу бане.
Али стојиш зловољно, ер си жедан хладна вина?
Али стојиш зловољно, ер си лачан б’јела љеба?
Мој Милошу бане!

Али стојиш зловољно, ер не видиш б'јела данка?
 Али стојиш худе воље, ер не јездиш добра коња?
 Мој Милошу бане!

Али стојиш худе воље, ер не видиш жарка сунца?"
 Стаде бане Милошу лијепој Ракли говорити,
 Секуловој сестри:
 „Мучи, Јанка неборе, судио ти Бог велики!
 Ер кад мени ном пане на твоје помиловање,
 Секулова сестро.

Колик да се напијем с јунацима хладно винце;
 А када ми ном пане на твоје приб'јеле дојке,
 Секулова сестро.

Колик да се наијем с јунацима бијела хљеба;
 А када ми ном пане на твоје на црне очи
 Јанко Секулова,

Колик да се нагледам жарка сунца и мјесеца;
 А када ми ном пане на твоје преб'јело грло,
 Секулова сестро!

За којијем сам се држао ко за гриву од коња мога,
 Колик да се најездим с јунацима добра коња,
 Секулова сестро!"

Стаде ти му л'јепа Јанка Милошу бесједити:
 „Муч' и помуч', Милошу, не даваше худе воље,
 Мој Милошу бане!

За утра ми освиће крстјаном света неђеља,
 Иде Јанко Секулом у луго лова ловити,
 Мој Милошу бане,

А старица мила мати у цркву бога молити;
 А ја ми ћу украсти тврде кључе од тамнице.
 Мој Милошу бане,

Тер ћу тебе извести из те студене тамнице,
 Пака ћу те увести у двореве брата мога,
 Мој Милошу бане,

И тебе ћу напитати брашна свакојакога;
 Лош ћу те напојити од године хладна вина,
 Мој Милошу бане,

Пак ћу тебе увести у камару браца мога,

У којој су камари оружја свакојакога,
 Мој Милошу бане.
 Оружје ћеш изабрати кога ми је теби драго.
 Када сутра осване кршћаном света недјеља,
 Мој Милошу бане...”
 (Богишић, 18, 30–77)

Песнички изванредно сугерирана атмосфера. Секулова сестра, Јанка Секулова, тешко погођена затварањем драгана, обраћа му се тужним, скоро тужбаличким тоном. За Милоша, пак, она је жена тражена и вољена, али и сестра његовога тамничара. У Милошевим речима инспирисаним најтананијим и најсложенијим љубавним осећајима, рефрен служи као трагично звоно окупрне стварности – *сестро Секулова*. Љубав је неразлучиво помешана са сазнањем да она није само вољена жена, већ и сестра. У тренутку када му „ном пане на њене на црне очи” ишчезавају масивни зидови тамнице („колик да се нагледа жарка сунца и мјесеца”) и отме му се, отргне му се просто, једноставно, нежно, интимно – *Јанко Секулова*. Секула је и даље присутан, али је препрека између љубавника за тренутак) много, много мања. Схвативши кошмар у коме се налази вољени човек, Секулова сестра не може да се ослободи тужног, уистину тужбаличког усклика *мој Милошу бане!* који је опседа поново, иако припрема план за бекство које треба да их састави заувек. Чисти односи љубавника ипак су помућени и ми осећамо, управо захваљујући рефрену, да они никада више неће бити чедни без задње мисли, лаки без прошлости и без будућности – у вечитој садашњости. Одузмимо песми *Бан Милош и сестра Секулова* њен рефрен и она ће остати сиромашнија, оставиће и нас сиромашнијим за један изузетан поетски доживљај. Управо рефрен помогао је тој песми да достигне ону поетску целивитост, ону пуноћу која је неопходна сваком песничком делу да би из тренутних, временски актуелних вредности прерасло у трајну поетску величину.

Код добрих певача, код правих песника, рефрен није и не може бити „безсдржајан”, „прост приложак”. Ако је песма уистину

песма – у њој мора све да има своју функционалну оправданост. Ниједан књижевни род не трпи безсадржајне баласте. Поезија то трпи најмање. Друга је ствар што увек постоје и неталентовани људи који се и пасионирано и самоуверено баве послом за који немају никаквога смисла. О њиховим делима (тзв. оригиналним и кварењу туђих) не вреди трошити речи.

Народне песме дугог стиха и историја

„...Latini drže (pravo i dostojno) historiju za rič istinu... Tako ti i mi i sfe strane našega jezika... drže i scine bugarskice za stvari istine, brez sumnje sfake, a ne za lažne, kake su pripovesti nike i pisni mnoge.”⁹⁶ Ово вели хварски песник Петар Хекторовић у свом познатом и у овоме раду чешће помињаном писму „властелину хварскому” Микши Пелегриновићу од 20. октобра 1557. године. То је уједно и прва и једина недвосмислена тврдња о вредности „бугарскица” као историјских докумената. Хекторовић је изриче поводом песама дугог стиха које бележи у *Рибању*. Друга сведочанства о историјској аутентичности народних песама не односе се изричито на песме одређене дужине стиха.

Тако босански бискуп Антун Матеић (Matthaeis) из Пожеге – који крајем XVI века издаје уверење адмиралу Петру Охмућевићу о племићском пореклу породице Охмућевић – позива се не само на старе писане документе, већ и на словенске песме „које садрже историју изванредних подвига и оно што заслужује да се памти” – попијевкиње.

„Објављујемо, сведочимо и потврђујемо да су информације добијене... и посредством попијевкиња, то јест словенских песама које садрже историју изванредних подвига и оно што заслужује да се памти”.⁹⁷

⁹⁶ Хекторовићево писмо Ročtovanomu gospodinu Mikši Pelegrinoviću, vlastelinu hvarskomu, од 20. октобра 1557.

⁹⁷ А. Соловјев, *Постанак илирске хералдике и породице Охмућевић*, Гласник Скопског научног друштва XII, Скопље, 1936, 84.

Утврђујући познатог епског јунака Рељу Охмућевића као претка породице Охмућевића из Сланог – поново ће се позвати на сведочанство епске традиције: „као што се пева у песмама о кнезу Рељи и о његовим подвизима које се на илирском језику називају попијевкиње.”⁹⁸

Песме анонимног порекла које говоре о минулим догађајима и древним јунацима – користе многи средњовековни хроничари. Према Ђорђу Сп. Радојичићу,⁹⁹ већ се Дукљанин из Бара (XII век) служи и песмом, *gestom* о делима блаженог Владимира приликом писања свога *Letopisca*, или, како се још у науци назива – *Родослова*. То чини да би што детаљније описао живот владара кога је романтична љубав царске кћери (Косаре) ослободила окова и који од ратног заробљеника и затвореника постаје царски зет. Хроничарима XV, XVI, XVII века – традиција је чест и драг саветник. Довољно је само погледати дела Лудовика Цријевића – Туберона (*Commentariorum de rebus quae temporibus eius... gestae sunt libri undecim*, 1603), Јакоба Лукаревића (*Copioso risterto degli annali di Ragusa*, 1605), Мавра Орбина (*Il regno degli Slavi*, 1601), Андрије Змајевића (*Crkveni letopis*). Од XVIII века, хроничарима традиција више није тако драга. То се већ запажа у делу Филипа Грабовца, а сасвим је очигледно у делатности Андрије Качића Миошића. Преузевши десетерац народне песме, Качић га „уметнички дотерује” установљавајући обавезно римовање типа: а-а и b-b. С друге стране, историјски „исправља” народну традицију и песму. Он прави имитације народне поезије, али не зато што је цени, већ да би народ просветио.

Од Дукљанина из Бара (XII век) и каснијих средњовековних хроничара који су и традицију и песму користили као веродостојну чињеницу – дели нас више векова. Међутим, тражење историјске истинитости народних песама остало је пасионирана

⁹⁸ Исто, 84.

⁹⁹ Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Матица српска, Нови Сад, 1967, 27–32 (Епска песма југословенска из XI века).

„забава” научних прегалаца. Постигнути су и вредни резултати, али је при свему томе занемаривана основна ствар.

Историјска истина јесте, наиме, крајње релативна ствар. Другачије један исти догађај виде (а не само оцењују) победник и побеђени, а међу њима другачије они који су упознати са свим закулисним играма, другачије, пак, они који су били *само* активни учесници збивања. Бити сведок, или чак судеоник у збивањима *не подразумева* и спознавање *истине*.

У сваком случају, када говори о збивањима историјски одређеним, народна песма (термин употребљаван у значењу које сам одредио на почетку овог рада) у тренутку настајања – саопштава једну од могућих истина. Мали број народних песама бива забележен непосредно после догађаја који је у њима опеван. Дужи живот песме у народу чини је мање локалном (и у временском и у просторном погледу).

Песме дугога стиха (говоримо о утиску који се стиче на основу оних песама које садржи Богишићево издање) указују на извесност да Хекторовићева тврдња о њиховој историјској веродостојности није без основа. Друга је ствар што песме за које Хекторовић тврди да их је забележио од својих сапутника рибара, не променивши ни једну реч, нису најбољи доказ за сличну тврдњу. Песма о Марку и брату му Андријашу нема историјске основе (прецизно речено – Марко, син краља Вукашина – није убио свога брата Андрију). Француски слависта Андре Вајан покушао је да објасни како је дошло до везивања мотива о братоубиству за Марка и Андријаша. Претпоставио је да се песма првобитно везивала за браћу Јакшиће:

„Puis des pêcheurs dalmates, auxquels les noms des frères Jakšić ne disaient rien, les ont remplacés par un couple de frères serbes de notoriété plus générale, Marko et Andrijaš”.¹⁰⁰ У прилог Вајанове претпоставке могла би да говори и чињеница да је Томазео забележио у

¹⁰⁰ A. Vaillant, *Marko Kraljević et son frère Andrijaš*, Annuaire de l'institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves, tome IX (1949), Melanges Henri Grégoire, Bruxelles, 1949, 574–575. О Хекторовићевој балади в. и одличну студију М.

Далмацији песму *Марко Краљевић моли љубу да му отрује брата Андрију* која одговора типу песама о сукобу браће Јакшића. Шиме Љубић је забележио половином XIX века у Старом Граду на Хвару песму која, између осталог, исказује Маркову жудњу за братоубиством. У песми *Марко и Муса*, Марко разговара са „chordom”:

„Al si željna krvi od junaka
 Al si gladna mesa junačkoga
 Ne brini se moja britka chorde
 Ak' sritimo Musu deli Musu
Ali brata ili pobratima
Il' Andriju brata rođenoga
 Daću ti se napojiti kervi
 Od junaka mesa nasititi”.¹⁰¹

По типу ова песма је слична песми дугога стиха о сукобу браће Јакшића:

„Оде Стијепо Јакшићу брату Митру говорити:
 „Језди боље прида мном твојега коња добра;
 Колико бих ја тебе дофатио сабљом мојом,
 Колико бих ја тебе дофатио сабљом мојом,
 Ја бих теби осејк’о при рамену русу главу”.
 (Богишић, 41, 4–7)

За разлику од Вајана, мислим да је Хекторовић, без обзира на уверавање којима он нештедимице обасипа свога пријатеља Микшу Пелегриновића – о апсолутној неинтервенцији у песмама дугога стиха које записује у своме *Рибању* – интервенисао и не мало. Обе песме дугога стиха Хекторовић бележи у правилним строфама од по шест стихова после којих следи припев (сличног

Бошковић-Stulli, *Balada o Marku Kraljeviću i bratu mu Andrijašu*, Croatica, I, 1, Zagreb, 1970, 89–109, у којој је наведена и обимна литература.

¹⁰¹ S. Ljubić, *Pjesme narodne*, Starigrad – Hvar, 1845–1847. Рукопис се налази у Одбору за народни живот и обичаје Јужних Славена у Загребу. Стара сигнатура у оквиру фонда Матице хрватске јесте 161а. Сада носи инв. бр. 169. Наведени одломак припада песми бр. 48.

примера нема). Чини се да се у песми о Марку и Андријашу примећује и Хекторовићево одлично познавање Овидијевог песничког дела (Хекторовић је, уосталом, преводио Овидија). Епизода, веома поетична, са „тихим јеленком” биће да је директно инспирисана *Метаморфозама*. У трећем певању *Метаморфоза* одељак о Актеону и Дијани живо подсећа на баладу о Марку и Андријашу. Актеон је видео нагу Дијану док се купала. Ова га за казну претвара у јелена. И у томе, јеленском обличју, Актеона раскомадају *његови* пси и убију *његови* пријатељи и другови. Трагичност збивања подвучена је наглашеном жељом Актеонових пријатеља да га нађу и да са њиме поделе радост успешног лова. Они не би убили Актеона да су знали да је он јелен, Андријаш исто верује да га Марко не би убио да му је било „на поврате”.

Вајановом објашњењу разлога везивања искомског мотива о братоубиству за Марка и Андријаша додао бих и друго могуће (и вероватније). Средњовековни роман о Тристану и Изолди био је веома популаран у XV, XVI веку у нашој земљи, посебно у западним крајевима – на Приморју. Између осталог у томе роману се налази и епизода како корнвалски краљ Марко у лову убија свога брата Перла.¹⁰²

Друга песма дугога стиха коју је Хекторовић забележио, она о војводама Радосаву Сиверинцу и Влатку Удинском, млађа је, по садржини судећи. Њу бугари и млађи од двојице рибара – Никола Зет. Песма је у поетском знаку Радосављевог „одиљања” (глагол који се не среће у народним песмама) од родног града Сиверина и о мегдану добијеном преваром. Неколико пута су књижевни историчари покушавали да локализују ову песму, да је вежу за одређени крај и одређене личности. Добијени резултати подложни су оправданим сумњама. У облику у коме је песма забележена од стране Хекторовића – њен првобитни изглед није довољно јасан.

¹⁰² На извесне сличности романа о Тристану са нашом епском традицијом указао је већ Никола Банашевић, *Од Тристана до Кањоша*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXIV, Београд, 1958, 5–16. За убијање Перлово в. стране 9 и 10.

Личности које песма помиње уистину се не могу поуздано утврдити. Међутим, могу се навести друштвено-политички разлози који оправдавају живот ове песме у XVI веку на Хвару. Током друге половине XV века воде се жестоке борбе између Херцега Влатка и његових људи (који су у дослуху са Турцима) и Дубровника. Турци проваљују, на пример, 23. фебруара 1471. године у Жупу и плене Пострање. С њима заједно и Херцег Влатко плени дубровачке караване. Постоји, дакле, један историјски Влатко, за кога народ у приморским крајевима, са разлогом, није имао симпатија. У његовом поседу налазиле су се и Рудине – крај у Херцеговини. Име Рудине није далеко од Удина у песмама дугога стиха (Удине италијанске ипак су и за оптимисте – предалеко!). Рудине су у XV и XVI веку биле на врло злу гласу. Рудињани су се бавили разним сумњивим пословима, између осталог и продајом робља.

„Било је случајева, и то повише, да су Хумљани продавали девојке не само из Хума и околине, него и из Босне (чак с Врбаса и Сане), па и из Срема, и из Хрватске. И ту је било или простих отимача или варалица и спекуланата. Занимљиво је да је највише таквих лица потицало из *Рудина*”.¹⁰³

На историјску тачност, или пак на степен историјске веродостојности песама дугога стиха указивао је и Михаило Динић. Пишући о угарском хроничару Ђорђу Сремцу (писао око 1545), Динић истиче Сремчево саопштење о смрти Михаила Силађија – Свилојевића, чиме утврђује и изврстан степен аутентичности *Попијевке од Свилојевића*. Такође преноси Сремчево писање о једном мегдану Димитра Јакшића који и временски и тематски одговара песми дугога стиха *Кад је Вук Огњени одмијенио од коња краља будимскога и кад је убио његова заточника*.¹⁰⁴ Историјску аутентичност имају и песме дугога стиха о Јанку Хуњадију и деспоту Ђурђу Бранковићу. Песма која помиње деспота

¹⁰³ В. Перовић, *Историја Босне*, I, 232.

¹⁰⁴ М. Динић, *Ђорђе Сремац и наша народна епика*, Прилози проучавању народне поезије VI, 2, Београд, 1939, 158–166.

Стевана Лазаревића као ванбрачног оца Јанка Хуњадија има своје паралеле не само у легендама, већ и у мађарским летописима. У извесној мери су историјски веродостојне и песме о избору Матијаша Корвина за краља. Тако мађарске хронике помињу међу противницима његовог избора, поред Николе Горјанског и Ујалкија и сина Ландавског бана¹⁰⁵ (Миклеуша Бановића из песама дугога стиха). Анахронизам је што песма међу Матијашеве противнике убраја и његовог оца Јанка, који умире знатно раније. Историјску вредност имају и песме о опсади Сигета, о Ивану Карловићу, Змај Огњеном Вуку, Николи Радановићу, биткама код Варне и Никопоља. То се може рећи и за песму о Вукашиновој смрти, као и за хроничарске песме дугога стиха из Баловићевог рукописа. Песме о Првом и Другом косовском боју одговарају летописачким вестима о тим догађајима. Песме дугога стиха јесу историчније од десетерачких песама. Међу њима су ретке песме типа *Како је Новаку утекла вила његова љубовца*.¹⁰⁶

Песме дугога стиха имају карактер сличан француским *chansons de gestes*, италијанским кантарима, византијским песмама о Дигенису Акрити, напoкон руским историјским песмама шeснаестог и седамнаестог века. Песме дугога стиха су посебне песме које имају задатак да памте „оно што из прошлости вреди запамтити”. То нису песме којих се у младости својој, на очевом двору, клонио каснији архиепископ српски св. Сава. То нису злогласне *ponasnine*,¹⁰⁷ ни „погане, ватрене и нечисте попевке”,

¹⁰⁵ В: *Historia pragmatica Hungariae concinnata* a Stephano Katona Histori-um Doktorae Budensi, Budaе, MDCCLXXXIV, 334. „... Supradictis vero Ladislav de Gara Palatino, Nicolao de Vylak vaivode et Paulo, filio bani, de Lindwa...”.

¹⁰⁶ Песме Баловићевог рукописа више неголи остале песме дугога стиха остављају утисак хроничарских песама и више од осталих, оне то и јесу.

Садржај рукописа дат је према Богишићевом списку (Богишићев архив – Цавтат) припремљеном за неиздату другу књигу. У Богишићевом архиву у Цавтату налазе се преписи Баловићевог и Мазаровићевог рукописа.

¹⁰⁷ В. Латковић, *Прилози познавању народне поезије*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXIII, Београд, 1957, 76–77.

„испразне и некорисне песме”, „игре и писни непоштене”.¹⁰⁸ Песме дугога стиха припадају песмама које је без гнушања могао да прихвати хуманистички оријентисани XV и XVI век. Испеване у стиху тако блиском Хомеровом, у стиху у коме су испеване и византијске епске песме и неке руске историјске песме XVI и XVII века – песме дугога стиха имале су своје право на живот. Без сумње је Хекторовић тачно написао да „бугарскице... држе за ствари истине... без сумње сваке”. Хуманистичко доба их је прихватило као сведочанства прошлости која треба поштовати и памтити. Времена се, међутим, мењају. Барокно доба се другачије односи према простој песми, другачије према историји. Песме дугога стиха нису више блиске срцима песника ни слушалачкој публици. Губе своју временски условљену чар и постепено ишчезавају. Градске (у средњовековном смислу) средине које су их неговале – немају више наклоности према њима. У крајевима – оазама традиције и традиционалности, у којима се егзистенција (да ли и прави живот?) песама дугога стиха наставља, ове песме се мењају суштински – у структури стиха, тако што дуги стих (до тада по правилу петнаестерац) прелази у шеснаестерац састављен из два осмерца.

„Српски начин”

„Српски начин” у певању песама дугога стиха истиче Петар Хекторовић. Готово у исто време мађарски песник и историчар Себастијан Тиноди (1505–1556) у својој хроници, говорећи о певачу Димитру Караману истиче српски начин певања:

„Много има певача (свирача) овде у Мађарској,
Ал од Дмитра Карамана нема бољег у српском начину,
Са погнутом главом кида он своју виолину – егеде

¹⁰⁸ М. Пантић, *Југословенска књижевност и усмена народна књижевност од XV до XVIII века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXIX, Београд, 1963, 24–25.

Улуман баша са радошћу га примаше.
 Обогати га свакојаким поклонима,
 Али га коцка доведе до просјаштва”.¹⁰⁹

Богишић се први озбиљније задржао на проблему значења појма „српски начин”. Сматрао је да се поменути назив „односи више на мелодију неголи на мјетар оних пјесама које су у *Рибању*”.¹¹⁰ Уз корекцију да под „српским начином” не треба подразумевати само мелодију, већ и начин певања – Богишићево мишљење је, углавном, опште прихваћено. Због тога што Хекторовићеви рибари и „дите младолитно” у Бараковићевој *Вили Словинки* бугаре без пратње инструмената створило се уверење да „српски начин” означава певање без инструменталне пратње. Мада Богишићева домишљања о етимолошкој вези термина „бугаршћица” са називима „булгарина” и „бугарија” за неку врсту тамбуре – не морају бити тачна, сигурно је да су категоричне тврдње о садржају појма „српски начин” неумесне. Сазнање да се неки појам не може прецизно одредити није пријатно, али је боље држати се шире и захваљујући томе тачније дефиниције, неголи „одређеније” и нетачније.

Покушај Светозара Матића у томе смислу је веома поучан. Врсни зналац народне поезије, аутор сјајне студије о траговима бугарштичког стиха на босанским стећцима, покушао је да „истера ствари на чистину”. „У чему се разликовао тај српски начин од хрватског у Хекторовићевој постојбини?” – пита се Матић. „Са неколико кратких црта Хекторовић је описао, разуме се само оно што је било ново за њега и за његове пријатеље, описао је сам српски начин (наизменично певање двојице певача). Хрватски начин ипак је насликан у песмици записаној од Хекторовића: „наш господар пољем јизди... прид њим слуга писан поје, на част

¹⁰⁹ С. Стефановић, *Некоји подаци из мађарске литературе за датирање наше народне поезије*, Прилози проучавању народне поезије, IV, 1, Београд, 1937, 32.

¹¹⁰ В. Јагић, *Спомени мојега живота*, I, 357.

да му је”.¹¹¹ Нимало није сигурно да би за Хекторовића и његове пријатеље представљало новост да су слушали наизменично певање двојице певача. У конкретном случају, Паској и Никола не певају наизменично, већ један за другим, сваки своју „бугаршћу”. Далеко већу погрешку направио је Матић тврдећи да је Хекторовић „насликао” и „хрватски начин”. Природно, он га супротставља неком другом начину певања – њему ближем и познатијем, или уобичајенијем на Хвару. Међутим, тај начин није насликан у „песмици” „наш господар пољем јизди”. Посебно је питање како се звао тај други начин певања и да ли су била само два начина певања итд. Домишљања у оваквом случају и на овај начин не воде добру. За одређивање појма „српски начин” од посебног интереса је једна *Даворија* Јурја Крижанића („*Kliknite mi silna cara mila bratyo i druxino*”). Испод наслова *Даворија*, Крижанић је ставио ближу одредницу „Сарбски”. Она је потпуно јасна када се прочита и Крижанићев латински превод песме, где је „сарбски” преведено као *Modi et styli Sarbiaci*,¹¹² Крижанић је забележио и „Харватски”:

„Vile, gorske kneginye
Ke u kolo sastavze
Spivate divne pismi...”

И овај термин је далеко занимљивији у латинском преводу: „*Illice moderne*”.¹¹³ Судаћи по Крижанићевим критеријумима, термин „сарбски” подразумевао би не само специфичан, старији начин певања, већ и архаичнији језик, архаичнија схватања. Може се чак претпоставити (дуги стих чији ритам одговара ритму „бугаршћу”) да је он означавао у крајевима које је Крижанић

¹¹¹ С. Матић, *Наш народни еп и наш стих*, Матица српска, Нови Сад, 1964, 230.

¹¹² Е. Fermendžin, *Prinos za životopis Gjurgja Krizanića svećenika i kanonika zagrebačke biskupije*, Starine JAZU, XVIII, Zagreb, 1886, 229.

¹¹³ Исто, 227. Раније наведени одломак из песме налази се на страни 226.

сматрао својом отацбином – народну песму, те да је, према томе, у директној опречности са појмом „Харватски” – „Ilirice moderne”, који би означавао сувремену модерну, уметничку песму. Песма коју Крижанић назива *Даворијом*, без обзира што је, осим можда првог стиха, творевина његове песничке инвенције – ближа је духу и језику народних песама од *Думе* испеване „Харвацки” (il-irice moderne), која се директно везује за сувремену уметничку поезију у хрватским крајевима.

Стих „бугаритица”

Посебно место у разноврсној проблематици песама дугога стиха заузима питање њиховог стиха и метрика уопште. Порекло дугога стиха није до данас утврђено. Најчешће се везују за византијски политички стих,¹¹⁴ али се као паралеле помињу и александринци Була д’Алкаме¹¹⁵ и шеснаестерци латинских црквених песама од X до XVI века.¹¹⁶ Први, који се међу научницима врло озбиљно посветио искључиво проучавању бугаршгичког стиха – био је Иван Шерцер. После крајње брижљивог пребројавања броја слогова у стиховима, нашао је да има 482 стиха који су дужи или краћи од 15 односно 16 слогова. Осим тога, нашао је да још 257 стихова имају неправилан однос унутар стиха. Укупно 739 стихова „или више од 15% свих стихова, и то све да је неправилно! За разлог тој неправилности наводи Wolner, како прије видјесмо, да су пјесме већ пропадале (im Verfall begriffen), када су побиљежене. Но нема никакве сумње да није тако, јер бисмо иначе морали узети да је сваки шести стих неправилан, и тиме бисмо издали врло лошу све-

¹¹⁴ В: на пример, Anatole Frolov, *Revue des Etudes slaves* XXI, Paris, 1944, 98–99. То мишљење прихвата и А. Вајан у чланку о Марку и Андријашу (в. напомену 100).

¹¹⁵ F. Miklosich, *Die Volksepik der Croaten*, Wien, 1870, 6.

¹¹⁶ М. Халанский, *О бугаритицах*, Русский филологический вестник, VII, Москва, 1882, 113–135.

доцбу о укусу народа, који је те пјесме пјевао, а то не смијемо, јер знамо, да народ у својим пјесничким производима показује много више укуса, неголи многи умјетни пјесник. Свакако би народ, ако му је било до пјевања, радије промијенио стих, него што би још стотине година пјевао стихом, који му је тако пропао и управо се до смијешности одродио”.¹¹⁷

Проблем неправилних дугих стихова, наизглед и озбиљан и значајан – постављен је са пуно романтичарског патоса, који са науком нема баш никакве везе. Са проблемом неправилних стихова суочили су се, својевремено, и први издавачи „бугарштица” – Миклошић и Богишић. Полазећи од претпоставке да је најчешће кривица до лошег бележења, они су у том смислу и интервенисали. Неоспорна је чињеница да су први и сви каснији записивачи песама дугога стиха били суочени са многобројним тешкоћама при записивању. Примитивна техника бележења која им је стајала на располагању онемогућавала је, а свакако и онемогућила, да се песме забележе са пуном и неопходном акрибијом. Овде само узгред напомињем да до сада није запажено како нотирана мелодија „бугарштице” о војводама Радосаву Сиверинцу и Влатку Удинском није сасвим у реду. Наиме, мелодија се односи на прву строфу песме, која има пет стихова и рефрен, за разлику од осталих строфа, које имају шест стихова и рефрен. Исказана у броју слогова, ова разлика „каже” да се 12–18 слогова не могу певати. Међутим, први издавачи песама дугога стиха, а после њих и сви прегаоци који су прионули на испитивање „бугарштица”, заборавили су, или бар сметнули с ума да они проучавају само текст *песме која се певала*, дакле проучавају текст као дефинитивни уметнички облик песме, иако песма свој коначни уметнички израз, своју пуноћу добија тек када је праћена мелодијом, када је певана.

Вратимо се за почетак претпоставци од које су пошли и први издавачи песама дугога стиха – да су многи стихови погрешно записани (можда и преписани).

¹¹⁷ I. Šercer, *Bugarštice*, Rad JAZU, 182, Zagreb, 1910, 191.

Многи пропусти у бележењу очигледни су и дају се исправити. Често је записивач непотребно додао по неку реч да мисао учини, како се њему чинило – јаснијом:

„И ја сам је љубио и к’о да је моја љуби била! (11, 51),
 Одправи се он *бане* у краља на *његово* крсно име (12, 37),
 Пак се пита од кога сам *ја* рода лијепа и племена (4, 54),
 Ере му је *Миња* Костуранин бијеле дворе поробио (7, 57),
 е ми ти си угледала, *селе моја*, три виле на три љељена? (21, 24).

Сувишне су речи: *љуби, бане, ја, Миња, селе моја*. Вокативи: *бане* и *селе моја* највероватније су из рефрена прешли у стих. Око једног стиха кога је проширио записивач, односно преписивач, дошло је до занимљивог сукоба између Богишића и Шерцера. Покушавајући да исправи стих двадесетерац:

„Него дунда Ивана Црнојевића у лијепој Црној Гори (76, 8),

Богишић је предложио следеће решење:

„Нег’ дунд’ Ива Црновића...”¹¹⁸

Шерцер се побунио:

„Дакле *нег’* место *него*, *дунд’* место *дунда*, *Ива* мјесто *Ивана* и напоскон *Црновића* мјесто *Црнојевића*, па крај свега тога није изишао седмерац, него осмерац! На тај начин могли бисмо од сваког дужег стиха начинити краћи”.¹¹⁹

Богишић је, очигледно, измучио стих. Решење је много једноставније. Преписивач (вероватно је он у питању) да би ближе одредио дунда Ивана унео је одредницу Црнојевић. Ако се тај баласт одстрани из стиха, не само што се добија седмерац у првом полустиху, што и није посебно важно, већ се добија „бу-гарштички” ритам:

¹¹⁸ В. Богишић, *Народне пјесме*, Предговор, 11.

¹¹⁹ И. Шерцер, нав. дело, 183.

„Него дунда Ивана у лијепој Црној Гори”.

Већ сам скренуо пажњу да се дешавало (веома често) да рефрен залута у стих. Међутим, доспевање рефрена у стих понекад је извршено тако да остајемо у недоумици да ли пред собом имамо „неправилан” дуги стих, или је преписивач једноставно писао у истоме реду и стих и рефрен. На пример:

„Храни ми га у двору, дијевојко, осам дана, *вјеренице*”. (2, 52)

У рукопису Мале браће, нарочито у песмама које су записали Јозо Бетондић и Ђуро Магијашевић, осећа се извесна тенденција записивача и „прибављача” да се речи бележе у свом књижевном изговору. Тако су записани облици типа – *једнијем, златнијем, својијем*:

„Бијаше се Деналија с тихијем санком разбудио, (40, 72)
И они се веселе с златнијем чашам у трпези, (1, 117)
А он царе свијетли, Турцим својијем одговара, (1, 158)
Једнијем скоком поскочи из његова из шатора, (1, 174)
Напокоњ му бијеле дворе живијем огњем попалио.” (7, 155)

У певању су се, без сумње, ти стихови чули овако:

„Бијаше се Деналија с тихим санком разбудио,
И они се веселе златним чашам у трпези;
А он царе свијетли, Турцим својим одговара:
Једним скоком поскочи из његова из шатора,
Напокоњ му бијеле дворе живим огњем попалио.”

Означаване монофтонга дифтоногом веома је често и добро познато код дубровачких књижевника. Примера ради наводим само први стих Гундулићевог *Османа*:

„Ах, чиџ си се захвалила”.

Записивач (или преписивач) песама дугог стиха бележио је и гласове који се, извесно, нису певали:

„Не могу ти оставит ниједнога од Уговића, (1, 105)
Кад је Милош Кобиловић кнеза Лазара разумио.” (1, 130)

Довољно је наглашавана тачна чињеница да истицање личних заменица и понављање предлога у песмама дугога стиха има очигледну метричку сврху. То треба имати у виду при читању, на пример, ових стихова:

„Још хтијаше Милошу с пуницом говорити, (2, 58)
А тако од рана, разбојниче, оздравити, (2, 15)
Знаш ли мени штогоди за лијепу господу.” (2, 17)

Очигледно је да они треба да гласе:

Још хтијаше Милошу са пуницом говорити,
А тако *ти* од рана, разбојниче, оздравити,
Знаш ли мени штогоди за лијепу *за* господу.

У стиховима као што су:

„Лијепо ти их краљ угарски дочекао, (12, 42)
Кад је Турчин видио лишце Барбарина”, (13, 19)

записивач је непажњом испустио по једну реч:

Лијепо ти их *бијаше* краљ угарски дочекао,
Кад је Турчин видио *лијепо* лишце Барбарина.

Посебну пажњу би требало обратити на различита бележења исте речи у истој песми, као:

„Устани се љубовце од твоје *мекахне* ложнице, (1, 2)
И брзо је устала од своје *меке* ложнице, (1, 11)
Ако би се *којагод* на Косову догодила, (1, 90)
Ако би се *којагоди* на Косову догодила, (1, 102)
Ере *ћемо* војевати лијепом српском земљом, (7, 12)
Ере *ми ћу* војевати лијепом српском земљицом.” (7, 28)

До овога долази, чини се, из два разлога. Први је ритмички. Други је (ако се он уопште може тако оштро одвојити од првога) поетски. Ово је можда најјасније у другоме примеру, где је у првоме стиху (*Ако би се којагод на Косову догодила*) акценат мисаони на другоме полустиху (...*на Косову догодила*); истиче се место на коме треба да се *догоди*. Други наведени стих у томе примеру помера и мисаони и драмски акценат на први полустих – на реч *којагоди* – несрећа постаје извесност.

Овим, што сам изнео, не покушавам да оспорим постојање заиста „неправилних” стихова, неправилних у текстолошком смислу, дакле постојање стихова који нису омашке, или несрећне интервенције записивача или преписивача. Текстолошки посматрано има много неправилних десетерачких стихова (не мање него „бугарштичких”). Понекад, својим звуком они уистину вређају ухо – тада су то грешке бележиоца, или преписивача, каткад су они само неправилни и тада их треба примати мислећи и на мелодију песме, на певање – као уметничку, поетску нужност.

Склон сам да верујем, а то произилази и из досадашњег излагања и анализа, да је „прави бугарштички стих” – петнаестерац; састављен од два полустиха, од којих први има, по правилу, седам слогова, а други осам слогова. Шеснаестерац се јавља касније и то под утицајем, с једне стране, осмерачке поезије (уметничке и народне), а са друге стране под утицајем тринаестерца грађеног по систему: осам слогова – пет слогова. „Бугарштички” стих је састављен по правилу од трохеја, или од споја трохеја са дактилима.

Ритам „бугарштичког” стиха

Ритам „бугарштичког” стиха углавном је прецизно одређен. Од битне важности за њега је пети слог првога полустиха. По многим испитивачима, у њему лежи један од главних чинилаца „бугарштичког” ритма.¹²⁰ „Он се издваја не само језички, него и

¹²⁰ F. Miklosich, нав. дело, 4.

метрички и, по свој прилици, и музички”.¹²¹ Пети слог је каткад једносложна реч:

„Залуду ти мој брате, у Будиму краљевина, (20, 2)
 Немој то јој, ја те молим, крива дила учинити, (6, 23)
 Ово теби прид шатором Милоша Кобиловића, (1, 157)
 Пак ми те ћу ја, слуго, простити, благословити, (7, 86)
 Од коњица од зеленка, од сокола тишњичара, (44, 4)
 Да ти лице не изгрде сиви орли и вранови, (48, 14)
 И пред њима јошт иде та Дон Карло војвода.” (59, 36)

А, готово увек њиме почиње нова реч:

„На њему су обучене каваде од гране свиле, (20, 15)
 Ма ти пође шетати око двора Иванова, (58, 10)
 Три ми копја тјераху Радића Вукојевића, (48, 1)
 Када ми се Радосаве војвода одиљаше, (49, 1)
 Знаш ли, мајко, неборе, можеш ли паметовати, (52, 3)
 Танко једро једраше из Плодниве Арбаније.” (61, 1)

Изузетак је рашчлањивање типа 3 + 4:

„Може ли овдјена мрклу нојцу ноћивати? (7, 118)
 На калуђера замјерила тај Марков бијели кожух, (7, 150)
 Бјеше се невјера, на том дједи приварио, (10, 81)
 Један ден ходећи у лијепу свету цркву, (32, 56)
 Табор мој прогарио и брки му до рамена? (46, 36)
 Ти мајко, потвори, моју јуначку љубовцу.” (52, 7)

Ово су карактеристике првога полустиха. Други полустих одликује се двојаким рашчлањењем – 4 + 4 и 3 + 5:

„Језди Марко Краљевићу планиноме коња врла, (3, 1)
 Тере мени, бане, дођи на краљево крсно име, (12, 36)
 Кад Барбара зачула свога драга господара, (16, 42)
 Нег је брзо удрио на цареве на шаторе. (20, 58)

¹²¹ А. Шмаус, *Има ли бугаритица у Ерлангенском рукопису?*, Прилози проучавању народне поезије, III, Београд, 1936, 217.

Ма кадар је зајутра дан зором забијелио, (3, 5)
 Ер је мени кума моја Барбара, сестрица твоја, (12, 25)
 Ма ти је сусретали три млада господичића, (32, 6)
 Поврати се, поврати, Јакобе Марушковићу, (80, 79)
 Под шатором везировим господа обједоваше.” (59, 138)

У извесном смислу представља изузетак рашчлањавање типа 5 + 3. Оно се среће чешће у песмама Баловићевог рукописа:

„Јуре ми је он узео једну препуклу сироту, (22, 12)
 Да се Језус породи а ово се је згодило, (58, 146)
 Та се данк намјерише двије перашке орфане.” (59, 7)

Посебно поглавље у испитивању „бугарштичког” стиха и „бугарштичког” ритма отворили су радови Драгутина Костића. Анализирајући наше старе писане споменике, покушавао је да у прозном, инконтинуираном писаном тексту ухвати део стиха, који је, можда, имао на уму смерни дијак.¹²² Без сумње, Д. Костић има право када налази дуги стих у прозном житију Лазаревом „Руком ћу те руци мојој (8) испод коња додавати (16)”; „Зашто она учини моју матер кобилем (14)” – Милош прети Вуку; или (кад Вук опада Милоша Лазару): „Који ти се глас носи (7) за Милошем Кобилићем (15)”, и др.¹²³ Међутим, даља испитивања вршена на сличан начин прилично су дубиозна. Тражење „бугарштичког” стиха у *Похвалама кнезу Лазару*, у Хрељином епитафу и у *Житију Светог Саве* од Доментијана – усиљено је. Хрељин епитаф, на пример, оставља утисак песме у прози, у сваком случају поетски надахнутог прозног текста, али од тога до „бугарштичког” стиха превелик је пут. Писани инвентивно, мада чињенички постављени често на преслабим ногама, његови радови су изазвали оштре, документоване критике које су допринеле дубљем и свестранијем сагледавању разноврсне, сложе-

¹²² В. Латковић, *О певачима српскохрватских народних епских песама до краја XVIII века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XX, Београд, 1954, 184–207.

¹²³ Д. Костић, *Старост епског песништва нашег*, Јужнословенски филолог, XII, Београд, 1933, 20.

не проблематике песама дугога стиха.¹²⁴ Расправљајући о старости нашега народног епског песништва, Костић је покушао, у једној напомени, да докаже како „у *Ерлангенском зборнику*, састављеном у почетку 18 в. од песама бележених пре свега у Славонији, Срему и Србији, налази се под бр. 51, на стр. 58 песма у несумњивом метру бугарштичком о некој Угриници (уобичајени назив за Мађаре у бугарштицама) и њеној кћери. За њу она каже у стиховима 8 и 9, а доцније и у стиховима 12 и 13:

„И моја је ћерка врсна (8) додва града невардана.
Два града невардана (7) и два коња оседлана.”

Да је та песма у метру бугарштичком доказује нарочито ово понављање из стиха у стих са преносом само 7 слогова, по коме се никако не може рећи за њу да је састављена од „искварених осмераца” које је „писар просто написао у дугачком реду” као што каже редактор Ерл. г. у напомени под текстом на стр. CXXXV–CXXXVI”.¹²⁵

Побијајући претпоставке Костићеве, Шмаус је дао драгоцен прилог проучавању метрике песама дугога стиха. Недвосмислено је показао да су стихови из *Ерлангенског рукописа*, на које се позвао Д. Костић – у ствари осмерци који су типични за певање у колу. Костић се позвао и на „повнављање из стиха у стих са преносом само 7 слогова” на основу кога закључује да је песма у „бугарштичком” метру. Извршивши пажљиву анализу песама дугога стиха, Шмаус је утврдио да баш начин понављања доказује да Костић није у праву.

„Бугарштице показују више типова понављања. Најчешће се преноси цео други полустих без икакве измене у идући ред као први полустих. На пр. Бог. 7, 101–103:

¹²⁴ А. Шмаус, *Има ли бугарштица у Ерлангенском рукопису?*; Д. Костић, *Песма о верном слуги, Прилог проучавању народног епског песништва*, Глас Српске краљевске академије 168, 1935, 137–202; В. Латковић, *Прилози проучавању народне поезије*, III, Београд, 1936, 137–150.

¹²⁵ Д. Костић, *Старост епског песништва нашег*, 6, нап. 7.

„Пак ми тамо одјезди у *ту мађарску земљицу*”
 Краљевићу Марко,
 У *ту мађарску земљицу* на дворове војводине.”

Само изузетно се други полустих том приликом преудешава да испадне од 7 слогова (али у том случају са правилном структуром првог полустиха). На пр. Бог, 1, 65–66:

„Нагледај се садара *ове л’јене* све *госпoде*,
Ове л’јене госпoде и твоје браће Уговића.”

Понавља се и први полустих са ситнијим изменама које захтева сам ток приповедања. На пр. Бог, 5, 17–19:

„Него *мени дохођаше* арапска једна дивојка,
 Гиздава Диклица,
 Она *мени дохођаше* и јутром и вечером.”

Карактеристичан је за бугарштицу, иако не врло чест случај склапања првог полустиха из наглашених делова целог претходног стиха. На пр. Бог, 8, 93:

„*Лијеп* ти се бјеше *пород* од девојке *породио*,
Лијеп пород породио, Угрин Јанко војевода”;

или Бог, 7, 110–112:

„Ево ме је *прстигнула* та лијепа *мркла ноћца*,
 Гиздава неvjесто,
Прстигнула мркла ноћца, оставио био данак...”;

или Бог, 22, 34–36:

„*Хрло* она *удари* под собом добра *коња*,
 Млада удовица,
Хрло коња удари уз Косово равно поље”.¹²⁶

У великој расправи *Песма о верном слуги*, Костић је скрећуо пажњу на натписе са стећака из Влађевине.¹²⁷ Настављајући,

¹²⁶ А. Шмаус, *Има ли бугарштица у Ерлангенском рукопису?*, 213–214.

¹²⁷ Д. Костић, *Песма о верном слуги*, Глас СКА, 168, Београд, 1935.

у извесном смислу, његова истраживања, Светозар Матић је написао неколике изванредне студије о песмама дугога стиха. Анализирајући текстове гробних натписа уклесаних на стећцима. Матић, за разлику од својих претходника, није тражио стиховане натписе, већ трагове стиха у натписима. Веома тананим осећањем за суштину бугарштичког ритма, открио је очигледне трагове, ако не самога стиха, а оно свакако трагове атмосфере која их је инспирисала.

„Треба се задржати на натпису војводе Вукосава Влађевића, погинулог на ’размирној крајине’. Израз тај, измењен у бугарштицама у ’размијерну покрајину’, показује блиске везе бугарштица са мотивима епског доба записаним на стећцима. Стих се у том натпису не види, бар не на први поглед, али истоветност ратничке терминологије даје нам да наслутимо и ширу истоветност бугарштица са феудалном песмом босанском. Сам тај израз *размирна крајина* – као и доцнији *размијерна покрајина*, у бугарштицама *љута покрајина* и *крајина*, *крвава кошуља* у десетерцу, значи једну врсту занатског изражавања у стиху. И цела фраза *Загибох на размирној крајине* јесте вероватно део стиха, шаблонског стиха из ратничких феудалних песама (’Загибе...’), унесен у прозу гробног натписа”.¹²⁸

За разлику од Решетара који је сматрао да „више у поетику иде што се у пјесмама поједине ријечи понављају”,¹²⁹ Матић је истакао версификаторски значај понављања предлога. Примери тог понављања налазе се и на многим херцеговачко-босанским стећцима, а и у неким правним списима из тог времена:

„...Ђураш, унук ставилца Ђураша Вранчића би у цара у Стјепана трети витез”.¹³⁰

„А се лежи Радоња Ратковић. Погибох под градом под Кључем за свога господина војеводу Сандаља”.¹³¹

¹²⁸ С. Матић, *Наш народни еп и наш стих*, 256–257.

¹²⁹ М. Rešetar, *Jezik Marina Držića*, Rad JAZU, 248, Zagreb, 207.

¹³⁰ Цитирано по Матићу, *Наш народни еп*, 251.

¹³¹ Исто.

„И Власи који уgone зими добитак на земљу
на црковну”.¹³²

„...Како је био тврд у оном за бана за Стјепана”.¹³³

Натписи са стећака су сачували, по Матићевом мишљењу, комаде стихова сувремених „бугарштица”. Били су писани прозом, по одређеним, устаљеним обрасцима, а у њих „су се трунили, упали комади стихова, најобичнијих и најчешћих стихова, нарочито версификаторски и епски калупи”.¹³⁴ Светозар Матић је прихватио Шмаусово тумачење улоге и значаја употребе двоструког епитета, наиме, „да један од два епитета има обично класну феудалну карактеристику, која потиче из оног доба кад је епска дворска песма служила захвалу и забаву феудалне господе”.¹³⁵ Шмаусово утврђивање поетске и ритмичке вредности употребе двоструког епитета у песмама дугога стиха – веома је значајно. Међутим, оно се не може поједноставити како то Матић предлаже. Шмаус истиче и класну феудалну карактеристику једнога од двају епитета (можда тачније ритерско-класну одлику), али не негира постојање (и у далеко већем броју) двоструких епитета у којима један епитет ближе одређује други. Матић превише инсистира на феудалном карактеру песама дугога стиха – полазећи од чињенице да оне садрже мноштво архаичних елемената. Међутим, патина која избија из песама дугога стиха није феудална толико у класном смислу. Следећи консеквентно своју идеју, а примењујући Шмаусову тезу, Матић анализира примере понављања предлога у „бугарштицама”. Долази до закључка „да је понављање предлога у бугарштицама служило не само стиху, него и наглашавању, истицању господе

¹³² В. Латковић, *Светозар Матић, Трагови стиха на стећцима* (Посебан отисак из Зборника Матице српске за књижевност и језик, IV/V, 1958, Нови Сад), Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXVII, Београд, 1961, 133.

¹³³ Исто, 133.

¹³⁴ С. Матић, *Наш народни еп*, 265.

¹³⁵ Исто, 231.

и њиховог учешћа у догађајима. Ово се може закључити и по извесним појединостима метричке обраде стиха. У песми бр. 30 Богишићеве збирке, поред облика: „прид угарску прид господу” (стих 14) има и пример „прид угарску сву господу” (стих 35); овај пример показује довољно јасно да има начина за избегавање понављања имена, али се ти начини не употребљавају, јер је важнија потреба истицања које се изводи тим метричким поступком”.¹³⁶ Матићев став бих прихватио уз примедбу да понављање предлога не служи „и наглашавању, истицању господе и њиховог учешћа у догађајима”, већ једноставно истицању учешћа личности у одређеним догађајима, као и у истицању улоге одређених локалитета (о томе је било раније речи) у драмском збивању у песми. Што се тиче тезе да песме дугога стиха имају начина да избегну понављање предлога, али да то избегавају – она се не може прихватити. Понављање предлога јесте изузетно значајно и у метричком и у поетском виду за песме дугога стиха, али та појава је далеко од тога да је страна епским десетерачким песмама. Друго, пример који Матић наводи показује да има начина да се понављање предлога избегне у песмама дугога стиха, али таквих примера има више и према томе се не може тврдити да се понављање предлога спроводи кад год је и гдегод је то могуће. Анализирајући појаве уочене у метрици и ритмици песама дугога стиха, не можемо се отети утиску да су истицане изузетно занимљиве одлике, али да те одлике не карактеришу суштину „бугарштичког” стиха. Наиме, понављање предлога није у свакој песми. Налази се, не много фреквентно, у отприлике четвртини песама дугога стиха. Удвојени епитет јесте одлика песама дугога стиха, али се и он не налази у свим песмама, а најмање у свим могућим случајевима, у свим приликама када би његова употреба била метрички дозвољена. Истицање вредности петог слога у „бугарштичком” стиху чини се и најзначајније у вези са самим ритмом песама,

¹³⁶ Исто, 279–280.

али не смемо сметнути са ума да је пети слог од истоветног (готово) значаја у десетерачким песмама, у којима њиме започиње, по правилу, други полустих. С друге стране је очито да се у ритму и *карактеру* десетерачке епске песме битно разликују од песама дугога стиха.

*Покушај дефинисања структуре дугога стиха
и одлике „бугарштитчког” ритма*

Песме дугога стиха су за разлику од епских десетерачких песама, па и за разлику од лирско-епских десетерачких песама – више лирске. Основни њихов тон условљен је, с једне стране, дужином стиха, али, с друге стране, изостављањем низа епских формула. Епско понављање, на пример, суштински елеменат, у структури десетерачких епских песама (и лирско-епских) готово је сасвим страно песмама дугога стиха. Епско набрајање, такође битно за структуру десетерачких песама – небитно је за структуру песама дугога стиха.

Дуги стих „бугарштитца” креће се код оних старијих – од тринаест до осамнаест слогова, с тим што се петнаестерац може сматрати као најчешћи тип. Код новијих песама дугога стиха – стих је по правилу шеснаестерац, са нормалним поетским и музичким одступањима. Дуги стих тежи да сам створи извесну мисаону целину, извесну мисаону самосталност. Дуги стих се састоји из два полустиха (цезура по правилу после седмог, односно осмог слога).

Први полустих садржи најчешће субјекат и предикат (активни део реченице), а други полустих додатке предикату (објекатски део реченице). Када се ова структура нарушава, то се чини тако што се сложена глаголска времена, употребљена у личном глаголском облику, деле у стиху тако да у првом полустиху буде облик помоћног глагола, а на крају другог полустиха – глагол који се мења. Док је у десетерачким песмама *плусквामперфекат* (давно прошло време) изузетно редак, дотле је он битно глагол-

ско време за песме дугога стиха. Уосталом, управо њиме се даје пуна дужина стиха (Имперфекат се такође много употребљава у „бугарштицама”, далеко више од аориста).

Због ритма, често се конструкције реченичке у којима се глагол употребљава у историјском презенту (или у перфекту) замењују конструкцијом: глагол који означава неко кретање (иде, пође, стаде) у личном глаголском облику + инфинитив глагола који означаје радњу која се жели да истакне („Иде Бушић Стјепане, љуби своју рано будит”, „Стаде мајка старица сину Марку говорити” итд.). Много чешћа него у десетерачким песмама је тежња да се у истоме стиху, по правилу у уводном стиху, употреби глаголска именица и глагол од кога је изведена. (У десетерачким песмама, на пример: „Службу служи српски цар Стјепане”, у песмама дугога стиха: „Племенити збор збораху свијетла сибињска господа”, „Шедбу ти ми шеташе Јерина Ђурђа деспота”, „Лијепу језду јездијаше Угрин Јанко и Секуле” итд.). Због добијања дужине стиха и одржавања ритма именице (ово је готово правило за други полустих) иду са епитетом („Тер дарова вујцу Јанку испод себе коња добра” итд.). Енклитички облици личних заменица такође су саставни део структуре дугога стиха („Онде ми су оставили вјеру Бога великога”, „Али ми ти поможе Секулићу Бог велики”, „Ово ме су, моје побре, љуте ране допаднуле” итд.).

И у песмама дугога стиха видна је тежња певача да, прибегавајући шаблонским ефектима (истицањем јунака, догађаја, трагичности тренутка), обезбеди себи мали „мисаони” одмор. То, углавном, чини тако што у другом полустиху „разрађује” одређену реч из првога полустиха („А толи ме не познаш, Милице Лазаровице”). Међутим, тако се не може тумачити тип другога полустиха, састављен од две речи, од којих друга ближе одређује прву. Ту је у питању тип драмске апозиције („А, давори, давори, *Милице Лазаровице*” – односно Милице удовице, Милице жено погинулог владара. Подсећа слушаоце на изгубљену битку, на смрт, на ропство које долази).

*Територијално порекло
песама дугога стиха*

Заслуга Светозара Матића у проучавању песама дугога стиха није само у томе што је он, анализирајући старе натписе, а касније и повеље,¹³⁷ савесно испитивао многе стилске обрте старог језика. Давши и велики и драгоцен прилог проучавању „бугарштичког” стиха, осетивши везу „епског духа” који избија из натписа са херцеговачко-босанских стећака са духом песама дугога стиха – Матић је поставио и хипотезу о територијалној домовини „бугаршћница”:

„Тај епски дух у правцу од Босне на исток простире се до линије повучене од Боке Которске, где се налази Ђурашев натпис, на север до леве обале Дрине, где се, у Рађевини, налазе натписи слични босанским: бр. 4726, 4730, а нарочито натпис Миосава Припковића (бр. 4729) ...Источно од линије Рађевина – Бока Которска, то јест на земљишту средњовековне српске државе, сачувани гробни натписи немају ни трагова стиха, нити свих оних карактеристика епског доба које одликује босанске натписе: витеза, верних слугу, дружине, сахрањивања на баштини, иако су остале формуле источних и западних натписа заједничке, а некад дословно исте”.¹³⁸

Матићева теза разликује се од, углавном, прихваћеног става у науци, по коме се песме дугога стиха везују за западне крајеве наше земље, за Хрватску и Приморје. Матићев став је „примљен к знању”, али се о њему није нигде јавно дискутовало, нити се према њему опредељивало. Овде бих скренуо пажњу на једну песму

¹³⁷ Исто, 281–288. Проучавању повеља посветио се Матић после изванредне белешке В. Латковића која се односила на Матићево проучавање трагова стиха на стећцима. Матићев одговор (полемички) Латковићу није умесан. Он, на пример, замера Латковићу што не наводи све примере понављања предлога из једне повеље, већ само неколике (понављање предлога: на... нај). Међутим, Латковић не пише студију већ белешку (истина тако озбиљно мало ко пише белешке) и врло одређено вели да наводи само два примера.

¹³⁸ С. Матић, *Наши народни еп*, 266–267.

дугога стиха која указује на херцеговачко-босанско подручје, као на терен на коме је одређено време живела (ако не и настала). Реч је о песми *Вјеридба и смрт Секуле сестричића*. У њој се појављује јелен (слично као у песми о Марку и Андријашу) у неуобичајеној митској улози. Садржај песме је у основним цртама следећи: сестра краља будимског угледала је у пољу Косову „три виле на три љељена”. То саопштава брату, краљу Владиславу:

„Ах на ноге, на ноге, брацу краљу Владиславе,
 Мој будимски краљу,
 Да ну ми ти ишета’ на прозору од б’јеле камаре,
 Ере ти сам ја, сестрица, чудно чудо угледала,
 Мој брајене краљу,
 Ћено ми ти језде три виле, а на три љељена
 И већ су ти дојездили близу твога перивоја,
 Оне л’јепе виле”.

Хрло ти је краљ скочио на своје на хрле ноге,
 Тамо ми ти ишетао на прозору од б’јеле камаре,
 Он, будимски краљу,
 У Косову угледао три Угричића бана.
 Стаде ти ми сестри својој потанко говорити,
 Својој милој сестри:
 „Ђе ми ти си угледала, селе моја, три виле на три љељена?
 Да би тебе стара мајка очима ни виђела,
 Старица госпоја:
 Оно ми ти нијесу три виле на три јељена,
 Него ми ти језду језде три бана Угричића,
 Три добра јунака.”
 (21, 10–29)

Војводе долазе у двор. Угошћени одлазе на Косово. У основни, песма има сличности са познатом *Косовком девојком* – сва три јунака гину. У наведеном одломку две ствари заслужују посебну пажњу. На првом месту, то су виле које јашу „љељене”, а на другом – страшна братовљева клетва („Да би тебе стара мајка очима не виђела”). Бранислав Крстић није придао већи значај појави

виле на јелену: „Док се у бугарштицама вила на јелену помиње само ради поређења, у том нам се облику она у песмама краткога стиха, нарочито лирским, јавља више пута”.¹³⁹

Врсни познавалац „окултних мотива” посматрао је „три виле на три љељена” изоловано од братовљеве клетве. Међутим, потребно је објаснити управо ту клетву. Постоји само једно објашњење. Владислављева сестра је предсказала смрт „три бана Угричића”, „три добра јунака” – онога тренутка када је уместо њих угледала у пољу „три виле на три љељена”. За исправно тумачење улоге виле и јелена у овој песми дугога стиха од посебног је значаја представа јелена на херцеговачко-босанским стећцима. Поред јелена, на њима је често представљено и мртвачко коло, „љељеново коло”.¹⁴⁰ Коловођа је женска фигура која јаше јелена. *Владислављева сестра је видела у пољу коловође три мртвачка кола*. Везу јелена и смрти, виле на љељену са коловођом мртвачког кола, сачувале су и најбоље и најјасније песме дугога стиха. У десетерачким песмама изузетно је ретка појава виле на јелену, а још је ређа веза између те појаве и смрти. У овоме тренутку, за нас је од посебнога значаја да је поменути мотив једино јасан у једној десетерачкој песми из Петрановићеве збирке – значи са херцеговачко-босанског подручја. Вила јаше љељена, кога је зауздала змијом и *доприноси*, али *само доприноси* смрти Грчића Манојла.¹⁴¹ У песми из збирке Матице хрватске, десет брова не може да заустави долазак смрти – „виле на коњицу” – пред њом се врата сама отварају.¹⁴² И песме које је

¹³⁹ Б. Крстић, *Окултни мотиви у бугарштицама*, рукопис, 49 (О Крстићевој рукописној оставштини в. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXXII, Београд, 1966, 307).

¹⁴⁰ С. Зечевић, *Љељеново коло*, Народно стваралаштво, св. 9–10, Београд, 1964, 702–710; В. Н. Љубинковић, *Јелен у бугарштицама*, Народно стваралаштво, св. 26–27, Београд, 1968, 173–177.

¹⁴¹ Б. Петрановић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, III, Београд, 1870, бр. 55.

¹⁴² *Hrvatske narodne pjesme*, V, Matica hrvatska, Zagreb, 1909, бр. 19а.

У бугарском народном веровању познато је да јелена користе „самодиве” као коња, али њихово јахање на јелену нема никакве везе са смрћу (као,

забележио Хекторовић (*Марко Краљевић и брат му Андријаш и Радосав Сиверински и Влатко Удински* и нарочито песма *Вјеридба и смрт Секуле сестричића*) са мотивом јахања виле на јелену – указују да су песме дугога стиха живеле и на херцеговачко-босанском подручју. Ово би потврђивало интуитивна наслуђивања Валтазара Богишића и Ватрослава Јагића.¹⁴³ Да се песме дугога стиха не могу везати само за западне крајеве наше земље, показује и раније спомињано постојање малешевске епике, чији дуги стих – шеснаестерац – има, да поновимо, чест недостатак цезуре после четвртог, односно после дванаестог слога, што онемогућује посматрање малешевске епике као осмерачке. Чланак

уосталом, ни јахање св. Петра на јелену у неким нашим лирским песмама) – в: В. Славенковъ, *Български народни обичаи и вѣровани*, Софија, 1924, 181; Д. Мариновъ, *Народна вѣра и религиозни народни обичаи*, Сборникъ за народни умотворения и народописъ, XXII, Софија, 1914, 83. У бугарским народним песмама постоје две основне варијанте које би за нас могле бити од интереса. У песми *Рабро јунак и самодива*, бесна самодива јашући на „суром елену“ покушава да устрељи Рабра јунака. Међутим, овај њу погуби (в. *Българско народно творчество, IV, Митически песни*, Софија, 1961, 146–148). У песми *Крали Марко и вила самовила*, варијанти познатог мотива о Марку Краљевићу и вили бродарици, или изворкињи, – Вида самовила:

„та фатила един сури елен,
ем фатила до три љоти змии;
двете змии узди му ги кладе,
а едната камшик га направи.”

И овде вила – Вида самовила бива убијена (*Българско народно творчество, IV, Митически песни*, Софија, 1961, 158–160). И у нашој народној епској поезији – у Петрановићевој збирци – помиње се како Марко змијом зауздуге коња. Исти детаљ везује за Марка и Иван Ловрић допуњујући Фортисове белешке о Морлацима:

„Јаше коња Краљевићу Марко,
Сједном змијом коња зауздаје,
А друга му за камцију служи.”

(В: I. Lovrić, *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, JAZU, Zagreb, 1948, 107).

¹⁴³ В. Јагић, *Спомени мојега живота*, Београд, 1930, 357 – Богишићево писмо из Барбизона (Француска) од 14. септембра 1876: „...Важан је аргуменат гледе Крижанића, а био би још важнији кад би се могло доказати да је те стихове он слушао од босанских ускока”; V. Jagić, *Južnoslovenska narodna epika u prošlosti*, у: *Izabrani kraći spisi*, Zagreb, 1948, 233.

во не постоји – двоструки епитет. Све ово указује на неопходност компаративних изучавања народне епике. За духовну культуру територијалне границе народа, тако зависне од варљивог тренутка – не значе ништа.

Свод

а) За песме дугога стиха није посебно карактеристична појава клањање и отклањање, још мање доследно замењивање назива жена-госпођа – владиком (жена властелинова или тачније властелинка). Песме дугога стиха, у целини узевши не показују да су настале у нарочитој, отменој средини. Ове заблуде и предубеђења почивају на некоректности Богишићевог издања ових песама.

б) Песме дугога стиха нису *претужне* песме. Ово, такође неосновано уверење заснива се на њиховом лирском тону и архаичном језику, који, ако се песме површно гледају, сугерише уверење о њиховом тужбаличком типу.¹⁴⁶

¹⁴⁶ М. Лалевић, *Однос и везе бугаритица и тужбалица*, Прилози проучавању народне поезије, III, Београд, 1936, 50–73; Исти, *Бугаритице и уметничка песма*, Прилози проучавању народне поезије, IV, Београд, 1937, 174–199.

Тужним песмама могле би се сматрати оне под бр. 2, 6, 8, 16, 19, 20, 21, 22, 28, 29, 32, 35, 36, 48, 49, 56, 78, 82 Богишићевог издања. Укупно тужних песама – осамнаест. Сетне песме (али не тужне песме; ту спада, на пример, и песма о Марку Краљевићу и Арапки девојци) су оне под бр. 1, 5, 10, 11, 14, 24, 25, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 51, 52, 53, 55, 76. Укупно деветнаест песама. Овој групи би се могле припојити и песме под бр. 3, 27, 30, 31, 34, 37, 44, 46, 50, 57, 58, 79, 80, 81, 83, 84 – које нису тужне, нису ни сетне у већој мери, али нису ни ведре. Укупно их је шеснаест. Њима би се могле припојити и песме из Баловићевог рукописа под бр. 59, 61, 67, 71, 73 – Богишићевога издања. Укупно пет песама. У групу ведрих песама дошле би оне под бр. 4, 7, 9, 12, 13, 15, 17, 18, 23, 26, 33, 38, 54. Укупно тринаест песама. Број изразито тужних, баладичних песама дугога стиха није велики. Свега осамнаест. Треба имати у виду да сличан однос тужних и мање тужних, односно ведрих песама постоји и у десетерачкој народној поезији. Према томе, није садржај тај који даје тужни карактер песмама дугога стиха – већ сама структура стиха, однос стиха и припева, стилистички обрт итд.

в) Назив *бугаритице*, *бугарићице* не додаје се исправно песмама дугога стиха. Односи се на посебан начин певања и не подразумева дужину стиха.

г) Етимолошко порекло назива *бугарићица* – *бугаритице*, посредством глагола *бугарити* произилази из имена бугарин, које се у означавању раје раширило далеко изван бугарских области, међу кметове и сељаке који су обрађивали беговску земљу, и даље међу брђане који су силазили у Приморје и градове тражећи посао. Ширењу овога имена допринела је свакако и јурисдикција цркве Јустинијане Приме, затим Охридске архиепископије на подручју „тема Бугарске”. Под верском контролом ове цркве¹⁴⁷ налазиле су се и области данашње Македоније, дела Србије, Црне Горе, па и Босне и Херцеговине.

д) Мада се веома много инсистирало на ненародном пореклу песама дугога стиха и на одвојености њиховог „духа” од духа народне (које ?) песме – *песме дугога стиха јесу живеле у народу*. Неколико сачуваних песама сведоче и изричито, белешком свога записивача, да су биле певане приликом народних свечаности – свадбених и славских.

ђ) Песме дугога стиха нестају постепено (од средине, или од друге половине XVIII века), али се, у одређеном облику (малешевска епика) срећу и у првим деценијама XX века у јужним крајевима земље. Немамо никаквих правих, научних разлога, да песме дугога стиха из Богишићеве збирке сматрамо канонизираним прототипом песама дугога стиха. Немамо права ни да их држимо за једине аутентичне. Као што постоје различите врсте

¹⁴⁷ Р. Љубинковић, *Paris gr. 880. – Датум, садржај, тенденције* – Старинар, Нова серија, XX, Београд, 1969, 191–204. Исти, *Ordo episcoporum u Paris gr. 880 и архиепископска ПОМЕН + листа у Синодикону цара Борила*, Симпозијум 1100 годишнина од смртта на Кирил Солунски, Скопје, Македонска академија на науките и уметностите, 1970, 131–147; Исти, *L'Illyricum et la question romaine à la fin du X et au début du XI siècle* – Autour de l'Eglise autocéphale de l'Etat de Samuel, Actes du Congrès interecclésiastique de Bari, Padova, 1972; Нарочито: Исти, *Око проблема Самуилове аутокефалне цркве*, Старинар, Нова серија, XIX, Београд, 1969.

десетерачких песама и различите врсте епског десетерца, тако постоје и разни типови песама дугога стиха.

е) Песме дугога стиха посматрају се дуго времена, од првих њихових издавача – Миклошића и Богишића, као песме другог реда. Редак су и крајње случајан гост у антологијама епских (и лирских) песама. Међутим, песме дугога стиха су изузетно лепе. По много чему (а о томе ће бити и посебно речи другом приликом) оне су и лепше од десетерачких епских песама, поетски чистије и целовитије. Захваљујући управо дугоме стиху, оне су више лирске и због тога у крајњој линији поетичније. Анализа поетске вредности рефрена, поетски најоспораванијег елемента песама дугога стиха, мислим, да најбоље потврђује горњу тврдњу.

ж) Хекторовић је, без сумње, тачно написао да „бугарскице... држе (људи)... за ствари истине... без сумње сваке”. Песме дугога стиха спадају у оне песме које је без гнушања могао да прихвати хуманистички оријентисан XV (и XVI) век. Испеване у стиху тако блиском Хомеровом, у стиху у коме су испеване и византијске епске песме и новогрчке паралоге и руске историјске песме XVI и XVII века – песме дугога стиха имале су у средини која се урбанизовала своје право на живот чувајући сећање на „изванредне подвиге и оно што заслужује да се памти”. Барокно доба се другачије односи према историји. Песме дугога стиха нису више блиске ни срцима песника, ни уху слушаоца. Губе своју, временски условљену чар и постепено ишчежавају. У крајевима – оазама традиције и традиционалиста, у којима се егзистенција (да ли и прави живот?) песама дугога стиха наставља, ове песме се мењају суштински, у структури стиха. Дуги стих, до тада по правилу петнаестерац, прелази у шеснаестерац састављен из два осмерца.

з) У науци прихваћеном тумачењу појма „српски начин” – треба додати да, према Јурју Крижанићу, „српски начин” означава не само посебан, старији начин певања, већ и архаичнији језик, архаичнија схватања. Може се претпоставити да је „српски начин” одређивао у крајевима које је Крижанић сматрао својом

отацбином – народну песму, у директној је супротности са појмом „хрватски” – „illirische moderne” којим Крижанић означава савремену, модерну уметничку песму.

и) Много пута је истицано постојање бројних „неправилних” дугих стихова, „неправилних” у *текстолошком смислу*. Мада је број таквих стихова мањи, него што се мисли, не може се оспорити постојање у текстолошком смислу неправилних стихова (који нису омашке, нити несрећне интервенције записивача или преписивача). Искључиво текстолошки посматрано – велики је и број „неправилних” стихова у десетерачким епским песмама. „Неправилни” стихови (и краћи и дужи), својим звуком вређају понекад ухо – тада су они последица погрешке бележиоца, или преписивача; каткад су они само неправилни и тада их треба примати мислећи и на мелодију песме, на певање као нераздвојни поетски и уметнички чинилац песме.

ј) Проучавања „бугарштичког” стиха и ритма утврдила су низ одлика дугога стиха и песама дугога стиха: истицање петого слога, двоструки епитет, понављање предлога.¹⁴⁸ Међутим, објективно гледано, она не омогућују ближе дефинисање структуре дугога стиха и одлике ритма те врсте песама. Ни двоструки епитет, ни понављање предлога нису ни опште, ни општије одлике песама дугога стиха. Истицање улоге петого слога у ритму дугога стиха јесте веома значајно, али нас ни оно не доводи далеко, јер је тај исти слог веома битан и за десетерачки стих.

к) „Бугарштички” стих је, по правилу петнаестерац, састављен од два полустиха, од којих први има најчешће седам слогова. Шеснаестерац се јавља касније, и то вероватно под утицајем осмерачке епике (уметничке и народне) и осмерачке поезије

¹⁴⁸ A. Schmaus, *Stilanalyse und Cronologie (Bugarštica und Zehn-silbepik)*, Rad kongresa folklorista Jugoslavije, VI, Bled, 1959, 111–116; Исти, *Serbokroatische Lang-und Kurzzeilenepik – Epitheta als chronologisches Kriterium*, Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Heft 15, München, 1959, 65–84. Исти, *Двоструки епитет у бугарштици*, Зборник за филологију и лингвистику, II, Матица српска, Нови Сад, 1959, 58–73; Исти, *Formel und metrisch-syntaktisches Modeli*, Die Welt der Slaven, 3–4, Wiesbaden, 1960, 395–408.

уопште и под утицајем тринаестерца (грађеног у односу: осам слогова + пет слогова). „Бугарштитчки” стих је састављен, по правилу, од трохеја, или од споја трохеја са дактилима. Чини се да је тежња дугога стиха да последња реч у стиху буде изразитије акцентована.

л) Први полустих „бугарштитчког” стиха садржи најчешће субјекат и предикат (активни део реченице), а други полустих – додатке предикату (објекатски део реченице). У целини гледан, дуги стих тежи да сам оствари извесну мисаону целовитост и самосталност. Глаголско време које битно одликује песме дугога стиха јесте *плусквамперфекат* (изузетно редак у десетерачким песмама). Честе су и типичне реченичке конструкције: глагол који означава неко кретање у личном глаголском облику (пође, стаде, итд.) + инфинитив глагола који означава радњу која се истиче (говорити, ударати итд.). Карактеристична је и употреба глаголске именице и глагола од кога је она изведена – у истоме стиху. Енклитички облици личних заменица, као и „поштапалице” типа: еда, сада, још, ’ер итд. – помажу да се достигне жељена дужина стиха.

љ) До Светозара Матића у науци је, и поред интуитивних наслућивања Валтазара Богишића, Ватрослава Јагића, Асмуса Серензена и Алојза Шмауса – владало уверење да песме дугога стиха треба везати за западне крајеве наше земље. Истраживања Светозара Матића данас, као и неоправдано запостављена и занемарена проучавања Душана Недељковића – указују на источне и јужне крајеве земље, а резултати овога рада то потврђују, упозоравајући и на сличност наших песама дугога стиха и византијских епских песама, новогрчких паралога и руских историјских песама XVI и XVII века.

м) Приликом издвајања песама дугога стиха као специфичне врсте народних песама, треба инсистирати и на њиховом зборничком кодексирању. Оне су, махом, сачуване у зборницима народних, или народних и уметничких, каткад и црквених песама, у зборницима – песмарицама, по карактеру веома сличним

зборницима тзв. грађанске лирике. Истичући народност, народни дух песама дугога стиха, не треба сметнути с ума чињеницу да је пред нама народна песма која се прилагођавала одређеном урбаном духу (на пример, песме посвећене Дубровнику: бр. 79 – *Како паша пријатељ Дубровчана приста њима прид царем на добро, тер га наговори да не иде с војском на Дубровник*; бр. 80 – *Како Јакоб Марушковић, поклицар дубровачки, опријели се цару турскому бранећи слободу града Дубровника и како паша Соколовић уста за њега*; бр. 81 – *Поздрав Дубровнику* – уметничког је порекла како је већ раније истакнуто. Урбаног су духа и песме посвећене величању слободарског духа бококторских градова и њихових житеља, песме из Баловићевог рукописа: бр. 59, 61, 63, 65, 67, 69, 71, 73, 75, 77.

н) *Песме дугога стиха јесу народне песме*. Исто онолико народне песме, колико су то биле и *chansons de geste*, *византијске епске песме*, *новогрчке паралоге*, *руске историјске епске песме XVII века* итд. Испеване су од појединаца, каткад и од „правих” песника, али су биле прилагођене и при даљем преношењу (прво усменом, касније зборничком – писменом) прилагођавале су се увек захтевима средине, односно појединаца (као дела те средине).

Прилог

Дубровачки рукопис (у загради број песме у Бог. издању):

- Na objedu sjedijaše svijetli kralju od Budima (34)
- Lijepu šetu pošeta Milica Lazarovica (2)
- Turčin dvorbu dvoraše u Iva Hrvaćanina (38)
- Kad vijeće vijećahu l'jepa čestita gospoda (80)
- L'jepu šetu pošeta l'jepa kraljica djevojka (32)
- Care knjigu napisa ka lijepu Mletku gradu (57)
- Bješe mati Vojina u djevojke otpravila (53)
- Kadno mi se podiže čestiti Otmanoviću (79)
- Jezdi Marko Kraljević planinome konja vrla (3)
- Vrana konja jezdeći gizdav junak u pospjehu (37)
- Lijepu jezdu jezdijahu dva Jakšića l'jepa bratca (41)
- Podе Stjepan Jakšiću staroj majci govoriti (45)

Lijep oklad okladi Ivane Voihnoviću (76)
 Vino dobro pijahu do dva mila pobratima (55)
 (Ovo су биле песме дугога стиха које је сакупио Ђуро Матијашевић).

Jutro rano podrani soko Ivan Radoviću (33)
 Divno kolo igraju skradinke mlade vladike (78)
 Svilojević Mihajlo sestri svojom govoraše (23)
 Pođe kralju budimskomu sestra svoja govoriti (20)
 Janku knjiga dopade od Budima bijela grada (30)
 Svilen šator raspeo mladi Marko Kraljeviću (4)
 Kadno mi se ženjaše od Budima svijetli kralju (9)
 Ide Bušić Stjepane ljubi svoju rano buditi (1)
 Ranjen Janko dopade sa Kosova ravna polja (10)
 Na prozoru sjedaše Milica Lazara kneza (nije štampana)
 Kad je kralju budimski divnu vojsku otpravio (14)
 Tanku knjigu napisa od Budima svijetli kralju (15)
 Ide Pavo Banović slugi svomu govoriti (47)
 Na objedu stajahu mila braća Ugovići (40)
 Kralj budimski dopade na Kosovo ravno polje (35)
 Kad no mi se ženjaše Ognjeni despote Vuče (13)
 Ranjen Vuče dopade sa razmjerne pokrajine (16)
 Tri veselja činjaše Novače u b'jelu dvoru (39)
 (Ovo су биле песме које је прибавио Јозо Бетондић).

Objeduje Kraljeviću Marko (86)
 Sjedi Mara na čardaku (107)
 Igralo je vlaško kolo u vlaškoj zemlji (125)
 Trstjeno je slavno mjesto lovom gizdavo (126)
 Pije vino Ljutica Bogdane (105)
 Evo ima dvades' godin' dana (113)
 Konja kuje Vukašine kralju (85)
 Vino piju senjski vitezovi (108)
 Knjigu piše care Sulemane (101)
 Pije vino Kraljeviću Marko u carevu bezistanu (92)
 Telal viče oko careva grada (91)
 Izvila se ptica lastavica (119)
 Hvalio se Sibirjanin Janko (88)
 Da je sinoć zalazilo sunce (98)
 Tri kopja ćerahu Radića Vukojevića (48)
 Tanko platno bijele Dunavke mlade djevojke (24)
 Sjedi orle na bukovu panju (124)
 Vita jele debeloga hlada (120)
 Dubravke su lijepe devojke (121)
 Često knjige u Bosnu prihodahu (od Misira Jovu) (102)

- Često knjige u Bosnu prihodahu (Dizdar agi) (96)
 Kada Turci Budim izrabiše (93)
 Sarajevo što si neveselo (122)
 Pije vino Novače i Radivoj (106)
 Vino pije Senjanine Ivo (101)
 Godinice nehorice moja (94)
 Kad je care divan učinio (87)
 Pocvilila dva sužnja nevoljna (110)
 Knjigu piše od Sibirja bane (104)
 Pije vino Pokračiću Pavle (103)
 Pije vino Čengić Alajbego (99)
 Piju vino dvije age careve (100)
 Car čestiti jasak učinio (90)
 Zaprosio Rišjanin Selime (118)
 Često knjiga za knjigom dohodi (97)
 Kadno mi se ženjaše od Budima svijetli kralju (26)
 Kad mi su se dijelila dva Jakšića mila brata (44)
 Dva su brata jezdila planinome konja dobra (42)
 Ka je gora od gore najljepša (89)
 Uzrasla je trava detelina (95)
 Lov lovio Latović Ivane (109)
 Kliče vila sa b'jele Zarane (116)
 Sanak snjela mlada djevojka (115)
 Ali grmi al se zemlja trese (114)
 U planini Novak i Radivoj (107)
 Najljepša je ta zvijezda Danica (123)
 U tamnici stojaše Komjene Jagnjiloviću (54)
 Knjigu piše turski šužanj Mujo (117)
 Evo Vilslav u turskoj krajini (129)
 Otkrij lice pilepa danice (130)
 Kad Malkoč beg Slavinu robio (112)
 Gospodar sjedi u zlatnu stolu (počašnica) (128)

Песме из већег бокелског рукописа (некадашња одредница *загребачки рукопис* бр. 638):

- Sahvali se Basca Mehmed/Turske vojske vojvodami (77)
 Пјесан bugarka:
 Scedbu ti scetasce planinkignia biella vilia (29)
 Piesan bugarka:
 Ali poce kragl ugarski tuxan suscgniu govoriti (27)
 Liepa Rude piscasehe bratu ianku u Kosovo (22)
 Herzeg Stjepan hragniasce sokola troenitara (51)
 Liepu jezdu jedijahu dva Jakscichia milia bratta (43)
 Liepu schettu sehetasce jedna mlada Vlahigniza (83)

Plemeniti zbor zborahu svetla sibignjsja gospoda (8)
 Triti glasa dopanula hrabre Marku Kraljeviću (7)
 Zviluti mi zvgliahu dvie ptice lastavice (50)
 U istoku jasna zora biela lica rumegnasce (25)
 A kada mi glasovi iza glasa dopadahu (12)
 Posten domachine
 koje cinis veseglie da ti bude u dobri čas (84)
 Bugarka
 Liepu iezdu iezdiasce Ggrin Janko i Sekula (17)
 Ban Miloscu gliubliasce dragu sestru Secukovu (18)
 Jutre rano izscetala sestra kraglia Budimskoga (21)
 Kliku ti mi klikovasce iedna budimka divoika (28)
 Stade ti ih gospogja uz trpezu darivati (21 – drugi deo)
 Proletio siv sokole iz slavnog Biograda (36)
 Drobnu ruxu beriasce prezdana liepa sultana (20)
 Poge Bane Sekule vuicu Janku govoriti (19)
 Liepo vieche viechahu ugarska mlada gospoda (31)
 Scedbu ti mi scetasce ierina Giurgia despota (11)
 Sdrav slobodni Dubrovnice glasoviti svetli grade (81)
 Zuilu ti mi zuigliasce drobna ptiza lastoviza (varijanta pesme br. 82 – *Majka*)

Margarita)

U srid milia i dragoga slauna proletja (umetnička pesma)
 Gliuto smija scripasce na gizdavu Italiju (58)

Мањи бокелски рукопис (познат у литератури као *загребачки рукопис* бр. 641) садржи само две песме дугога стиха (бр. 5 и 52 Богишићева издања и варијанту песме бр. 83) и песме краткога стиха и религиозне песме.

Razbogle se gizdava dievoika
 U varloga Bega Alibega
 O prigradu na livadi vrani se konji igrahu
 Liepotie Mernia delia
 Knjigu pisce dused iz Mletaka
 Dievoika je tugina bratila
 Pasoh ovze a dievoika janze
 Liepati je Kamdievoika
 Procvilieiaie trava dietelina
 Procvgliela ravno gazko poglie
 Dievoika je Segna grada klela
 Kgnigu pisce Meh... nia mlada
 Procvglelaie glubi pavlovichia
 Rod rodila gliubi Radognina
 Soko sieda na Budimu gradu
 Polechiese dva zarna vrana
 Dolechiese dva zarna vrana

Razbogliese pokraicichiu Pavle
 Jami usnuh i zadriemah pod orahome
 Kupala se Bojana divojka
 Kognuh pase po rosnoi livadi
 Pade pasca u sred Saraeva
 Svadiscece dva gliubima druga
 Trudan iunak kroz gorizu prodje
 Pasla ovze deli Mandaljena
 Odvia se Hepa dikle od mille maike
 San mi mori zarne occi i nemogu spat
 Kaie gore od gore naigliepsca
 Rasla Jelja posred Zarigrada
 Ugrabih dievoiku
 Ovome deveta godina
 Ja usadih vittu jeliu
 Liepo poglie romaia
 Viscgnizaie rod rodila liepsci od roda
 U ivana poglianina
 U kamari xuta dugnia rasla
 Liepotie varos Podgorica
 Poi na delo na planinu
 Poleglaie bielizza sceniza
 Poleglaie dietelina trava
 Pasla ovze Vlahigniza Biglia
 Vozilase tanahna galia
 Safalise Seglianine Mato
 Susan cvili u tamnoi tamici
 O Ivane biogragianine
 Dvasu Brata u milosti rasla
 Igru igra Karametovichiu
 Ranilaie Jane Damianova
 Gniegdja kaseu u potai Dudmos planine
 Liepu sedbu scetase iedne mlade Kotorkignia
 Mlada Dekliza
 Stade majka starica sinu Marku govoriti
 Pošten domaćine (5)
 Ide Ivan Čajković staroj majci govoriti
 Starici gospoји (52)

На следећим листовима овога рукописа (24–36) налазе се уметничке песме дубровачких песника. Од листа 37. до 46. су црквене молитве, химне и преводи са латинског (штампани у Предговору Богишићеву). Богишић сматра у својим радним бележницама насталим после објављивања првога издања да

су све народне песме у *загребачком рукопису* бр. 641 исписане једном руком и чак мисли да је то иста рука која је писала и *загребачки рукопис* бр. 638.

Рукопис Баловића:

Kad Raduxe kupljaše junake po vlaškoj zemlji (67)
 Kad Španjuli ulodžahu u tvrdomu Novomu gradu (59)
 Tanko jedro jedraše iz plodive Arbanije (61)
 Pošto Turci uzeše tvrdoga novoga grada (73)
 Tanka knjiga dopade od Novoga grada bijeloga (71)
 Podiže se četa Turak od Risna maloga mjesta (69)
 Sandžak ercegovački, čestiti Alaj beg Čengić (63)
 Kad pripravi zerenao postupit izvan grada (65)
 Podiže se podiže peraška demija (75)
 Pokle Turci Novi grad uzeše
 Što se bijeli na duždevu moru
 Prelećeše dva crna vrana
 Kad se sasta Bujović Vicko
 Bjela vila u Perast doziva
 Vezak vezla Novkinja djevojka
 Ali dan naprijedak Božić osvaniu
 Kolika je Zubačka planina
 Ljuto cvili Grilova ljubovca
 (*Баловићев рукопис* се налази у Богишићевом архиву у Цавтару).

Песме из *Мазаровићевог рукописа* (који се такође налази у Богишићевом архиву у Цавтару):

Kada Turci Novi grad uzeše (74)
 Mala se je čete podignula
 Zafali se Sokolović Ivo
 Kada Turci Budim osvojiše
 Knjigu piše suđa Paštroića
 Kliče straža sa vr' Kamenara
 Diže vojsku paša Sendija
 Dvije devojke za mnom pomamiše
 Knjigu piše Otmanović care
 Sinoć moma dovedena
 Slavić poji u dubravi čuo sam ja
 Visoke su gore od Budima
 Rasla je višnja crljena
 Rasla je višnja crljena (mladicom)
 Budila majka Oliveru
 Knjigu piše Ljuboviću beže
 Knjigu piše od planine vila
 Lijepa ti e Drenjana planina

Mili Bože na svemu ti hvala
 Kad mi mladi Peraštani
 Podigoše peraški ajduci
 Podiže se jedna četa mala
 L'jepa Fata gaće vezijaše
 Zafali se vlaški vovoda (68)
 Junak jedri ispod Arbanije (62)
 Kad Španjuli Novi grad uzeše (60)
 Knjigu piše Kuvelić Martine (72)
 Podiže se turska četa mala (70)
 Kad Fračezi Boku poduzeše
 Sandžak ercegovački Alaj beg Čengić (64)
 Kad džereno vojsku pripravjaše
 Što se bijeli na duždevu moru
 Knjigu piše crni arapine
 Prelećeše dva crna vrana
 Kad se sasta Buroviću Vicko
 Kliče straža sa vr' kamenara
 Bjela vila u Perast doziva
 Vezak vezla novkinja devojka (66)
 Pocvilio dizdra iz Klobuka
 Kolika je dubočka planina
 Velja se je četa podignula
 Vino pije Pivljanine Bajo
 L'jepa ti je Stolička djevojka
 Bjela vila u Risnu doziva
 Knjigu pišu mletački trgovci
 Mala se 'e četa podignula
 Mala se je četa podignula
 Mili Bože na svemu ti fala
 Knjigu piše aga od Novoga
 Zafali se Mitre Jovoviću
 Ponose se kraljevine
 Vrh zemjeje trudne i krvave
 Kada Turci Grila pogubiše
 Da je nemoćna, reče nevjesta.

(1972–1973)

О ВРЕМЕНУ И РАЗЛОЗИМА НАСТАНКА
ЕРЛАНГЕНСКОГ РУКОПИСА
СТАРИХ СРПСКОХРВАТСКИХ НАРОДНИХ ПЕСАМА

Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама са 217 епских и лирских песама које садржи представља изузетно, свакојако драгоцено сведочанство о старом народном и варошком певању. Рукопис намеће три кључна питања:

- на којим је просторима настајао?
- ко је његов творац?
- у које време је сачињен и уобличен?

Сва три питања била су предмет обимних истраживања. О сваком понаособ постоји изграђено стручно, односно научно мишљење. Оно је, кад је реч о просторима на којима је рукопис настао, и о националној припадности човека, који је рукопис сачинио – практично, опште прихваћено. Проблем времена настанка *Ерлангенског рукописа* такође се сматра решеним, међутим, датовање подразумева знатан, превише „флексибилан” временски распон. Према најраширенијем уверењу, оном које је нашло своје место у приручницима, рукопис је настао у првој половини XVIII века, „највероватније у раздобљу између године 1716. и године 1733”. Међутим, постоје истраживачи који су склони да време постанка рукописа помере у раније раздобље – у крај XVII века, као и други којима се чини оправданијим датовање рукописа ближе половини XVIII века. Недовољно прецизно датовање рукописа, неуверљиво објашњење разлога његовог настајања и садржајне шароликости, намеће потребу да се чињенице и стручна литература изнова претресу, да се расути каменчићи, преостали од некадашњег мозаика, сложе на мало другачији начин.

Ерлангенски рукопис је дуго био скривен од очију научне и културне јавности. Непозната је његова судбина од времена настанка до 80-их година XIX века, када се, незнано које године,

обрео у библиотеци града Ерлангена. Остало је непознато и ко је, и којом пригодом, даровао рукопис библиотеци, каква је била судбина рукописа од његовога настанка до уласка у ерлангенску библиотеку. Никакав пратећи документ о уласку рукописа у библиотечки фонд није сачуван. У почетку је сврстан међу тзв. оријенталне рукописе и није привукао ничију пажњу. Потом су одгонетнути језик и графија, али је то учињено површно, без озбиљнијег удубљивања у садржај рукописа. Препозната је брзописна ћирилица, а будући да су ћирилски рукописи били, по правилу, црквеног карактера, рукопис је, по инерцији, означен као зборник словенских ћирилских црквених текстова.

Прва ближа, права обавештења о рукопису и његовом начелном значају пружио је научној и културној јавности Ерих Бернекер, професор словенске филологије на Минхенском универзитету. Учинио је то у освит Првог светског рата, 1914.¹ Даљу обраду рукописа препустио је свом даровитом студенту Герхарду Геземану. Током ратних година рукопис је пажљиво проучен. Студију о *Ерлангенском рукопису*, Геземан је поднео 1920. Филозофском факултету у Минхену као хабилитациони рад. Годину дана касније, допуњена и прерађена студија о *Ерлангенском рукопису*, пропраћена и самим рукописом припремљеним за штампу, предата је Српској Краљевској Академији.²

Геземанова обимна студија разматрала је до у детаље сва питања која је рукопис собом повлачио. Управо Геземанови ставови

¹ Г. Геземан, *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, Сремски Карловци, 1925, XIII; Р. Меденица, *Ерлангенски рукопис и његове песме*, у: *Ерлангенски рукопис*, популарно издање, прир. Р. Меденица и Д. Аранитовић, Универзитетска ријеч, Никшић, 1987, 5.

„Популарно издање” *Ерлангенског рукописа* је лоше. Неспорна су појединачна Меденичина духовита одгонетања и прочитавања извесних, међу многим, мутних места у текстовима песама. Тачан, документован суд о свеукупној вредности Меденичиног и Аранитовићевог „популарног издања” *Ерлангенског рукописа* изрекла је Снежана Самарџија у исцрпној, минуциозној критици (в. Прилози КЈИФ, књ. 53. и 54, 1987–1988, 1989, Београд, 184–199).

² Геземан у Предговору наведеном делу; Меденица, нав. дело, 5.

ви, нешто мало допуњени и, готово, незнатно измењени, важећи су и данас. Прихваћена је, на пример, Геземанова тврдња, како је рукопис настао на простору тадашње Војне границе, у окружју топонима: Сисак – Сава – Градишка – Вировитица – Крижевци – Сисак.³

Геземаново датовање *Ерлангенског рукописа* у пракси је такође прихваћено. Предложио је два датовања: шире и уже. Прво, шире датовање, ослања се на мишљење његовог професора, првог проучаваоца *Ерлангенског рукописа*. Ерих Бернекер је, наиме, заступао уверење да је збирка песама сакупљена и написана после 1716, а пре године 1733. Година 1717. била је за Геземана година *ante quem non*, а 1733. година *post quem non* настанка *Ерлангенског рукописа*. Година 1733. свакако је „проблематична”. Реч је, наиме, о чињеници да је *Ерлангенски рукопис* повезан у корице начињене од одбачених листова баварског епархијског календара за 1733. Коричење, дакако, није морало бити (и највероватније није!) обављено 1733. Могло је бити обављено и неколике деценије позније! Годину 1717, као годину пре које рукописни зборник није настао, Геземан утврђује на основу чињенице да је у зборнику опеван и пад Градишке и Београда (аустро-турски рат) који се тада збио. Строго узевши, то није поуздан критеријум. Сведочи поуздано само о могућој дужини трајања писања рукописа. Наиме, рукопис је могао бити започет знатно раније, али будући да га је његов творац дуго времена допуњавао, обухватио је и опевање пада Градишке и Београда. У сваком случају, Геземан се лично радије

³ Геземан, нав. дело, LXXII. Једновремено упозорава како, мада означени простор највише одговара језику песама, он лично не мисли да поједине песме нису могле доћи у рукопис из крајева који се налазе јужније од поменуте зоне. Посебно наглашава како не верује да североисточну, односно источну границу означене зоне треба схватити превише прецизно и искључиво. Четвороугао који је први означио Геземан, прихватају потоњи испитивачи *Ерлангенског рукописа* (Прохаска, Крњевић, Бутуровић, Меденица), али не истичу Геземаново упозорење. Међутим, оно јесте веома значајно не само за утврђивање простора на коме су песме записане, тачније, са којег песме потичу, већ и за ближе, тачније одређивање времена када је то учињено!

опредељује за уже датовање и верује да је рукопис настао „око 1720. год.” Међутим, ово датовање остало је у сенци претходног, ширег, Бернекеровог. Са овим датовањем сагласио се касније и Драгутин Прохаска, мада је склон да рукопис у целини пребаци у последњу деценију XVII века.⁴ Хатица Крњевић ослања се на Прохаскина истраживања, али и на резултате анализа Антуна Шимчика⁵ и такође је спремна да настајање *Ерлангенског рукописа* помери у последњу деценију XVII века, а годину 1720. сматра датумом *post quem non*.⁶ Ђенана Бутуровић прихвата Геземанов став да је рукопис настао око 1720. године.⁷ Различан је став Радосава Меденице у студији која представља увод у тзв. „популарно издање” *Ерлангенског рукописа*. Меденица, попут Бернекера, сматра да је рукопис настао између 1717. и 1733. године за потребе кнеза од Виртенберга, односно принца Евгенија Савојског, који је умро 1736. у Бечу. Смрт Евгенија Савојског је била довољан разлог, по Меденичином мишљењу, да „писар не забележи на њему своје име, нити пружи неки уочљив знак који би на то указивао”.⁸ Меденичин став практично значи померање у датовању рукописа, померање не само према трећој, већ и према четвртој, и петој деценији XVIII века. Ово померање у датирању, мада није изричито назначено, свакојако је препознатљиво. Међутим, оно је у целини засновано на хипотетичком уверењу да је рукопис у полазишту био намењен Евгенију Савојском. Када би тако што

⁴ *Најстарији рукопис српскохрватских народних песама*, Књижевни север, год. IV, бр. 7–9, Суботица, 1828, 392–396.

⁵ *Народна пјесма о Кучук Цафер-паши, браниоцу Биограда 1693*, Нови Бехар, бр. 1–5, Сарајево, 1939, 5–8.

⁶ Хатица Крњевић, *Лирски источници*, Приштина–Београд, 198, 113–123.

⁷ *Епска народна традиција Муслимана Босне и Херцеговине од почетка 16. века до појаве збирке Косте Хермана (1888)*, Гласник Земаљског музеја. Етнологија, XXVII–XXVIII, 1972–1973, 20–31.

⁸ *Ерлангенски рукопис и његове песме*, у: *Ерлангенски рукопис. Зборник старих српскохрватских народних песама*. Популарно издање. Прир. Р. Меденица, Д. Аранитовић, Универзитетска ријеч, Никшић, 1987, 15.

било тачно, онда би и редослед песама у *Ерлангенском рукопису* представљао хронолошки след записа песама забележених у току тридесетак година. То би даље отварало могућности да се упоредним испитивањем првих и последњих песама, на пример, дође до закључака о процесу живота и помодног мењања, обликовања и преобликовања песама. Међутим, *Ерлангенски рукопис* садржајем не потврђује Меденичина домишљања. След песама у рукописном зборнику не одговара следу који би се очекивао у зборнику који се намењује једном војсковођи.

Превише варошких и квазиуметничких песама на самоме почетку, ређање јуначких песама без вођења рачуна о тематици, или, пак, личности главног јунака, здружено говори против Меденичине идеје.

У стручној и научној литератури није оспораван Геземанов став да песме садржане у *Ерлангенском зборнику* потичу са просто-ра ондашње Војне границе, из области која је омеђена топонимима: Сисак – Сава – Градишка – Вировитица – Крижевци – Сисак. Неки истраживачи, међутим, настојали су, на основу минуциозне анализе песама, да утврде прецизније место у коме је настао већи део рукописа, односно место у коме је живео његов записивач.

Проблемом места у коме је *Ерлангенски рукопис* настао први се озбиљно позабавио Душан Ј. Поповић.⁹ Одлучно је стајао на становишту да је рукопис настао у Београду (позивао се при том и на неке месне, београдске песме у рукопису, попут оне о Ћел-Николи и Ради Миријевки). Веровао је да је рукопис настао око 1730. године, а да је песме записао Јохан Гуршиц. У својству тумача за српски језик, Гуршиц је учествовао 1731. и у раду народног и црквеног сабора. Д. Ј. Поповић прати податке о боравку тумача у Београду од 1721. године. Временом је Гуршиц, утврдио је то Поповић, напредовао у каријери. За време аустро-турског рата, 1737. године, био је „оберштат мајстер”, а при свршетку рата, заповедник „зверху Албанеза и Климентов”.

⁹ *Ко је аутор, где и када је настао Ерлангенски рукопис*, Годишњак Музеја града Београда, књ. I, Београд, 1954, 104–110.

Команду је предао по завршетку рата, 15. априла 1739. године оберкапетану Станиши Марковићу, званом Млатишума.¹⁰ На почетку студије, Д. Ј. Поповић сведочи да је исти проблем, проблем ауторства *Ерлангенског рукописа* мучио и Драгутина Костића, који је одгонетку покушао да изнађе у личности једнога лекара, др Хака фон Анкерау. О њему је тражио додатне податке и од Поповића. У тренутку када је писао студију, Поповић није знао да ли у Костићевој заоставштини има икаквих трагова Костићевог изучавања ауторства *Ерлангенског рукописа*. Међутим, Драгутин Костић се веома озбиљно, као увек уосталом, бавио проблемом ауторства, а тиме и проблемима датовања и локализовања *Ерлангенског рукописа*. У његовој рукописној оставштини о томе има видљивог трага. Пошавши од Костићевих изучавања и резултата, Боривоје Маринковић је дао изузетно занимљив и у много чему убедљив прилог утврђивању: ко је записивач песама *Ерлангенског рукописа*.¹¹ Маринковић саопштава мноштво нових података о животу и деловању Лудвига Франца Хака фон Анкерау. Између осталог наводи како је овај био лични лекар двојице београдских митрополита, Срба – Мојсија Петровића (+1730) и Вићентија Јовановића (+1737). Подржава и Костићев одлучан став (исказан у приватној преписци) да се др Лудвиг Франц Хак фон Анкерау може идентификовати као записивач *Ерлангенског рукописа* – “...denn meinen Ahnungen nach konnte nämlich Med. Dr. Ludwig Franz Hack v. Ancherau aus Fulda... mit dem anonymen Autor der cyrillischen 'Erlangen Handschrift' identifiziert werden”.¹² Стицај околности, природан за наше просторе, учинио је да врсни текст Боривоја Маринковића остане непознат у круговима испитивача *Ерлангенског рукописа*. Делом због теже приступачности свих иностраних научних часописа, делом због Маринковићевог наслова, који је могао нешто говорити само онима који су студију

¹⁰ Исто, 107.

¹¹ *Wer war Ludwig Franz Hack v. Ancherau?*, Südost-Forschungen, Band XVII, 1. Halbband, München, 1958, 82–94.

¹² Исто, 91.

Душана Ј. Поповића ишчитали веома пажљиво – текст у часопису „Südost-Forschungen” прошао је незапажено. Треба подсетити да Поповић тек узгред припомиње др Хака, и то као особу која је, због могуће везе са *Ерлангенским рукописом*, интересовала Драгутина Костића и за коју је Костић посвуда тражио додатне податке. Сам Поповић је заступао другачију идентификацију, а са њом и другачије, позније датовање рукописа.

Ако је у науци било спорења око конкретне личности којој треба приписати рад на *Ерлангенском рукопису*, национална припадност те личности није довођена у сумњу. Језичке одлике текста указивале су од почетка на странца, и то на Немца – записивача. Такво мишљење је прво исказао Герхард Геземан у виду вероватне претпоставке, а временом је то мишљење прихваћено као особена аксиомска истина.

Од те полазишне и начелне идентификације пошли су Душан Ј. Поповић, Драгутин Костић и Боривоје Маринковић у поменути радovima. Са овом идентификацијом у начелу (да је записивач био Немац) саглашавају се: Светозар Матић,¹³ Хатица Крњевић,¹⁴ Радосав Меденица,¹⁵ Радмила Пешић, Нада Милошевић-Ђорђевић.¹⁶ Нема истраживача *Ерлангенског рукописа* који, у том погледу, издваја став и указује на другачија решења.

Рукопис садржи, како је већ напоменуто, 217 епских и лирских песама. Међу овим потоњим, изван број припада варошким песмама.¹⁷

¹³ *Нови огледи о нашем народном епу*, Нови Сад, 1972, 235–252 (Матић помиње и студију Б. Маринковића, али не наводићи библиографске податке).

¹⁴ *Лирски источници. Из историје и поетике лирске народне поезије*, Београд, 1986, 113–172, посебно 113–119.

¹⁵ *Ерлангенски рукопис и његове песме*, 12–13; у додатку је саопштена *Одабрана библиографија радова о Ерлангенском рукопису*, 415–420.

¹⁶ *Народна књижевност*, Вук Караџић, Београд, 1984, 79–81, под одредницом *Ерлангенски рукопис*.

¹⁷ *Ерлангенски рукопис*, као и у мањој мери Богишићев зборник песама, покреће, односно покрећу и намећу проблем тзв. варошких песама и њиховог односа према тзв. лирским народним песмама.

Песме садржане у *Ерлангенском рукопису* потичу из области које се одликују двоструком лимитрофношћу – вишенационалном и вишеверском. Примера ради, треба подвући да готово четвртину рукописа чине муслиманске песме.¹⁸

Ерлангенски рукопис је занимљив и у тематском погледу. Најбројније су песме о Марку Краљевићу, а потом о Бранковићима и Јакшићима. Знатан је и број песама које припадају хајдучко-ускочком кругу.¹⁹

Песама о Косовскоме боју, оном из 1389. године, чини се, нема.²⁰ Знатан је број песама о војводи Јанку (Хуњадију, Сибињанину) и о његовоме нећаку Секули.

Песме из *Ерлангенског рукописа* вишеструко су занимљиве. Пре свега, оне илуструју стање епског и лирског певања на простору Војне границе, на самоме почетку XVIII века. Време настанка рукописа такође је вишеструко занимљиво. *Ерлангенски рукопис* је настао један век пре Карацићевих и Милутиновићевих записа, а садржи импресиван број лирских и епских народних песама.

¹⁸ Д. Прохаска, *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, издао др Герхард Геземан, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа; Прво одељење, књ. XII, Српска Краљевска Академија, Ср. Карловци, 1925; Archiv für slavische Philologie, Band XLI, Heft 3–4, Berlin, 1927, 307–313; Хатица Крњевић, *Муслиманске песме Ерлангенског рукописа* (сматра да има укупно педесетак муслиманских песама, 266–267); Р. Меденица, *Ерлангенски рукопис и његове песме*, 18–20.

¹⁹ Р. Пешић, *Старији слој песама о ускоцима*, у: *Народна књижевност*, прир. В. Недић, библиотека Српска књижевност у књижевној критици, књ. 2, друго издање, Нолит, Београд, 1972, 270 и даље.

²⁰ Кнез Лазар се помиње само у једној песми *Ерлангенског рукописа* (бр. 208). У њој се пева како Лазар пије вино са једним младим Турчином. Туре му у пићу понуди благо ако му Лазар уступи жену за једну ноћ. У договору са љубом, Лазар пристаје. Следећега јутра љуба одбија да се врати супругу и поред свих наговора. Сматра се да ова песма нема никакве везе са песмама тзв. косовског круга, па да, према томе, у *Ерлангенском рукопису* нема песама које садрже елементе Косовске легенде. Мислим да је поменути став добио безразложно аксиомски карактер и вредност. Штавише, сматрам да поменута песма припада деловима и одјецима Косовске легенде. Но, то би се дало образложити, показати и доказати тек када би се приказао развој епске легенде на нашим просторима. То је, међутим, предмет друге студије.

Посебно је занимљиво да *Ерлангенски рукопис* настаје у временима која непосредно следе Великој сеоби Срба 1690. године. Реч је, дакле, о временима и просторима у којима се и где се обрео велики број избеглица из Јужне, Источне, Западне и Централне Србије, из Босне и Херцеговине, из Црне Горе, из Македоније. У томе смислу, *Ерлангенски рукопис* не одражава само стање епскога певања на просторима Војне границе почетком XVIII века, већ показује пресек и просек епског и лирског певања на далеко већим просторима, а на размеђи XVII и XVIII века.

Одређивање Београда као места у коме је рукопис настао проистиче из самог *Ерлангенског рукописа*, из дела његовог садржаја. Личности неких песама јесу историјске, али у толикој мери су оне локалног значаја да њихова популарност ни у ком случају није могла озбиљније прећи границе београдског атара.²¹ Мислим да је несумњиво да је *Ерлангенски рукопис* настајао у Београду и да делом одражава и исказује лирско и епско певање Београда и његовог ширег градског, подградског и окоградског подручја. Међутим, чини ми се, да се једнако убедљиви докази могу искористити и навести и за нешто другачије локализације. И у неким другим местима записивач *Ерлангенског зборника* песама провео је упечатљиво време. Реч је о Градишки, али и о Сиску, о Бања Луки! Из простора који је Геземан топономастички одредио, изостала је, односно веома бледо, неуверљиво је истакнута Босанска Посавина. Лично бих био склон да тврдим, како је добар део песама записан управо у тој области. Рекло би се, да је творац *Ерлангенског рукописа* био човек, који је, потребама службе којој је припадао, био принуђен да чешће мења места боравка, али да у тим вазда привременим пребивалиштима, проводи ипак дуже

²¹ О овоме су расправљали и Драгутин Костић и Душан Ј. Поповић у поменутих студијама. О томе је последњи писао Радосав Меденица (нав. дело, 14–15). Реч је посебно о песмама бр. 29 (о *Сави Лагарији и украденим гађама Митре Даскалове*) и бр. 40 (о *Ради Миријевки и Ђел-Николи*). Обе песме су еротског садржаја, а личности припадају београдском друштвеном животу с почетка XVIII века.

време – време довољно да се сроди са средином, да стекне познанства, стална друштва, редовна састајалишта.²² У том смислу, др Лудвиг Франц Хак фон Анкерау, чије су ауторство *Ерлангенског рукописа* заговарали Драгутин Костић и Боривоје Маринковић, одговарајућа је личност. Широко образовање, хумани позив, који, у одређеном смислу обликује односе према људима – без обзира на националну или конфесионалну припадност. Радознао дух, жељан да ближе упозна средину у којој борави и њене житеље. Подједнако радо виђен и прихваћен и у војним и у цивилним друштвима. Мноштво знанаца, који у разговору са њим немају зазора, нити укључују превентивно одбрамбени механизам аутоцензуре. Мислим, дакле, да је оправдана идентификација Лудвига Франца фон Анкерау као записивача песама у *Ерлангенском рукописном зборнику*. Рекао бих даље да је зборник у почетку свакако сачињаван за личну, властиту употребу. Томе у прилог најпре сведочи след песама. Још је Геземан, својевремено, упозоравао како „кад прегледамо песме у зборнику, нећемо опазити никакав план, ни добро смишљен ред по коме би писар ређао песме. Напротив, он је бележио песме по сасвим спољашњим асоцијацијама, како су њему или његовим певачима песме пале на ум. Најчешће се види како су поједина месна или лична имена дала повода да се писар или певач сете друге, у рукопису даље песме. Неки пут је исти епски почетак и иста епска композиција изазвала другу песму. Иначе се смењују врста и садржина како је случај хтео: уметничке=варошке, епске, лирске, баладске, масне и шаљиве

²² След песама, шароликост песама, начин смењивања варошко-уметничких и народних песама, ређање догађаја и личности без узрочно-последичног или тематско-мотивског критеријума, указују на чињеницу да зборник заправо представља комбинацију различитих популарних репертоара са различитих састајалишта. По правилу, сваки човек има круг приближио блиских људи у коме се креће. Само странац, уз то лекар, може се, потребом професије, налазити у битно различитим друштвима: од племићких салона, бучних официрских вечери до крчми у којима обични војници и полусвет прослављају чињеницу да се живот није окончао, да следи нови дан.

песме – и стихови се смењују, само десетерац превлађује...”²³ Идеја о поклањању рукописног зборника (ако је до ње уопште дошло), образовала се касније. Најлогичније је претпоставити да је зборник настао у временима када се утврђивао *Пожаревачки мир*, одређивале његове границе и када су се вршила прва, ширира и озбиљнија испитивања и опажања области које ће, након *Пожаревачког мира* доспети у оквире Аустријске царевине, односно, које су се, након тога мира, нашле у новим границама. Процес настајања рукописа није био дуг. Напротив! На рукопису је рађено интензивно, у кратком периоду. Рад на рукопису, како је то напомињао још Герхард Геземан, а потом понављали сви испитивачи *Ерлангенског зборника*, није окончан. Тачније речено: прекинут је и није настављен. Повезивање је обављено накнадно, у часу када је његовом аутору, односно његовом тадашњем власнику, било јасно, да што је урађено – урађено је! Стога мислим, да инсистирање на чињеници да је рукопис повезан у корице календара за 1733. годину јесте вредно пажње, али није битно. У време коричења, *Ерлангенски рукопис* био је већ годинама (петнаестак, а можда и више!) у облику у коме је доспео до нас. Према томе, време настанка *Ерлангенског рукописа* не треба широко датovati између 1716, односно 1717. и 1733 (или, чак, и у коју годину позније), већ у раздобље 1718. до 1720.

Неке песме из *Ерлангенског рукописа* несумњиво припадају кругу варошко-уметничких песама. Будући да је број ових песама знатан, управо бројношћу говори штошта и о средини у којој је настајао, као и личности самога бележиоца. Међу првих десет песама, на пример, три су варошко-уметничког порекла: под бр. 1 (*Добар дан вам Бог дао, мој цвету румени*), бр. 2 (*Протултице, драго време, сад нам долази/а јадовна и чемерна зима одлази*), бр. 7 (*Фалила се жута ткуња /дуња/ на мору*). Једнаког су порекла и песме под бр. 20, 37, 38, 39, 41,

²³ Г. Геземан, нав. дело, СХ–СХI.

144, 152, 153, 178, 182, 196, 199, како то подвлачи и Боривоје Маринковић.²⁴

Брижљива анализа следа песама *Ерлангенског рукописа*, анализа начина смењивања варошко-уметничких, епских и лирских песама омогућује даље спознање суштине *Ерлангенског рукописног зборника старих народних песама*, али то је, свакако, предмет друге студије.

(1995–1997)

²⁴ Б. Маринковић, *Попис извора*, у: Српска грађанска поезија XVII и почетка XIX столећа, II, Просвета, Београд, 1966, 239.

II

ВУКОВА ЧЕТВРТА КЊИГА
ЛАЈПЦИШКОГ ИЗДАЊА И БУДИМСКА
ПЈЕВАНИЈА СИМЕ МИЛУТИНОВИЋА

Вуково тзв. лајпцишко издање *Српских народних пјесама и Пјеванија* Симе Милутиновића, обелодањена у Будиму 1833. године, имали су сличну судбину. Временом су прво запостављени, потом заборављени – сведени на библиографску чињеницу.¹

Међутим, извесно је да значај и вредност тзв. лајпцишкога издања *Српских народних пјесама* није у томе што оно следи након првога издања (*Пјеснарице* из 1814. и 1815), нити, пак, у томе што оно претходи тзв. бечком издању – последњем које је Вук Караџић својеручно приредио. Прво издање има чар, вредност и значај првенца. У двама *Пјеснарицама* Вук још увек тражи сопствени пут, лични однос према народноме стваралаштву. У недовољно сигурним почетним корацима Вук Караџић осећа потребу да се на некога позове, на некога ослони, неким покрије. Тако ће у Предговору *Пјеснарице* из 1814. одавати велико признање и захвалност Лукијану Мушицком као човеку који га је директно подстакао, чак, навео на сакупљачки рад.² Другу *Пјеснарицу*, из 1815, посветиће великоме тадашњем и потоњем пријатељу и храбритељу – Јернеју Копитару. Сама структура двеју *Пјеснарица*, начин на који су *Пјеснарице* компоноване опомиње у многоме на гласовиту Хердерову збирку.

¹ Пера П. Ђорђевић, *Кратак преглед српских народних песама (Књижевно-повеснички нацрт)*, Браство, III, Београд, 1889, 175, 179; В. Ђоровић, *Српске народне пјесме. Библиографски преглед збирки*, Српски књижевни гласник, XXVII, св. осма, Београд, 1911, 595–596, 598; Ј. Милаковић, *Библиографија хрватске и српске народне пјесме. Грађа*, I, Сарајево, 1919, 62–74, 128–132; В. Недић, *Сима Милутиновић Сарајлија*, Београд, 1959, 101; Р. Меденица, *Наша народна епика и њени творци*, Цетиње–Београд, 1975, 115.

² Вук Стеф. Караџић, *Мала прстонародна славјено-сербска пјеснарица (1814)*, у: *Сабрана дела Вука Караџића*, Београд, 1965, 37.

У трећем, бечком издању (1841–1862), које је настајало пуних двадесет година – Вук Караџић јесте већ самосвесни и самосвојни сакупљач и теоретичар народнога стваралаштва. На основу до тада прикупљеног материјала изградио је логичну и умногоне и данас прихватљиву класификацију, периодизацију.

Лајпцишко издање *Српских народних пјесама* јесте „нешто између”. То нису ни први кораци, нити, пак, до краја осмишљени ставови, изграђени вредносни судови. Лајпцишко издање јесте једна, али изузетно значајна етапа у Вуковој спознаји усменог стваралаштва. Приређујући лајпцишко издање Вук има иза себе две *Пјеснарице*, односно прво издање *Српских народних пјесама*, као и сјајни *Српски рјечник* из 1818. На основу богатог, мада по утрошеним годинама и временски недугог искуства, Вук Караџић систематизује и лирске и епске народне песме стављајући у први план: историчност и лепоту поетског израза.³

Пјеванија Симе Милутиновића, штампана у Будиму 1833. године, не означава почетак Милутиновићевог рада на сакупљању и објављивању народних песама, још мање се о њој може говорити као о зачетку Милутиновићевих дружења са народним стваралаштвом, усменим стваралачким исказом.⁴ У стручној литератури, међутим, будимска *Пјеванија* са својом тридесет и једном песмом (три уводне, лирске и двадесет осам епских) схваћена је и прихваћена (читај: одбачена) као прво, знатно скраћено издање „праве” и „потпуне” *Пјеваније*, која је обелодањена у Лајпцигу 1837. године. *Пјеванија* објављена у Лајпцигу разликује се од

³ Ј. Деретић, *Огледи из народног песништва*, Београд, 1978, 91–121 (*Вукова поетика народног песништва*); Х. Крњевић, *Лирски извори. Из историје и поетике лирске народне поезије*, Београд, 1986, 210. и даље (*Живи извори лирског певања или руковети Вука Караџића*); М. Матицки, *Историчност Вуковог схватања у одбиру епских народних песама*, у: Вук Караџић и његово дело у своје време и данас, Међународни научни састанак слависта у Вукове дане, 17/3, Београд, 1988, 85–94.

⁴ С. Милутиновић Сарајлија, *Неколике пјесмице, старе, нове, преведене и сочињене*, Лајпциг, 1826; Ј. Милаковић, *нав. дело*, 126; В. Недић, *нав. дело*, 76.

своје будимске претходнице по томе што садржи 175 умотворина (три уводне лирске песме, сто седамдесет и једна епска песма и један прозни умотвор). У *Пјеванији* из 1837. године **нашле су се све песме које су штапане и 1833. године. Редослед песама се ипак разликује, не без значаја. Пјеванија из 1837. године не садржи ни предговор, који је био врло важна одлика будимске Пјеваније. Укратко, сматрам да су будимска и лајпцишка Пјеваније, концепцијски различите збирке.**⁵ Но, свакојачко остаје чињеница да се у науци будимско издање *Пјеваније* (односно будимска *Пјеванија*, како бих радије рекао) одбацује уз образложење да постоји друго, потпуније, допуњено издање. Ни предговор будимске *Пјеваније* не привлачи пажњу стручњака, јер се посебно инсистира на чињеници да он садржи мноштво Милутиновићевих умовања и заумних домишљања.⁶

Извесно је да и лајпцишко издање *Српских народних пјесама* Вука Караџића, као и будимска *Пјеванија* Симе Милутиновића заслужују исцрпну и минуциозну анализу⁷ – но то у овоме тренутку није предмет наших интересовања. Из сложене проблематике коју садржи и лајпцишко издање и будимска *Пјеванија* извукао бих у први план (за ову прилику) проблем односа четврте књиге Вуковога лајпцишког издања и будимске *Пјеваније* Симе Милутиновића.

⁵ О овоме проблему детаљније у: Н. Љубинковић, *Пјеванија црногорска и херцеговачка Симе Милутиновића Сарајлије*, Београд, 2000.

⁶ В. Ђоровић, нав. дело, 598; В. Недић, нав. дело, 101 („Издање од 1833. године садржи објашњења уз поједине песме: историска, географска и језичка – која су од користи; и филозофска – која су од сметње”); Р. Меденица, нав. дело, 115. и даље (*Милутиновића назива сулудим, вртоглавим, некоректним* итд).

⁷ О значају лајпцишкога издања у тумачењу и систематизовању лирске народне поезије изванредно је писала Хатица Крњевић у књизи *Лирски источници. О епским песмама у лајпцишком издању в. и Н. Љубинковић, Друга, трећа и четврта књига „Српских народних пјесама” тзв. другог лајпцишког издања Вука Караџића*, у: Вук Караџић и његово дело у своје време и данас, Међународни научни састанак слависта у Вукове дане, 17/3, Београд, 1988, 121–130.

У стручној литератури често је указивано на сукоб између Вука Караџића и Симе Милутиновића до кога долази у време Милутиновићевог боравка у Црној Гори. Опште је уверење да је сукоб избио због Милутиновићеве одлуке да песме које је на своју руку започео да сакупља и бележи у Црној Гори не пошаље Вуку, мада му их је у једноме тренутку готово обећао.⁸ Већина тумача овога сукоба пристаје на страну Вука Караџића сматрајући Чубру Чојковића искључивим кривцем за разлаз. Уверени су да је Милутиновића само амбиција и жеља да се упореди са Вуком навела да сакупља песме и да их касније под псеудонимом Чубро Чојковић наштампа. Међутим, постоје и другачија мишљења.⁹ Мислим да треба разликовати ривалитет који је, несумњиво, постојао између Милутиновића и Вука Караџића, ривалитет у коме је Сима био тај који је желео да достигне углед старога пријатеља и друга, човека са којим је, како и сам Вук вели – живео дуго времена као са рођеним братом.¹⁰ Гоњен жељом да буде у односу на Вука поређења достојан – Сима је годинама радио на спеву *Србијанка*. На Вука је мислио и када је у Лајпцигу објављивао збирку *Неколике песмице*, када је у част Талвјеве испевавао сплет песама које ће сакупити у збирци *Зорица* и посветити лепој и умној Немици.¹¹ Међутим, постојање ривалства не објашњава

⁸ Р. Меденица, нав. дело, 116.

⁹ Мислим да никако не треба занемаривати анализе Асмуса Серензена (А. Soerensen, *Entstehung der kurzzeitigen serbokroatischen liederdichtung im Künstenland*, Berlin, 1985, 112; **Исти**, *Beitrag zur Geschichte der Entwicklung der serbischen Heldendichtung*, Archiv für slavische Philologie, XIV–XVII, Wien, 1892–1896).

¹⁰ Не само што су се Вук Караџић и Симо Милутиновић тако узајамно ословљавали у писмима већ је Вук то изричито и написао у одговору Милошу Светићу, односно Јовану Хаџићу 1843. године (*Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Караџића*, III, државно издање, Београд, 1896, 119: „Ја смо и Г. Симо Милутиновић живјели у Србији за времена Црнога Ђорђија као два рођена брата, један смо другога звали братом, и његова је мати мене звала сином“).

¹¹ В. Милутиновићево писмо писано Вуку из Лајпцига, 12. новембра 1825 (*Вукова преписка*, I, Београд, 1907, 10): „Да! А тебе да превазиђем! Не! раније си почео, и много учинио, те далеко предамном ...”

онакав сукоб и разлаз какав се међу дојучерашњом браћом догодио између августа 1828. и марта 1829. године. Не тврдим да би Милутиновић уопште Вуку послао песме које је по забитим селима и удаљеним бачијама записивао чешће при светлости месеца неголи сјају свеће. Исувише је много и времена и енергије Сима уложио у прикупљање и њихово бележење да би свој труд тако олако предао другоме. Уосталом, потпуно је тачна и Милутиновићева званична изјава да је он сакупио знатно више песама неголи Вук Караџић – **о чему ће бити касније више речи.**

Мислим да се права суштина разлаза између Милутиновића и Вука може ишчитати између редова два, иначе добро позната писма која је Милутиновић упутио Вуку са Цетиња. **У првоме, од 14. августа 1828. године, Милутиновић одговара на Вуково писмо писано 15. јула.**¹² Из Милутиновићевог одговора очигледно је да је Вук писао и црногорскоме владици Петру I и да је од старога владике тражио да му пошаље сакупљене и преписане народне песме. Из првих редова Симинога писма види се да је у последње време било доста неспоразума и несугласица међу њима двојицом. Милутиновић, уз доста патоса, пребацује Вуку држање у неким ситуацијама, а посебно тежњу да се међу заједничким познаницима Милутиновић представи у лошем светлу.¹³ Но, песник као да је зашао у раздобље „мирбожања”, као спреман је да пређе преко свега у име старога пријатељства и у име „чињенице” да је Вук половина његовог, Симиног, срца. Значајан део тога писма Милутиновић је посветио и Вуковом захтеву да добије преписе народних песама. Том приликом Вука не одбија. Готово

¹² *Вукова преписка*, I, Београд, 1907, 36–39.

¹³ Вук Караџић је опадао Милутиновића и код рускога конзула у Дубровнику Јеремије Гагића, **до чијих је савета и мишљења доста држао стари владика Петар I Петровић** (в. *Вукова преписка*, I, Београд, 1907, 35–36, писмо упућено Вуку са Цетиња 31. маја 1828. године. На почетку тога писма разљућени, али и утихнути Милутиновић, збори и о **песмама које је Вук покушао да добије преко владике**. Одлучно му одвраћа: „За пјесме ћемо се разговарат’, оне су под мојом влашћу а не владичином, **по мене тијем као нешто чиниш, а веруј ми да се и то погађајући вараш – иако ја нијесам сјаино-велико што**”).

напротив. Очито не преодушевљено, Милутиновић му на одређен начин обећава песме, али тек пошто их сам начисто препише и на појединим местима за Вука протумачи.¹⁴ При крају писма Милутиновић помиње Талвјеву. Из начина на који то чини може се наслутити да је Вук обавестио песника како Талвјева намерава да се ускоро уда. Сасвим у завршетку писма Милутиновић пита Вука да ли је видео *Зорицу* и шта мисли о њој. **Као што је познато, *Зорица* је посвећена Талвјевој, а Талвјева јесте зора која је на тренутак обасјала песников дан.**

Одлажући писмо у личну архиву, Вук Караџић је придодео белешку да је песнику одговорио 29. јануара 1829. године. **О садржају Вуковога писма можемо се само домишљати** ишчитавајући Симин одговор. Милутиновић је свакако морао бити веома погођен било Вуковим писмом у целини, било неким одређеним делом писма. Одговор који је отпослао Вуку писан је у стању крајње нервне узбуђености и са очигледним намерама да се кореспондент извређа што је више могуће. Пре свега, Милутиновић коначно одбија да пошаље песме које је сам сакупио, јер, како вели, у поноситој, кршевитој Црној Гори може му се не морати. Напомиње Вуку да нису у Србији, где би, вели Сима, био принуђен да поступи по Вуковим жељама. Био би принуђен, јер би могао бити присиљен. Између редова песник оптужује Вука да је у дослуху са кнезом Милошем и да преко овога остварује

¹⁴ *Вукова преписка*, I, Београд, 1907, 37: „Но ја ту их засада посиати не могу, а ево зашто: писао сам свачим свакојако и често на торинама при свијећи мјесеца, које само ја могу право прочитати, па би ми жао било да се икаква ријеч преиначи. Друго: Имаде у њима много и разнога провинцијализма, које ти не би, бојим се, сваки разумио, да га у примјечан, истокујеш читатељу.” Милутиновић додаје и трећи разлог што Вуку у томе часу не може да пошаље песме, напомиње да се спрема те зиме да озбиљно прионе на посао **око њиховога** преписивања, систематизовања и обраде. Вероватно се овај последњи разлог учинио Вуку и највећим. Разумео је да Симо хоће лично да обелодани песме које је сакупио. Милутиновићу је одговорио из **Беча тек 29. јануара 1829, дакле** у тренутку када је имао разлога да верује да Сима увелико ради на збирци. Сигурно је да тон Вуковога писма (а то се слуги и из песниковога одговора) није био нимало пријатан, вероватно ни сам садржај.

своје књижевне и научне амбиције. Читав овај део писма од 13. марта 1829. године добро је познат и често је навођен у стручној литератури. Он, неспорно, исказује Милутиновићев гнев, указује и на чињеницу да је дошло до разлаза међу дојучерашњим пријатељима, браћом готово. Но, из тога дела писма не види се ни прави узрок свему. Можда још треба напоменути да је тај, највећи, први део писма потписан одмерено, достојанствено са *Сима М. Сарајлија*. Но, тада следи додаток писму који се директно односи на Талвјеву:

„Још озбиља! За Талфу ми, мноме вјечно високопочитајему, јављаш да је већ у Америци...? начел Колумбји, и да ће брзо мајком постати; *за то ти особито и овчас фала* (подвукао Н. Љ.)! Но и ја сам у Црној Гори! ...! И сочиинио досле три...? багателице! ... које нитко Срб, како ми ти ... велиш и кажеш, неће разумјети, и зову се „Распјевке о Талфи“, „Трагедија Обилић“ и „Црногорска Дика“! Теби се ово као...! фалим, али је истина; мним да су и ово дјеца ... ума, и ако су сиромашна ка' им и отац, што је убог – бездух.“¹⁵

У духу тона овога додатка је и потпис – *Си. М. Сиротан*.

Вук је очито учинио две грешке. Нема уметника који може да смирено прихвати негирање сопственога талента. Посебно то звучи некоректно када то чини дојучерашњи сабрат, брат чак. Напоследку, Вук је имао много, много разумевања за Милутиновићеву поезију када му је, својевремено, у својој првој *Пјеснарици* објавио једну сладуњавау стихоклепачку песмицу. Можда би Милутиновић и змогао снаге да након времена пређе преко омаловажавања свога талента и књижевног умећа. Међутим, заљубљени Милутиновић није могао да поднесе да се неко спрда (ипак је тај Вуков израз најприближнији околностима) са оним што му је најсветије. У једноме тренутку узноса и лебдења – песник је видео себе поред Терезе Албертине Лујзе вон Јакоб.

¹⁵ Вукова претиска, I, 40–41.

Тада ни сама Талвјева није била баш равнодушна.¹⁶ Околности су се измениле, Талвјева је свакако добро размислила и песник је од заљубљенога постао несрећно заљубљен. Вук зна да је Сима заљубљен, а песник, пак, сигурно ништа од својих нада није крио пред дојучерашњим „милим братом”. Сима није желео да чује истину о Талвјевој. Понајмање је био спреман да га један од најближих му пријатеља о томе обавештава на начин на који је то Вук учинио: жена коју си волео и коју волиш удала се за другога, са њим ће рађати и гајити децу (а једно је – тако брзо – већ на путу).

Од тога часа, од 13. марта 1829. године, започиње оштри сукоб између Милутиновића и Вука, сукоб који се испољавао у многим видовима. Међутим, тај сукоб је имао и једну своју добру страну. Наиме, Сима Милутиновић је одлучио да Вуку нанесе ударац у оној области до које је Вук понајвише држао – у сакупљању и издавању народних песама. Будимска *Пјеванија* из 1833. године је својеврстан утук на другу и трећу књигу Вуковог лајпцишког издања. Лајпцишка *Пјеванија* је својеврсни утук на другу, трећу и четврту књигу лајпцишкога издања. Четврта, пак, **Вукова књига Српских народних пјесама** лајпцишкога издања, она која је штампана у Бечу 1833. године, јесте полемика са Милутиновићевом будимском *Пјеванијом*, а треће, тзв. бечко издање *Српских народних пјесама* у целости је грађено и као својеврсна имплицитна полемика са двама *Пјеванијама* Чубре Чојковића.

Пођимо редом. У лето 1829. године Милутиновић је изгледа у потпуности завршио рукопис *Пјеваније* и предаје га Андреји

¹⁶ Из писма Талвјеве Јакобу Гриму сазнајемо да је девојка запазила да Сима Милутиновић изгледа мужевно, да има високо чело и велике бркове. Сусрет са живим и правим Карађорђевићевим саборцем готово ју је усхитио (S. Reinhold, *Briefwechsel zwischen Jakob Grimm und Tjerese Jacob Sonderabdruck aus den Preussischen Jahrbuchern*, Бд. 76, X, 2, 1894, 355; В. Недић, нав. дело, 69–70). Гетеу је Талвјева писала да је Милутиновићево лице право ратничко (J. Milović, *Goethe, seine Zeitgenossen und die serbokroatische Volkspoesie*, Leipzig, 1941, 133; В. Недић, нав. дело, 70).

Кухарском, гласовитом слависти, уз молбу да Кухарски објави рукопис.¹⁷ Какав је облик имао тај рукопис – тешко је рећи. Будимска *Пјеванија* дозвољава претпоставку да је Чубро Чојковић замислио своју *Пјеванију* слично *Српским народним пјесмама* лајпцишкога издања – у неколико свезака. Потом као да је од тога одустао, па се предомислио – Милутиновић обелодањује преобимну, гломазну лајпцишку *Пјеванију*.¹⁸

¹⁷ Вукова претиска, I, 40–41.

¹⁸ Вероватно је појава четврте књиге *Српских народних пјесама* тзв. другога, односно тзв. лајпцишкога издања (но место штампања четврте књиге јесте Беч) утицала на Милутиновића да измени првобитне намере. Наиме, очигледно је да је Вук свесно ишао на изузетно повећавање обима четврте књиге лајпцишкога издања. Да би то успешно учинио одбацио је и сопствену првобитну концепцију другога издања по којој су се у другој књизи нашле песме „најстарије”, трећој песме „средњијех времена”. Доследно тој идеји, четврта књига је имала да обухвати народне песме „најновијих времена”. Међутим, да би четврта књига лајпцишкога издања била обимнија и да би се укупан број песама приближио броју песама које је Вук знао да Милутиновић има припремљене за штампу – Вук је у четвртој књизи саопштио смешу народних песама из сва три раздобља живота и трајања народне песме.

Милутиновић је покушавао да своју збирку, будућу тзв. лајпцишку *Пјеванију* објави и посредством Људевита Гаја. У томе смислу је тражио Гајеву помоћ. Писмо је недатирано. На основу чињенице да Милутиновић у њему спомиње будимску *Пјеванију* која је штампана „ономлани” – може се претпоставити да је писмо упућено Гају 1835. године:

„... Камо ти твоја Славенска штампарија. Је ли ти нам готова, и када ће бити? Ја имадем овди самие народније пјесама мојега собранија близо ризму артије под именом *Пјеванија Црногорска* и *Херцеговачка* од које је само прва частица изишла ономлани у Будиму, па више никаква, а има иј онакне још сигурно пет, па што би се ја овде ш њима мучио, то би волио тамо у тебе и за тебе, а то је за своје; само ти ваља знати, да сам се ја вратио, како из овога видиш, у нашу Стару Славено-Сербску граматику и ортографију, а која је боља не само од свие Европеиске, нег и од самие К у р ј а ч к и е ...!” (*Рукописно одељење Националне и свеучилишне књижнице у Загребу*, Р 4702 б). Милутиновићеве игре речи, замена вука, односно Вука курјаком – више је него разумљива и наметљива. Уосталом сличне игре речи Милутиновић је правео још 1. марта 1829. године. Тада је писао са Цетиња о своме раду. Писмо је закључио у карактеристичном тону: „Опростите, уминчењу моме! Неимам ни могу што боље и љепше за сад. А да није и оваквога Србчића и пискарића чему би се Вукови... смејали, или се одликујућ? ... дичили!” (Србски родољубац, част I, Будим, 1832, 136).

У *Србскоме Летопису* Георгије Магарашевић ће објавити у свесци везаној за крај 1828. године (што не значи да није штампана знатно касније и да рукописи за њу нису пристизали и почетком 1829) како Симо Милутиновић сакупља по Црној Гори народне песме. Број прикупљених песама подудара се са величином коју је Милутиновић већ наговестио Вуку у писму од 14. августа 1828. године. Милутиновић је у писму јавио *Летопису* да је већ сакупио песама за два тома, а да заправо није још ни започео прави сакупљачки посао. Занимљиво је да у истоме броју *Летописа* Георгије Магарашевић обавештава читаоце да и Вук Карацић припрема и најављује четврту књигу *Српских народних нјесама*.¹⁹ Као што је познато, четврта књига Вуковог другог издања *Српских народних нјесама* штампана је нешто после Милутиновићеве будимске *Пјеваније* исте, 1833. године.

Милутиновић јесте имао право када је уверавао како је сакупио знатно више песама од Вука Карацића. Друга књига лајпцишкога издања (Лајпциг, 1823) садржи 38 епских песама, а трећа (Лајпциг, 1823) 35 песама. Укупно 73 песме, што није много ни у односу на будимску *Пјеванију*, а камоли према лајпцишкој *Пјеванији*, у којој је наштампана 171 епска песма. Уопште узевши, лајпцишко издање Вука Карацића по броју објављених епских песама убедљиво заостаје за лајпцишком *Пјеванијом* Симе Милутиновића. Наспрам 171 епске песме из *Пјеваније* стоји 120 епских песама обелодањених у лајпцишкоме издању.

Вук је са великом пажњом пратио Милутиновићеве напоре да песме прикупљене у Црној Гори и објави. Милутиновићев одлазак у Црну Гору и намера да тамо, уз владин благослов, прикупља јуначке народне песме јесу га узбудили и на неки начин забринули. Обавештавајући о томе писмом Јернеја Копитара (18. фебруара 1828), напомиње пријатељу и храбритељу да ће он, Вук, ако се срећно поврати из Будима – пронаћи у ужичкој нахији лепших песама из Црне Горе неголи ће их Милутиновић

¹⁹ *Србска летопис*, част 15, 1828, 131–132; *Србски летопис*, год. IV, част, 12, 1828, 153.

наћи у самој Црној Гори. Вук у ово тврдо верује јер у ужичкој нахији „има доста црногорских и морачких хајдука”.²⁰ Међутим, Вукове намере нису се остваривале на жељени начин. Није ни добио нити нашао онолико песама колико је желео, још мање толико добрих. И даље веома пажљиво прати судбину Милутиновићеве збирке. Пољак Андреја Кухарски није успео да изда Симинову збирку. У међувремену Милутиновић га је упутио на свога пријатеља Јосифа Миловука. Јернеј Копитар добио је у својству цензора рукопис на мишљење. О његовоме изгледу, садржају и свему ономе што је могло бити од интереса за Вука, Копитар је пријатеља и поштоваоца, свакако, обавестио. Како је штампање *Пјеваније* све више и све очигледније постајало ствар најскорашњије будућности – Вук је пробао и последње средство. Тако је 19. октобра 1832. писао из Земуна Копитару да искористи делимично свој положај и да рукопис не проследи Миловуку на штампање. „Не пишете ми”, вели Вук, „је ли Вам препоручено да песме Симе Милутиновића Миловуку пошљете (Сима ми се правдао да је Кухарском казао да их преда или Вуку или Миловуку). Макар како било, ја бих Вас молио да Ви песама из руке не дате, јер је мени Сима дужан, на које и облигацију од њега имам, па кад бих песме ја узаптио (ферпотирао), онда би Миловук или мени за Симу платио, или обећао на одређено време платити.”²¹ Добро је познат Милутиновићев дуг о коме Вук пише Копитару.

²⁰ Вуково писмо упућено Јернеју Копитару из Будима 12/24. фебруара 1828. године (*Вукова преписка*, I, Београд, 1907, 307): „...Ако ја само одем у Србију и одонуд се здраво вратим, ја ћу донијети више и љепших пјесама него што ће он у Црној Гори скупити (у ужичкој нахији има доста црногорских и морачких хајдука”).

²¹ Писмо Вуково Јернеју Копитару из Земуна, 19 (31) октобра 1832. године (*Вукова преписка*, 447): „... Не пишете ми је ли Вам препоручено да песме Симе Милутиновића Миловуку пошљете (Сима ми се правдао да је Кухарском казао да их преда или Вуку или Миловуку). Макар како било, ја бих Вас молио да Ви песама из руку не дате, јер је мени Сима дужан, на које и облигацију од њега имам, па кад бих песме ја узаптио (ферпорттирао), онда би Миловук или мени за Симу платио, или обећао на одређено време платити... Еле Ви гледајте ма на који начин да песме те задржите код себе, док ја тамо

Дуг није био нимало незнатан. У сваком случају није тада измирен, већ тек неколико година касније.²²

Покушаји да се привремено осујети штампање *Пјеваније* у Будиму није уродило плодом. Милутиновићева будимска *Пјеванија* ипак је убрзо обелодањена.

Будимска *Пјеванија* Милутиновићева разликује се и од Вуковог првог издања *Српских народних пјесама*, као и од прве три (заправо од друге и треће) књиге лајпцишкога издања. Милутиновић је, пре свега, своју збирку народних песама из Црне Горе и брда замислио и остварио као особену песничку збирку. И у предговору будимске *Пјеваније*, и у трима уводним лирским песмама – „колеткама” Милутиновић је доследно спровео идеју о постојању три животна принципа:

1. Живети међу облацима, друговати са вилама — живети у слободи и поносити се тиме (*Вила зида град*).

2. Имати свест о сопственој вредности и, зависно од тога, не чинити у животу понижавајуће компромисе (*Лов ловио бан Секула*).

дођем, па онда како се ја и Ви договоримо.” До сусрета између Вука и Копитара дошло је у јесен 1832. године.

²² Питање Милутиновићевога дуга Вуку (заправо дуга који је начинио његов отац) јесте веома сложено и мислим да је значајније неголи се то обично узима. О свему томе расправљао сам опширније на другоме месту. Овде бих само напоменуо да је Вук од Милутиновића потраживао мању суму. Милутиновић је, пак, када је започео са Вуком свађу (то је једини одговарајући израз) око песама које је сам сакупио по Црној Гори, на Вуково подсећање – својевољно рекао и писмено потврдио да је дуг већи. Не мислим да је могућно да се Вук превари када је новац у питању. А Милутиновић своју обавезу повећава за око 40%, што је уистину сулудо. Но, постоји и вероватно објашњење. Постоје људи који верују да се новцем може готово све платити (посебно одређеним особама). Осећајући добро да је његов сукоб са Вуком заправо веома личан – Милутиновић је детињасто покушао да сопствену савест умири повећавањем своје дужничке обавезе. О висини дуга и о времену (приближном) када је дуг измирен упореди: С. Војновић, *Шест необјављених писама Вука Караџића Сими Милутиновићу*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књига XXXIV, св. 1, Нови Сад, 1986, 134–135.

3. Поред свести о сопственој вредности мора се поседовати и мудрост, разборитост у расуђивању. У животу не треба лудо ризиковати; криво се заклету непријатељу и невернику није срамота (*Сабљу наше Стар Новаче*).

Исту идеју о тројном животном принципу Милутиновић је спровео и у предговору, величајући притом посебно храброст, слободарски дух и мудрост Херачана. Прве три епске песме у будимској *Пјеванији* смислом одговарају трима колеткама. Реч је о песмама *Два херака*, *Турство* и *Јакшићи*. Преосталих двадесет пет епских песама опевају свака на свој начин и развијају особено идеје које је Милутиновић препознавао симболизоване у уводним песмама.

Извесно је да је овакав приступ не само неуобичајен, непримерен, већ је, као што је често случај са свесним конструкцијама – исувише извештачен, натегнут. Но, очигледно је да се Милутиновићу чинило како Вук песме не слаже са довољно система, односно да одређено поштовање критеријума историчности и хронологије (тачне или претпостављене) није прави начин. Милутиновић је желео да песме говоре не само свака за себе већ да посебног смисла има и њихов след, међусобна комуникација. У којој мери је сам Милутиновић успео у жељама и намерама, друго је питање и оно излази из оквира овога текста.

Значајна одлика песникове будимске *Пјеваније* била је и у навођењу певача и казивача највећег броја песама, као и у одређивању ужег или ширег простора на коме је песма записана. Претерано је рећи да је Милутиновић ово први у нас учинио.²³

²³ В. Недић, нав. дело, 103: „Милутиновић је први од наших скупљача који се сетио да наведе певаче. Подаци су, истина, шкрти: име и родни крај, а тек понекад занимање и године живота.” Ипак је Вук био први који је дао имена некојих својих певача: Тешана Подруговића, Филипа Вишњића, име певачице лирских народних песама Савке (супруге Стефана Живковића Телемаха).

У супротном смислу тече размишљање Радосава Меденице и оно јесте неприхватљиво, потпуно нетачно: „Уместо да бар са неколико речи каже нешто о њима (о певачима, прим. Н. Љ.), даје само њихова имена и места одакле потичу” (Р. Меденица, *Наша народна епика и њени творци*, Цетиње–Београд, 1975, 115).

У *Пјеснарици* из 1815. Вук је први деломике пружио „рачун од народних пјесама” наводећи не прецизно, али разумљиво – шта је записао од Тешана Подруговића, а шта од слепца Филипа Вишњића. Међутим, Милутиновићеве податке о певачима и крајевима у којима су песме бележене никако не треба ни потцењивати.²⁴ Управо та критичност и прецизност Милутиновићева приморала је Вука Караџића да у предговору четврте књиге лајпцишкога издања (*Беч*, 1833) пружи свој гласовити „рачун од народнијех пјесама” и да се потруди да о понекима од њих каже коју реч више, као што је то Милутиновић учинио, на пример, поводом Петра Мркаића, певача родом из Бањана.²⁵

Полемику са будимском *Пјеванијом* и њеним састављачем (истина не именујући) Вук је започео већ *Објављенијем* о четвртој књизи лајпцишкога издања. Пре свега, види се да је Вук делимично одустао од свога историјског и хронолошког критеријума. У уводним речима *Објављенија* напомиње да ће четврта књига по обиму бити једнака претходним трима, а да ће се у њој заједно наћи песме из најстаријих, средњих и најновијих времена. Будући добро упознат са чињеницом да Сима има мноштво за штампу припремљених народних песама – Вук је желео да повећањем обима четврте књиге и штампањем песама

Наиме, мора се имати у виду да Милутиновић саопштава име певача, певачево родно место и племе из кога потиче – готово код свих песама (када то не чини – опет је реч о *својеврсној упутници, односно одредници*). Милутиновић није први који бележи певаче и место бележења (истовремено, по правилу, певачево родно место), *али јесте први који то чини систематски.*

²⁴ В: изванредно инспиритивну студију Вида Латковића, *Вуков „рачун од јуначких песама”*, Ковчежић, II, Београд, 1959, 42–44. Прави „рачун од јуначких народних песама” Вук најављује 17. јануара 1832. године у огласу за четврту књигу другога издања.

²⁵ В: *Пјеванија црногорска и херцеговачка собрана Чубром Чојковићем Црногорцем*. Част прва, Будим, 1833, 6–15. Милутиновић нешто више података саопштава и о слепцу Гашу Ришњанину. Има се утисак да је Милутиновић тежио својеврсној симетрији у односу на Вука. Тако, према Вуковим певачима Тешану Подруговићу и слепцу Филипу Вишњићу ставља Петра Мркаића и слепца Гаша Ришњанина.

које су, по његовом дотадашњем ставу, припадале превасходно другој и трећој књизи, претекне следећи Милутиновићев потез. У наставку *Објављенија* алузије на будимску *Пјеванију* и самога Милутиновића више су него очигледне:

„Ја имам *изабрани* јуначки песама и за *пету* (оволику) књигу (*изабрани* велим зато, јер кад бих сам без избора штампао све песме које имам, било би још *пет оволики књига* али ја мислим да би лудост била не избирати кад се може, нити би, по моме мненију, наше народне песме добиле ову чест и славу да сам их ја штампао с реда, без икака избора, као што гдекоји наши књижевници чине, и мене криве што нисам тако чинио, **но мени би опет велику љубав** учинио сваки Србин који би ми још како песму (по згодној прилици) послао, а ја ћу у предговору с благодарношћу казати за *сваку* песму од кога сам је добио или преписао.”²⁶

Нашао је Вук у предговору четвртој књизи лајпцишкога издања још једну могућност да стави под велики упитник Милутиновићево познавање и разумевање народне песме и њенога епског духа. „За Г. Симу Милутиновића”, писао је Вук, „могло се и пре шест година мислити, да наше народне песме разуме боље, него и један од наши књижевника, јер се више од свију мешао с народом, који песме пева и приповеда; па опет толкујући Г. Герхарду у Липисци није свуда правога смисла погодио...”

Обрачун са Милутиновићем и његовом будимском *Пјеванијом* спроведен је доследно и, како би се то данас рекло, на многим фронтovima. Свакако је својеврсна иронија поразна оцена будимске *Пјеваније* у *Србском Летопису*, у последњој свесци за 1833. годину. У потпуно провуковском духу Милутиновићу је понајвише пребачен језик којим се служио, за који је подвучено да није ни српски нити славјано-српски. Међутим, том приликом је Милутиновић оптужен и да је песме по своме **нахођењу мењао и допуњавао**, а сам песник је окарактерисан као „неустроен дух”.²⁷

²⁶ Вук Стеф. Караџић, *О српској народној поезији*, прир. Б. Маринковић, Београд, 1864, 130.

²⁷ *Србска летопис*, год. IX, част 35, 1833, 159–160.

Рекох да је ово својеврсна иронија и то из више разлога. Прво, *Летопис* је донео вест крајње благодонакнону како Милутиновић песме сакупља по Црној Гори. Поздравио је песников напор и пожелео много среће. Друго, бар *Летопис* није имао у то време моралних права да критикује нечији језик, јер је управо језик који је часопис у прилозима својим неговао био очајан.

Међутим, будимска *Пјеванија* утицала је, свакојако, да се Вук Караџић напослетку крене у Црну Гору. Милутиновићева збирка, коју је бар преко Копитара веома добро упознао, показала му је да слушање црногорских и морачких ускока-певача у ужичкој нахији никако не може да замени одлазак на лице места. Не треба сметнути с ума да је за многе теме и мотиве епских народних песама Вук дознао управо захваљујући Милутиновићевим двома *Пјеванијама* – будимској и лајпцишкој.²⁸

Након године 1833. сукоб између Вука Караџића и Симе Милутиновића веома се заоштрио. Није нимало случајно што ће Милутиновић предлагати Лукијана Мушицкога за Стратимировићевог наследника. Планове му је омела смрт Мушицкога 1837. Још мање је случајно што ће се у лајпцишкој *Пјеванији* објављеној исте, 1837. године, наћи са прилозима и тадашњи (и потоњи) Вукови противници и опоненти. Пре свега Милош Светић, односно Јован Хацић. Полемисујући са Вуком око „правога узрока сакупљању народних пјесама”, он је тврдио да је Вук започео свој сабирачки рад подстакнут од архимандрита Лукијана Мушицког (коме Вук у томе смислу и одаје хвалу у својој првој *Пјеснарици* 1814). Оптуживао је Вука да је прећутао сарадњу Милутиновићеву у првој *Пјеснарици*, односно да није именовано стихотворца оне „херзлицих” песмице уз слику девојке крај оваца: „Србска мома ил’ је дома, ил’ је код оваца”. Димитрије Тирол се, свакако, у једноме тренутку много жалио Милутиновићу како га Вук малтретира, изабљује, како преподнева проводи

²⁸ О томе нешто више у моме тексту *Друга, трећа и четврта књига лајпцишког издања Српских народних пјесама*, Међународни научни састанак слависта у Вукове дане, 17/3, 121–130.

преписујући Вуку народне песме, а Вук га истерује пред ручак – не би ли на миру обедовао.²⁹ Но, то чини онај мучни вид сукоба. Много је важније што је тај сукоб имао и своју уистину плодотворну страну. Склон сам да верујем да је управо тај сукоб помогао Вуку да изгради концепцију бечкога издања, да начини прихватљиву систематизацију, класификацију и периодизацију народних песама.

Рецимо на крају да Вук и није тако лоше мислио о Милутиновићевим *Пјеванијама* како је званично и полузванично изјављивао. Припремајући народне епске песме за бечко издање, Вук Караџић се обратио 24. маја 1840. године писмом Сими Милутиновићу молећи га за дозволу да из лајпцишке *Пјеваније* преузме песму „како је протопоп орао у неђељу”, а нешто касније, 19. јануара 1842 (или 1843) тражио је дозволу да преузме „још неколике пјесме”.³⁰ На полеђини писма које је примио Милутиновић записао је: „Одговорио сам Вуку на ово, да он узме коликогод хоће пјесана из моје *Пјеваније*, но с тим условјем, да и ја могу из његови

²⁹ М. Матицки, *Вук у преписци Драгутина Милутиновића*, Савременик, год. XVII, књ. XXIV, св. 11 (новембар), Београд, 1970, 418–419. О Тировљевом раду код Вука и за Вука писао је Драгутин Милутиновић из Берлина 31. јануара 1864. године својој мајци Марији Милутиновић „Пункторки”. У томе писању има и зле крви, а и несумњивих нетачности изречених у афекту (на пример, да Вук није никада узимао перо у руку). Међутим, извесно је да је песников син Драгутин у томе писму изнео део онога што му је отац сам, поводом Вука и својих *Пјеванија*, будимске и лајпцишке, казивао: „Чика Вук није никад перо у руку узео, пак није било године, кад што од њега не беше печатано. – А откуд то? – Ево одкуд. Сироте ђаке, као што беше млади живописац Тирол из Темишвара, умео је покојни старац да упрегне да му пишу, наравно бадава. Он је по цео дан код Вука писао, а овамо Академија (ликовна, прим. Н. Љ.) чека на њега; па кад дође подне а њему Вук: Е сад доста, треба да ручам, – а оно друго ћете после ручка кад дођете. Сиром Тирол иде па руча на сунцу на шеталишту; баш као и ја неколико пута у Бечу!...” (419). Чињеница јесте да је Милутиновићева лајпцишка *Пјеванија* значила својеврстан обрачун с Вуком и да је свако пристајање уз њу значило и сврставање у Вукове противнике. Јован Хаџић и Димитрије Тирол јесу у лајпцишкој *Пјеванији* пристали уз Симу Милутиновића.

³⁰ С. Војновић, нав. дело, 135–136.

узети тако исто, како, ако Бог да здравје, узштампам ново моје собраће пјесама примјене ради боље”.³¹

Припремајући готово двадесет година бечко издање *Српских народних пјесама*, Вук је често имао на уму Милутиновића и његове *Пјеваније*, посебно ону лајпцишку. Трагао је за бољим варијантама песама за које је дознао управо од Милутиновића. Често му је то и полазило за руком, као, на пример, у случају песме *Марко Краљевић и Мина од Костура*. Но, увек није био те среће. У бечкоме издању Вук није пружио онако исцрпан и обухватан „рачун од народнијех пјесама”. Док су се штампале прве три књиге бечкога издања, Вук је обећавао потпуни „рачун” за четврту књигу. Међутим, она је изашла у време када је Вук био већ тешко болестан, годину дана пред његову смрт. Тако је „рачун” положен у лајпцишком издању, а подстрекнут Милутиновићевом будимском *Пјеванијом* – остао најпотпунији. Занимљиво је, и опет је у вези са Симом, да је Вук посебно трагао за песмама из Црне Горе. Порекло тих песама јесте загонетно и извесно је да се не могу већином приписати Тодору Икову.³²

(1987)

³¹ Исто, 136.

³² У томе смислу, Миодраг Матицки је дошао до врло занимљивих открића која ће ускоро и објавити. Захвалан сам му што ми је омогућио увид у радни примерак студије.

ЛЕГЕНДА О ВЛАДИМИРУ И КОСАРИ – ИЗМЕЋУ ПИСАНЕ И УСМЕНЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Виду Латковићу и Владану Неђићу

„There are debts which we can not pay like money
debts”

G. Eliot

Увод

Прича о заробљеном зетском краљу Владимиру кога из царске тамнице изабавља љубав ћерке његовога победиоца и тамничара (Самуила) позната је из тзв. *Летописа пона Дукљанина*.¹ Прича о Владимиру и Косари сагледана и посматрана као романтична љубавна историја, привлачила је деценијама пажњу и наклоност испитивача. Њом се посебно баве и исцрпно је коментаришу, између осталих, и Стојан Новаковић, Божидар Прокић, Фердо Шишић, Никола Адонц, Анри Грегоар, Владимир Мошин, Георгије Острогорски, Ђорђе Сп. Радојичић, Славко Мијушковић, Јадран Ферлуга, Никола Банашевић, Драгољуб Драгојловић.²

¹ Ф. Шишић, *Летопис пона Дукљанина*, Посебна издања СКА, књ. LVII, Београд–Загреб, 1928, 331–342; V. Mošin, *Ljetopis pora Dukljanina*, Zagreb, 1950, 78–85; С. Мијушковић, *Летопис Попа Дукљанина*, Титоград, 1967.

² С. Новаковић, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима – Легенда о Владимиру и Косари*, Београд, 1893; Б. Прокић, *Јован Скилица као извор за историју Македонске словенске државе*, Глас СКА, LXXXIV, Београд, 1910; В. Prokić, *Die zusätze zu der Handschrift des Johannes Skylitzes – codex vindebonensis*, Hist. graec. 74, München, 1906; Ф. Шишић, *Летопис пона Дукљанина*, Посебна издања СКА, књ. LVII, Београд–Загреб, 1928; N. Adontz, *Samuel l' Armenien roi des Bulgares*, Bruxelles, 1938; H. Gregoire, *Une source byzantino-boulgare de la Têmpete de Shakespeare*, Byzantion, IX, 1934, 787–793; V. Mošin, *Ljetopis pora Dukljanina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950; Г. Острогорски, *Синајска икона светога Јована Владимира*, Гласник Скопског

Резултати научних испитивања своде се на следеће, данас у науци прихваћене

Тезе

1. И Владимир и његова жена, Самуилова кћи Косара, јесу историјске личности.
2. Љубавна прича о њима јесте аутентична.
3. Владимир је столовао у Драчу као савезник Самуила, односно Драч јс добио од Самуила као својеврсни мираз уз Косару.
4. У борбама око бугарског престола које настају после Самуилове смрти, Самуилов синовац, Аронов син Јован Владислав, убија 1015. године Самуиловог сина Гаврила Радомира, а годину дана касније, 22. маја 1016. године и Самуиловог зета Владимира.
5. Владимир пуноправно носи још и име Јован, па према томе његово пуно име гласи Јован Владимир.
6. У веродостојну причу о Владимиру и Косари, у сторију о њиховом животу и љубави, уграђени су и уткани елементи Владимировог светачког житија, као и некоји елементи епске легенде (*chanson de geste*).

Док је Владимирово постојање уистину ван сваке сумње, то се не би могло рећи за преостале тезе, данас у науци прихваћене

научног друштва XIV, Скопље, 1935, 99–107; Ђ. Сп. Радојичић, *Епска песма југословенска из XI века – Геста – дела дукљанског Владимира*, у: Књижевна збивања и стварања код Срба у Средњем веку и у турско доба, Магица српска, Нови Сад, 1967, 27–32; С. Мијушковић, *Љетопис Попа Дукљанина*, Титоград, 1967; Ј. Ферлуга, *Јован Скилица*, у: Византијски извори за историју народа Југославије, Посебна издања Византолошког института, књ. 10, Београд, 1966, 51–172; Н. Банашевић, *Љетопис попа Дукљанина и народна предања*, СКЗ, Београд, 1971; Д. Драгојловић, *Ка почецима наше старе књижевности*, Књижевна историја, 24, Београд, 1974, 583–595.

у рангу аксиома. Расправљајући опширно о свим поменутиим ставовима изнео сам и доказивао следеће „противтезе“:

1. Косара није историјска личност, односно није постојала Самуилова кћи са таквим именом.
2. Љубавна прича о Владимиру и Косари не одговара историјским чињеницама (тачније познатим сведочанствима).
3. Владимир је био византијски, а не бугарски „човек” у Драчу, и Драч је добио на управу не од Самуила, већ од византијског цара Василија.
4. Датум Владимирове смрти (о коме је у науци било прилично речи) није поуздан. Пажљивије консултовање сувремених историјских извора упућује нас на закључак да је Владимир убијен не само исте године када и Гаврило Радомир, већ и убрзо после њега.
5. Владимирово друго име – Јован – додато му је накнадно.
6. Прича забележена у *Летопису попа Дукљанина* јесте измишљена, скројена према сувременим популарним причама, а уз неопходно придржавање основних законитости прављења омиљених епских легенди.³

Ограниченост простора не допушта ми да и овом приликом изнесем доказе за све наведене „противтезе”. принуђен сам да упутим заинтересованије слушаоце, односно читаоце, на расправу, ако не у свему уверљиву и убедљиву, а оно, свакако исцрпну. Овом приликом задржаћу се на једном аспекту проблема *Легенде* или тзв. *легенде о Владимиру и Косари* – на проблему генезе те приче. Наиме, већина размимоилажења између „теза” и „противтеза” проистекла је управо из чињенице да у науци није вођено рачуна да је прича о Владимиру и Косари живела (дакле и мењала се и допуњавала, и сажимала) током векова. И, с тога, оно што се у науци сматра непобитном чињеницом, представља само

³ В. расправу у *Књижевној историји*, 34, Београд, 1976.

детал, или сведочанство једне од познијих варијанти легенде о Владимиру. Проблем утврђивања веродостојности ове популарне љубавне романсе поклапа се у мноме са питањем разлучивања односа писане и усмене књижевности.

Етапе у развоју легенде о Владимиру и Косари

- а) Сведочанство хроничара Јована Скилице (и Михајла Деволског) о постојању и делању Владимира.
- б) *Летопис попа Дукљанина*; прича о Владимиру и Косари заснована на интерполирању и преузимању сувремене, а истините љубавне приче о Ашоту Тарониту и његовој жени, Самуиловој кћери Мирослави, а са друге стране, на преузимању, или успостављању житија св. Владимира заснованом на комбиновању „стајаћих” места сувремених и популарних хагиографских списа (Владимирова власт над змијама, живот у богољубивости, поштењу и молитвама, страдање мученичко за веру, инсистирање да се саговорник не заклиње на златни крст, већ на исти онакав на коме је и Спаситељ распет био итд.).
- в) Елбасанско житије св. Јована Владимира у запису и верзији митрополита Козме.
- г) Транспозиција елбасанске легенде о св. Владимиру у усменој књижевности Косова (после 1737).
- д) *Писма од краља Владимира у Разговору угодном народа словинског* и њен утицај на потоње „народно” певање.
- ђ) Легенда о Владимиру и Косари у тумачењу и виђењу књижевника XIX и XX века.

У основи приче о Владимиру лежи следећи текст византијског хроничара Јована Скилице:

„... Јер док је Трималијом и оближњим областима Србије владао Владимир, по кћери Самуилов зет, човек правичан и мирољубив и пун врлина, прилике су у Драчу биле мирне. А

кад Јован (Владислав) погуби Гаврила (Радомира), и кад овај (Владимир) би преварен и поверова заклетвама које му Јован даде преко Давида архиепископа Бугарске и себе њему предаде и после кратког времена би погубљен, онда се тамошње прилике увелико пореметише и узбуркаше будући да је Јован из дана у дан, често преко својих војсковођа или сам лично, покушавао да поново освоји град”.⁴

Пошавши од чињенице да је Владимир „био правичан и мирољубив и пун врлине”, временом је израсла легенда коју је забележио писац Дукљаниновог летописа. У новој верзији легенда је преузела све елементе популарне љубавне сторије о драчком управитељу Ашоту и Самуиловој кћери Мирослави. Самуило јесте (о томе Скилица пише веома исцрпно) ослободио Ашота окова, јер је његова кћи Мирослава претила да ће се убити ако је не уда за Ашота. Таст је уз кћер зету вратио Драч на управу. Вероватно је сматрао да је то и добар политички потез, за Византију релативно прихватљив. Међутим, после битке код Сперхије (986) Ашот и Мирослава беже у Цариград где су дочекани са пуно почасти.⁵ На месту управника Драча долази Владимир. Праведан, мирољубив, веран византијском цару, у Драчу је столовао и зато што је био ожењен кћери Теодора Кризелиоса, сина Самуиловог таста. Према томе, Владимир јесте био у женидбеним везама са Самуиловљевом породицом, али управо у онаквим како то каже Скилица („Самуилов сродник по жени” – не по кћери – дакле, Самуилов женидбени сродник). Василије је, свакако веровао да је Владимирово борављење у тим крајевима двоструко корисно. Византија има свога човека, а Самуило не може да се потужи да у таквом стратешки важном византијском утврђењу има заклетог непријатеља. Владимирова смрт на којој се и шутири Скилица по-

⁴ *Византијски извори за историју народа Југославије*, III, 1966, 117–118.

⁵ Према сведочанству хроничара Јована Скилице, Ашот добија од цара Василија титулу патрикија, а Мирослава зосте (опојасана, ознака за врсту дворских дама).

прилично задржава дала је основу за успостављање Владимировог локалног светачког култа. Житије св. Владимира чије битне делове налазимо записане код Дукљанина састоји се из следећих преузетих елемената (осим веродостојне, тачније углавном веродостојне вести о Владимировој мученичкој смрти):

1. Владимир се сукобљава са Самуилом. Самуило шаље змије на Владимира (Већ сам овај детаљ показује да писац Владимировог житија ниучем не припада Самуилу, нити његовој околини. Пажљивији читалац приметитиће да Дукљанин није наклоњенији Самуилу, неголи Јовану Владиславу. Овај потоњи је само гори. Владимир, међутим надвладава змије. Наиме, обраћа се молитвом Богу, а овај му пружа заштиту. Тако се Владимир ставља у положај познатих *праведника*, Христових следбеника, којима божанства доњег света не могу наудити. Ово је све у духу деведесет првог Давидовог псалма који ће и на нашем тлу стећи изузетну популарност).⁶

2. Владимир живи богољубиво и правдољубиво са својом женом. То је такође опште место свих житија (Односи се на главног јунака увек, а, по правилу, и на његову најближу околину).

3. Смрт Јована Владислава под Драчем директно је инспирирана причом о чудима св. Димитрија Солунског (Св. Димитрије убија Самуиловог сина Гаврила Радомира!).

Елбасанско житије св. Јована Владимира настало је у Елбасану, у цркви Шин Ђон (св. Јован) у којој је од XIII века почивало тело св. Владимира. Црква је била посвећена св. Јовану Крститељу. Временом се од двеју чињеница:

а. да је црква посвећена св. Јовану и

б. да у њој лежи св. Владимир,

створила нова личност – св. Јован Владимир.

Елбасанско житије прилагођено је сувременијим захтевима хагиографске прозе. Владимир је син Немање и Ане. Родитељи желе да га ожене. Он, међутим, није за то (сажимање са култом св.

⁶ Н. Љубинковић, *Један древни мотив у косовској легенди*, Прилози КЛИФ, XXXII, Београд, 1966, 90–92.

Саве). Жене га ипак Далидом. Владимир не жели односе са њом, већ је упућује на пут врлине и богољубивости. Далида његово понашање тумачи постојањем друге жене. Наговара свога брата да Владимира убије. Јован Владислав, будући по природи зао, то и чини. Користи прилику и у лову убија Владимира. Владимир мртав прихвата своју одсечену главу и покушава да је однесе до светога места где би био исцељен. Руши се код манастира св. Јован. Осим утицаја Савиног светачког култа, примећујемо и убацивање епизода из живота Јована Крститеља (сечење главе) и св. Денија (ношење главе).⁷ Име Владимирове велике љубави из Дукљаниновог времена промењено је, као усталом и њена улога. У складу са библијском причом о Самсону, она се зове Далида.

У усменој књижевности Косова, прича о св. Владимиру стиже путем миграција албанског становништва из Елбасана негде после 1737. године. Нашавши се у новој средини, прилагођава јој се и уклапа у сувремене популарне песме и приче. У конкретном случају у питању су омиљена казивања (и певања) о Косовском боју. Св. Владимир се утапа у, на Косову не мање светог, Милоша Обилића.⁸

Пошавши од Мавра Орбина, а много више од Дукљанина, Андрија Качић Миошић уклапа у *Разговор угодни народа словинског* и *Писму од краља Владимира*. И у овом случају, Качић се појављује као инспиратор и иницијатор постојања низа усмених песама, битно зависних од писаног предтекста.

⁷ Н. Љубинковић, *Порекло мотива ношења одсечене главе после погубљења у једној шиптарској песми о косовском боју*, Гласник Музеја Косова и Метохије, V, Приштина, 1959–60, 325–331; Н. Банашевић, *Летопис попа Дукљанина и народна предања*, Београд, 1971, 217, нап. 242.

⁸ В. Чајкановић, *Мотиви прве арнаутске песме о Боју на Косову*, Архив за арбанску старину, језик и етнологију, I, 1–2, 1923; А. Шмаус, *Косово у народној песми Муслимана*, Прилози проучавању народне поезије, V, Београд, 1939; Н. Љубинковић, *Порекло мотива ношења одсечене главе*; Н. Љубинковић, *Две приче о косовском боју из рукописне збирке попа Дене Дебељковића*, Прилози КИФ, XXXI, Београд, 1965, 81–92.

Деветнаести и двадесети век посматрају причу о Владимиру на начин који одговара тренутној духовној и књижевној клими. Писци ближи класицизму (Лазар Лазаревић) инсистираће на „историјским” елементима Дукљанинове приче стављајући Дукљанинове јунаке као узоре новим „не много достојним нараштајима”. Романтизам ће инсистирати и на љубави, као и на „мрачном” лику Јована Владислава итд.⁹

Овај кратак преглед показује следеће:

Историјска, записана прича о господару Драча, Владимиру, прилагођена је изразу и исказу хагиографског списка. Претрпела је затим утицај истините приче о љубавној романси између некадашњег господара Драча, Ашота и Самуилове кћери, Мирославе. Прешавши са Владимировим телом у Елбасан, легенда о св. Владимиру преживљава изнова утицаје усмених казивања (о св. Јовану Крститељу, о св. Денију, о св. Сави, о Самсону и Далили). Настаје нова верзија Владимирове легенде – елбасанска. Напустивши око 1737. године родну грудну, Албанци су и легенду о св. Владимиру понели са собом, као део културне баштине, у крајеве које су насељавали. Дошавши у додир са староседеоцима, прихвативши ново тло за своју домовину, оставши у души одани остављеној отаџбини и дедовини, уткали су у најживљу и најлепшу причу нове постојбине (причу о боју косовском) епизоду из живота свога јунака и заштитника. Тако је новонастали Милош са успехом заступао и бранио и Србе и Албанце. Са Андријом Качићем Миошићем почиње другачији тип развоја легенде. Качић се, наиме, опредељује за Дукљанинову сторију и устиковану пушта је у домове, на посела и на прела тадашњег становништва. Они прихватају Качићеву стиховану историју, песме о својој прошлости (не песме *из* те прошлости). Допуњавају је погдео-

⁹ Покушаји прихватања, тумачења легенде, или пак инспирисања од ње потекле у току „новога” (и најновијег) књижевног доба захтевају посебну пажњу и засебну студију. Темеље таквог послужао је да удари Андра Гавриловић (*Легенда о Владимиру и Косари у књижевно-поетској обради*, Бранково коло, XVIII, Сремски Карловци, 1912, 57–60 и 85–88).

јом епском формулом преузетом често и без мере и без поетског осећања. Качићеве песме живе у народу као и епика која настаје у кругу регименти – траљаво, али живе. Међутим, ова етапа у генези легенде о Владимиру за нас је већ мање интересантна. Више нам говори о односима певача-репродуктивца према тексту који привремено усваја и тренутно интерпретира. Последња фаза у животу легенде која траје у уметничкој књижевности до наших дана говори како се мотив и садржај прилагођавају укусу и захтевима времена, ћудима књижевнога и политичког схватања, тренутног литерарног опредељења, виђења – укратко – свему онемо што чини тзв. књижевни правац.

(1977)

ВИЛИНО ВИЈАЛИШТЕ – ВИЛИНСКИ, БОЖАНСКИ ВРТ

*Ти си врт затворен, сестро моја невјесто,
извор затворен, студенац запечаћен.¹*

Човек је од памтивека веровао како омеђени, ограђени или опасани простори поседују посебну заштитну моћ.

Као што животиња има потребу да обележи „своју” територију, тако је то чинио и човек. Утврђивао је границе дома, окућнице, међе њива, пашњака или шума које је сматрао својим власништвом, утврђеним у временима родоначелника племена, односно породице. Тај омеђени простор је у људској свести поседовао одређену светост, сакралност. На њему су се генерације припадника племена или, пак, породице, рађале и сахрањивале. Природно је било да покојник почива „на својој земљи, на племенитој”.

Међутим, човек је био одувек свестан да у природи која га окружује постоје две различите просторне димензије: онострана и онострана. У просторима оностраног владају људски закони, а у просторима оностраног – божански закони. Посматрао је сунце које земљи даје светлост и топлоту, небо које кишом осемењава земљу, земљу која изнедрава плодове – храну за сва жива бића. Спознајући вечито понављање буђења, оживљавања вегетације и њеног поновног замирања, верујући да се сходно вечитој смени „живота” и „смрти”, којој сведочи у природи, једнако мора збивати и са свим живим бићима, па и њим самим – створио је и до детаља обликовао идеју о вечитом кружењу. Устврдио је како мора да постоји и другачији, свакојако лепши паралелни божански свет. У њему постоји само живот: дрвеће је увек препуно зеленог лишћа и плодова (ако припада врсти која даје плодове),

¹ Ограђени врт је симбол безгрешног зачећа блажене Девике Марије.

ливаде су преплављене разноликим цвећем. Луговима одјекује цвркулт птица и ведри жубор воде у изворима, потоцима, рекама. Другачије речено, људи су од вајкада неговали идеју о постојању идиличног божанског врта, рајског врта.

Природно, све што припада божанском врту поседује посебне, необичне, „оностране” одлике. Биљке и дрвеће који расту у рајском врту или у каквом другом божанском простору одликују се и посебном магијском моћи: исцељивања, преображавања. Међутим, ако човек до њих допре на погрешан начин и у невреме – претварају се у сопствену супротност: доносе опаке болести или доприносе неповољним метаморфозама.

Човек је, дакле, од искони дубоко веровао како постоји поуздана могућност да обележи, да ритуално омеђи, означи и озваничи простор на коме се настанио, простор властите породице, племена коме припада. Такво ограђивање, опасивање животног простора има, рекосмо, особену магијску вредност. Ограђен простор, опасана територија јесте једновремено и заштићено подручје. Када потомци гласовитог тројанског јунака Енеје, браћа близанци, Ромул и Рем пожеле да на обали Тибра подигну нови град, Ромул на Палатину, на месту званом Рома Квадрата, а Рем на Авентину – приступиће утврђивању међа будућег града. Божија промисао одредиће Ромула за будућег краља и оснивача Рима. Да би одредио међе новог града и, уједно, да би заштитио подизање града и сам град, Ромул ће у јарам упрегнути волове и око Палатина заорати бразду – међу будућег Рима. Не размишљајући како је ограђени простор – свети простор, Рем ће прескочити бразду, а Ромул ће га убити. То је, свакако, једна од првих митских прича о сукобу око међе, али и једна од најпознатијих митских прича о сукобу међу браћом. Занимљиво је да у митској повести света многи градови и државе настају након трагичног сукоба међу браћом. Братоубиство јесте и у темељима *Библије*.

У веровању српскога народа узоравање бразде око насеобине не само што је утврђивало међе насеља већ је у себи садржало изузетну заштитну магијску моћ. Да би се у временима епидемије

куге, село заштитило од кобне болести, два рођена брата (најбоље близанци) или, пак, два младића рођена истог дана морали су ћутећи да узору бразду око насеља.

Обредни опходи насеобине (коледа, лазарице, додоле, јеремије, краљице и сл.) имали су једнаку сврху: окружити и тиме заштитити насеље.

Заштитни обредни опход, једнако као и заштитно опасивање, намерени су да чувају житеље „овог” света, од непријатељских, натприродних сила које припадају оном другом, по народном уверењу, паралелно постојећем свету. Међутим, поред несумњивог вечитог сукоба између оностраног и ононостраног, исконске бинарне опозиције, човек је веровао како и у „његовом свету” постоје два различита простора: лични, приватни и други, заједнички. Они не поседују натприродну, ванземаљску снагу. Оба су у одређеном смислу омеђена, оба су на особен начин заштићена, али само у оквирима „овностраног”. Кућа и окућница представљале су приватни простор породице. Без обзира да ли су на кули била врата или не, да ли су можда постојећа врата имала браву и кључ или не, да ли је окућница била ограђена или не – свако је знао, и сусед, и путник, да прекорачивши замишљену међу окућнице, прошавши кроз постојећу или замишљену дворишну капију, закорачивши у кућу преко постојећег или замишљеног прага – ступа у туђи посед. У том смислу, свест о овностраном значењу омеђеног простора јесте очигледна и неспорна. Међутим, с друге стране, сакралност, светост тако омеђеног простора никако не досеже сакралност оностраних, божанских простора. Породица је, на пример, могла на простору своје окућнице да посади воћке, различито дрвеће, различно цвеће, лековито биље. Но, у главама људи била је до танчина изграђена свест о ограниченој вредности, о ограниченој моћи, ограниченој лековитости биља које је неговано у властитој башти. Кад год је ваљало додати биље посебне магијске, исцелитељске моћи, ваљало се упутити у просторе које човек није имао право да омеђи и присвоји, у којима су, посебно у одређена доба дана, власна натприродна бића.

Другачије речено, свако је могао у својој окућници, у властитој башти, у сопственом врту да посади разноврсно биље, различно дрвеће. У оквирима оностраног живота, у међама свакодневне реалности – биље и дрвеће имало је корисничку вредност, потрошачки значај. Вредност биља из окућнице, дрвећа из властитог врта важила је само у овоземаљским оквирима. Могла је да послужи, пре свега, као храна, а делимично и као благи, испомоћни лек. Међутим, када је човек посезао за леком који треба да га заштити од преласка из димензије у димензију, из оностраног (живот) у онострано (смрт), када је посезао за биљем које може битно да буде од помоћи у промени животне судбине или да омогући искорак у другу, паралелно постојећу димензију, када је тражио заштиту од оностраног, или, пак када је испољавао жудњу да ступи бар у предворје ононостраног – примењиван је другачији поступак. Корисно биље из власти окућнице, баште, врта, у тим околностима било је немоћно. Праву, натприродну, онострану помоћ ваљало је тражити у другим, светим просторима и у часовима, у добима дана када су натприродне моћи највише изражене, а најмање опасне. Човек је схватио да је значајно место на којем се биље бере, са којег се траве или чак гране дрвећа узимају. Спознао је како је изузетно значајно доба дана када се биље бере. Најснажније амајлије, најделотворније медицине, нису биле на дохват руке у човековој башти окућници, у свакодневном околишу, нити се до њих могло доспети у часовима који су у свакодневном животу за тако што уобичајени. Биље изузетне магијске или невероватне, натприродне лековите моћи било је посебно заштићено, просторно и временски. Ваљало је то чинити у одређено доба године: на Биљни петак, на Ђурђевдан, уочи Ивањдана, у времену тзв. међудневице, између два велика Богородичина празника (Велика и Мала госпојина). У биље је ваљало кретати пре свитања или у свануће, уз бројне мере опреза, уз поштовање и извршавање низа сакралних поступака. Биље се брало на „опасним” местима – на вилиним вијалиштима и вучијим

игралиштима. Да би се стекла могућност ступања у божански, затворен и строго чуван простор, ваљало је устати пре зоре и обрети се у свануће, после оглашавања првих петлова, након престанка опасности глухог доба – на вучијем, односно на вилином вијалишту и игралишту.

Значајно цвеће и дрвеће из народног веровања могло се посадити у властитој башти. Висибабу, здравац, ђурђевак, млечику, ивањско цвеће, љубичицу, или дрен, врбу, липу – могли сте гајити у властитом окружењу, у врту који сте својом руком начинили. Процветала висибабa опомиње како је настало пролеће. Али у нашем људском, таштом врту, она само означава почетак другог годишњег доба. У рајском, вилинском или божанском врту – њен значај и функција далеко су битнији, по последицама сложенији. Када је човек настојао да себи битно помогне: било у остваривању животних сања, било у спречавању свога, по личном мишљењу, прераног одласка на „други свет” – изнова је посезао за овим магијским простором. Све што се налазило у том простору поседовало је „онострану” вредност, за разлику од оне уобичајене свакодневне суштински ограничене моћи.

Веровало се како дрен због своје тврдоће представља оличење здравља, а врба симболише брзи раст и вечито подмлађивање. Због тога су се девојке за Младенце опасивале дреном и врбовином, како би биле здраве, витке и плодне. Топлички војвода Крајимир, према сведочанству Михајла из Островице, односно Константина Јањичара, вели кнезу Лазару после изгубљене Косовске битке како ваља да одговара Турцима на питања, јер глава није врбовина да када се исече – израсте поново. Истом симболичном сликом објашњава и Ђурчија харамбаша у познатој Вишњићевој песми *Бој на Чокешини* разлог што не жели да остане са својим људима на Чокешини и да учествује у боју, који је према бројчаном стању турске и српске војске – унапред изгубљен. Врбовим шибљем украшавале су се на Лазареву суботу, на Врбицу, дворишне капије, а тог дана су родитељи врбовим шибљем нежно шибали децу, како би ова брже расла.

Ђурђевак је симбол Ђурђевдана, као што је ивањско цвеће симбол Ивањдана. О лековитости биља које се бере између два Богородичина празника већ је било речи.

Посебни проблем у народном, девојачком и уопште женском, неговању култа биља представља плетење или тачније „вијење венаца”. Плетење венаца јесте одавање почастии вечитом обнављању живота и плодности. Плету се од Божића до Ивањдана, плету се затим као свадбени венци, као посмртни венци. Нимало случајно, кроз ђурђеовски венац се врши и прва мужа у новој календарској сточној години. Ђурђеовски и ивањски венац стављају се на улаз у двориште, у тор, ради општег напретка и берићета. Многи обредни хлебови се у разним пригодама праве у облику венца.

Обредни одлазак у биље на Биљни петак и на Ђурђевдан пропраћен је често и једним занимљивим магијским поступком. Жене које у браку дуже времена немају деце, као и девојке које намеравају да се у току године удају – када дођу на жељену ливаду, скидају се голе, па трче и ваљају се по росној трави верујући како она има поуздану оплодну моћ. Занимљиво је да се активност вила, посебно најмоћнијих међ њима, попут Артемиде или Хекате – доводи у везу са плодношћу жена. Близанци, Артемида и Аполон, између осталог, јесу и божанства плодности (оплођујуће сунце – Аполон) и вегетације (животиња и лова – Артемида). По уобичајеном архаичном веровању божанство живота јесте једновремено и божанство смрти (управо у тој двојној улози заменио је у српском архаичном религиозном мишљењу свети Сава старо словенско паганско божанство). Артемида је и најпознатија митска дојиља (а све виле су познате по задојавању различних јунака). Једновремено Артемида је и заклета девица, као и њене митске пратиље, које су у узрасту девојчица и младих девојака. Њихов заједнички задатак јесте да помогну обнављање и бујање вегетације.

Обредни опходи у пролећном и летњем делу аграрне године, од лазарица, додола, јеремија до краљица, јесу пак стилизовани, симболични вилински опходи.

Уз Аполона и Артемиду, уз њихово рођење везује се и приповедање о лепоти околиша у коме су рођени, околиша који је заправо оживео и расцветао се њиховим рођењем. Приповест о божанском врту везана је и за њих.

Будући свестан властите кратковекости и многих других слабости и недостатака „овога света”, архаичан човек је дубоко веровао у трајност лепоте, животности и животворности у оном другом, паралелно постојећем божанском свету. Паралелно постојеће бинарно опозиционе светове замишљао је као особену слику у огледалу, али је био свестан како је његов кратковеки свет само бледи, неефикасни одраз оног правог божанског света. Стога, кад год је желео да у било ком смислу промени ток судбине – обраћао се „ономе” свету, довијајући се на различите начине како у њега да за кратко крочи и узме неко магијско помагало које може у ограниченим људским „овостраним” мерилима и вредностима да представља особен помак, приближавање хоризонту са којег се може бар да наслути постојање божанског света.

По узору на замишљени божански, рајски врт, човек је стварао своју окућницу, али није ни у једном часу допуштао да га таштина обмане и да поверује да поседује оно што не поседује. Када је било нужно тражење озбиљне помоћи – упућивао се бојажљиво вилинском вијалишту.

Ваља напокон напоменути да у древном митском начину мишљења жена и мушкарац нису били једнаки. Древни људски свет замишљан је, како то показују бројна веровања различитих народа, као пчелињак. Мушкарац је имао епизодну, свакојако недугу улогу трута. Због тога, пролећне и летње обредне опходе насебина обављају девојчице и девојке (условно речено – девице). Будући да су неудате (још увек девице) или, пак, да немају деце (у симболичном смислу девице), оне су са много мање страха смеле да се упуте на вилинска вијалишта и игралишта. Старе биљарке, жене које су дошле у године да по биолошким законима не могу више да имају децу – такође имају повлашћен статус. Мушкарцу је, пак, једино било преостало да ризикујући

сопствени живот покуша да на вилинском игралишту, или вилинском вијалишту срећно дограби крила и окриље или вилинску кошуљу неке виле и да тако стекне привремену власт над њом. Та власт ће неминовно престати када некадашња вила први пут поведе тзв. свекрвино коло (на свадби сина). Тада изнова постаје вила и девица.

Напоследку, занимљиво је напоменути да је Света Гора у античко време била позната као Аполонов врт (можда и Артемидин). У раздобљу христијанизације названа је Богородичним вртом, а њен директни владар, односно суверен била је византијска царица. Освајањем тих простора од стране цара Душана, његова супруга Јелена постала је владарком Свете Горе. У том контексту погрешно је тврђење како је Душан искористио своју војну моћ да на Свету Гору, на коју не сме да крочи женска нога, чак ни животиње не смеју да буду женског рода – доведе супругу (како би се обоје склонили од епидемије куге). Истина је, заправо, да је на Свету Гору ступила њена законита владарка, царица Јелена (владари су увек у симболичном смислу бесполни), а у њеној пратњи (само у пратњи!) био је и њен супруг, иначе по титули „цар Србљем, Грком и Поморским странама”.

(2004)

СЕМАНТИКА И СИМБОЛИКА СИНТАГМЕ СВЕТА ГОРА И ЛЕКСЕМА ВИЛИНДАР, ВИЛЕНДАР И ХИЛАНДАР У НАШОЈ ЕПСКОЈ НАРОДНОЈ ПОЕЗИЈИ

Прослава осамстогодишњице настанка Хиландара била је и јесте, како је то вазда у Срба, повод настанка бројних текстова који у већој или мањој мери доприносе бољем спознавању Хиландара и Свете Горе, уочавању и утврђивању њиховог места у културној и политичкој историји српскога народа. Међ првим текстовима писаним поводом годишњице оснивања Хиландара – настао је и прилог врсног познаваоца српске народне књижевности, Наде Милошевић-Ђорђевић – *Бугаритице и Света Гора*. У жижи њеног интересовања нашле су се песме: *Марко Краљевић и Мина Костуран*, *Мати Секулова умире на синовљевој гробу у Косову*, две варијанте песме о смрти Змај-деспота Вука (варијанта коју је прибележио Никола Охмућевић, као и она која је обелодањена у Богишићевом зборнику). Посебну пажњу усредредила је на песму *И кличе девојка*, која је свакако мање позната од претходно споменутих, а није ни бугаршtica. Наштампao ју је половином шеснаестог века знаменити хварски песник, Петар Хекторовић, у спеву *Ribanje i ribarsko prigovaranje*. Песма о браћи коју су Турци заробили завршава се свечаним обећањем браће како ће, ако буду пуштени на слободу, остатак живота провести служећи Светој Гори. Света Гора помиње се и у претходно наведеним песмама дугога стиха. Или је реч о калуђерима са Свете Горе, калуђерима – Светогорцима, или је, пак, последња воља јунакова да се део његове покретне имовине (новца) преда калуђерима са Свете Горе, односно Светој Гори.

Подвукавши постојање новелистичког мотива о јунаковом преоблачењу у песми *Марко Краљевић и Мина од Костура*, Н. Милошевић-Ђорђевић је нагласила како је мотив о преоблачењу

„конкретизован преоблачењем у мантију светогорског калуђера”. Затим наставља: „Било је то сећање на доба када су калуђери Светогорци залазили свугде где је живело српско становништво, јер се везе са Светом Гором нису прекидале још од времена кад су је богато даривали српски владари, а само су се дародавци мењали.”¹

Указујући на чињеницу да Вук Огњени у млађој варијанти дугога стиха изражава жељу да буде сахрањен на Светој Гори, Нада Милошевић-Ђорђевић сажето исказује свој став о разлозима помена Свете Горе у бугарштицама: “... истовремено закон и подршка на овоземаљском свету, мера значаја и вредности српских велможа, и једини прави пут ка небеском царству, Света Гора и њени калуђери као медијатори између овоземаљског и оноземаљског представљају једине непроменљиве топосе српске усмене традиције. Певачи их уносе у радњу у функцији свеукупне историје свог народа, не само као неспориву историјску чињеницу, већ као вишу историјску истину.”²

Разматрање помена, као и утврђивање броја спомињања Свете Горе, Вилиндара, Вилендара у епским народним песмама Јужних Словена – проблем који је покренула Нада Милошевић-Ђорђевић – подразумева јасно артикулисање суштине гонетања, односно предмета расправе. Проблем помена синтагме Света Гора и лексема Вилиндар и Вилендар у народним песмама Јужних Словена уопште, понајвише у епским народним песмама Срба, Македонаца и Бугара, састоји се у неопходности недвосмислених, документованих одговора на неколика питања:

– Да ли је помен Свете Горе, Вилиндара или Вилендара у епским народним песмама Јужних Словена уистину одлика народнога певања или је, пак, реч о особеној групи и типу епских народних песама чије је настајање и неговање било не

¹ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Бугарштице и Света Гора*, Даница. Српски народни илустровани календар за годину 1898, Пета година, Вукова задужбина, Београд, 1998, 285.

² Исто, 287.

само под окриљем, већ и под будним надзором цркве (српске и бугарске)?

– Због чега се Света Гора, Вилиндар, Вилендар помињу у одређеним епископским народним песмама много чешће неголи некоја друга, не мање значајна црквена средишта, попут Жиче, Пећке патријаршије, Охрида или Трнова? Штавише, споменута црквена средишта или се у народним песмама уопште не помињу, или су ти помени бројно потпуно занемариви.

Света Гора, чудесна област, изван свакодневице, налик чардаку који није „ни на небу, ни на земљи”, вилином граду сазданом „на грани од облака” – морала је, властитим постојањем да буде тема различитих домишљања и нагађања. Приступачна само са мора, достижна само лађом, Света Гора, на коју није смела стати нога било којег женског створа – свакојачко је узбуђивала и распаљивала како радозналост, тако и машту. Приче о Светој Гори ширили су и Светогорци – калуђери, монаси светогорских манастира. У потрази за материјалном помоћи и прилозима свакоје врсте – обилазили су Балкан, а знали су да се упуте и знатно изван његових граница. Хиландарски калуђери то су чинили једнако као и други светогорски монаси. О њиховој активности сачувана су бројна сведочанства, посебно у дубровачком архиву. Значајно је да народ у њима није видео „обичне” монахе. Држао их је за нарочите богоугоднике, за уистину свете људе. У недовршеној монографији *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века*, Владимир Ћоровић је изнео множину примера за тврдњу како: „у нашим странама све што је светогорско – важило је као освештано”.³

Светогорци су прилоге за своје манастире сакупљали како међ народом, тако и међ племством, па и на владарским дворovima. Будућим угледним дародавцима (посебно владарима, али

³ В. Ћоровић, *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века*, Манастир Хиландар на Светој Гори, Београд, 1985, 187. Око штампања књиге старали су се: Ђорђе Трифуновић, Милорад Радевић, Миодраг Петровић и Светислав Мандић.

каткад и високом племству) и сами су, из својих манастира, носили уздарја: иконе, богослужбене књиге, али и књиге световнијег садржаја, које су се у манастиру затекле. Једнако су чинили и хиландарски монаси. Настојећи да поправе материјално стање манастира, калуђери из Хиландара путовали су балканским просторима, прикупљали милостињу и прилоге, а за узврат народу су исцрпно приповедали о чудесној Светој Гори и њеном духовном богатству, манастирима и црквама светогорским и, напосе, о самом Хиландару. Будући да је Света Гора обичном човеку из народа била недостижна, приче о њој, о њеној побожности и духовности свакако су узбуђивале људе. Светогорци, па и хиландарски монаси ишли су и даље од балканских простора. Хиландарци, на пример, посећивали су често Русију, посебно у шеснаестом веку, у време владавине цара Ивана IV Грозног. Велики руски самодржац, закупљен у то време амбицијама да оснажи царство и да Русија преузме водећу улогу у православном хришћанском свету, да на том пољу наследи и замени пропалу Византију – наглашавао је како царска Русија има право да постане тзв. Трећи Рим, *јер је она наследник и Србије*. Хиландарске калуђере царски је даривао. Записано је како и они нису жалили богата уздарја. Могуће је да је управо захваљујући њима цар Иван IV Грозни дошао у посед илустроване историје српске државе која је његовим летописцима и минијатуристима послужила као предлог за израду кратке илустроване историје српскога народа у оквиру велике илустроване историје света која је тада начињена по царској наредби. У тој илустрованој историји света, тачније, у томе летописном своду, српска историја је представљена исцрпно, са око стотину минијатура и одговарајућим текстом⁴.

Посебно занимљиво светло на проблем популарности Хиландара на српским просторима, баца изврсна студија Дејана

⁴ О. И. Подобедова, *Минијатуры русских исторических рукописей*, Москва, 1965; Сретен Петковић, *Иван Грозни и култ кнеза Лазара у Русији*, у: О кнезу Лазару, 311–319; Н. Љубинковић, *Косовска легенда у рукописном летописном своду из времена Ивана IV Грозног*, в. у овом издању.

Медаковића *Манастир Хиландар у XVIII веку*⁵. Настала је, чини се, као раскошан одзив на занимљив текст Лазара Чурчића о везама Хиландара са Србима у Мађарској у осамнаестом веку⁶. Медаковић је студију изделио на неколико одељака: а. *Везе манастира Хиландара и Карловачке митрополије у XVIII веку*; б. *Везе манастира Хиландара с Босном и Херцеговином*, в. *Везе манастира Хиландара с Дубровачком републиком, Боком Которском и Далмацијом*, д. *Везе Хиландара с Бугарима*; ђ. *Манастир Хиландар и народно песничко стварање*, е. *О духовној култури у манастиру Хиландару у XVIII веку*, ж. *О Хиландарском живопису у XVIII веку*. Одељак *Манастир Хиландар и народно песничко стварање* обрађен је детаљно (аутор захваљује Владану Недићу на пруженим обавештењима).

Резултати Медаковићевих минуциозних испитивања веза, односа и узајамности Хиландара и Срба у Мађарској у осамнаестом веку – показују, слично Ћоровићевим испитивањима, како је у Срба све што је хиландарско важило као *свето, посебно освештано*.

Здружено посматране и тумачене, Ћоровићева изврсна недовршена монографија о Светој Гори и Хиландару и Медаковићева сјајна студија о односима Хиландара и Срба у Угарској у осамнаестом веку – у знатној мери доприносе свестранијем и свеобухватнијем тумачењу улоге Свете Горе и Хиландара у прошлости српскога, и не само српскога народа. Ћоровићева недовршена монографија и Медаковићева студија представљају драгоцен збир и свод мноштва чињеница које, здружено посматране са онима које садрже епске народне песме – омогућују релативно прецизно утврђивање шта су у народној свести некада значили појмови: Света Гора, Вилиндар, Вилендар.

⁵ Хиландарски зборник, 3, САНУ, Хиландарски одбор, Београд, 1974, 7–83.

⁶ *Прилози о везама Хиландара и Срба у Угарској у 18. веку*, Хиландарски зборник, 2, САНУ, Хиландарски одбор, Београд, 1971, 187–195.

Народне умотворине, посебно епске народне песме, сликовито исказују како је тзв. прости пук (у нашем случају реч је о три јужнословенска народа – о Србима, о Бугарима и о Македонцима) доживљавао појмове: Света Гора, Вилиндар и Вилендар. Међутим, збирке народних умотворина нису у једнакој мери поуздани сведоци. Нису једнако веродостојне! Због тога се у полазишту намеће питање којим збиркама народних умотворина, у нашем случају, којим збиркама народних песама – треба поклонити поверење. Реч је о методолошком проблему. Од половине деветнаестог века сакупљање и издавање народних умотворина у знатној мери се политизује. Извесни „сакупљачи”, попут Стефана Верковића и Милоша С. Милојевића – кривотворе народне умотворине превасходно из политичко-националних разлога. Полазећи од природног уверења да народне умотворине јесу особена потврда националне припадности одређених простора, они су чином кривотворења културно и политички означавали и омеђавали „интересне просторе”, које је у ближој или даљој будућности имала задатак да потврди и национална, државна граница. Да би национално-политичке намере прикрили, „сакупљачи” такве врсте користили су често аутентичне народне умотворине које су у тзв. „редакторском” поступку доводили до жељеног садржаја и облика. Разматрање садржаја и таквих збирки знатно успорава истраживања, а коначне резултате дуготрајних, мукотрпних анализа неспорно проблематизује. Определио сам се за понајпоузданије (не најпоузданије!) изворе. Пре свега, за песме које су обелодањене или, пак, поуздано записане (не у смислу апсолутне акрибије, већ у смислу хронологије) пре краја прве владавине кнеза Милоша Обреновића, пре 1839. године. Збирке настале после те године, или, још прецизније, збирке настале после револуционарне 1848. године исказују у знатној мери и њима савремени историјски тренутак. Није то увек резултат става записивача или редактора. И сами певачи и казивачи, суочени са многим значајним променама у најближем окружењу, почињу да се другачије односе према народним умотворинама

које преносе. До половине деветнаестог века народна песма, на пример, одражава превасходно социјалне и конфесионалне сукобе. Национална свест у народним умотворинама једнака је осећању великог родољубља. Међутим, од половине деветнаестог века национално осећање не подразумева само љубав за властити род. Током процеса стварања националне државне заједнице дошло се и до неминовног става како се некоји суседни народи и суседне државе (постојеће или у оснивању) показују, на одређени начин, као противници, тачније као заступници супротних интереса. Од половине деветнаестог века и народне умотворине постају простор у коме се, истина на веома особен начин, исказују и страначке, политичке борбе и размирице. За гонетање проблема сажетог у наслову овога текста биће, дакле, коришћене песме из лајпцишког издања *Народних србских песама* Вука Стефановића Караџића (1823-1833), као и из лајпцишке (1837) *Пјеваније* Симе Милутиновића Сарајлије. Караџићевом и Милутиновићевом корпусу народних песама треба придодати и песме забележене пре Вука Караџића. Реч је о песмама дугога (бугарштичког) и краткога (десетерачког) стиха из Богишићеве збирке, као и о песмама, претежно записаним у десетерцу, из *Ерлангенског рукописа*. Богишићева збирка песама из старијих, највише приморских записа настајала је, тачније записивана је, у дужем временском раздобљу, од краја седамнаестог до половине осамнаестог века, а *Ерлангенски рукопис* је настао, највероватније, у раздобљу између 1718. и 1720. године, у временима када се утврђивала граница између Турске и Аустрије, као последица Пожаревачког мира (1718). Овим најстаријим и, условно, најпозданијим записима српских народних песама треба придодати песме са Косова, које је Иван С. Јастребов наштампао у својој гласовитој књизи о обичајима и песмама Срба у Турској, књизи која је у току три године доживела два издања – 1886. и 1889. Друго издање је и нешто проширено.

*Помени Свете Горе у
Ерлангенском рукопису*

Света Гора (не и Хиландар у било коме језичком виду) помиње се само у једној песми *Ерлангенског рукописа*. Реч је о песми бр. 210 – „*Вино тије Димитрије/ у Солуну б'јелу граду...*” Песма пева како је цар Константин похарао светогорске манастире, а Димитрије (очигледно св. Димитрије Солунски) дочувши то разгневио се и писмом наредио цару хитни повраћај отетог и накнаду штете. У супротном, запретио је Димитрије, послаће на цара „три небеске силе” – Арханђела Михаила, Илију Громовника и Николу Помоћника. Устрашен цар намах послуша заповест. Песма несумњиво сведочи о посебном сакралном статусу Свете Горе. Напад на њу једнак је нападу на сама небеса, па се због тога и најављује одговарајућа одбрана, односно одговарајућа казнена експедиција.

*Помени Свете Горе у збирци
Валтазара Богишића*

У збирци Валтазара Богишића, у *Народним пјесмама из старијих, највише приморских записа*, Света Гора се помиње и у песмама дугога стиха, тзв. бугарштицама, као и у песмама краткога стиха – у тзв. десетерачким. О поменима Свете Горе у песмама дугога стиха Нада Милошевић-Ђорђевић писала је исцрпно. Пошавши од њених истраживања, изнео бих нешто другачију систематизацију, а потом и делимично различан закључак.

У песми бр. 7 – *Марко Краљевић и Миња Костуранин* наглашава се како Марко одлази у Свету Гору да би се начинио Светогорац калуђер. Смисао овога чина није у обичном преоблачењу. Монашку ризу Марко је могао да навуче на себе у било којој цркви или манастиру. Међутим, њему потребује одежда Светогорца калуђера коме су свачија врата вазда отворена, који ће и у Мињине дворе ући без проблема. Калуђери из многих цркава и манастира

ходили су балканским просторима сакупљајући милостињу и дарове. Негде су примани са радошћу, негде су, пак, терани. Статус Светогорца био је у том погледу, сасвим другачији.

У песми бр. 16 – *Кад је Вук Огњени умро шта је наредио на смрти*, тешко (исповести се: смртно) рањени и уречени Вук Огњени тражи од побратима Митра Јакшића, као последњу жељу, да га побратим мртвог однесе „у цркву од Свете Горе”, како би га сахранили Светогорци калуђери. Попут претка Вука Бранковића и Огњени Вук жели да почива у светој светогорској земљи. Њему као змајевитом јунаку кога рањеног видају вила и змај приличи да буде погребен у посебној, светој земљи. Његов укуп не треба да изврши обичан смртник, макар му он био и побратим, већ то ваља да учине свети људи.

У песми бр. 22 – *Мати Секулова умире на синовљеву гробу у Косову*, у песми која наликује гласовитој Вуковој песми о смрти мајке Југовића – *Светогорци калуђери* пре свега су симбол, а не одраз стварности. Песма казује како је Секула погинуо у Косовскоме боју, а ујак Јанко Сибињанин (Хуњади) саградио му је на месту погибије вечну кућу – „бијеле дворе” и „бијел манастир”. Повративши се са Косова Јанко није сестри непосредно саопштио страшну вест о погибији свога нећака, а њеног сина. Послао јој је симболичну поруку јасну свима, али неразумљиву мајци (јер не жели да је разуме). У поруци вели како је Секулу на Косову оженио сиротом девојком и ту му дворе саградио. Развесељена мајка отићи ће са понудама на Косово. Пажњу ће јој привући манастир чији су житељи Светогорци калуђери. Извесно је како песма не покушава да каже да су се Светогорци преселили са Свете Горе на Косово. Њихово именовање у песми означава само како је и Косово постало *света земља* и да је Секула у светој земљи погребен.

Песма бр. 86 – *Попијевка Краљевића Марка кад је Михну Костуранина погубио а Костур освојио* иначица је песме дугога стиха о којој је било речи. Разлог Марковог преоблачења у рухо светогорског калуђера – једнак је.

Овој десетерачкој песми блиска је и следећа песма из Богишићеве збирке (бр. 87 – *Опет Марко и Миња, али инако*). У овој инацици Марко и своју пратњу прерушава у Светогорце калуђере. Разлог преоблачења такође је једнак.

*Помени Свете Горе у збирци
Вука Караџића*

Посебно су занимљиви помени Свете Горе у збирци Вука Стефановића Караџића.⁷ Неспорно доприносе усложњавању свеукупне семантике и симболике не само појма Света Гора о коме је до сада било понајвише речи, већ и лексема Вилиндар и Вилендар. У песми из Вукове друге књиге бечког издања, штампане под бр. 22 – *Свети Никола* (објављена у другој књизи лајпцишког издања под бр. 3), записаној, према Вуковом „рачуноу”, од Слепице Степаније – пева се како је свети Никола задремао са чашом у руци напијајући у славу Ристову. Чаша му је испала из руке. Пала је на златне столове, али се није разбила, нити се вино просуло. Светитељ Илија Громовник пребацује светом Николи недолично понашање, а овај, пак, образлаже узрок:

„Не карај ме, Громовник Илија;
Мало тренух, чудан санак усних:
Навезе се триста калуђера,
Навезе се у то сиње море,
Прилог носе Светој Гори славној:
жута воска и б’јела тамњана;
Дигоше се вјетри до облака,
Ударише по мору таласи,
Да с’ потопи триста калуђера;
У глас викну триста калуђера:
„Помоз’ Боже и свети Никола!
Ђе си гође, да си сада овђе!”

⁷ С. Матић, *Задужбине Немањића у епском певању*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XVIII, св. 2, Нови Сад, 1970.

А ја одох, те их потпомогах;
 Извезе се триста калуђера,
 Извезе се здраво и весело,
 Однесоше прилог Светој Гори:
 жута воска и б'јела тамњана.
 У томе се мене задријема,
 Те ја чашу из руке испустих.” (стихови: 22-40)

Две песме из Вукове збирке постављају једно те исто питање: „Куд се ђеде цар-Немање благо”. Песма Вук, II, 23 – *Свети Саво*, у лајпцишком издању (певач је, наводно, Слепа Степанија) опева сабор код цркве Грачанице. Господа ришћанска саборују и постављају питање: „Куд се ђеде цар-Немање благо?” На питање одговара Саво Немањић, који се ту задесио. Одговор започиње гласовитом тврдњом:

„Није бабо расковао благо
 На нацаке ни на буздоване,
 Ни на сабље, ни на бојна копља,
 Ни добријем коњма на ратове;
 Већ је бабо потрошио благо
 На три славна српска намастира:
 Једну бабу саградио цркву:
 Б'јел Вилиндар на сред горе Свете,
 Красну славну себе задужбину,
 Вјечну кућу на ономе св'јету,
 Да се њему поје летурђија
 Оног св'јета, као и овога;
 Другу бабо саградио цркву:
 Студеницу на Влаху Староме,
 Красну славну мајци задужбину,
 Својој мајци царици Јелени,
 Вјечну кућу на ономе св'јету,
 Да с' и њојзи поје летурђија
 Оног св'јета, као и овога;
 Трећу бабо саградио цркву:
 Миљешевку на Херецговини,

Красну славну Сави задужбину,
Вјечну кућу на ономе св'јету,
Да с' и њему поје летурђија
Оног св'јета, као и овога.” (стихови: 11–35)

Усхићени оним што су управо чули, „ришћанска господа” углас одају признање и славу Сави Немањићу и његовим родитељима:

„Просто да си, Немањићу Саво!
Проста душа твојих родитеља!
Проста душа, а честито т'јело!
што носили, св'јетло вам било,
што родили, све вам свето било!” (стихови: 37–41)

Хиландар је, коначно, народна песма именовала као дар виле.

У иначици ове песме коју је Вук прибележио од Филипа Вишњића (Вук, II, 24 – *Опет свети Саво*, штампане прво у другој књизи лајпцишког издања под бр. 4, поставља се једнако питање: „Куд се ђеде цар-Немање благо?” Овога пута реч је о великом благу, о седам кула „гроша и дуката”. Они који постављају питање и овога пута помишљају на најгоре – како је Немања једноставно благо расточио. Вишњићева песма тече слично песми Слепице Степаније. Саво Немањић, који се ту случајно затекао, прво уверава присутну господу:

„Не лудујте, господо ришћанска!
Није бабо расковао благо
На нацаке ни на буздоване....
Већ је бабо похарчио благо
Све градећи многе задужбине...”

Следи несигуран попис, односно несигурна локација манастира. Вишњић вели да је Немања Свету Гору подигао и цркву Вилиндар начинио. Подигао је Дечане „у приморју”, „крај воде

Бистрице”, подигао је „два стуба светитеља Ђурђа/ Оба стуба виш’ Новог Пазара”. Студеница је локализована у Влаху староме, а Миљешевка је „код Требиња”, „у Херцеговини”. Следи зачудна група цркава и манастира:

„И Довољу близу горе Црне;
И Тројицу надомак Таслице
Украј воде, украј Ђиотине;
Рачу цркву украј воде Дрине,
И Папраћу близу Борогова,
И Вазућу крај воде Криваје,
Озрен цркву насред Босне славне,
И Гомељу на граници сувој;
Моштаницу у крајини љутој....” (стихови: 28–36)

Преостало је благо Немања похарчио:

„Зидајући по калу калдрме
И градећи по водам’ ћуприје,
Дијелећи кљасту и слијепу,
Док је души мјесто уватио...” (стихови: 40–43)

Интересантно је да образложење које „господи ришћанској” нуди Саво Немањић на постављено питање – „куд се ђеде цар-Немање благо” – јесте, заправо, варијација на тему избора земаљског или небеског царства. Дакле, једнака идеја оној знаменитој косовској дилеми кнеза Лазара, исказана је и у овим двома песмама на особен начин. Немања се није определио да ствара војну силу, да је наоружава и са њом осваја туђе земље. Определио се за богоугодан живот који подразумева почести на „ономе св’јету”.

Песма из друге књиге Вуковога бечког издања – *Милош у Латинима* (Вук, II, 37) наштампана је први пут у другој Вуковој *Пјеснарици* за 1815. годину, а потом је прештампана као 37. песма друге књиге лајпцишког издања. Песму је Вук Карацић забележио по сећању. Вели да ју је такву чуо и упамтио у детињству.

„Ја сам”, бележи Вук, „у Тршићу слушао пјесму... како је Лазар послао зета свога Милоша Обилића у Латине да купи хараче”.⁸

Милош, изасланик Лазарев, стигао је у Млетке да купи хараче. Млетачка господа га је довела пред цркву Димитрију, како би се Милош њој удивео. Латини хоће да га посраме и постављују му, верују, реторско питање:

„’Ви нејмате таковијех цркви....’”

Милош им поносно ређа „наших славних цара задужбине”:

„’Да видите лавру Студеничку
 Не далеко од Новог Пазара;
 Да видите Ђурђеве Ступове
 Код Дежеве старијех дворова,
 Задужбине цара Симеуна;
 Да видите чудо невиђено,
 Б’јел Вилиндар усред горе Свете,
 Задужбину Саве светитеља
 И његова оца Симеуна;
 Да видите Жичу крај Мораве
 И код Ибра више Карановца;
 Сопоћане Рашки на извору,
 Задужбину светога Стевана,
 Српског краља првовјенчаного;
 Да видите Папраћу велику
 Виш’ Зворника Спречи на извору
 Под високом гором Бороговом,
 Задужбину Вукана жупана;
 Да видите Високе Дечане
 Код Призрена града бијелога,
 Задужбину краља Дечанскога;
 Да видите Рачу пребијелу

⁸ В. С. Караџић, *Српске народне пјесме*, Сабрана дела Вука Караџића, прир. Р. Пешић, Просвета, Београд, 1988, 568.

Код Сокола украј воде Дрине;
 Да видите лијепу Троношу
 Код Лознице на р’јечи Троноши,
 Задужбину браће Југовића;
 Да видите славну Раваницу
 У Ресави ниже Параћина
 На студеној р’јечи Раваници,
 Задужбину нашег господара,
 Господара, славног кнез-Лазара;
 И остале Српске намастире,
 Да видите, пак да се дивите,
 Какови су и колики ли су!”

Вукова варијанта песме *Марко Краљевић и Мина од Костура* наштампана је први пут у другој књизи бечкога издања Вукових *Српских народних пјесама* под бр. 62. Није назначио име певача. У смисаоном је контексту песама из Богишићеве и Милутиновићеве збирке (можда и у знатнијој зависности од ове друге). Марко се преобласти у Светој Гори у рухо калуђерско и даље се радња развија препознатљивим током.

Песма *Смрт Марка Краљевића* (Вук, II, 74 – лајпцишко издање, II, 30) забележена је, према Вуковом „рачуну”, од Филипа Вишњића. Марко, благодарећи вилином упозорењу, схвата да му се приближио судњи час. То „прочитава” и посматрајући одраз свога лика у бунару. Припрема се за смрт. Одсеца главу Шарцу, бритку сабљу ломи „на четверо”, бојно копље ломи „на седмеро”, топуз са Урвине планине баца далеко, у дубоко сиње море. Код себе има три ћемера блага, „све жута дуката”. Благо намењује на следећи начин: први ћемер онеме ко га укопа, други ћемер „нек се цркве красе”, трећи ћемер „кљасту и слијепу”. Марко леже под јелу и умире. Након неког времена ту пут нанесе Светогорца, игумана Васу, „од бијеле цркве Вилиндара” и његовог ћака Исаију. Проверавају да ли је Марко мртав. Када то утврде:

„Проли сузе проигуман Васо,
Јер је њему врло жао Марка...”

У жељи да се Марку „душмани не свете”, проигуман Васо односи Марка мору, ставља га у галију и с Марковим телом одлази на Свету Гору, цркви Вилиндару. Уноси Марка у цркву и мртво тело ставља на земљу. Ту „чати Марку, што самртну треба”. У цркви Вилиндару, проигуман Васо и сахрањује Марка. На гроб му не ставља никаквога знака, „биљега му никакве не врже”:

„Да се Марку за гроб не разнаде,
Да се њему душмани не свете.”

Необично је, али и карактеристично, да Филип Вишњић зна да манастир Хиландар нема игумана (игуман је Богородица), већ само проигумана.

Помени Свете Горе и Хиландара у Пјеванији Симе Милутиновића Сарајлије

Песму бр. 77 – *Златна свирала* Сима Милутиновић је прибележио од Јаглике Мушкобање у Морачи. Дуго се у научној литератури водила полемика да ли ова песма опева или не одлазак Растка Немањића у манастир. Јунака ове песме, Мијајла, сина краља Владислава, присилно настоје да ожене ћерком паше Ђин-Алије. После бројних перипетија Мијајло успева да побегне. Бежи цркви *Виландару*, где се и закалуђери. Песма се завршава тврђом како Мијајло није нико други до свети Сава.

Песму о смрти Марковој (бр. 121) Милутиновић је записао од Петра Вуканова из Мораче. Марку је дошао судњи час. Убија Шарца, ломи копље, баца топуз са Урвине планине у море. Простре зелену доламу под јелом на земљу. Остави запис шта с њим ваља учинити и како треба разделити три ћемера блага које оставља. Први ћемер блага је оном ко га нађе, други оном ко га буде носио, а трећи је за опојавање. Оставља аманет да га носе цркви

Вилендару и да га тамо, под патосом цркве, сахране. Захтева да се никакав белег не ставља, да нема „ни гроба ни мрамора”:

„Нек се боје по Крајини Турци
И од мртва Краљевића Марка.”

Песму бр. 158 – *Млогостручна невјера* Милутиновић је до-
био од игумана Мојсија Васојевића „из манастијера Ђурђевијех
Ступовах” код Берана. Песма потиче из пера самога игумана Мој-
сија Зечевића. Између осталог песма пева и како је Змај Облачић
Раде отишао на Свету Гору и закалуђерио се.

Света Гора спомиње се и у једном стиху песме бр. 165 –
Морски бој Русах с Турцима, коју је Милутиновић записао „од
Гаша Ришњанина, слијепца”, у Котору. Помен је изречен у таквом
контексту да није поуздан. Бој траје пуна два часа, море се не
види од турских и хришћанских телеса,

„А Света се Гора одзиваше
Од велика грома и јаука...” (стихови: 132–133)

*Помени Свете Горе и Хиландара у збирци
Ивана С. Јастребова*

У збирци И. С. Јастребова на стр. 199. постоји песма која
такође на одређен начин објашњава шта је било са великим бла-
гом Немањића: *Пише књигу царе Сулемане, /Па је праћа горе
Свете горе./ До онога калуђера Саве...* Цар тражи од калуђера
Саве „Немањића благо”. Сава утучен вели ђаку самоуку како
„мене ми се благо придоспело” и објашњава због чега – градећи
тешке задужбине, „задужбине, цркве, манастире...”

Следи занимљиво ређање косовских цркава и манастира:

„Међу Пећи, међу Таковицом
Градио сам Високе Дечане
И у Пећи свети Арсеније,
И у Девич свети Јанићије,

У сред Призрен цркву свету Петку
 И уз реку светог Аранђела,
 Градећи цркву Хилендарку,
 У Косову цркву Грачаницу...”

Јастребов уз синтагму „света Петка” спушта звездицу којом нуди објашњење, како се тако назива „утурчена црква Успења Богородице” (данас позната као Богородица Љевишка).

Анализа песама показује неколике необичности. Пре свега манастир *Хиландар* под тим именом се не помиње у народним песмама. Делимични изузетак је у збирци Ивана С. Јастребова у којој се помиње црква *Хилендарка*.

Назив *Вилиндар* обликован је тако да хотимице и наметљиво опомиње на сложеницу: *Вилин* + *дар*. Није спорно да су *виле* у свести српскога народа вазда заузимале угледно место. Некоји испитивачи народне религијске свести у нас тврдили су да би се наш тежак „одрекао у вјеровања у свако биће, али о вили никако па никад”.⁹ У народном веровању *виле* су хировита божанска бића. Ако им смртник учини какву услугу – веома су издашне у својој захвалности. Спремне су да помогну свакоме ко их не узнемирава на местима на којима то оне не дозвољавају (*вилино игралиште, вилино појилиште, вилина вода*). На некојим местима, пак, пристају да буду узнемирене – извори, кладенци, реке – али под условом да смртник поштено плати. Када су наклоњене човеку, виле му чине свако добро: лече га од најтежих рана и болести, подарују му најдрагоценије – непобедивост на мегдану, здравље, успешан, свакојачко изузетан, пород. Размишљајући о вили и њеном пребивалишту, народ је певао о „вилином граду” подигнутом негде између неба и земље, на „грани од облака”. *Вилински град* саздан у необичном простору као посредник између

⁹ Т. Р. Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, Српски етнографски зборник САН, књига LXVI, Живот и обичаји народни, књига 30, Српска академија наука, Београд, 1953, 57; М. Зорић, *Vile. Kotari*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, I, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1896.

световног (профаног) и светог, као могућно божанско свратиште на мукотрпном путу човековог настојања да се уздигне из земаљског брлога и свакојаког повлађивања властитој телесности и да закорачи у просторе из којих се назиру небеске висине. Висинама вилинских простора, вилинског обитавилишта тежиће и некои наши песници првих деценија деветнаестог века. Сима Милутиновић Сарајлија вероваће да је планинска Црна Гора са својим врлетима и кршевима заправо *вилинска земља његових будних и снених сновиђења*. Са *вилом* ће друговати и од ње помоћ искати и Петар II Петровић Његош. Србима је *вила* на Светој Гори, на светом простору између земље и неба – подарила грађевину која припада само њима, у којој и помоћу које српски народ може да се прочисти. Може са себе да спере трагове земнога блата и да светом водом окупан и запојен настави спори, мукотрпни успон ка небеским сферама.

Виђење Хиландара као *Вилиног дара* није, бојати се, спонтано зачето у народу. Гласовита синтагма *Вилин-дар* добро је позната само из песама које припадају збирци Вука Ст. Караџића. Реч је о песмама насталим у круговима српске православне цркве које, пак, на особен начин заступају и заговарају опредељење царству небескоме у оквиру избора који је човеку понуђен: „царство земаљско – царство небеско”. Добро знана недоумица кнеза Лазара разрешавана императивно уочи Косовскога боја не представља само идејну окосницу Косовске легенде црквенога постања (о кнезу, заправо цар-Лазару), већ је то идеја коју српска црква заступа и прихватљиво уобличава у тзв. народној песми. Реч је, да не би било ни блудњи, нити заблуда, о ставу који српска православна црква од времена светог Саве настоји да наметне српском народу, или, другачије речено – у чију несумњиву исправност тежи да убеди српски народ. Идеја је негована и остваривана у песмама које су црквени певачи „кљасти и слепи” певали о црквеним, о сеоским славама, о великим празницима на светом, омеђеном простору „црквене порте”. Нимало случајно, Вукови певачи који

у песмама помињу манастир Вилиндар јесу: Слепа Степанија и слепи Филип Вишњић.

Помени синтагме Света Гора, као и лексема Вилиндар, Вилендар у народним песмама изнова покрећу, односно оснажују проблем настанка и опстанка песама. Постаје извесно да многе народне песме јесу настајале, јесу надзиране и јесу неговане у окриљу српске православне цркве. Певачи, кљастии слепи, којима је црква допуштала рад на свом светом простору, у међама црквених и манастирских порти – певали су песме које је црква благословила, о чијем је садржају и степену историјске, али и тренутне политичке веродостојности и прагматичности и те како водила рачуна. Постаје лако објашњива иначе запањујућа „памтљивост” тзв. народних песама које опевају свилене клобуке, бурме позлаћене, коласте аздије, златом извезене копрене. При том, ти појмови самим певачима не значе више ништа и упитани – не умеју да их објасне, протумаче. У писму упућеном из Беча Лукијану Мушицком 12/24. јануара 1817, Вук је сажео проблем у облику краткога питања и властитог још краћег коментара:

„...запитајте оца Стефана шта је то *стремени* и *копрена*? Ваља да је он питао слепице? *Како би иначе могао писати ријечи које не разуме?*”

Нажалост, „шлџепица” није знала шта подразумевају називи које је користила у песми. Ни током следећих месеци Вук није успео да шта поближе сазна о значењу речи које ни сам у песми није разумео. У првом издању *Српског рјечника*, године 1818, под речју *копрена* саопштио је илустративне стихове народне песме уз додатну напомену: „Art Ringes, annuli genus, die Sängerin wusste es nicht zu erklären...” Право значење навешће знатно касније у другом издању *Српског рјечника*, 1852. године. У првome издању *Рјечника* Вук је значење речи *стремени* одредио уз велики упитник, а потпуно погрешно је протумачио синтагму *коласта аздија*. Под речју *коласт* записао је „шарен на кола” и придодao стих: „У skut свилени коласте аздије”. Ако се има у виду да певачи,

по правилу, својим речима казују све оно што им у песми није довољно јасно, замењују непознате називе познатима, незнате топониме – добро познатим, неуобичајено оружје – уобичајеним итд. – постаје очигледно да се певач, из неких виших разлога, не усуђује да примени уобичајен поступак. Објашњење може да лежи само у чињеници што је певачево певање под контролом чије је присутности, али и строгости, потпуно свестан. На светој земљи он не сме да мења ништа у тексту песама које је у цркви научио, односно чији је текст од стране цркве одобрен и благословен. Песме Косовске легенде о кнезу, односно цару Лазару или песме из круга Маркове епске легенде – неговане у међама црквених и манастирских порти – ту чињеницу недвосмислено показују. Посебно је црквени благослов у њима препознатљив када се упореде са, на пример, песмама из круга Косовске, односно Маркове епске легенде забележене у наглашено световној средини.

Песме из старијих записа, песме прибележене пре Вука Караџића и Симе Милутиновића, не знају ниједну појединачну цркву или манастир на Светој Гори. Не знају ни за Хиландар, нити за варијантне лексема: *Вилиндар*, *Вилендар*. У њиховој свести постоји синтагма *Света Гора* и они је као такву употребљавају. Коришћење синтагме *Света Гора* уместо обрађених лексема: *Вилиндар*, *Вилендар* – суштински је ближе одређивању *Свете Горе као особеног вилинског обитавалишта између земље и неба*. Византијски цар Јован Кантакузин (1347–1354) писао је како не би погрешно онај ко би Свету Гору назвао „небеским градом”, а светогорски монаси називају Свету Гору „*перивојем пресвете Богородице*”. Назив води порекло из древног предања о посвећењу Атоса и пореклу монаштва на полуострву. После вазнесења Христовог, Богоматера, вели предање, упути се лађом на Кипар у посету Лазару којег је њен син ускрснуо из мртвих. Страшна бура одбаци њену лађу до обала Атоса. Тамо, на месту на коме се данас налази манастир Ивирон, а где је некада било Аполоново светилиште, стиже Богородицу порука са небеса: „Ово место би-

ће твој удео и твој перивој и врт, и пристаниште спасења онима који хоће да се спасу”.¹⁰

Осим чињенице да је географски привлачно и необично постављена, Света Гора је пленила пажњу и изазивала машту људи и једном значајном забраном која је до данашњег дана везана за њен простор. На њу, односно у њу, не сме да крочи ниједно женско створење: ни животиња, ни човек. Из забране су, на први поглед из сасвим разумљивих разлога, изузете птице. Забрана изазива чуђење и недоумицу не толико због властите изричности и строгости, већ због раније изнете чињенице да је Богородица зачетник посвећења Свете Горе и настанка монашког живота на њој, штавише, у неким временима, па и у овом, двадесетом веку, старешина манастира Хиландара није носио титулу игумана, већ проигумана, јер, како је говорила хиландарска братија, игуман манастира Хиландара јесте сама Богородица. Са свим тим у вези, занимљива је, мада не довољно и не свестрано проучена чињеница, да у народној свести Божија мајка ужива посебно поштовање као најспремнија, најбрижнија помоћница у невољи. Речју: избавитељица! Обичан човек у муци призива добру Богоматеру, еписки јунак у невољи братими вилу-девицу и позива је да му помогне. Чини се да у архаичној, али током векова и християнизираној народној свести, добре виле-девице јесу Богородичине службенице и помоћнице. Богородица је у народном религијском доживљају најмоћнија вила-девица, вилинска краљица, вилинска царица. Вазда спремна да се одазове усрдној молби, несклона наглашеном испољавању сексуалних нагона, јер је сина без мужа зачала, Богородица као особено бесполно биће, у метафизичком смислу, има апсолутно право да буде заштитник и духовни становник Свете Горе. *Света Гора је заправо дар који је вила над вилама учинила смртницима којима је некада и сама припадала. Хришћанство, као превасходно „религија мушкараца”, обликовано*

¹⁰ В. Ђоровић, нав. дело, 145; Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар*, Републички завод за заштиту споменика културе Србије – Југословенска ревија, Београд, 1985, 21.

у полемичком дијалогу са митраизмом, такође „мушком”, штавише, војничком религијом – симболично је Свету Гору поставило као особени свети олтарски простор хришћанске источне цркве, па је у складу са таквом полазишном оријентацијом, држећи се идеје „беспосленима улаз забрањен”, ускратила припадницима женског пола право боравка на светој земљи.¹¹

У историји, у популарној историји, у анегдотски схваћеној и доживљеној народној прошлости, посебну пажњу и различна приповедања изазвала је чињеница да је царица Јелена са супругом, царем Душаном, посетила Свету Гору у децембру 1347. У српској историографији заузет је став како је цар Душан злоупотребио своју тренутну војну моћ и, супротно исконским правилима Свете Горе, на свети простор довео и супругу. Будући да тај проблем може да има везе са предметом истраживања ове мале студије, скренуо бих пажњу на неколике чињенице. Пре свега, нужно је показати како су се монаси Свете Горе уплашили Душанове силе и бахатости, како су у паничном страху пристајали на све хирове новонасталог силника. У том смислу, треба разумно и разложно објаснити и са увреженим ставом тзв. научне историографије ускладити оштар и непоколебљив захтев светогорских монаха да им српски (тренутно и њихов) владар зајемчи:

- 1) да се помен грчкога цара не само не забрањује, него чак и да се чини пре помена српскога владара;
- 2) да се очува аутономија Свете Горе;
- 3) да се очувају манастирски поседи;
- 4) да се уклоне са имања српски колонисти и да се више не постављају ни они ни српски чувари;
- 5) да та имања буду ослобођена од свих дажбина државних и краљевских;

¹¹ Л. Мирковић, *Православна литургија или наука о богослужењу православне источне цркве*, Први, опћи део, по литургици др Василија Митрофановића и др Теодора Тарнавског за српске православне богословије израдио, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци, 1918, 101–105.

6) да се у Јерисосу не поставља кефалија, него да Јерисос остане под влашћу архијереја и Свете Горе;

7) да све лађе из Свете Горе, Јерисоса и Комитисе могу, без икаквих намета, пловити по Струми и

8) да се на самој Светој Гори не врши државни преглед имања и да се она поштеди од свих такса и данака.¹²

Захтев да Душан изда Светој Гори хрисовуљу оваквог садржаја датован је у годину 1346, у времена када је амбициозни владар на врхунцу војне моћи и успеха. Не сумњам да су након Душанове смрти, а посебно после смрти царице Јелене, односно монахиње Јелисавете, светогорски монаси преиспитивали своје раније ставове и одлуке. Схватљиво је да су у новонасталој ситуацији могли да дођу до уверења како им је долазак Јелене на Свету Гору био силом наметнут. Међутим, децембра 1347. и почетком 1348. не чини се да је све било тако. Не треба, између осталог, сметнути с ума чињеницу да је царица Јелена тражила и добила сагласност да буде нови ктитор Карејске келије Савине.

Царица је била световни владар Свете Горе. Када је краљ Душан освојио Солун и околину, његова супруга Јелена постала је владарка тих простора и Свете Горе.¹³ Према томе, биће да у време епидемије куге није цар Душан дошао на Свету Гору са супругом, већ је царица Јелена дошла на своје поседе у пратњи супруга. Њеним доласком на Свету Гору није ступила „женска нога”, већ световно обличје Богородице, владарка и заштитница Свете Горе. Уврежено мишљење да је царица Јелена ступањем на тле Свете Горе оскрнавила свету земљу треба довести у сагласје са једним недатованим записом светогорског монаха који Душанову супругу и Урошеву мајку назива „светом Јелисаветом”, а обраћа јој се речима: „Деспино моја света, најпобожнија авгу-

¹² А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Треће одељење, књига VII, Српска краљевска академија, Београд, 1936, 29–35; В. Ћоровић, нав. дело, 125.

¹³ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Посебна издања Византолошког института, књига 9, Научно дело, Београд, 1965, 3–8.

сто, света Јелисавето”.¹⁴ Мислим да тако што неће бити нимало једноставно, а вероватно, ни успешно! Царица Јелена владала је засигурно серском области све до поткрај 1365. године, до августа. Већ септембра исте године титулу деспота, владара серске области носи Јован Угљеша.¹⁵ Побожност царице Јелене која је, између осталих врлина, свакојачо допринела да Светом Јелисаветом крунисана је чином замонашења 1355/1356. У мају 1356. помиње се под монашким именом – Јелисавета.

(1999)

¹⁴ Исто, 4–5 и напомена 11.

¹⁵ Исто, 5–6.

СВЕТИ САВА –
БОЖИЛИ УГОДНИК, ДРЖАВНИК,
МИТСКИ РОДОНАЧАЛНИК
(Осмишљена самоградња култа)

Међу историјским личностима око којих је током столећа на балканским просторима што сачињен, што окупљен обиман круг различних прича, предања, песама – свети Сава заузима не само угледно већ и, по много чему, изузетно место.

Хронолошки посматрано, од христијанизиране легенде и христијанизираног мита о светом Сави у српским областима Балкана старија је само хришћанска легендарна повест о зетскоме краљу, о господару Драча, Владимиру, и његовој супрузи, тобожњој кћери бугарскога цара Самуила – Косари.¹

Од легенде о светом Сави на Балкану су популарније и омиљеније међу балканским народима, па и међу Србима – легенде о Косовскоме боју² и, надамсе, о Марку Краљевићу.

¹ В: *Летопис попа Дукљанина*, уредио Ф. Шишић, Посебна издања Српске краљевске академије, LVII, Београд–Загреб, 1928, 331–342; Н. Банашевић, *Летопис попа Дукљанина*, Српска књижевна задруга, Београд, 1971; Ћ. Сп. Радојичић, *Епска песма југословенска из XI века. Геста – дела дукљанског кнеза Владимира*, у: Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Матица српска, Нови Сад, 1967, 27–32; Н. Љубинковић, *Легенда о Владимиру и Косари*, в. у овом издању.

² Ћ. Трифунковић, *Најстарији српски записи о косовском боју*, Библиотека „Сведочења”, Горњи Милановац, 1985, 5–25; Д. Костић, *Најстарија белешка о боју на Косову писана од очевидаца за време саме битке*, Време, Београд, 16. јануар 1929, 4; S. Bašagić, *Najstarija turska vijest o kosovskom boju*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXXVI, Sarajevo, 1924, 95–100; М. Динић, *Два савременика о боју на Косову*, Глас СКА, CLXXXII, Београд, 1940, 133–148; Ћ. Сп. Радојичић, *Савремене вести о косовској бици код руског путописца ђакона Игњатија*, Старинар, XII, Београд, 1937, 48; М. Braun, *Kosovo: Die Schlacht auf dem Amsfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung*, Le-

Међутим, ако се пажња окрене процесу настајања – уочљиво је да су епске легенде о Косовском боју, Марку Краљевићу³ или, пак, о Владимиру и Косари, настајале слојевито. Стваране су дуго, споро, у лабавом континуитету, током различитих времена. Настајале су, обнављане, допуњаване под утицајем политичких и друштвених прилика, превирања, као резултат историјске потребе, важећег укуса и помодне, тренутне, временом условљене естетичке представе о „хит–облику” и „хит–садржају” епске легенде.

Легенда о светом Сави разликује се од свих и одликује мимо других. Одликује се и самим садржајем, типом легендарног јунака, а посебно – начином настајања. Епске легенде о Косовском боју и Краљевићу Марку богатије су грађом, слојевитије су, али у себи самима оне јесу и противречније епске легенде. Легенда о Владимиру и Косари је хришћанска легендарна, помодна обрада мотива о необичној, свакојако ганутљивој љубави

ipzig, 1937, 9–14, 51–52; Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић 1372–1398*, Годишњица Николе Чупића, књига X, Београд, 1888, 215–301; С. Ђирковић, *Коментари и извори Мавра Орбина*, у: Мавро Орбин, Краљевство Словена, Београд, 1968; R. Mihaљić, *Lazar Hrebeljanović. Istorija, kult i predanje*, Beograd, 1984, 1989 (2); Н. Љубинковић, *Косовска битка у своје време и у виђењу потомака*, в. у овом издању.

³ Љ. Зуковић, *Народни еп о Марку Краљевићу*, Библиотека „Портрет књижевног дела”, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985. Ту је углавном наведена важнија литература. Од значајних, а код Зуковића непомених књига и студија (неке књиге и студије штампане су након 1985), треба указати још на: М. Халанский, *Южно–славянские сказания о Краљевиче Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса*, I–III, *Варшава*, 1893, 1894, 1895; В. Поровић, *Краљевић Марко у српским народним приповеткама*, Српски књижевни гласник, Београд, 1909/1; С. Ј. Стојковић, *Краљевић Марко. Литерарно истраживање узрока његове славе и популарности у српском народу*, Годишњица Николе Чупића, књига XXVII, Београд, 1908, 60–122; С. Новаковић, *Срби и Турци у XIV и XV веку*, Београд, 1893, 189; П. Ђорђевић, *Кратак преглед српских народних песама*, Братство, III, Београд, 1989, 212; Н. Банашевић, *Циклус Марка Краљевића и одједи француско–талијанске витешке књижевности*, Књиге Скопског научног друштва, III, *Скопље*, 1935; Р. Иванова, *Епос, обред, мит*, Българска академија на науките, Софија, 1992; Ненад Љубинковић, *Краљевић Марко – историја, мит, легенда*, в. у овом издању.

између заробљеног, утамниченог непријатеља и кћери владара – тамничара. Током свога историјског трајања, она је прешла пут од епизиране хагиографије, можда од хагиографизиране епске песме, до „чисте” хагиографије, да би почетком деветнаестог века била обрађивана у драмском облику, а у духу раноромантичарске и романтичарске рецепције драме шекспировске тематике. Епске легенде о Косовскоме боју и Краљевићу Марку много су сложеније. Косовска легенда, на пример, живи и траје у два различна, каткад и сучељена и сукобљена тока. С једне стране, постоји епска легенда хагиографских одлика о кнезу Лазару и његовом свесном опредељивању за царство небеско, с друге, епска легенда о облаганом часном витезу, који верност незахвалном господару исказује жртвујући властити живот, како би уклонио највећег господаревог противника. У првој верзији Косовске легенде Милошев чин нема правог значаја, у другој верзији, пак, Лазар је несимпатични, неодлучни, незахвални и лаковерни слабић. Свакојачо није завредео да га служи врли витез, какав је Милош. Епска легенда о Краљевићу Марку такође је нејединствена и противречна. Марко се појављује у песмама и као бог – народни заштитник, и као епски витез, врхунски јунак, поуздани заштитник слабих и немоћних. Немали је број песама које у Марку виде издајицу властитог народа и тлачитељевог слугу – послушника.

Све ове три епске легенде настале су независно од воље и жеље личности које се у њима спомињу. Други су имали интереса: политичког, националног, верског или којег иног да тако што настане и, потом, да се тако што популарише, шири, да се развија одређеним путевима и токовима.

Суштинска особеност повести о светом Сави јесте у чињеници да је он сам, свесно и смишљено, властити земаљски живот водио, кројио и прекрајао намерен да од себе у народним очима начини изузетну, култну личност. Народ је отвореног срца прихватио Савин самоизграђени култ. У особеној рецепцији тога култа, народ је Сави доделио улогу националног културног

хероја, мудрог праучитеља и заштитника. Легенда о светом Сави није никада била противречна, а њен носилац је ваза био оличење свега позитивног.

Будући одличан познавалац психологије масе, Сава Немањић је за живота учинио све што је било у његовој моћи да у народној свести појам српске државе и српске државности представи као нераскидиву спрегу државе и цркве, јединство световне и духовне власти, земаљског и небеског царства. Свестан да су темељи битни основ сваке солидне грађевине, Сава је настојао да у народну свест утисне као аксиомско спознање, како српска самостална средњовековна држава и српска самостална црква производе из световнога деловања оца му Немање и духовног настојања и бриге њега самог. Немања и Сава, отац и најмлађи син, слично библијском Јакову и сину његовом, прекрасном Јосифу, јесу исходиште државности, самосталности српскога народа.⁴ Здружени, они јесу камен темељац српске државе и српског националног бића. Схвативши пропаст Византије године 1204.

⁴ Свети Сава, *Живот светога Симеона Немање*, превео Лазар Мирковић, у књизи: *Списи светога Саве и Стевана Првовенчаног*, Државна штампарија, Београд, 1939, 113, 115–116, 129; *Стеван Првовенчани, Живот и дела (подвизи) светога и блаженога и преподобнога оца нашего Симеона, који је пре био наставник и учитељ, господин и самодржац отачаства свога, све српске и поморске земље*, у: *Списи светога Саве и Стевана Првовенчаног*, 170–172, 175–176; Доментијан, *Животи Св. Саве и Св. Симеона*, превео Л. Мирковић, предговор В. Ћоровић, Коло XLI Српске књижевне задруге, књига 282, Београд, 1938, 54; Р. Љубинковић, *Sur le simbolisme de l'histoire de Joseph du nartex de Sopoćani*, у: Студије из средњовековне уметности и културне историје, Археолошки институт САНУ, Београд, 1982, 40–61; В. Р. Петковић, *Свети Сава у старој уметности српској*, Браство, XXVIII, Београд, 1934, 68–75; М. Ћоровић–Љубинковић, *Уз проблем иконографије српских светитеља Саве и Симеона*, Старинар, Нова Серија, књ. VII–VIII, Београд, 1958, 77–90; Д. Милошевић, *Иконографија светог Саве у средњем веку*, у: Сава Немањић – свети Сава – историја и предање, Српска академија наука и уметности, Београд, 1979, 179–318; Г. Суботић, *Иконографија светога Саве у време турске власти*, у: *Сава Немањић – свети Сава – историја и предање*, 343–356; Ђ. Мано Зиси, *Фреске и слике светога Саве*, Гласник југословенског филозофског друштва, књига XV, св. 11–12, Београд, 1935; М. Кашанин, *Свети Сава у сликарству*, Српски књижевни гласник, Нова Серија, књ. XLIV, св. 3, фебруар, Београд 1935.

као судбоносни догађај у православном свету, Сава је настојао низом осмишљених акција да уздигне православне балканске земље, посебно Србију. Србији је био наменио улогу духовног и свакојег другог наследника Византије. Уосталом, зет последњег византијског цара, Савин средњи брат Стеван, наставља да влада Србијом. Византијска владајућа породица продужава трајање бочном, рођачком, српском линијом. Подређујући све новонасталој ситуацији, прилагођавајући се у потпуности новим околностима, Сава је препустио форсираном заборава све што се збивало са српским земљама до средине дванаестог века. Смишљена политичка и историјска пропаганда коју је ненаметљиво али доследно спроводио, учиниле су да из народне свести и народног памћења нестану некадашњи жупани и њима подобне народне вође. Настојећи да не збуњује народну свест и народно памћење, Сава, а под његовим утицајем и брат му Стеван Првовенчани, пишући о Немањи не казују ништа о Немањиним родитељима, о породици, о пореклу. Ни у најопштијим цртама. Нема података о прецима ни по мушкој, нити по женској линији, а породице (и мајчина и очева) јесу, по свему судећи, биле угледне и бар једна од њих двеју (а чини се обе, али на различним просторима) давала је из генерације у генерацију народне вође, које је (веома значајно!) Византија као такве намах признавала. Стеван Првовенчани ће, пишући о оцу, нагласити како је овај обновио дедовину (свакако по мајчиној линији), али име властитог прадеде не наводи. Очигледно је Немања по очевој линији био католик, а по мајчиној вероватно православне вере, али Сава и Стеван Првовенчани вешто избегавају да пруже икаква поближа обавештења. Могућно је да разлог Немањиног остављања престола средњем сину Стевану није био само у чињеници што је Стеван у тренутку Немањине абдикације ожењен царском синовicom, а убрзо потом, услед промене на византијском престолу, царевом кћери. Дедовина коју је Немања „обновио”, земља којом је владао прво он, а потом Стеван, била је православна, у интересној сфери и под ингеренцијом Византије, а не Рима. Та чињеница је у полазишту могла да одређује

и личност, односно верску припадност будућег владара. То је био и Немањин случај. Завладавши одређеним српским областима он се нашао и у обавези да се покрсти. Света тајна крштења, односно прелазак из католичке у православну веру, обављена је, како се и ваља у таквим значајним случајевима, у апостолској цркви Светога Петра код Новог Пазара.

Сава Немањић се изузетно добро сналазио у историјском тренутку. У хипу је схватао далекосежне последице одређених догађања (пад византијског царства, на пример) и у тренутку се прилагођавао новонасталој ситуацији. Увек је упорно настојавао да из свега што се дешавало, било његовом вољом, било мимо ње, извуче максималну корист за будућност младе српске државе. Базична идеја Косовске легенде јесте да се свесним саможртвовањем, опредељивањем за царство небеско, тренутно искупе греси предака и да се оснаже темељи будуће земаљске државне заједнице. Основна идеја Саве Немањића, пак, била је да свеукупно властито постојање и рад, постојање и деловање својих родитеља, сувременика, угради у темеље српске државе и српске државности, да припреми све што је потребно да томе циљу стреми и делање потомака. Царство небеско је достигнуто побожношћу, скромношћу, свакојом врлином. Међутим, небеско царство може да има своју једнакост и на земљи. До ње се достиже богоугодним животом, али и наглашеним јединством цркве и државе. Нимало случајно, сам Сава, брат му краљ, Стеван Првовенчани, учени Доментијан и ведри Теодосије, пишући о животима светога Симеуна, односно светога Саве, вешто стварају, а потом једнако подвлаче необичну сличност између живота Јакова и Јосифа, родоначалника Израиља, и Немање и Саве, родоначалника „Новог Израиља”, родоначалника Србије. Дуго, брижљиво инсистирање на овој паралели омогућиће самосвесном краљу Милутину да у својој последњој задужбини, у Грачаници – начини ликовну представу лозе Немањића по угледу на иконографију лозе Јесејеве.

Зачудно је да Сава Немањић већ крајем дванаестог, а свакако почетком тринаестог века, има у свести појам националне припадности и нације у облику у коме ће се они појавити тек знатно касније. Несумњиво, Сава Немањић јесте први Србин у српској историји који је те припадности суштински свестан, који током живота, током радног века – делује превасходно са тих позиција и у то име. Та чињеница Саву Немањића издваја потпуно из времена феудалне припадности, феудалне зависности и феудалне оданости, из времена у коме је живео.

Делајући, Сава Немањић, по правилу, не мисли „на данас”, ретко помишља само на „сутра”. Његови планови су од оне врсте која пуну потврду и вредност добија тек након знатног времена.

Занимљиво је, на пример, колико је Сава Немањић био обузет „узајамношћу православних Словена”, а посебно императивом узајамности православних житеља Балкана. Из васколике делатности Саве Немањића јасно се види да је његов политичко–конфесионални идеал био православни Балкан. Није реч о томе да је Сава Немањић добро познавао устројство грчке, руске, као и бугарске православне цркве, да је пријатељевао са византијским, руским, бугарским и грузијским калуђерима, нити о томе да је *Похвалу св. Симеону* начинио следећи чувени панегирик кијевског митрополита Илариона посвећен великом руском кнезу Владимиру, гласовитом светом Владимиру. Вреди изнова упозорити на иначе добро знано место из *Житија св. Симеона* које је писао Сава, на место у коме узбуђени, и смрћу оца дубоко потресени син, Сава, описује како су „многи народи” дошли да се поклоне покојнику и да га са великом почашћу опоју. „Појали су”, вели Сава, „прво Грци, потом Иверци (Грузијци, прим. Н. Љ.), затим Руси, по Русима Бугари, потом опет ми (Срби, прим. Н. Љ.), његово стадо сакупљено”.⁵ И смрт оца прилика је да се истакне постојање, али и нужност православне узајамности.

⁵ Свети Сава, *Живот светога Симеона Немање*, 131.

Није довољно пажње обрађено ни миротворним настојањима Сава Немањића. Није он мирио само завађене српске владаре (Стевана и Вукана), он је био миротворац Балкана, па и миротворац читавог правога православног Истока. Савин мудри биограф, Доментијан, пише како је Сава путујући 1233. године дошао и у Јерусалим. Јерусалимски патријарх Анастасије примио га је са радошћу поставивши му намах и карактеристично питање: „Како мир, јесу ли мирна царства?“ „Сава причаше“, сведочи Доментијан, „о свим властитим поступцима у корист мира, а одушевљени јерусалимски патријарх, саслушавши га пажљиво, назва га пред народом новим апостолом“.

Сава Немањић је био чест посредник и у склапању значајних политичких бракова, бракова који су уистину, у тренутку мењали политичку климу Балкана. Захваљујући његовим настојањима и упорности склопљен је брак између краља Радослава и кћери епирскога цара Теодора Анђела – Ане. Овим чином није Србија само обезбедила мир са Епиром, већ и са Бугарима, јер је Ана била једновремено и свастика бугарскога цара Асена. Њена сестра, друга Теодорова кћер била је удата за бугарског цара. Радослав и Асен постали су пашенози. Из добро познатих разлога, Радослав је био принуђен да уступи престо брату Владиславу. Изнова је Сава реаговао веома брзо и успешно. Његовом заслугом Владислав се оженио кћерком бугарскога цара Асена, а Сава „обоје благословенијем утврди“. Сава је настојао да родбинским везама зближи и свеколики православни Балкан. За време свога последњег путовања на грчки исток, Сава Немањић је припремио и брак између грчкога цара Јована Дуке Ватаца (1222–1226) и Асенове кћери. То је заправо била једна у низу неопходних предрадњи у настојањима (окончаним успешно тек пред Савину смрт) да се добије сагласност за оснивање бугарске патријаршије.

Организујући и учвршћујући државну и династичку власт, Сава Немањић је мислио и на све друге чиниоце који омогућују, поспешују или једноставно одликују сваку државу која има озбиљне намере да опстане. Немања и Сава су на основу оби-

чајног народног права, на основу правила светих отаца, одлука васељенских сабора, као и на основу византијског номоканона сачинили низ правила којима су се утврђивале норме понашања у световном, као и црквеном животу. Тај закон, назван „законом Немање и Саве” први пут се помиње, колико је данас познато, у повељи краља Милутина цркви Светога Ђорђа Горга код Скопља последњих година тринаестог или првих година четрнаестог века.⁶ Начинио је Сава и посебне прописе за монахе Хиландара и Студенице (Хиландарски типик, Студенички типик).

Неспоран је Савин огромни допринос у организовању свеукупног културног, просветног али и политичко–административног живота у Србији. Оснивач је и дароватељ многих цркава и манастира. Значајно је да их он није ни оснивао, нити даривао само као религиозне објекте. Цркве (и манастири) за њега нису само места религиозног окупљања и верског подучавања, већ средишта духовности, васколике људскости. У његовом виђењу улоге цркве у оквирима државне организације црква постаје центар просветитељства, грандиозни храм науке и уметности. Известан број манастира израста у медицинске центре, у којима се може потражити и добити основна медицинска помоћ, па чак и скромна болничка нега, у складу са ондашњим медицинским знањима. Међутим, десет епископија које чине прву српску архиепископију јесу једновремено и репетитори и контролни центри световне власти српске средњовековне државе. У томе смислу и свака новоподигнута црква или манастир, сваки обновљени верски објекат имају сразмерну, једнаку улогу.

Сава Немањић је био дубоко свестан да Срби, по природи својој, јесу ближи тзв. паганству, неголи хришћанству. Међутим, као врстан познавалац психологије масе, одлично је спознавао шта у народу „може проћи”, шта је веома важно спровести међу народом, како би световном владару у деликатним приликама

⁶ М. Благојевић, *Закон светога Симеона и светога Саве*, у: *Сава Немањић – свети Сава – историја и предање*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1979, 129–166.

било олакшано. Сави Немањићу, након добијања прве српске архиепископије, пада на памет генијална идеја: обавезује свештенике да доследно, од села до села, од куће до куће прођу ондашњом српском земљом и да хришћанском, црквеном тајном брака повежу све постојеће супружнике.⁷ Византија се тога чина, као опште обавезе (не само за властеоски сталеж) „сетила” тек у четрнаестом веку. Међутим, то јесте био најбезболнији, најнеупадљивији и најефикаснији начин да се обави додатна християнизација до тада само благо християнизованих пагана. Сава Немањић је изванредно добро схватио да држава, да световна власт, суштински почива на породици и да од ње зависи. Породицу је задобио, пак, инсистирањем на црквеном браку, односно на тајни брака, а потом и на тајни крштења. У даљи обредни живот породице, чини се, свесно се није мешао. Дозволио је да у његово време и још дуго, дуго потом, вероватно све до великих сеоба, породице негују и своје архаичне паганске обреде. Против њих је српска православна црква тек повремено и благо дизала глас у духу правила светих отаца и одлука и правила васељенских сабора. Но то, свакојачко, није чинила у мери која је била наложена и потребита. Само тако се могу објаснити потоње притужбе народне на понашање појединих православних епископа почетком осамнаестог века који у новонасељеним просторима не дозвољавају коледарске опходе, нити све оно што опходе прати. Народ је говорно за њих да су „и од Турака гори”.

⁷ „После овога опет изабра од својих ученика богоразумне мужеве и постави их као протопопе; и ове опет посла у све крајеве отачаства свога да попуњују недостатке; јер људи који се беху женили по другом закону, и не беху венчани, беху сметени као овце без пастира. А посланима заповеди овако венчавати род људски: сабирати у цркву све, старце и средовечне и младе мужеве и жене, и сву децу која је рођена од њих без законског благослова, сакупивши их под окриље родитеља својих. И тако венчаваху појединце свакога од њих, да буду сви благословени у име Господње. И веселаше се небесно и радоваше се земаљско, род човечји благословен који греде у име Господње, а Свети Дух испуњаваше све благодаћу, а Бог их венчаваше милошћу и милосрђима, и молитвама преосвећенога угодника свога.” (Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, 1938, 135).

Историјски тренутак у коме је живео, крсташки ратови, пад и потом распад византијског царства, темељна преправка политичке карте Балкана, промена интересних области – условили су Савино огромно ангажовање на плану унутрашње и спољне политике младе немањихке државе. Чињеница да оца, Немању, није на власти наследио најстарији син Вукан, већ средњи син Стефан, знатно је компликовала унутрашње прилике у тадашњој Србији. Разлога томе чину, дакако је било. Немањина одлука о абдикацији у корист средњег сина била је, с једне стране, узрокована политичким притиском који је на Немању вршила Византија, односно византијски цар Исак Анђел. У тренутку ступања на трон Стеван је био ожењен синовicom византијскога цара, а неколике године потом, након што је у Византији извршен државни удар и на престолу је брат сменио брата – Стеван је постао зет цара Алексија Анђела. С друге стране, чини се да је тзв. дедовина коју је Немања обновио, како изричито тврди његов син краљ Стеван Првовенчани, била православна област и у оквирима византијске интересне сфере. Уосталом, да би могао њом да управља, и Немања се морао крстити поново, према прописима којима тајну крштења регулише православна црква. Било како било, Вукан, Немањин најстарији син, није могао бити задовољан таквом очевом одлуком. Искористио је Немањину смрт и пропаст византијског царства, како би поново истакао властите претензије на владарски престо. Његова рачуница била је потпуно јасна. Стеван више није царски зет, не може да очекује помоћ од до јуче моћне Византије. Нема ни Немање у животу да можда ауторитетом спречи најгоре – дуги грађански и братоубилачки рат на српским просторима. И када се разложно увиђало да Немањину Србију ишчекују смутна и зла времена – на политичку сцену ступио је најмлађи брат. У Србију, међу завађену браћу, похитао је носећи и тело мртвога оца. Неспорно патетичан чин. Међутим, у историји често се зла и смутна времена могу избећи искључиво применом низа патетичних поступака. Над мртвим оцем помирила су се браћа, над мртвим Немањом измирила се већ до лаката закрвљена Србија.

Сава је очигледно много размишљао и о прошлости и о историјском тренутку коме је сам сведочио. Анализирао је у танчине политичке прилике и догађаје. Искуства минулих времена користио је за сналажење у временима у којима је живео. Као врхунски играч шаха, Сава Немањић је, по правилу, у најосетљивијим политичким ситуацијама и позицијама повлачио најбоље политичке потезе. Увек је благовремено знао след следећих потеза. За разлику од оца Немање, који је, чини се, понајвише веровао снази оружја, Сава Немањић је веровао у осмишљену реч, у разговоре и договоре, у снагу логичних, образложених ставова. Стефан Немања ратовао је много. Учествовао је и у грађанском рату у Србији, у сукобу око поделе власти. Једноутробна браћа (од исте мајке), Немања и Мирослав, борили су се против браће по оцу, против Страцимира и Тихомира. Косовско поље и овом приликом било је значајно и судбоносно за даљу српску историју. Немања и Мирослав победили су браћу у битки код Пантина, на Косову, и потиснули их из области које су нам потом знане као простори Немањине државе. Сава је сматрао да ратовања нису прави начин, да се посетама, преговорима и поклонима може постићи далеко више. Свакојако, његова је заслуга што су преговори, разговори, договори постали свакодневица политичког живота сувремене средњовековне Србије. Пре светог Саве, а нажалост, често и после њега, неспоразуми и неслагања било у оквирима унутрашње, било у просторима спољашње политике – решавани су искључиво снагом, убедљивошћу и „праведношћу” оружја.

Расуло Византијског царства пред најездом крсташа нудило је различите политичке могућности свим државама и народима који су се налазили на тим просторима или у блиском суседству. Сава је могао да искористи пад Византије и да једноставно узурпаторски прогласи самосталност српске цркве. Могао је да се приклони Латинима, који су управо растурили византијско и засновали своје царство. У том случају могао је са извесношћу да очекује и одговарајућу помоћ папе, односно римске цркве. Проце-

њујући свеукупну политичку ситуацију, узимајући у обзир и оно што ће се неминовно догађати, као и оно што се може и не мора збити – Сава Немањић се одлучио за дугу спољну дипломатску активност. Одлучио је да српска држава, Немањом зачета, остане православна. Одлучио је да се избори за самосталност српске цркве, јер тиме аутоматски добија и суштинску самосталност српска средњовековна држава. Не треба губити из вида да у временима која претходе Немањи, српска држава није у довољној мери самостална управо због тога што нема самосталну, независну цркву. У свакодневној политичкој пракси та чињеница се огледала, на пример, приликом српских настојања да склапањем политичких бракова допринесу стабилности и угледу властите државне заједнице. У прошлости је српска црква била подређена охридској архиепископији. Тако се догодило да је Стефан Немања затражио од охридског архиепископа Јована Каматера дозволу да се један његов син ожени ћерком Михаила Комнена – Теодором. Молба је одбијена. Јованов наследник на положају архиепископа охридске архиепископије Димитрије Хоматијан одбио је касније молбу краља Стефана Првовенчаног да се ожени Маријом, ћерком епирског деспота Михаила. Као препреке предложених брачних веза, поменути охридски архиепископи истицали су рођачку блискост предложених супружника (рођаци у седмом колону). Међутим, архиепископ Јован Каматер одобрио је брак између Ирине, кћери византијског цара Андроника I Комнена и њеног другобратучеда – Алексија Комнена.

Сава Немањић није запао у искушење да искористи политички нестанак Византијског царства како би на некоји лакши, бржи начин добио потребну сагласност за оснивање самосталне српске православне цркве. Самосталност српске цркве задобио је на најканонскији начин: добивши сагласност никејског цара (правног наследника Византије) и поглавара одговарајућих хришћанских цркава. Није спорно да је свима питањима ласкало што се од њих тражи дозвола за нешто што немају ни снаге, ни начина да забране. Због тога јесу и брзо и одушевљено дали сагласност.

С друге стране, таквим поступком Сава је за сва времена регулисао питање аутохтоности српске цркве.

Сава је много времена провео и у настојању да обликује и да правно устроји световну власт у Србији. Титула гех коју су носили и Немања и Стефан означавала је обласног, регионалног управитеља, владара који влада одређеном облашћу захваљујући нечијем допуштењу, односно нечијој сагласности. У случају Немање и Стефана сагласност је потицала од Византије. После пада Византије, отеравши ћерку свргнутог византијскога цара, оженивши се ћерком венецијанског дужда Дандола (Аном), Стефан је помислио да му може користити, ако се чвршће веже уз римску цркву и уз папу. Резултат је био брзо уочљив. Папски изасланик крунисао је 1217. године у манастиру Жичи Стефана краљевском круном коју му је папа даривао. Сава Немањић у томе тренутку није у Србији. Путује у потрази за појединачним сагласностима неопходним за заснивање српске самосталне цркве. Сагласност је, како је већ подвучено, добио и са њом се вратио у земљу. Поступак братовљев свакако му није био по вољи. Поготову не, након његове личне успешне мисије. У сваком случају, Сава је натерао брата да се крунише изнова, овога пута круном коју му додељује српска самостална црква. Крунисање се изнова обавља у Жичи. Сава очигледно жели да се све догоди на истом месту. Дакако, за ову прилику, будући да се католички и православни обреди разликују, било је неопходно да се изврши интервенција у олтарском простору цркве. Католички обред подразумева да је часна трпеза грађевински повезана уз источни зид. У православном обреду, пак, часна трпеза се приликом чинодејствовања обилази, опходи. Ову интервенцију помињу и биографи, али су историчари уметности пропустили да је уоче.⁸

⁸ Теодосије монах, *Живот светог Саве*, у: М. Башић, *Старе српске биографије*, друго издање, Геца Кон, Београд, 1930, 206: „И потом се Свети подиже и отиде на одређени му од Бога престо првосветитељства, к цркви Христа Спаса и Бога нашега у Жичи. Црква велика, али још не беше исписана, и њу, дакле, освети, и украси светом трпезом и светим моштима светих... А кад

Водећи далекосежну спољну политику, Сава Немањић је учинио све што је било у његовој моћи да бугарској цркви испослује највећи могући степен самосталности – статус патријаршије. У томе је успео, али му је то једновремено био и последњи дипломатски чин. Доневши срећну вест бугарскоме цару Асену, разболео се и умро на двору царском. Чини се да је Сава много пре политичара XIX и XX века имао визију здруженог, снажног православног Балкана.

Није само деловање Саве Немањића оно што привлачи пажњу. Тај умни, упорни, вредни човек учинио је у своме недугом животу толико да би то било довољно да потпуно и богато испуни животе бар десеторице изузетних људи. Међутим, и сам његов животни пут плени позорност: властитом необичношћу, али и свесним, смишљеним, хотимичним настојањима Савиним да га учини препознатљиво необичним и препознатљиво узбудљивим. Рођење најмлађег сина старих супружника, Ане и Немање, подсећа по много чему на знане нам народне бајке, односно на знамениту библијску причу о Јакову и његовом сину, прекрасном Јосифу. Растка родитељи добијају у позним годинама, као знак божијег смиловања на њихове непрекидне молбе и заветовања. Подсетимо: Ана и Немања ишту од Бога последњи знак његове љубави, потврду да је услишио њихова дуготрајна, усрдна молепствија за још једног сина. Са своје стране, они се заветују Господу да у случају рођења сина, они више неће до смрти своје делити брачну постељу. Господ им се смилује. Рађа се Растко. Дете измољено од Бога дуготрајним, усрдним молитвама – мо-

ускоро би свршена велика црква у Жичи са свим достојним лепотама, заповеди свети архиепископ брату самодршцу Стефану да тамо дође са великашима и свима благородницима.” (206–207) На сам дан црквене славе, Сава служи свечану литургију са епископима, игуманима, многим свештенством. У часу када треба освећивати „узе за венац одређеног брата великог жупана Стефана к себи у свети жртвеник, у светињу над светињама, и благослови га молитвама и мољењем к Богу, препаса га и украси багреницом и бисером и венча часну главу његову венцем царства и помазавши га миром, назва га у Богу самодржевним Краљем Српским...” (209)

ра бити необично. Најмлађи син Стефана Немање се и истакао мимо браће. Познији Савини биографи подвлаче, уз навођење мноштва илустративних детаља, како је Растко Немањић у свему био другачији од својих вршњака и како се над њима у сваком погледу уздизао. Голобради младић добија на управу и Хум. Мезимац родитеља, вољен од старијих, обожаван од млађих, Растко Немањић тријумфално ступа у световни живот. И управо тада, у тренутку када је несумњиво стао на праг једне изузетне световне каријере, млади Растко доноси судбоносну одлуку да презре сјај, раскош, угодност, да одбаци сва материјална овоземаљска блага. Усхићен причама руских калуђера Светогораца, одлази са њима на Свету Гору. Намах се постриже и прими скромне монашке хаљине. Замонашивши се, за себе одабира име Сава, према духовном узору – светоме Сави Освећеном (слави се 5, односно 18. децембра). Даљи монашки живот Сава Немањић прилагођава и усклађује у највећој могућој мери са животним путем знаменитог светитеља са Истока (439–432. год.). Сава Освећени јесте један од најактивнијих посленика у читавом хришћанском свету, особа која се једнако бавила организацијом цркве, као и организовањем државе, једнако успешна у оба посла. Упоредо посматрани, животи светога Саве Освећеног и Саве Немањића показују некоје случајне и мноштво намерних сличности. Обојица напуштају у раној младости родитељски дом. Сава Освећени то чини још као дечак. Замонашио се у осмој години. Десет година проводи на једном месту. Потом прелази у Палестину, где се посебно дуго задржава у братству св. Јевтимија Великог, који Сави Освећеном прориче сјајну будућност. После Јевтимијеве смрти Сава Освећени одлази у пустињу и тамо, као испосник, проводи пет година. Постаје савршен монах. Шири се глас о његовој изузетности; око њега се сакупљају други монаси. Сава Освећени зида манастире и организује манастирски живот. Прихвата и замонаши властиту мајку, која је, након смрти оца му, остала сама.

Сава Немањић одлази са седамнаест година на Свету Гору. Тамо проводи готово петнаест година (1190–1204). Зида мана-

стире, организује манастирски живот. Следећи духовни узор, зида себи испосницу у Кареји. Сава Освећени замонашује мајку, а Сава Немањић замонашује оца, који и умире на Светој Гори. Као Сава Освећени, и свети Сава ће саветовати једнако успешно и световне владаре и црквене достојанственике.

Тешко је данас поуздано рећи да ли је Растко Немањић приликом одласка на Свету Гору имао свеукупну визију будућег рада пред очима. Мислим да за тако што у почетку није било ни довољно објективне, реалне основе. Растко Немањић је поступио као дубоко побожан човек склон размишљању и самоиспитивању. Сава Освећени јесте био његов духовни узор, духовни избор. Међутим, одређена догађања на Балкану и у Југоисточној Европи – пад Византије 1204. године, пре свих – учинила су да се политичка карта Балкана у хипу променила. Ако је Сава Немањић све што је до тада чинио – чинио из дубоке побожности, ако је подражавао живот светог Саве Освећеног, јер му је била част и највиша духовна жеља да се што је могуће више поистовети са тим изузетним духовником – све што потом следи проиходи и из додатног порива. Сава Немањић јесте онај политички мислилац на Балкану који је једини у потпуној мери схватио шта све подразумева пад Византије, шта, пак, најављује оснивање Латинског царства и како Србија свему томе може најбоље да се прилагоди. Византији се помоћи није могло, али се зато могло помоћи умним, вештим, талентованим Византинцима. Сава Немањић је отворио врата српске државе свим оним вредним, слободоумним становницима Византије, који су се повлачили испред најезде крсташа – Латина. Латини – крсташи своје војно умеће нису показали у борби за Христов гроб, већ у рушењу православне Византије. Несумњиво је Србија, током неколиких година након пада Византије, добила невероватно духовно појачање. Филозофи, књижевници, уметници – стекли су се у Србији. Као близак царски рођак Стефан Првовенчани је могао да рачуна да ће му тастов брат или таст послати кога сјајног уметника из царске уметничке радионице. Међутим, на

најбоље није смео да рачуна. Могао је само да се нада како ће у Србију довести на краће време некојега од познатијих филозофа, књижевника, али најбољима се није смео надати. Година 1204. и трагедија Византије учинили су да невероватно за јуче – постане преко ноћи извесно за данас. Трагови боравка најбољих, сведочанства о раду најталентованијих убоглица остали су, срећом, до наших дана. Сигурно су смутни и зли балкански простори много шта прогутали у некојем од метежних времена. Световно средњовековно српско сликарство није сачувано, књижевност осим религиозне и династичке практично није сачувана, драма је изгубљена; музика уништена. О музичком животу сведоче представе музичара на фрескама по манастирима и црквама средњовековне Србије, о готово незнаном нам позоришном животу сведоче некоје правне одредбе сачуване у оквирима средњовековних српских правних списа. Сведоче и пословне књиге дубровачких трговаца и „банкара” који су уз одређени интерес позајмљивали новац, али само људима који су имали стално место боравка. У таквом једном полису, уз неколико имена житеља богатог и великог средњовековног града, Новога Брда, стоји у напомени забележено и занимање човека који је новац позајмио – глумац. Та чињеница суштински значи да у Новом Брду у првим годинама петнаестог века постоји стално позориште. Уосталом, међу некојим рукописима за које се зна да су пореклом са Новога Брда налазе се у грчком оригиналу и драме Есхила и Софокла. Шта је све Србија добила у духовном и уметничком погледу може се наслутити из случаја манастира Милешева, на примеру српског зидног сликарства раног тринаестог века.

Међу историчарима уметности жива је распра како треба објаснити српско сликарство раног тринаестог века (Студеница, Милешева, Жича). Одговарајуће паралеле не постоје у византијском савременом сликарству, а на Западу, пак, прве условне аналогije могу се запазити тек у сликарству с краја тринаестог века. Објашњење овога проблема чини се заправо једноставним. Ватрени

браниоци Христовога гроба, али и васколиког Христовога учења и дела, крсташи, године 1204. срушили су и, дакако, опљачкали Византијско царство. Том приликом је што срушено, што драстично оштећено и мноштво византијских цркава. Лоше су прошле и оне најпознатије, које су се налазиле у престоници царства, у Цариграду – црква Светих апостола, Света Софија. Захваљујући једноме ученом Византинцу из дванаестог века, Цариграђанину Николи Месатритесу, знамо да је највећи византијски сликар тога времена био Еулалије. Посебно су запажене биле Еулалијеве фреске у најзначајнијој цариградској цркви, у цркви Светих апостола. Никола Месатритес описује две фреске, две Еулалијеве композиције: доминирајући лик Христа Пантократора у кубету цркве и Анђела на гробу Христовом. Посебно је детаљан опис ове друге композиције, јер је у њу Еулалије унео и некоје иконографске новине, а не само сликарски квалитет. Пре свега реч је о смишљеном Еулалијевом напору да ову, у теолошком смислу значајну композицију постави и на одговарајући ликовни начин. Месатритес вели како мирносице, жене које треба да обраде и припреме мртво Христово тело, застају као окамењене или одрвењене видећи како је гурнут камен са Христовог гроба, а на плочи седи велики Бели Анђео. Око гроба налазе се поспани римски војници, у различитим положајима, али међу њима је и један будан. У њему је, сведочи Месаритес, Еулалије насликао самога себе.⁹ Гласовити Бели Анђео на гробу Христовом из манастира Милешеве рађен је по угледу на слику из Светих апостола у Цариграду, или као њен особени цитат. Аутор јој може бити сам Еулалије или, што је вероватније – неко од врхунских мајстора из његове сликарске школе. Пропаст византијскога царства омогућила је средњовековној Србији да без знатнијих материјалних издатака дође до врхунских уметника, мајстора царске радионице, али и до филозофа, теолога, књижевника, до врхунских византијских интелектуалаца тога времена.

⁹ C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire* (312–1453), Sources and Documents in the History of Art Series, edited by H. X. Janson, New Jersey, Prentice–Hall, Inc., 1972, 233.

Управо та чињеница омогућила је нагли духовни и уметнички узлет младе српске државе. А тај, свакојако, поштовања достојни узлет омогућио је, пак, да српски владари, посебно они са краја тринаестог века, почну озбиљно да размишљају о могућности да Србија временом преузме на себе улогу тзв. „трећег Рима”.¹⁰ Временом су се некоје избеглице из Византије вратиле у стару постојбину настојећи (а потом и успевши) да поврате, односно да обнове Византијско царство. Међутим, многи, посебно уметници, наставили су свој избеглички пут даље у Европу.

У усменом народном стваралаштву Сава је оставио дубок траг. Знатно више у народном предању и топономастици,¹¹ неголи у народној песми. Предања му приписују улогу културног хероја, националног и верског заштитника, митског родоначалника.¹² Епске усмене народне песме о светоме Сави испеване су под утицајем цркве. Изградиле су типски, препознатљиви лик хришћанског светитеља мученика, заштитника слабих, нејаких и угњетених. Будући да су Срби били они хришћани које је, међу другим хришћанима, угњетавала турска власт, усмене епске народне песме записане на нашим језичким просторима могу

¹⁰ Н. Љубинковић, *Косовска легенда у руском летописном своду из времена цара Ивана IV Грозног*, в. у овом издању.

¹¹ Г. Шкриванић, *Име светог Саве у топономастици српских земаља*, у књизи: *Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175–1975*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд, 1977, 367–374; В. Ђоровић, *Култ светог Саве*, Браство, XXVIII, Београд, 1934, 112–126; М. С. Филиповић, *Свети Сава у култу и предању у североисточној Босни*, Београд, 1939, 17–25; Ст. Димитријевић, *Свети Сава у народном веровању и предању*, Београд, 1926, 136; И. Божић, *Свети Сава у предању*, у: Сава Немањић – свети Сава – историја и предање, Српска академија наука и уметности, Београд, 1979, 389–396; Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народно предање о светом Сави и српска средњовековна писана реч*, у: Милешева у историји српског народа, Библиотека „Научни скупови”, књига 38, Српска академија наука и уметности, Београд, 1987, 287–300.

¹² В. Чајкановић, *О српском врховном богу*, Посебна издања Српске краљевске академије, СXXXII, Философски и филолошки списи, књига 34, Београд, 1941; Љ. Раденковић, *Митски лик светог Саве*, Расковник, св. 77–78 (јесен–зима), Београд, 1994, 108–113.

се тумачити и као слављење не само верског већ и националног заштитника. Судећи по текстовима песама, намеће се утисак да усмене епске песме о светој Сави нису само настале у кругу цркве и певача које је црква контролисала, већ и да су живеле, односно трајале искључиво у њеном окриљу. Рекло би се да оне представљају типичан репертоар певача – слепаца и певача – просјака који су, с дозволом цркве, у црквеним портама и манастирским двориштима у време црквених слава, сабора или заветина – певали народу.

У народноме веровању свети Сава израста у митску личност по два различна основа, из два различита полазишта. У једном случају, он је прародитељ, културни херој, праучитељ, народни заштитник. У другом: будући да му је годишњица смрти обележавана у јануару, у знаку водолије, добија и све атрибуте митског хтоничног божанства, бога доњег света, заштитника вукова и вода, али и заштитника домаћег огњишта и верига.¹³

Верује се како је свети Сава знао све занате, а многима од њих он је први Србе научно. У Врању и Гњилану, на пример, свети Сава се славио као еснафска слава ужара, „на чијем се еснафском печату налазио”, славиле су га и мутавције у Расини, јер су се налазили у истоме еснафу са ужарима. Будући да се верује да је свети Сава први прерадио и уштавио коже, славе га опанчари и обућари. У Такову, на пример, верују да је свети Сава уштавио кожу у брезовој кори, а да је касније изнађен начин да се то ради помоћу шишарке. Сава је том приликом показао и како се прави опанак. Светој Сави је близак доњи свет. У њега и силази по потреби. Блиске су му и некоје вештине које управо одликују хтонични свет. Близак му је, примерице, ковачки занат за који се често вели како је ђавољи, па се у народном приповедању каткад поистовећују ковач и ђаво. Управо том занату Сава је научно Србе. У том контексту се свети Сава помиње и као

¹³ О вези светога Саве са веригама и домаћим огњиштем надахнуто је писао Александар Лома, *Свети Сава и осетски Сафа*, Расковник, св. 77–78 (јесен–зима), Београд, 1994, 120–127.

оснивач воденичарског умећа и као градитељ прве воденице. Исцелитељ је. У гласовитој студији *О српском врховном богу*, Веселин Чајкановић сматра да је свети Сава заменио у српском народном веровању божанство мртвих, односно вучјег бога, а „...божанство вукова у митском језику исто је што и божанство мртвих; дакле божанство на чије је место свети Сава дошао јесте божанство мртвих, и има исти значај и исте функције као грчки Хермес, германски Воден, галски Диспатер, словенски Волос, индијски Јама. Кроз традицију и култне обичаје који су везани за светога Саву можемо ми, дакле, доиста назрети старинског српског бога доњег света”.¹⁴ Осврћући се на распрострањено народно веровање како је свети Сава добри пастир, Чајкановић устврђује да је овца сеновита животиња, па, према томе, „добар пастир” је личност која припада доњем свету. Закључује: „Према свему овоме јасно је да се свети Сава, и по својој функцији заштитника оваца и стоке и пастира њиховог, манифестује као божанство доњег света, какав је, као што смо већ рекли, грчки Хермес, германски Водан, галски Диспатер, словенски Волос”. Хермес, у грчкој митологији има готово једнаку улогу оној коју Сава има у српском народном предању – господар је света мртвих, а људе учи и корисним занатима. За Савин хтонични култ и одговарајуће атрибуте значајно је и што он, наводно, забрањује жабама, хтоничним бићима, да крекећу; што је скривалац и чувар сребрног блага. У народноме веровању жаба је један од ликова бабе, односно мајке земље, а сребро је магични кључ за прелазак из једне димензије у другу, из овога света у паралелно постојећи свет мртвих.

У топономастици Савиним именом означавају се многи извори, лековите воде и пећине, речју, простори који у народноме веровању јесу најдиректнија веза, а и најдиректнији пролаз између два света, између света у коме јесмо и који називамо светом живих и оног другог, паралелно постојећег, којег називамо светом мртвих.

¹⁴ В. Чајкановић, нав. дело, 26.

У једном старом средњовековном спису – каталогу, сви се народи идентификују са понеком животињом или птицом. Србин се изједначава са вуком.¹⁵

Могуће је да је Сава добио у народноме веровању и улогу вучјег пастира (и заштитника стада од вукова) захваљујући добу године када се обележава дан његове смрти (14/27. јануар). Наиме, раздобље од вучјих празника, па све до Савиндана у знаку је вршења различитих магијских радњи чији је циљ заштита од вукова. Вучјим празницима називају се Мратинци, односно дани око Светог Мрате, око 11, односно 24. новембра. Свети Мрата у народноме веровању такође се често назива вучјим пастиром. Празник Свети Мрата, односно Мратинци, води порекло од светога Мартина, бискупа из Тура, који је у читавој Европи познат управо по тим, препознатљивим атрибутима.¹⁶ Гдегде Мратинци трају три дана, 11–13. новембра, у лепеничким селима шест дана, у Алексиначком поморављу седам дана, у Лесковачкој Морави седам дана, од 11. до 17. новембра, до почетка Божићних поклада. Међутим, у околини Бољевца Мратинци трају од 4. до 11. новембра (недеља уочи Светог Мрате), а у неким селима Мратинци трају од Светог Арханђела до Божићних поклада од 8. до 17. новембра – десет дана.¹⁷

Након Божића наступа период од дванаест некрштених дана, до Богојављења, 19. јануара. За то време светом владају нечисте силе. Оне су једнако опасне и по људе и по стоку. Посебно су опасни по млечну стоку. Власт нечистих сила престаје даном Исусовог крштења – Богојављењем. Следи Јовањдан, а одмах након њега, 21. јануара започиње Савица. Тим именом се назива седми-

¹⁵ В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Српска књижевна задруга, Београд, 1973, 226.

¹⁶ Jaques de Voragine, *La légende dorée*, II, traduction de J.-B. M. Roze, Chronologie et introduction par le Révérend Père Hervé Savon, Garnier-Flammarion, Paris, 1967, 336–346.

¹⁷ М. Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба*, Вук Караџић, 1990, Београд, s. v. *Мратинци*, 163–164.

ца која непосредно претходи Савиндану и у које време траје тзв. Савин пос'. Пост се строго поштовао, како би се умилостивили вукови да не кољу овце, односно како би се одоброволио вучји светац и заштитник – свети Сава. Са Савинданом престајале су да се врше одређене магијске радње у циљу заштите од вукова.

Сава Немањић, свети Сава, јесте личност једнако величана, хваљена и слављена и у историји и у народној традицији. Угледно место у историји Србије и Балкана стекао је делом властитим настојањима и деловањем, делом захваљујући савременом историјском тренутку, који му је, на одређен начин, ишао на руку. Следећи и подражавајући свог духовног угледника – Саву Освећеног, Сава Немањић је током живота свесно и стрпљиво градио власти религиозни и митски лик. Година 1204, година презначајна за српску историју, омогућила је да Савини политички потези, како на спољашњем, тако и на унутрашњем плану – добију невероватну историјску вредност. И тренутну и трајну!

Полазиште легенде о светом Сави јесте у његовом напуштању световног живота, презрењу материјалних блага, у одређивању за некоје другачије, више вредности. Суштински, та повед, која се у стварном животу више пута понављала у различитим временима, јесте особено супротстављање бајки, али не антибајком, већ тврдњом да од уобичајене бајке постоји „бајковитија” бајка. Сан убогих корпара, дрвосеча, коњушара... речју – сиромаха, јесте да у бајкама, које сан настављају, постану принчеви и краљеви, да добију материјална блага овога, земаљског света. Једнаки су и снови сиромашних девојака, па и уопште већине девојака у бајкама. Ишчекују жељно принчеве, краљевиће на белим коњима који ће их собом повести у свет материјалнога изобиља. Легенда о светом Сави у ушима (али и у визуелној представи народа) јесте толико ефектна управо због тога што у полазишту негира идеал постављен у бајкама. Растко Немањић напустивши световни трон у Хуму – свесно излази из бајке. Међутим, он то не чини да би ступио у просторе антибајке, већ како би недвосмислено показао свима да је неопходно тежити већој,

сложенијој срећи. Та срећа се састоји у напуштању идеализоване, жељно ишчекиване ситуације бајке и ступању у неслућене висине небескога царства, али у његовом земаљском предворју. Народ је морао бити опчињен овом ганутљивом повешћу која је доводила у битну сумњу народно вековно поимање „највеће среће”.

Народна традиција је, пак, изузетну историјску личност, камен темељац српске државности и васколике духовности, једноставно преточила у добро знани, препознатљиви клише-тирани лик праучитеља, културног хероја. Тумачећи исправно сву сложеност и далекосежност некојих Савиних поступака, попут оне генијалне наредбе свештеницима да хришћанском православном тајном брака повежу све супружнике на српским просторима, а да тајном крштења потврде и христијанизују њихово потомство – народна традиција му је доделила и улогу прародитеља и врховног бога света мртвих, тачније речено – света предака. Можда управо из таквог начина размишљања проиходи и народно веровање о светом Сави као заштитнику огњишта и верига – веровање у прапретка и родоначалника. Упозоривши на необичну сличност осетског (кавказког) Сафе и нашега светог Саве, Александар Лома је посебно подвукао како је Сафа заштитник домаћег огњишта и верига. Као прапретку, родоначалнику, Сафи се обраћало и приликом чина склапања брака. Кум је, наиме, три пута водио младу око огњишта и верига молећи при том Сафу да невесту прими у породицу. Сафино име се призивало и за време великих непогода, молила се његова помоћ и заштита. Попут змајева, змајевитих јунака, попут здухача, попут страшника (првог јајета обојеног на Ускрс црвеном бојом) – Сафа је имао моћ да растера але и друге демоне непогоде, да их скрене са намереног пута. Име Сафино призивало се и приликом тешких заклињања. Заклињање у Сафу обавезивало је онога ко заклетву даје да, током изговарања заклетве, држи руком вериге, космичку осу, претпостављену спону земље и неба. Вериге у народном веровању представљају посредника између огњишта, ватре и небеса, повезујући три

различита простора једног истог света: подземни, земаљски, небески.¹⁸ Чајкановић је сматрао како српски народ верује да вериге јесу једно од обличја српског врховног бога.¹⁹ Биће да је Чајкановић ту делимично у праву. Вериге над огњиштем јесу персонификација или обличје прапретка, родоначалника породице, племена, народа. Заклињући се у вериге огњишта свога, човек изгвара знатно пооштрени варијанту уобичајене, шаблонске заклетве: мајке ми!, оца ми! Покојнику се привремено стављају вериге преко груди, како би на њега прешао благослов прапретка, прародитеља и како би покојник постао „свестан” да ће га прародитељ, родоначалник сачекати на ономе свету заједно са другим, раније „придошлим” прецима. Из сличних разлога, да би од родоначалника, од прародитеља било благословено, у неким нашим крајевима дете на Божић опасују веригама.²⁰

Празновање Савиних (не Петрових) часних верига 17/29. јануара представља празновање прародитеља, претка родоначалника. Оно означава (уз Савиндан) прави почетак интензивног „дружења” са прецима које траје све до Побусаног понедељка и Јеремијиндана, а некоја комуникација се наставља у битно смањеном облику све до летњег солстиција. Ово „дружење” се наговештава након зимске солстиције првим коледарским опходима села. Најинтензивније јесте у време сејања, клијања и током буђења вегетације. Преци, који су се кроз чин смрти повратили праисходишту, мајци–земљи, треба да здрушно помогну напоре властитих потомака, да обезбеде

¹⁸ На сличан начин, али поводом огњишта, размишља и Љубинко Раденковић: „Значај огњишта потиче од његове могућности да заједно с димњаком (димом) представља космичку осу која спаја три нивоа света – небески, земаљски и подземни”. (*Народно бајања код Јужних Славена*, Просвета – Балканолошки институт САНУ, Београд, 1996, 129)

¹⁹ В. Чајкановић, *Огледало у веровањима и култу*, у: Студије из српске религије и фолклора 1925–1942, Књига друга, Српска књижевна задруга – БИГЗ – Просвета – Паргенон М. А. М., Београд, 1994, 459; М. Босић, *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, Музеј Војводине – Прометеј – Менада, 1996, Нови Сад, 153.

²⁰ Љ. Раденковић, *Симболика света у народној магији Јужних Славена*, Балканолошки институт САНУ – Просвета, Београд–Ниш, 1996, 19.

умножење свега оног што потомци посејаше, што се у њиховим кућама посеја, заче. Од добре воље предака, посебно од благонаклоности прародитеља (породице, племена) зависи укупна родност године: у плодовима, у живим створовима.

Народно веровање доделило је светом Сави највеће могуће признање које народ некојем претку може да додели – означио га је властитим прародитељем, родоначалником васколиког народа српског.

(1998)

МОДЕЛИ ЕПСКИХ ЈУНАКА И ЊИХОВИХ ПРОТИВНИКА У СРПСКОХРВАТСКОЈ ДЕСЕТЕРАЧКОЈ ЕПИЦИ

И *епска усмена песма* и *јуначка усмена песма* као њена подврста граде се по утврђеним, више-мање озакоњеним принципима. Подразумевају се одређена тематика, затим време збивања, простор у коме се дешава основна радња, свеукупна сценографија и, на крају, јунаци и њихови противници.¹

У свакодневној употреби, посебно у педагошкој пракси, појмови *епска усмена песма* и *усмена јуначка песма* (скраћено: *епска песма*, *јуначка песма*) употребљавају се, по правилу, напоредо и наизменично, као синоними. Реч је, ипак, о појмовима који припадају различитим категоријама. Одредница епска у појму епска песма указује на одређене стилистичке одлике. Овим широким појмом обухваћене су и митолошке, и религиозне, и бајковите, и хроничарске, и јуначке песме. Појам јуначка песма свакојачко је ужи, а заснива се на тематици песме. Песме из Вукове збирке: *Јован и дивски старјешина*, *Огњена Марија у паклу*, *Наход Симеун*, *Зидање Скадра*, *Женидба Милића барјактара* и многе друге јесу епске, али нису јуначке. У јуначкој усменој песми мора бити речи о борби ратника, доказивању јунаштва, доказивању човештва. Може бити речи и о смотри ратника и, напослетку, о смрти ратника. Песма *Женидба Душанова*, на пример, јуначка је из више разлога. У њој, као и у песми *Женидба од Задра Тодора*, видимо смотру ратника, бојне опреме, коња од мегдана. Реч је затим и

¹ Н. Љубинковић, предговор антологији *Јуначке народне песме*, Рад, Београд, 1979, 5–31; Н. Љубинковић, *Елементи драме и позоришта у усменоме стваралаштву*, у: Фолклорни театар у балканским и подунавским земљама, САНУ, Београд, 1984, 81–87.

о јуначкоме надметању, показивању довитљивости, лукавости, умешности у баратању оружјем. Песма *Урош и Мрњавчевићи* јуначка је бар по два основа. Марко се потпуно сам супротставља моћницима, испољавајући тим чином и оно највише јунаштво – *човештво*. Исти је случај и са Вишњићевом песмом *Кнез Иво од Семберије*.

Песма *Зидање Скадра* пак, није јуначка песма. Приповетка је, бајковита. Садржи бајковиту приповест о здању које се не може подићи без узиђивања живог створа, без жртвовања нечијега живота (конкретно људскога). Приповести је придодата баладична епизода о несрећној супрузи и мајци, младој Гојковици и њеном часном, а због тога и несрећном супругу. Међутим, ако ову песму певач користи уз друге песме, она може да му послужи за уобличавање епскога лика Марка, односно Вукашина, Угљеше. Но, тема песме свакако није јуначка.

Време у коме се збива радња у јуначкој усменој песми није увек довољно одређено, али је *садашње*. Певач поставља радњу тако да су слушаоци увучени у њен ток и постају сведоци и веродостојни очевици догађаја. Слушаочев став према збивањима у песми и њеним јунацима и антијунацима заснива се на полазишној премиси да је он сам свега судионик. Упозорио бих овом приликом на занимљив феномен. Наиме, у хроничарским песмама, у песмама које би Вук радо назвао песмама из новијих и најновијих времена – постоји битна удаљеност између слушалаца и догађаја о којима песма говори. Хроничарска песма се и слуша и доживљава као нешто *што се збило*, али што је вредно и спомена и помена и *памћења*.

У приповедним песмама, онима које су налик на бајку, у песмама митолошким и религиозним није наглашена *садашњост* збивања. Слушаоци остају слушаоци, певач их не призива за сведоке онога што се догађа у сродном (рекао бих *паралелном*) времену, али у другој *просторној димензији*.

Јунаци усмене јуначке песме крећу се, најчешће, препознатљивим пределима, но ипак пределима без посебнијих обележја.

Јунак јаше, на пример, преко равнога поља, или кроз гору зелену итд. У овоме случају треба имати на уму да постоји *природни декор*, природна сценографија – простор у коме се налазе и певач, односно казивач и слушаоци, односно посматрачи. Био бих чак склон да тврдим да подробније опише природе срећемо, по правилу, у песмама које су записане у крају у коме је природна сцена потпуно различита од сценографије коју захтева песма. Јахање кроз планину, кроз шуму, мора се нагласити ако су слушаоци-гледаоци из равничарских крајева, где је природна сценографија лишена и планина и (често) шума. Дуги и лепо опис Дурмитора под снегом и Скадра на Бојани у песми *Женидба краља Вукашина* тиме су узроковани.

Простор збивања често се одређује и именовањем одређених топонима. Но, ту је у питању и нешто више, односно нешто друго, а не само (и не) локализовање одигравања радње. У већини песама Косово, на пример, има пре смисао и вредност симбола, неголи што означава одређен географски простор. Помињање Косова уверава намах слушаоце да ће бити очевици трагичних збивања. Спомињање града Удбине (други пример) нема само конкретно, већ много чешће симболично значење. Удбина, турска Удбина, у свести епскога слушаоца јесте стециште, боравиште најопаснијих турских мегданција. Помен Удбине наговештава слушаоцу да ће видети „кржаве аљине”.

Описи природе су изузетно ретки у јуначким усменим песмама. Разлог је једноставан. Природа не учествује активно у збивањима. Најприсутнија је у песмама хајдучкога круга, али и ту је улога скромна. Пружа уточиште хајдуцима, бусија се хвата иза некога дрвета, камена и слично. Иначе се певач задовољава општим одредницама: хладна вода, зелена гора, тамна гора, равно поље.

Простор на коме се одвија радња може се и сасвим тачно означити (у географском смислу). То се догађа у песмама хроничарским у којима још није (до тренутка записивања) дошло до процеса уопштавања, односно симболизације.

Саставни део поступка у стварању *епске песме* уопште и *јуначке* посебно јесте и у вештом коришћењу звучних ефеката. У песми *Сестра Леке капетана* Старац Милија је изванредно сачинио звучни увод у трагедију која следи. Три војводе, Марко, Милош и Реља су на окупу, на двору Леке капетана. Узбуђени, неспокојни, смушени са страхом ишчекују сусрет са прелепом Росандом². О њеној лепоти се прича као о чуду невиђеном. А све што је невиђено, незнано, изазива и подозрење, и nelaгодност, и страх. Невиђена, застрашујућа лепота ступа на сцену:

„Стаде звука висока чардака,
Зазвечаше ситни басамаци,
Потковице ситне на папучам...”

Призивање и наглашавање звучних ефеката у *епским песмама* опомиње на поступке драмских писаца у временима када је технички било тешко, па и немогуће дочарати одговарајуће ефекте приликом сценског извођења представе.

Начин моделирања јунака *усмене јуначке песме* и његовога (или, ређе његових) противника веома је једноставан. Када је реч о јунаку *епске песме* уопште, принципи би били следећи:

1. епски јунак (опасан мегданција, али и у људском смислу изграђена личност);

2. 1. – епски противник безначајан, узгредан (онда је реч о једном од безброј јунакових подвига, о подвигу у маси, безобличном),

2. 2. – епски противник је изузетан, по вредности раван јунаку, чак са оружјем може да буде и бољи (Муса Кесеџија, Влах Алија итд.).

У *усменој јуначкој песми* модел јунака се само конкретизује у ратничком, односно етичком смислу. У случају да му је епски противник безначајан, песма има значај, односно вредност *епске*

² О томе потпуније у тексту Н. Љубинковића, *Елементи драме и позоришта у усменој стваралаштву*, 85.

епизоде. Ако је епски противник, пак, раван по вредности (са оружјем, ређе етички) чак и бољи – епска песма има вредност *епске целине*.

Епски јунак мора да буде изузетна, на први поглед очљива личност. Мора да намах остави утисак на слушаоце – очевице. Изузетно је велики или изузетно мали, крупан или ситан, леп или ружан (Марко Краљевић, Ђерзелез Алија, Никац од Ровина, Максим Црнојевић). Привлачи свачију позорност било раскошношћу, било сиромаштвом свога одела, неприкладном, чудном одећом; сјајном или, пак, сиромашном опремом; предивним коњем или, супротно, бедном кљусином (али само наизглед) коју јаше (Старина Новак, Стари Вујадин, Марко Краљевић, Ђерзелез Алија, Будалина Тале итд.). Јунака може да одликује и оружје које носи, буздован Краљевића Марка, дренова батина Будалину Тала. Тада оружје јунака одликује и једновремено му доликује.

Ради градње сложеније епске радње у збивања се уводе и друге личности³. Јунак може да има и пратиоце, једнога или више њих. У оба случаја они могу у песми да се појаве у две различите улоге:

3. 1. – активна, помажу јунаку у савлађивању препрека, у борби против епскога непријатеља.

3. 2. – неактивни су, представљају искључиво епски декор.

Осим јунакових пратилаца и у епским песмама у целини, и у јуначким песмама посебно постоје често и тзв. добротините-

³ Обично се сматра да су имена учесника у женидби некога јунака анахронична, произвољна. Међутим, то се може посматрати и из другог угла. Професионални певач интелигентно окупља на једно место *главне јунаке* појединих већих области. Низ личности у песмама о женидби јунака нема одговарајућу функцију у самој песми, али његово препознатљиво име обавља своју улогу. Помаже да се успостави први приснији контакт са слушаоцима. Неопходно је да они *одмах* запазе омиљенога јунака свога краја и познате им јунаке суседних области окупљене у нечијим сватовима. Некада је учествовање само обично статирање, каткада много више од тога. Није искључено да су певачи, зависно од ситуације, средине у којој су тренутно, мењали личности свата – помагача. У једноме случају то је био Марко Краљевић, у другом Милош Војиновић, у трећем Будалина Тале итд.

љи, односно повремени, привремени помагачи. *Доброчинитељ не припада јунаковој пратњи*. У песмама се најчешће среће у лику виле (на пример, *Марко Краљевић и Муса Кесеџија*), али и у лику других особа, младих и старих, које јунаку означају тачан правац пута, односно трагања (стари дервиш у *Бановић Страхињи*, праље или коло девојака у песмама типа *Јакишићи ослобађају сестру* итд.). Помагача може да има и епски противник. Некада је то његов пратилац, односно припадник његове дружине, а каткад и личност блиска епскоме јунаку. Овај случај посебно има драматичност. Тако у песми *Бановић Страхиња* Влах Алији „неочекивано” помаже банова супруга, а у песмама типа *Смрт Краљевића Андрије*, Марковом и Андријином епском противнику (колективно представљен у лику Турака) помаже Маркова посестрима, крчмарица.

Двобој између јунака и његовога епскога противника има, по правилу, и додатну, симболичну вредност. Он се идентификује са борбом зараћених страна, односно са вечитом борбом добра и зла. Опште се, дакле, своди на појединачно, а појединачно симболизује опште.

Јунак *јуначке песме* је део живота, стварности. За разлику од јунака бајке, на пример, јунак јуначке усмене песме може да погине у борби (то се чак и често дешава). Јуначка песма јесте, као и бајка, посвећена борби добра и зла, али за разлику од бајке овде су завршеци животни, истинити. Треба нагласити и то да јуначка усмена песма не говори о добру и злу у смислу филозофских категорија, већ о добру и злу као етичкој категорији, што је крајње релативно. Идентификација добра (са јунаком) и зла (са епским противником) подразумева разноврсна опредељења слушаоца – очевица. За представника друге вере или друге националности, на пример, могућа је потпуно обрнута идентификација. Овим последњим закључком долази се и до једног сложенијег поимања епскога јунака и епскога противника у јуначкој песми. Наиме, они су тако грађени (тако шаблонизирани) да лако, уз незнатну, или никакву интервенцију могу да замене места. Упра-

во због тога и срећемо у различитим нашим крајевима песме у којима се сукоби (добро познати) познатих личности завршавају супротним исходима.

(1985)

ВОЈВОДА МОМЧИЛО У СУВРЕМЕНИМ ХРОНИКАМА И УСМЕНОЈ ЕПСКОЈ НАРОДНОЈ ПЕСМИ

Усмене епске народне песме о војводи Момчилу својим постојањем намећу два питања која јесу једновремено и кључна питања везана за настанак и трајање епске песме и епске легенде. На прво питање покушао је, својевремено, да одговори и Вук Караџић. Реч је о старости усменога епског песништва.

У предговору првој књизи лајпцишкога издања народних песама, Вук је написао: „Ја мислим да су Србљи и прије Косова имали и јуначких пјесама од старине, но будући да је ова премјена тако силно ударила у народ да су готово све заборавили што је било донде, па само оданде почели наново приповједати и пјевати.”¹ Друго питање које намећу епске народне песме о војводи Момчилу (и епска легенда о војводи Момчилу садржана у њима) јесте: однос између усмене и писане књижевности у раздобљу трајања старе, средњовековне литературе.²

Епске усмене народне пеоме о војводи Момчилу, епска легенда о војводи Момчилу – тумачене су различито у разним временима. Једна група научника била је склона да помињање Момчила у народној песми објасни утицајем историје на поезију. Други су,

¹ В. С. Караџић, *О српској народној поезији*, за штампу приредио и предговор написао Б. Маринковић, Београд, 1964, 99.

² Д. Костић, *Старост народног епског песништва нашег*, Јужнословенски филолог, XII, Београд, 1933, 1–72. У уводним реченицама, Костић је подвукао да „између многих питања у историји наше народне усмене књижевности, нарочито у области песништва, епског, истичу се отвореношћу својом три”. Прво питање јесте о односу усмене и писане књижевности „за трајања старе књижевности”. „Друго је питање: кад управо почиње народно епско песништво наше.” Треће питање природно происходи из другога: „Кад су постале епске, бугарштичке и десетерачке песме?”

пак, били склони да све припишу постојању одређених мотива. У овом случају мотиву о неверној супрузи. Трећи су сматрали да су усмене епске народне песме о војводи Момчилу и његовој неверној љуби настале према средњовековном роману *Бово од Антоне*, односно да је у питању утицај писане литературе на усмену епску песму. Четврти су покушавали да у песмама о војводи Момчилу препознају уске, омеђене локалне просторе.

Франц Миклошић је сматрао, водећи имплицитни дијалог са Вуком, да су народне песме постојале и у XIV веку. Мишљење је заснивао на именима одређених јунака народних песама: Момчило, Вукашин, Марко, Лазар.³ У војводи Момчилу народних песама историјску личност су видели и Стојан Новаковић и Томо Маретић.⁴

У монографији *Бановић Страхиња у кругу варијаната*, Радосав Меденица посматра и тумачи песме о војводи Момчилу као песме о неверној жени.⁵

Никола Банашевић је сматрао и доказивао да је гласовита песма *Женидба краља Вукашина* из збирке Вука Стефановића Карацића настала угледањем на средњовековни роман *Бово од Антоне*, односно под његовим директним утицајем.⁶ У диску-

³ Ф. Миклошић, *Епско песништво у Срба*, Србски летопис, год. XXXVI, св. 108, Нови Сад, 74–103.

⁴ С. Новаковић, *Струмска област у XIV веку*, Глас СКА, XXXVI, Београд, 1893, 26–37; Т. Маретић, *Наша народна епика*, Загреб, 1909, 153–154.

⁵ Р. Меденица, *Бановић Страхиња у кругу варијаната и тема о невери жене у народној епици*, Посебна издања САНУ, књига CCCLXXXI, Одељење литературе и језика, књига 14, Београд, 1965, посебно 168. и даље.

⁶ Н. Банашевић, *Циклус Марка Краљевића и одјеци француско-талијанске витешке књижевности*, Скопље, 1935, 2. и даље; П. Поповић, *Преглед српске књижевности*, Београд, 1919, 68. („Познати мотиви како Момчилова љуба жртвује мужа љубавнику, како поручује Вукашину да поведе војску на Момчилов град, а она ће отпратити Момчила у лов, и како учини Момчила безопасним том приликом, налазе се и у роману *Бово од Антоне*, који је и у нас постојао и из којег су вероватно ти мотиви у наше песме и прешли.”); М. Халанский: *Къ вопросу объ отражениях сказания о Бовѣ в сербском епосѣ*, Русский филологический вестник, XIX, Санкт Петербург, 1899, 260–282.

сију се намах упустио Драгутин Костић. Не спорећи да између народне песме о Вукашиновој женидби и средњовековног романа постоје битне сличности, Костић је тврдио да су првобитни јунаци песме били војвода Момчило и цар Јован Кантакузин и да, према томе, песма бар делимично јесте историјски заснована. Временом је народна песма себи мање познатог Јована Кантакузина заменила познатијим краљем Вукашином. Истовремено је збивања из Перитеориона у Грчкој преbacила у северније, познатије јој крајеве.⁷

Епска народна песма може да продужи живот, а свакако трајање, тако што ће се везати за други историјски догађај или за друго подручје збивања. У тексту *Пирлитор под Дурмитором или Перитеориј под Родопима* Вукоман Џаковић је тврдио не само да се судбина војводе Момчила решава на дурмиторским врлетима, већ и да песма из Вукове збирке о војводи Момчилу нема никакве везе са збивањима испод зидина Перитеориона крајем пете деценије четрнаестог века нити са Момчилом који је ту погинуо. Напротив! Према Џаковићевом, мишљењу, песма садржи верну слику живота и борби на црногорским просторима.⁸

Поменути мишљењима треба само придодати уверење Илариона Руварца. Руварац је био заговорник митскога порекла Марка Краљевића. У томе, митском контексту, посматрао је и Марковог по песми ујака – војводу Момчила.⁹

⁷ Д. Костић, *Новији прилози проучавању народне поезије – поводом књиге г. Н. Банашевића...*, Српски књижевни гласник, Нова Серија, књ. XLVII, бр. 3, 197–209; бр. 4, 264–280; бр. 5, 356–375, Београд, 1936.

⁸ В. Џаковић, *Пирлитор под Дурмитором или Перитеориј под Родопима*, Стварање, бр 6, Цетиње, 1969, 821–827. Документовану, а неповољну оцену овога рада дао је Н. Килибарда, *Историјска основа народних песама о војводи Момчилу* у: *Поезија и историја у народној књижевности*, Београд, 1972, 117–129.

⁹ И. Руварац, *Две студентске расправе*, Нови Сад, 1884, 47–73; Н. Радојчић, *О стогодишњици рођења српскога историчара Илариона Руварца. Иларион Руварац о прошлости Јужне Србије*, Гласник Скопског научног друштва, Скопље, 1933, 221.

Одговор на питање старости усменог епског народног песништва и односа писане литературе (у раздобљу средњовековне књижевности) и усменог епског народног песништва може се досегнути искључиво упоредном анализом историјских извора и усмених епских народних песама које се тичу исте личности.

Нимало случајно се у науци већ готово два века војвода Момчило усмених епских народних песама доводи у везу са деспотом и севастократором Момчилом који је крајем четврте и током прве половине пете деценије четрнаестог века играо значајну улогу у сукобима на српско-бугарској и бугарско-византијској граници. Посебно је запажено било његово учешће у грађанском рату који се почетком пете деценије водио на византијским просторима. После смрти цара Андроника III (15. јуна 1341) долази до сукоба између присталица Андрониковог малолетног сина Јована V Палеолога и његове мајке царице Ане Савојске, с једне стране, и присталица Јована Кантакузина, с друге.¹⁰ Сукоб се окончао 1347. године привременом победом Јована Кантакузина, који се још 21. маја 1346. године проглашава царем.¹¹ Унутрашњи сукоби и размирице у границама византијског царства пружали су знатну могућност предузимљивим авантуристима и амбициозним појединцима да добро ућаре. Међу онима који су то постигли у знатнијој мери посебно се истичу Момчило и краљ Душан. И један и други су често прелазили са једне на другу страну, помажући час законитог цара и његову мајку, царицу Ану, час узурпатора Јована Кантакузина. Смутње у Византији Душан је искористио да знатно прошири границе на штету Византије, па да се прогласи и за цара (Србљем и Грком) новембра или децем-

¹⁰ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1959, 480–485 (у даљем тексту: Острогорски); Нићифор Григора, у: *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, текст приредили Сима Ћирковић и Божидар Ферјанчић, Београд, 1986, 145–296 (у даљем тексту: Григора); Јован Кантакузин у: *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, Београд, 1986, 297–575; (у даљем тексту: Кантакузин).

¹¹ Острогорски, 484.

бра 1345. Потом проглашава самосталну српску патријаршију, што омогућује и да га први српски патријарх званично крунише за цара, на Ускрс, 16. априла 1346.

Историјска сведочанства о Момчиловом животу и деловању односе се само на збивања непосредно пред његову смрт. О Момчилу говоре три хроничара: Нићифор Григора, сам Јован Кантакузин и, напoкoн, Турчин Енвери. Писања Григоре и Кантакузина се узајамно допуњују, а Енвери само помиње Момчила као једног од истакнутих противника Умур-паше, о чијем животу и подвизима Енвери пише.

Григора тврди да Момчило потиче из мешовитог брака неугледних родитеља. Вели да је Момчило пола Бугарин, пола Србин.¹² Будући да Јован Кантакузин истиче да је Момчило Бугарин,¹³ може се претпоставити да је Момчилу отац био Бугарин, а мајка Српкиња. Крајем четврте деценије четрнаестог века стекао је име разбојника и отимача правећи непрекидно нереди на граници између Бугарске и Србије. Због таквог деловања, додаје Кантакузин, Бугари га протерују.¹⁴ Момчило, који је тада, како сведочи Григора, у тридесетим годинама,¹⁵ ступа у службу цара Андроника III. Међутим, по навици наставља да четује наносећи много зла у граничним просторима између Византије и Бугарске. То, чини се, узима посебно маха после Андроникове смрти, 1341. године. Момчило наизменично напада бугарска утврђења, византијска утврђења која су под управом законитог владара, као и она која су у власти Јована Кантакузина.¹⁶ Момчило је тада у добрим односима са Србима и у Србији, по речима Григоре, „проборавио је доста времена”.¹⁷ У пролеће 1343. године Јован Кантакузин придобија Момчила за себе давши му на управу „твр-

¹² Григора, 254.

¹³ Кантакузин, 454.

¹⁴ Исто, 484.

¹⁵ Григора, 254.

¹⁶ Исто, 254.

¹⁷ Кантакузин, 455.

ђаве и остала села у Мерови¹⁸. У томе тренутку под Момчиловом командом је око 2000 коњаника, што Срба, што Бугара спремних на све, и врло оданих.¹⁹ Очигледно је да у томе тренутку Момчило представља не малу снагу и да обе стране верују да је управо он у стању да донесе одлучујућу превагу у борбама око престола. По наговору патријарха Јована Калекаса и великога дуче Алексија Апокавка, малолетни цар Јован V Палеолог шаље изасланике Момчилу. Момчило изнова мења ратну страну. У пролеће 1344. године напада флоту Кантакузиновог савезника Умур-паше која је била укотвљена у луци Абдера, каснији Постилион, а данашња Булустра. Од 15 бродова Момчило спали три док се остали спасу.²⁰ Овим чином Момчило је навукао на себе гнев и Кантакузина и Умур-паше; нарочито овог последњег. Здружени крећу на Момчила, који дочувши да је војска кренула на њега – склони сеоско становништво у градове и тврђаве које су биле у његовој власти, а сам се припреми за борбу.²¹ Сазнавши да је Јован Кантакузин кренуо са мањим одредом у извиђање пут старог разрушеног града Месине – искористи прилику, нападне га и умало не зароби.²² И Григора и Кантакузин подвлаче да је у том сукобу под Кантакузином убијен коњ и да се спасао смрти или заробљавања само захваљујући оданости једнога великаша из пратње који му је дао свога коња, ризикујући при том сопствени живот. Кантакузин, дакако, наводи и име човека коме је дуговао живот. То је био неки Лазарет кога је племенитост коштала тешких рана, али је ипак остао жив и уживао Кантакузинову захвалност. Приликом овога сукоба са Кантакузином Момчило је десетковао његову пратњу, а многе из пратње и заробио.²³

¹⁸ Кантакузин, 455.

¹⁹ Григора, 255.

²⁰ Кантакузин, 461.

²¹ Исто, 462.

²² Григора, 256–258; Кантакузин, 462–464.

²³ Кантакузин, 463–464.

Момчило користи релативни војни успех да двојицу угледних заробљеника пошаље на дар царици Ани Савојској уз напомену да је напао Кантакузина у својству њенога савезника и да очекује награду. Царица му додељује титулу деспота. Момчило истовремено дрско шаље посланство и Јовану Кантакузину молећи га за опроштај што је делом злим узвратио добротинство. Будући свестан да Момчила у томе тренутку не може казнити, а чувши да је од царице Момчило одликован титулом деспота, Јован Кантакузин, у знак добре воље и помирења, додељује му титулу севастократора.²⁴

Крајем лета и почетком јесени 1344. Момчило се изнова окреће против Кантакузина и пустоши градове на Халкидику. Мада је титулу деспота ценио више од титуле севастократора, Момчило није био лојалан ни царици Ани. Очигледна немоћ и једне и друге стране да га казни за причињене штете и почињена недела уверила га је да је дошао тренутак да поведе борбу за сопствене интересе и амбиције. Кантакузин вели да је тада Момчило имао око себе „мало више од четири хиљаде коњаника, све изабраних по заслуги”, што је била знатна војска за оно време.²⁵ Момчило је то и те како умео да искористи и за кратко време у његовој власти су, поред градова Перитеориона и Ксантије, све тврђаве по Мерови. Област Мерови простирала се у планинским крајевима горњег тока Арде, северно од Ксантије, која је, вероватно, била Момчилово седиште.²⁶ У освајањима Момчило је допро све до источних Родопа и горњег тока реке Арде.

Међутим, ратна срећа почиње постепено да прелази на страну Јована Кантакузина. У пролеће 1345. године Јовану Кантакузину пристиже у помоћ Умур-паша на челу 20.000 коњаника, Селцука. У ишчекивању здруженог напада на Момчилову област, Турци накратко нападају Бугарску задобивши том приликом богат плен и мноштво робља. Почетком јуна 1345. године војске Кан-

²⁴ Исто, 464–465.

²⁵ Исто, 473, напомена 375.

²⁶ Исто, 474, напомена 378.

такузина и Умур-паше стижу у Момчилову област.²⁷ Одлучујућа битка се бије пред зидинама Перитеориона.

Опис тога догађаја у хроници Никифора Григоре недуг је. Подвлачи извесне тактичке детаље (на пример кружни распоред турске војске), значајну улогу турских стрелаца и одлучујуће деловање Кантакузинове коњице. Истиче да се битка одиграла испред зидина Перитеориона, али не говори ни реч о понашању грађана.²⁸

Јован Кантакузин, описујући одлучујући сукоб са Момчилом и његовом војском, испољава много емоција и тај одељак хронике битно одудара од осталог. Истиче Момчилову храброст, коју назива лудошћу. Дуже се задржава на понашању грађана Перитеориона који затварају капије испред Момчила и његове војске, прихватајући да међ зидинама добије уточиште само Момчилов нећак по имену Рајко са педесет људи.²⁹

Опис последњих часова Момчилових јесте у сваком погледу епски. Рекло би се да је Момчилова погибија одмах преточена у епску песму и уточена у епску легенду. Чини се да Кантакузин не описује битку под Перитеорионом, већ да препричава сувремену епску песму о томе догађају. Уосталом, Кантакузин је хронику писао тек у монашким годинама, пошто је морао да се одрекне престола у корист Јована V Палеолога новембра 1354. године.³⁰

Епска песма о сукобу са Момчилом могла му је бити добар подсетник.

„Пошто су се сукобили, борба се веома распламса и војске су дуго једна другој одолевале. Ипак, Момчилова (војска) је почела да попушта и падаху многи од њих. А када су били потиснути

²⁷ Григора, 260–262; Кантакузин, 473–474.

²⁸ Григора, 261–262.

²⁹ Кантакузин, 475. У научној литератури среће се и погрешан податак да је Момчилов нећак, Рајко, имао уз себе пет стотина људи (в. Н. Килибарда, нав. дело, 123). То је апсурдан број. То више не би била никаква резерва, још мање, људи који у невољи склањају главе. Пет стотина војника у оним временима одлучују битку, а свакако их се нико не одриче.

³⁰ Острогорски, 494.

до зидина града, пошто излаз и противнапад не беше могућ за коње, јер је остао мали простор између непријатеља и зидина а они у Перитеориону нису били спремни да их приме унутра, први је он сам (Момчило) сишао с коња а затим и сви остали, па крену на непријатеља. Борили су се пешке, тукући се срчано и одолевали су дуго времена, с једне стране због храбрости а са друге што је град спречавао да буду опкољени и многи су падали борећи се. И док је он био жив нису ни они губили храброст, нити су предавали оружје. А када је у боју пао и он (Момчило), остали су одмах предали оружје и били су заробљени од Ромеја и Персијанаца (Турака), пошто ниједан није могао да утекне. И као што кажу да у великим несрећама ни ватроноша није остао у животу, то исто задеси и Момчилову војску. Јер једни су пали у боју а други су заробљени. А они у Перитеориону, стојећи на зидинама, нити су се борили за Момчила нити су сами нападали, него су само као посматрачи борби седели на зидинама. А цар (Јован Кантакузин) се расплака због несреће, не само због обрта догађаја, јер не само да онај који је мало раније о себи високо мислио и изгледао као непобедив и изванредан војсковођа, у једном трену лежи јадан и гажен од непријатеља, него су и они што су погинули тако бројни и осведочени срчаношћу и храброшћу били Ромеји које је уништио грађански рат, проузроковавши много суза. И тако је Момчило, дакле, за кратко време процветао и изгледало је да ће доживети велику срећу, а још је брже погинуо и пропао.

А цар (Јован Кантакузин) после битке дође у Ксантију где беху дом и супруга Момчилова. Становници Ксантије претходно ништа не знајући, распитивали су се о Момчилу шта се са њим збило. Пошто су сазнали да је он пао у борби, а и читава војска, оплакали су смрт својих и цару су предали град. И цар је показао велику благодот према Момчиловој супрузи. Наиме наредио је да се ништа не одузима од њених (ствари), него да све задржавши или остане у земљи Ромеја, ако жели, или да се врати у своју земљу; наиме беше из Мизије (Бугарске). Она је радије

одабрала повратак у своју земљу и са свом имовином кренула је Мизима (Бугарима).³¹ Момчило је погинуо 7. јуна или 7. јула 1345. године.

Трећи историјски извор за проучавање последњих година живота и деловања војводе Момчила, односно деспота и севастократора Момчила, јесте турска хроника коју је 1465. године саставио Енвери, посветивши је султану Мехмеду II Освајачу. Дело се назива *Düstürnâme*, односно *Књига инструкција*.³² *Düstürnâme* јесте хроника-поема у стиховима. Садржи 7460 стихова. Поема има пролог, двадесет две књиге и епилог. Није јединствена. Разликују се три дела. Први део сачињавају књиге од прве до закључно XVII, у којима је изложена историја Селџука. Осамнаеста књига са својих 2514 стихова (трећина поеме) описује живот и подвиге селџучког емира Умура паше. То је и једини пример у турским хроникама да се описују дела принчева који не припадају кући Османа.³³ Књиге од XIX до XXI су историја Османлија до, закључно, 1464. године. Енвери је записао да је првих седамнаест књига своје хронике-поеме завршио за седам дана рада: петог августа 1465.³⁴ Читаву књигу довршио је током августа. Енвери тачно наводи које је старије изворе користио приликом писања хронике. За нас је од посебног интереса изјава Енверија да је други део поеме-хронике, осамнаесту књигу, ону која говори о селџучком емиру Умур-паши, написао тачно препевавши дело Хаџи-Селмана (стих 1865–1866). Хаџи Селман је био један од емира уз Умур-пашу и у осамнаестој књизи и сам се спомиње као учесник збивања. Хаџи Селман је дело завршио непосредно

³¹ Кантакузин, 476–477. Датум Момчилове смрти (Григора, 259–262; н. 109; Кантакузин, 475–477; Ламерд, 210, нап. 2).

³² *Le Destân d'Umûr Pacha (Düstürnâme-i Enveri)*, texte, traduction et notes par Irène Mélikoff-Sayar, Bibliothèque byzantine, Documents, 2, Paris, 1953. (У даљем тексту: *Le Destân*.)

³³ Paul Lemerle, *L'Émirat d'Aydin – Byzance et l'Occident. Recherches sur «La geste d'Umur Pacha»*, ed. Bibliothèque byzantine, Études 2, Paris, 1957, 7. (У даљем тексту: *Лемерл*.)

³⁴ *Лемерл*, 8.

по смрти Умуровој (1347) године 1348.³⁵ Описује се живот Умур-паше од првих корака (рођен 11. јуна 1309) до смрти (13. априла 1347). Наглашава се да је Умур био сав предан светоме рату, али и да је био прави оновременски витез. Био је такође жељан и плена, лепих робова и робиња. Доста простора је посвећено и Умуровом оцу Мехмеду Ајдиноглуу. Изучавајући и преиспитујући Енверијеву хронику у делу у коме се она односи на живот Умур-паше, Пол Лемерл је утврдио да су подаци ту садржани поузданији и прецизнији од сведочења Никифора Григоре, а да се допуњују са онима које саопштава Јован Кантакузин.³⁶ Према сведочењима Енверија, односно Хаџи-Селмана, Момчило је једно време био у служби Умур-паше. Први пут помиње се Момчило Бугарин у 1569. стиху поеме о Умур-паши. Када је реч о Момчилу, поема о Умур-паши инсистира на две ствари: на везама између Умур-паше и Момчила (Момчило од Умур-паше добија чак и турско одело) и на чињеници да је Момчило био „висок као мунаре”.³⁷ На погибији Момчиловој Енвери се не задржава. Из његовога излагања проистиче да Момчило није поседовао Перитеорион у часу битке, а томе у прилог сведочи и понашање самих грађана Перитеориона.

Између свеукупног сведочења наведених историјских извора о последњим годинама Момчилова живота и његовој смрти за нашу усмену епску народну песму и епску легенду битно је следеће:

- необична, изузетна Момчилова висина;
- несвакидашња срчаност и борбеност Момчила и његових људи;
- сва Момчилова војска страда у одлучујућој битки;
- завршни чин драме одиграва се испред градских зидина. Градске капије су затворене и за Момчила и његове људе ту не-

³⁵ Исто, 9.

³⁶ Исто, 243.

³⁷ Le Destân, стих 1571. О Момчилу од стиха 1569, са прекидима, до констатовања његове погибије, стих 2326.

ма уточишта, а сами грађани посматрају са зидина Момчилов крај;

– до Момчилове погибије долази онога тренутка када је принуђен да се одрекне помоћи коња. Сјахује, бори се пешке и гине;

– у граду Перитеориону постоји неко ко свим срцем жели да помогне Момчилу – то је његов нећак Рајко;

– наглашавањем постојања нећака, историјски извори такође, индиректно, подвлаче да је Момчило ујак (није важно коме);

– поступање Јована Кантакузина према Момчиловој удовици даје једнако хране причи о неверној љуби и казивању о оданој, доброј сестри којом се жени победник. Јер, Кантакузинов поступак према Момчиловој жени може се тумачити тиме што јој он узвраћа услугу коју му је она раније учинила издавши супруга. С друге стране, тако племенито пуштање удовице љутог непријатеља, уз то са свим драгоценостима, може да послужи и као основ приповести о победнику који се заљубљује.

– туга Јована Кантакузина и његова премишљања над мртвим Момчилом у сугласју су са прекорима које, на пример, Вукашин упућује себи;

– за читав проблем епске легенде о војводи Момчилу и усмених епских народних песама о њему од посебног је значаја постојање сувремене гесте, сувремене историјске епопеје о делима Момчиловог противника, Умур-паше.

Момчилова смрт опевана је у многим усменим епским народним песама српскохрватског, македонског и бугарског језичког подручја. Овом приликом подврћи ћемо упоредној анализи само најстарије записе, оне који су настали пре бечког издања *Српских народних пјесама* Вука Стефановића Караџића. Предмет упоредне анализе биће три песме: *Од Нијемаца бан и жена Момчила војводе* (Богишић, бр. 97), *Момчила смрт* (Милутиновић, бр. 147) и *Женидба краља Вукашина* (Вук, II, бр. 24).³⁸

³⁸ В. Богишић, *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, књ. I, Гласник Српског ученог друштва, Друго одељење, књига X, Биоград, 1878;

Упоређивање песама о Момчиловој смрти показује следеће:

а) Песме из Богишићеве збирке и Милутиновићеве *Пјеваније* показују велику међусобну сличност. У обе песме поставља се исти захтев – да Момчило буде отрован. У обе песме Момчилова љуба одбија (бана од Нијемаца, односно краља Вукашина) уз образложење да се тровање не може обавити, јер заједно са Момчилом за трпезом су и његови најближи (девет браће, девет братучеда, четрдесет слугу – Богишић, бр. 97; деветоро браће, дванаест првобратучеда – Милутиновић, бр. 147).

б) Песме из Богишићеве збирке и Милутиновићеве *Пјеваније* једнаке су и по „обрачуну” Момчилове љубе са супругом. У обе песме Момчилова љуба спали крила Момчиловом коњу (тако је и у познатој Вуковој песми). У обе песме је веома важно да љуба извади оно што се налази у мужевљевом перчину. У Богишића се вели да је у Момчиловом перчину „драги камен”, а у Милутиновића се каже да је у питању биље (можда лоше чувена, односно схваћена реч – биљур). У Богишићевој песми се инсистира и на некојим Момчиловим натприродним моћима и способностима које поседује захваљујући неименованим амајлијама („моћи од помоћи”). У Милутиновићевој песми, а и у Вуковој – Момчилова љуба онеспособи Момчилово оружје.

Пјеванија црногорска и херцеговачка сабрана Чубром Чојковићем Црногорцем. Па и њим издана истим. Volkslieder der Montenegriner und Herzegowiner Serben, у Лајпцигу, 1837; Вук Стеф. Караџић, *Народне српске пјесме*, скупио и на свијет издао Вук Стеф. Караџић (Јадранин из Тршића, а од старине Дробљак из Петнице), књига прва (у Липисци, 1824), књига друга, трећа (у Липисци, 1823), књига четврта (у Вијени, 1833). М. Матицки је недавно обелоданио још једну стару епску песму о војводи Момчилу и његовој погибији – *Епска народна песма о војводи Момчилу и паши Асан аги из Тефтера манастира Грабовца (1735–1737)*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XLVI, Београд, 1980, 67–78. Ни овај одломак песме, као ни варијанту из рукописног зборника Аврама Милетића (В. Недић, *Епске народне песме у Зборнику Аврама Милетића*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XII, св. 1, Нови Сад, 1964, 61–74) нисам овде анализирао, јер поменуте, окрњене варијанте, не доносе ништа ново што је битно за епску легенду.

в) У све три песме напад на Момчила одиграва се код воде.

г) У све три песме, након погибије пратилаца, Момчило бежи двору (кули или граду). Стигавши до зидина, нагони коња да полети, али овај не може. У све три песме Момчило тражи помоћ од сестре. У све три песме сестра баца платно, како би се уз њега брат узвварао.

д) У песми у Милутиновића, као и у песми Вуковој, важну улогу у завршноме чину песме има коса Момчилове сестре. У Милутиновића девојка продужава прекратко платно косом (прежали косу за брата). У Вуковој песми Јевросима, чувши братов позив за помоћ, откида, чупа косе које јој је Момчилова љуба привезала за дирек.

ђ) У све три песме неверна љуба Момчилова буде кажњена смртном казном. У песми Богишићевој до тога долази, јер видевши у Момчила „два срца јуначка”, бан схвата да је погубио „голема јунака”, према коме он сам јесте ништаван. У Милутиновића и Вука Вукашин стиче свест о сопственој ништавности приликом пробања одела и оружја убијенога јуначког противника. Након спознаје особне безвредности – просилац и убица убија и свога помоћника, Момчилову жену, страхујући да ће она једнога дана издати и њега.

е) У све три песме Момчилов убица узима за жену Момчилову сестру. У две песме, Богишићевој и Милутиновићевој, сестра се зове Анђелија, а само у Вука Јевросима.

ж) И у Богишићевој и у Милутиновићевој песми важну улогу имају слуге које су некада служиле Момчила. У Богишићевој песми реч је о три слуге које је Момчило научио да баратају сабљама и због чије вештине зазире да удари на самог бана од Нијемаца. У Милутиновића је реч о две слуге чије је присуство у догађајима важно, јер их познаје Момчилов коњ, па неће опоменути господара због присуства скривених људи.

з) Четрдесет слугу у служби Момчиловој помиње и Богишићева и Вукова песма, које иначе имају мало додирних тачака (а и оне су општег типа).

и) Мада је далеко најпознатија песма о смрти Момчиловој, песма из Вукове збирке *Женидба краља Вукашина* у хронолошком следу долази након песама из Богишићеве и Милутиновићеве збирке. Обелодањена је први пут тек у четвртој књизи лајпцишкога издања *Српских народних пјесама*, 1833. године. У томе часу Милутиновићева збирка је била обликована и за штампу припремљена. Као таква се и налазила у рукама цензора Јернеја Копитара од 1831. године.³⁹

ј) У песмама из Милутиновићеве и Вукове збирке наглашава се на крају да је Момчило ујак Краљевића Марка.

Епске народне песме су у сагласју са историјским изворима који сведоче о Момчиловој погибији. И једни и други истичу храброст Момчила и његових људи. И једни и други подвлаче да сва Момчилова војска, односно свеукупна пратња, страда. Град пред којим се одиграва судбоносна битка зове се Перитвар (Богишић, бр. 97), односно Пирлитор (Вук, II, бр. 24). Ни у народним песмама, као ни по историјским изворима, Момчило не може да нађе уточиште међ градским зидинама. Затворене градске капије узрочник су Момчилове погибије. Жалост победника због смрти побеђенога истакнута је и у изворима и у народној песми. Из сведочења хроничара проиходи да је за Момчила био и кобан тренутак када је био принуђен да одјаше и борбу настави пешке. Народне песме су то исто исказале на другачији начин, у духу епске легенде. И народна песма и историјска сведочанства подвлаче Момчилову физичку необичност, односно различност од сувременика (необична висина и све што уз њу природно иде, надљудска снага пре свега).

Битна разлика између онога што веле историјски извори и онога што певају народне песме јесте у улози Момчилове супруге. За народне песме она је несумњиви издајник. Не мања разлика јесте и у чињеници да народне песме подвлаче да се победник на крају жени сестром Момчиловом.

³⁹ Н. Љубинковић, *Вукова четврта књига лајпцишког издања...*, в. у овом издању.

Вредно је пажње да народне песме не помињу учешће Турака у одлучној битки и њихов допринос Момчиловој погибији.

У народном предању забележеном у Меглену, у Македонији, вели се да је Момчилов противник био Арапин, што може представљати искривљено сећање на Умур-пашу и на учествовање његових Селџука у Момчиловој погибији.⁴⁰

Свакако је далеко занимљивије и важније одговорити на питање како је дошло до окривљавања Момчилове супруге за издају и до венчавања победника са сестром побеђеног. Могуће, једноставно објашњење јесте да је реч о песничкој слободи певача усмене епске народне песме, о његовим особеним схватањима епскога заплета. Међутим, могућа су и другачија одгонетања. Постоји, наиме, један догађај временски близак Момчиловој погибији, који је свакако морао узбудити савременике и подстаћи многе приче. Године 1318. смрћу деспота Томе угасила се у Епиру династија Анђела. Тому је убио гроф острва Кефалоније, Никола Орсини. Убивши деспота Тому, оженио се његовом удовицом, ћерком Михаила IX Палеолога – Аном. У браку им се родио син, Никифор (потоњи Никифор II).⁴¹ Брак, међутим, није био срећан, јер је Ана одлучила 1335. године да деспота мужа отрује. То је и учинила и са сином Никифором преузела власт у Епиру.⁴² Политичке позиције покушала је да ојача преговарајући са византијским царем Андроником III. Безуспешно. После Андроникове смрти, Ана, а посебно њен син, умешали су се у борбе око византијског престо-

⁴⁰ R. Tunguz-Perović, *Despot Momčilo*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XLVII, Sarajevo, 1935, 35–47. Представљајући Момчила по историји и по народној песми, Тунгуз-Перовић наводи и народно предање из Македоније, из Меглена. По томе предању Момчилов противник и убица је Арапин. У истоме тексту Тунгуз-Перовић идентификује Рајка, Момчиловог нећака, са охридским великашом Остојом Рајаковићем „по гуслам” Угарчић. Приказујући студију Тунгуз-Перовића, Миленко С. Филиповић (Прилози проучавању народне поезије, IV, Београд, 1937, 152–153) у целини је одбацује. Посебно се задржава на претпоставци да су Рајко, кога помиње Кантакузин, и Остоја Рајаковић у сродству.

⁴¹ Острогорски, 464. и 473–474; Григора, 194. и напомена 75.

⁴² Острогорски, 473.

ла пристајући уз страну узурпатора, Јована Кантакузина.⁴³ Све се врти у истом кругу: Јован Кантакузин – Момчило – Ана – Јован Кантакузин. Тако што је морало наћи место не само у причама и говоркањима, већ и у сувременим епским песмама.

Упоредна анализа историјских извора о Момчиловој погибији и усмених епских народних песама о смрти војводе Момчила показује:

а) Као што је постојала велика геста (аутор Хаџи Селман) о животу и подвизима селџучког емира Умур-паше, тако је, извесно, постојала и епска песма о погибији Умуровог бившег савезника и потоњег противника – Момчила.

б) Епске песме у раздобљу трајања старе, средњовековне литературе јесу епизирана историја. Међ мноштвом историјских чињеница и догађаја – у њима је садржано оно што је памћења достојно. Памте се догађаји који су уграђени у историјски пут једног народа, а на њих се још посебно указује као на примере за углед (како се треба понашати, како држати, како борити, а како прихватати неумитан долазак самртног часа).⁴⁴

в) Различност између одговарајућих дела старе писане књижевности и усмене епске песме испољава се у степену слободе епизације.

г) Основни садржај усмених епских песама није споран и због тога су многе међ њима посматране од сувременика „као истините, без сумње сваке” (како вели Петар Хекторовић у посланици Микши Пелегриновићу).

д) О Момчиловом противнику који се у историји називао Јован Кантакузин и Умур-паша, а у народној песми најчешће краљ Вукашин или бан од Нијемаца – овде неће бити речи. То је проблем на који се може одговорити, али у другој студији.

(1991)

⁴³ Острогорски, 473–474.

⁴⁴ Н. Љубинковић, *Народне песме дугога стиха*, в. у овом издању.

КРАЉЕВИЋ МАРКО – ИСТОРИЈА, МИТ, ЛЕГЕНДА

Марко Краљевић, син краља Вукашина Мрњавчевића и синовац деспота Јована Угљеше, појавио се на историјској позорници у зла и смутна времена, у седмој деценији четрнаестог века.

Након изненадне смрти цара Стефана Душана 20. децембра 1355. године на српски престо је ступио Душанов син Урош. Способног оца сменио је млади, у много чему нејаки син. Стари хроничари, летописци, упамтили су га као високог, лепог мушкарца, детињег ума и разума („младог духом”). У првом тренутку младост (Урош има осамнаест година), а потом и свакојаку немоћ новог владара искористили су многи великаши како би се осамосталили у областима које су им од цара (Душана или Уроша) биле додељене на управу. Царску власт су признавали само када им је и колико то одговарало.¹ Августа или септембра 1365. године Урош је поделио и властиту царску власт.² Краљевску круну, а са њом и право на савладарство, даровао је Вукашину Мрњавчевићу. Вукашинов брат Јован Угљеша је добио или једноставно узурпирао титулу деспота и завладао областима које су иначе биле под управом царице Јелене, Душанове супруге, односно Урошеве мајке. Некоји историјски извори, попут хронике Константина Михаиловића Јаничара, писане крајем петнаестог или у првим годинама шеснаестог века, истичу како се Урош тужио на бахато понашање браће. Покушавао је накнадно да сузбије

¹ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд, 1989 (поглавља: *Појава обласних господара*, 36–74, *Савладарство – надмоћ обласних господара*, 75–116)

² Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд, 1965, 12; Р. Михаљчић, нав. дело, 113.

њихово самовлашће и да им наметне врховну царску власт. Вукашин и Угљеша су му, пише Јаничар, одговорили: „Дао си нам црвене чизме које нам нећеш брзо и лако свући.”³

Први помен Марков јесте можда у натпису изнад јужних врата Дреновске цркве, саграђене у близини Тиквешког језера, недалеко од Велеса. Натпис казује да је црква живописана 1356. године „при држави” Николе и Марка, а „по смрти светородног цара Стефана”.⁴ Тога Марка неки научници поистовећују са Вукашиновим сином. Сматра се да се Николино име у натпису односи на војводу Николу Стањевића, за кога се знало да је у тим временима био мали обласни господар управо на тим просторима. Народно предање вели да су цркву у Дренову подигли заједнички Вукашин и Марко. Иако народно предање звучи упозоравајуће и потврђујуће, поистовећивање Марка из Дреновске цркве са Марком Краљевићем није поуздано.⁵ „Препознавање” Краљевића Марка као владара неке мале области у околини Велеса мењало би и могућу годину Марковог рођења. Драгутин Костић се домишљао да је Марко могао бити рођен око 1345. године⁶, а натпис на Богородичиној цркви у Дренову померао би ово датовање десетак година уназад, на почетак четврте деценије XIV века (1334-1335). Први несумњиви помен Марка Краљевића у историјским документима потиче из 1361. године. Списи Дубровачке републике показују да је те године Марко дошао у Дубровник на

³ Константин Михајловић из Островице, *Јаничарове успомене или турска хроника*, предговор, превод и напомене Ђ. Живановић, Београд, 1966, 103.

⁴ В. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, Српски етнографски зборник XXIX, Насеља и порекло становништва, књига 17, Београд, 1924, 442–444; Р. Михаљчић, нав. дело, 91, нап. 66, упозорава да је у четвртој књизи *Записа и натписа* Љубе Стојановића, стр. 12, бр. 6037, натпис из Дреновске цркве читан тако да је, уместо о двојици, реч само о једном властелину двојног имена – Никола Марко.

⁵ Ђ. Сп. Радојичић, *Белешке о једној надгробној плочи из Велеса*, Старинар, Нова Серија, књ. VII–VIII (1956–1957), Београд, 1958, 208. Народно предање је забележио В. Радовановић, нав. дело, 445.

⁶ Д. Костић, *Кад је рођен Марко Краљевић*, Глас САН, књ. CLXXI, други разред, књ. 88, Београд, 1936, 179–190.

челу српскога посланства да преговара о прекиду непријатељстава започетих још 1359. године. Марко је тада већ био у годинама које су му допуштале ауторитативан наступ. Мада у мировним преговорима царско посланство није имало знатнијег успеха, сам Марко је успео за време боравка у Дубровнику да подигне сребро које је његова породица ту депоновала, а успешно је интервенисао код власти Дубровачке републике у корист неких призренских трговаца.⁷ Марково предвођење царског посланства у мировним преговорима са Дубровником сведочи о томе да је био Урошев човек од поверења. Уистину, Марка Краљевића народни певач није безразложно прогласио за Урошевог заштитника. То потврђује, на особен начин, и натпис на цркви Свете Недеље у Призрену. Натпис је откривен, односно откопан случајно септембра 1966. године у дворишту једне приватне куће, у предграђу старе призренске тврђаве, у простору тзв. Поткаљаје. Натпис казује да је реч о цркви Пречисте Богородице. Црква је била посвећена Ваведeњу.⁸ Натпис вели даље да је црква била сазидана и живописана („пописана“) „повеленијем и откупом господина младаго краља Марка“ 6879. године од створења света. Наведена година подразумева раздобље од 1. септембра 1370. до 31. августа 1371. године. Будући да се битка на Марици и погибија краља Вукашина и деспота Јована Угљеше збила 26. септембра 1371. године, а да је цар Урош преминуо 4. децембра 1371, скоро пронађени натпис сведочи да је Марко носио титулу *млади краљ* још за живота и цара Уроша и краља Вукашина.⁹ У нашој историјској науци влада уверење да је „у српској држави савладар носио титулу краља, док је установа младог краља задржала своју ранију,

⁷ Р. Михаљчић, нав. дело, 58–59, 98; Г. Острогорски, нав. дело, 8. Из списка Дубровачке републике види се да су они сматрали краља Вукашина једнако моћним у Србији као и самога цара. Једновремено пишу обојици.

⁸ Ваведeње је један од дванаест великих хришћанских празника, означава улазак св. Богородице у храм. Празнује се 21. новембра по старом, односно 4. децембра по новом календару. Ваведeње је претежно женски празник. (Миле Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба*, Београд, 1990, 45)

⁹ М. Ивановић, *Натпис младога краља Марка са цркве Св. Недеље у Призрену*, Зограф, 2, 1967, 20–21.

основну функцију – обезбеђење наследства”.¹⁰ Титулу *млади краљ* носили су за живота својих очева: Драгутин, Душан и Урош. Међутим, случај *младог краља Марка* чини се битно другачији. Стефан Урош је законити цар, краљ Вукашин законити савладар, а Марко, пак, није *млади краљ* оцу Вукашину (само савладару царевом), већ цару Урошу. Функција титуле *млади краљ* јесте у обезбеђивању наследства, али реч је о наслеђивању правог, основног носиоца владарске моћи, а не његовог сурогата. Цар Урош је очигледно именовано поверљивог човека за најближег сарадника и наследника. Добивши титулу, краљ Марко добија и могућност да откупи нечије ктиторско, оснивачко право на цркву Св. Ваведења, односно Св. Недеље у Призрену, у граду који је био готово средиште Душановог и Урошевог царства.

О Марковом краљевању зна се мало. Времена су била зла, метежна. После погибије краља Вукашина и смрти цара Уроша земље које је Марко наследио једноставно су „очерупане”. Осioni обласни господари, попут Вука Бранковића, на пример, искористили су новонастале прилике. Непосредно после Маричке битке и Урошеве смрти, краљ Марко је изгубио градове Скопље и Призрен. У тим годинама амбициозни Вук Бранковић исказује се као најозбиљнији и најтемељнији уништитељ Душановог и Урошевог царства и издајник легитимног Урошевог наследника – краља Марка.¹¹ После судбоносних догађаја који су се збили у последњем тромесечју 1371. године, краљ Марко је био принуђен да призна врховну власт турског султана. У Косовскоме боју вероватно није учествовао, али је турска војска морала прећи и преко његове области на путу према Косову.

Ако је мало поузданих података о Марковом животу, нешто их је више (мада не можда поузданих) о данима који претходе ње-

¹⁰ Р. Михаљчић, нав. дело, 109, нап. 137.

¹¹ Ово све треба придодати досадашњим размишљањима о разлозима због којих Вук Бранковић јесте запамћен у народној традицији као издајник (Н. Љубинковић, *Од косовске битке до косовске легенде*, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ.19/1, Београд, 1991, 156–158).

говој погибији. У битки на Ровинама, Марко се борио на турској страни против влашког војводе Мирче. На истој страни борили су се „и против своје воље”, поред Марка, и Стефан Лазаревић и Константин Дејановић. Стефанов биограф Константин Филозоф пише како је Марко пред битку рекао Константину: „... молим Господа да буде хришћанима помоћник, а ја нека будем први међу мртвима у овом рату”.¹² Жеља му се испунила. Хришћани су победили, а Марко је, заједно са Константином Драгашем (Дејановићем) погинуо 17. маја 1395. године.

Епска легенда о Краљевићу Марку, поред оне о Косовском боју, најпознатија је, најпопуларнија и најсложенија епска легенда балканских народа. Била је предметом бројних, више-мање озбиљних студија (Стојан Новаковић, Ватрослав Јагић, Асмус Серенен, Томо Маретић, Срета Стојковић, Михаил Халански, Владо Халански, Андра Гавриловић, Никола Банашевић, Салко Назечић, Видо Латковић, Светозар Матић, Светозар Кољевић, Радован Самарцић, Љубомир Зуковић) као и стотина и стотина ситнијих прилога. Чињеница да је Марко Краљевић јунак стотина епских и лирских песама јужнословенских, али и других балканских народа, да постоји на стотине народних прича и предања везаних за његово име – објашњавана је на најразличитије начине. Писало се: краљ Марко је на двору имао најбоље певаче; краљ Марко је штитио поданике од турске силе; себе свесно жртвовао у боју на Ровинама, попут хришћанских светитеља – мученика; краљ Марко је био изузетан јунак; краљ Марко, турски вазал, једини је смео да се слави у тешким временима турске окупације; епска легенда о Краљевићу Марку стварана је по угледу на познате и препознатљиве западне узоре итд. У низу тумачења Маркове епске легенде стоје усамљена настојања Веселина Чајкановића, Миленка С. Филиповића, Драгослава

¹² Наведено према тексту Р. Михаљчић – Н. Милошевић-Ђорђевић, *Краљевић Марко (око 1335–1395)*, у: 100 најзнаменитијих Срба, Београд – Нови Сад, 1993, 64.

Срејовића да се укаже и на неке очигледне митолошке одлике Маркове личности.¹³

У историјама књижевности југословенских и јужнословенских народа, у прегледима народне књижевности балканских народа, за епску легенду о Краљевићу Марку тврди се следеће: *Марко Краљевић је један од најсложенијих, најразвијенијих ликова светске усмене епике*. За разлику од бројних хероја и антихероја усмене епске поезије других народа, Марко није само херој, као што није ни само негативни јунак. Разматране су различне чињенице, различита обавештења. Марко Краљевић је храбар. Напада сам на десетине, чак и на стотине непријатеља, а може да га уплаши и један једини (Љутица Богдан, Алија Ђерзелез, Цидовка девојка). У борби се, по правилу, понаша витешки, али у невољи је спреман да потргне „ноже из потаје” и да сече сабљом изненада. Штити слабе, немоћне, ослобађа робље и по цену властитог живота, али без размишљања одсеца руке онима који га понашањем не задовоље (Новак ковач, Росанда девојка). Бори се против сваког силника, чува национални идентитет (слави славу), тера инат иноверцима (пије уз Рамазан вино), али једновремено послушно служи турскога султана. Марко памти учињене му услуге, али уме да буде и драстично незахвалан. Тако ће убити Арапку девојку која га је избавила из ропства. Марко ће потегнути сабљу и на рођену мајку и одсећи ће јој главу. У другој прилици спреман је да превија рањеног орла. Супротставља се оцу и стричевима без зазора, не хајући за властити живот. Сведочиће по праву и правди на коме је „остануло царство”, коме уистину припада Душанова царска круна. Али уме и да се куне криво, капи на колену.

Површна читања и прегледања епских и лирских песама о Марку сведоче у прилог таквом ставу. Међутим, први утисак је погрешан. *Епска легенда о Марку Краљевићу није јединствена*.

¹³ Љ. Зуковић, *Народни еп о Марку Краљевићу*, Београд, 1985, 5–80; Н. Љубинковић, *Усмено стваралаштво у сведочењима, сагледавањима, тумачењима (II)*, Расковник, 49, Београд, 1987, 126–128.

Слојевита је. У оквирима онога што данас називамо епском легендом о Марку постоје бар четири препознатљива, одвојива слоја:

1. *Епска, ритерска легенда о Краљевићу Марку* – типа француских *chansons de geste*, византијских епских песама, средњовековних романа попут *Александриде*, или *Романа о Троји*, староруских историјских песама XVI и XVII века, итд.

2. *Митолошки слој легенде*, у којем Марко Краљевић добија атрибуте прасловенских и словенских божанстава, добрих богова (помагача и заштитника), али и злих, „старих крвника”.

3. *Лимитрофни облик*. У граничним, лимитрофним областима, у којима се сучељавају и сукобљавају људи различите националне и верске припадности, трају, али и живе напоредо, две различите епске легенде о Марку. Једна га уздиже и велича као особени симбол властите националне и верске самобитности. Друга га оспорава и унижава као херојски и етнички симбол националног и верског непријатеља. Овде посебно треба имати у виду често постојање двоструке лимитрофности: просторне и временске. Другим речима, одређене области бивале су лимитрофне у неким временским раздобљима (дужим или краћим), а у другима не.

4. *Марко државотворац и слободоносац* – најмлађи је слој легенде. Не само у визијама већ и у свести људи, Марко постаје вођа бораца који се боре и гину за слободу. Није више учесник појединачних, међусобно одвојених обрачуна, не улива наду у крајњи успех само победама у појединачним мегданима. У новим условима он је предводник у фронталној бици, сигурни весник и јемац коначне победе. Временски гледано реч је о раздобљу које се најављује већ хајдучким атрибутима Марковим, а посебно је препознатљиво од времена Српске револуције, односно два српска устанка (1804–1815). Ово раздобље Маркове епске легенде може се пратити у континуитету, закључно до Првог светског рата, а у траговима траје и касније.

Легенда о Краљевићу Марку поседује у почетку све препознатљиве одлике савремене витешке епике. Марков епски лик подсећа на Ролана из *Песме о Ролану*, на Ахила из *Романа о Троји*, на самог Александра Великог из *Александриде*, на Дигениса Акриту византијске епике. Марко се јавља као витез ослободилац (ослобађа робље, заробљене пријатеље – витезове, даме у невољи), затим као витез – царски вазал – „слуга”. Поседује коња и оружје достојне витеза. Обилато једе и још обилније пије, како то већ доликује средњовековним идеалима витеза, правилима и захтевима витешког понашања. Ова епска витешка легенда о Краљевићу Марку била је најразвијенија и најпопуларнија у средишњим областима Маркове државе. Међутим, управо на томе простору (крајњи југ Србије, Македонија, најзападнији делови Бугарске) изузетно је била жива митолошка традиција. *Марко*, познато име витешке епике, *последњи законити српски владар – наследник државе Немањића*, у „живим” песмама о подвизима митских богова – преузима њихову улогу. У песмама у којима је заменио стара несловенска и словенска божанства, Марко се појављује у улогама сличним онима које има у витешкој легенди. Пажљивијим ишчитавањем песама несумњива разлика постаје уочљива и очигледна. Појављује се као бог – коњаник – спасилац. Преузима улогу бога спасиоца на белом коњу, трачког коњаника, потом и хришћанског светитеља – ратника, светог Ђорђа. Када служи султана, Марко није више ни витез који двори сизерена, нити побеђени ратник који понизно слуша победника. Бог Марко служи по казни изреченој од Богова – горег од себе, смртника. Пре њега то су морали да чине и Аполон и Херакле (односно Херкул). Султан, Марков господар, свестан је природе (привремености и ограничености) властите надмоћи. Он жели да понижава бога који му служи, али чим је суочен са Марковим гневом (када је дотеран „до дувара”) – повлачи се у страху, нудећи мито. У својству бога и са атрибутима соларног бога, Марко се бори против хтоничних божанстава (на пример, против Мусе Кесеције са „три срца јуначка”). Марков митски помагач јесте небеска вила

облакиња; никако не хтонична вила бродарица, нити вила језеркиња. Да би стигао у чудесне пределе, у подземни свет, бог-Марко поткива Шарца сребрним потковицама. То је једини начин да се ступи у подземље. Из истих разлога се у нас вековима стављао поред мртваца, или мртвацу у уста, комад сребрног новца. Само тако се могао платити превоз преко сребрне реке, или мостарина за прелаз и улаз у свет мртвих. Марково оружје и Марков коњ добивени су на натприродан начин и изузетни су. Основно Марково оружје јесте оружје бога громовника – буздован. Оно наликује Херакловој батини, чекићу бога Тора итд. Песме о Марку митолошки обележене другачије осветљавају иначе познате витешке мотиве. Маркови поступци нису узроковани жељом витеза да се спере нанета увреда, исправи неправда, нити да се заштите слаби и немоћни. Они проистичу из срџбе бога Марка (као и Ахилове у *Илијади*, или Зевсове небројено пута) и зависти бога-Марка (убија нећака који је бољи јунак од њега). По угледу на старе богове плодности, Марко је и пијаница и кавгаџија.

Како је време пролазило, настајале су и одређене промене у легенди о Краљевићу Марку. У неким подручјима Балкана, у граничним, лимитрофним областима, зачео се хотимице, због тзв. жупске подвојености (обласне суревњивости), затим услед националних, верских, па и социјалних разлика (које су из претходних исходиле), стварати и неговати култ Марка Краљевића антихероја, негативног јунака. На први поглед се може учинити да једноставно препознајемо раније побројане одлике Марка – витеза или Марка – бога. Међутим, угао гледања, а са њим и акценат – битно су померени. У први план се ставља Маркова понизна зависност од непријатељског, иноверног владара, турскога султана. Та зависност се не објашњава оданошћу витеза према владару (сетимо се само како Стефан Лазаревић у бици код Ангоре 1402. чини надљудске напоре не би ли ослободио свога сизерена, али и оцеубицу, султана Бајазита). Не тумачи се ни апсурдном ситуацијом да преснажни бог служи смртника због хира богова. Марко није витез који служи владара, нити

божанство које је привремено подређено вољи смртника. Он је кукавица. Из страха и личне користи приклања се сили. Такав Марко јесте и непоштен, подао, свиреп. Добија несумњиве одлике злочинца. У томе духу је и његово убијање рођене мајке (песме из Хрватског Загорја), или брата (песма са отока Хвара). Кроз епске песме и казивања овога типа, Марко се тетурa пијан, жељан кавге, крви. Позно створени лик Марка антихероја, кукавице, пијанице, убице – резултат је осмишљеног чина. Новонастали негативни јунак етички је, национални и верски утук намењен житељима области које су у епској личности Краљевића Марка виделе етички, етнички и конфесионални узор. Супротна страна у лимитрофним областима инсистира, пак, агресивније на националној и верској особености Марковој.

Проблем националног ослобођења и уједињења, постављен оштро у XIX веку, нашао је одраза и у Марковој епској легенди. Усмена песма, казивања у временима борбе за етничко ослобођење и уједињење, ставила је Марка на чело бораца. Израстао је у симбол борбе за слободу, за национално, верско и људско ослобођење човека. Као такав предводио је у епској, помало архаичној и митској свести људи не само читаву војску већ и сваку чету, сваки вод. Испред себе, на небу, гледали су га Карађорђеви и Милошеви јуришници. Препознавали су га борци на Куманову, ратници на Церу, Кајмакчалану. Тиме је један тренутак историјскога и друштвеног развоја дао властито тумачење суштине Марковога епског лика.

Слава и штованост Краљевића Марка у епској легенди и у свеколикој усменој традицији јужнословенских народа исходе из три различна извора. Историјски Краљ Марко имао је много више утицаја на стварање епске легенде о Краљевићу Марку него што се то мисли. Античка и словенска митолошка традиција, посебно њихова транспозиција у хришћанским условима, утиснуле су на епску приповест дубок и препознатљив жиг, а витешки слој је у њој свакојако неспоран.

Оскудне историјске вести о краљу Марку ипак казују штошта од суштинске важности за позније обликовање епске легенде о Краљевићу Марку. Пре свега, сведоче о томе да је Марко био Урошев поверљив човек бар десетак година. Први податак о томе је из 1361. године, а последњи из године 1370/1371, али свакако пре 31. августа 1371. Сведоче и да је Марко био особени заштитник и гарант Урошеве царске круне и у односу на властитог оца. У својству директног и легитимног наследника царства, Марко стаје између цара Уроша и Урошевог савладара краља Вукашина, узурпатора и насилника по понашању. *Млади краљ Марко* јесте Урошев штит пред обешћу и самовољом обласних господара. Марко је, што се никад није водило рачуна, *последњи правоснажни наследник династичке породице Немањића*. Он је, а не ко други, од цара одређен да понесе обележје наследника, титулу *младог краља*. Да је, пак, Марко био *млади краљ*, у односу на оца му, Вукашина, он би сам, као Душан код Велбужда, био на челу Вукашинових трупа у Маричкој бици. Краљ Марко, односно Краљевић Марко епске легенде, уживао је статус последњег законитог владара, последњег законитог вође, што је већ само собом довољно за настајање епске легенде.

На просторима Маркове државе снажна је и жива била античка и словенска митолошка традиција. Последњи законити владар постаје и личност за коју се и уз коју се везује сачувана митолошка баштина. Није нимало случајно што Марко замењује и смењује старог трачког и античког коњаника. Још мање је случајна Маркова наметљива сличност са Хераклом. Једно од највећих познатих Хераклових светилишта – Хераклеја – налази се на подручју Маркове државе.¹⁴

(1994)

¹⁴ Колико је античка традиција уопште била присутна на просторима Маркове државе, може се наслутити и из докторске дисертације Р. Марића *Антички култови у нашој земљи*, Београд, 1933.

КОСОВСКА БИТКА У СВОМЕ ВРЕМЕНУ И У ВИЂЕЊУ ПОТОМАКА ИЛИ ЛОГИКА РАЗВОЈА ЕПСКИХ ЛЕГЕНДИ О КОСОВСКОМЕ БОЈУ

Приповест о Косовској битки, о смрти двојице владара, вођа сучељених војски, током времена се час богатила, час сиромашила – зависно од сувремених политичких потреба. Косовску битку, њен свеукупни значај, исход, последице – готово свака генерација је гледала другачијим очима.

Косовска битка, на Видовдан, 15. јуна 1389. године догодила се у једном дану. Косовска битка је, међутим, препричавана, описивана и дописивана – столећима. Приповедање о Косовској битки јесте *Косовска легенда*.

Косовска легенда је свакојако *легенда*. Једним својим видом, једним приповедним током – она је приповест о борцима за праву веру, о светим ратницима који се свесно жртвују ради победе праве вере. Косовска легенда јесте и приповест о јунаштву и срчаности, о оданости владару, о поштовању речи и заклетве.

Без обзира да ли је говорила о светитељству, мучеништву, жртви или о рату, подвигу и неустрашивости – *Косовска легенда* је увек у себи садржала одређену политичку, верску, а потом и националну симболику.

О Косовској битки зборено је и писано много. О косовској битки се зна мало. Било је покушаја да се чак и сама година одржавања битке стави под упитник. Нагађало се ко је учествовао, ко ли, пак, бојиште превремено напустио. Осветљавана и са гледишта историјских и са гледишта војних наука – до данас је остала у великој мери загонетка.

Косовска битка је рано преточена у литературу. Обрађивана је у свим књижевним родовима. Посебну славу стекле су народ-

не епске песме које оу опевале гласовити рат султана Мурата I и кнеза Лазара.

Те гласовите епске народне песме такође су биле предмет многих испитивања и тумачења. Увек су *читане* и *ишчитаване* као литерарне обраде древног историјског догађаја, а не и као израз друштвеног и политичког тренутка у коме су настајале или у коме су са разлогом живеле и трајале.

Овај текст је покушај да се укаже на могућности другачијих тумачења Косовске битке, различних *прочитивања* Косовске легенде. Другим речима ово је покушај утврђивања својеврсне легендологике приповести о Косовскоме боју.

Преиспитивање некојих историјских чињеница о Косовској битки

Косовска битка збивала се на Косову пољу, на Видовдан у уторак, 15. јуна 1389. године. По некојим сведочанствима све је било завршено у преподневним часовима, а свакако у истоме дану.¹ Сувремених вести о битки нема много. По правилу су штуре, и махом, неодређене. Саопштавају датум и место битке као и смрт Мурата и Лазара. (Смрт Муратовог сина Јакуба ређе се помиње.)² Исход битке из њих се не може утврдити. Очигледно

¹ Ђ. Сп. Радојичић, *Световна похвала кнезу Лазару и косовским јунацима*, Јужнословенски филолог, XX, Београд, 1953–1954, 131; Г. А. Шкриванић, *Косовска битка* (15. јуна 1389), Цетиње, 1956, 74–75.

² В. Ђ. Трифуновић, *Најстарији српски записи о косовском боју*, Горњи Милановац, 1985, 5–25; Д. Костић, *Најстарија белешка о Боју на Косову писана од очевидаца за време саме битке*, Време, Београд, 16. јануар 1929, 4; М. Braun, *Kosovo: die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung*, Leipzig, 1937, 9–14; 51–52; S. beg Bašagić, *Najstarija turska vijest o Kosovskom boju*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXXVI, Sarajevo, 1924, 95–100; М. Динић, *Два савременика о боју на Косову*, Глас СКА, CLXXXII, Београд, 1940, 133–148; С. Ћирковић, *Димитрије Кидон о косовском боју*, Зборник радова Византолошког института, XIII, Београд, 1971, 213–219; Ђ. Сп. Радојичић, *Савремене вести о косовској битци код руског путописца ђакона Игњатија*, Старинар, XII, Београд, 1937, 48.

је да непосредно после битке, а можда чак и прве две године, ни учесницима битке, ни посматрачима, ни заинтересованима није било јасно: ко је победник, ко побеђени. Свака страна је имала своје виђење борбе и њенога исхода.³ Посматрачи су, пак, бивали каткада веома неодлучни.⁴

Шта се догодило на Косовскоме пољу не знају поуздано ни Ђакон Игњатије, ни Млетачка република, која треба да изјави саучешће новоме турском султану. После завршене битке турска војска је напустила бојно поље. Нови султан, Бајазит I, ту још није био потврђен. Церемонија потврђивања одиграла се готово 80 дана касније у Бруси. Победник је онај који остане жив на бојишту, побеђени, онај који га напусти. Међутим, убрзо после завршене битке, Лазаревој удовици, Милици, постаје потуно јасно да она даљу борбу не може да настави. Опхрвана је бригада како да сачува област којом је владао њен муж. Проблем јој је и да обезбеди наследно право управљања тим просторима за своје и Лазареве синове.

Смрт Лазарева долази као завршни чин општега расула које траје од Душанове смрти. Лазар је успео привремено да заустави расипање, али не и осипање Душановога царства. Његова недуга влада није успела да битније стабилизује земљу. *Душаново царство је настало брзо. Душаново царство је било осуђено да пропадне једнаком брзином. Да би имао одушевљене присташе за своја освајања, Душан их је богато награђивао. Богато награђивни, пак, после Душанове смрти нису више били спремни да*

³ Турски песник Ахметија у делу *Искендернаме (Александрида)* убеђен је (1390) у турску победу. Најстарије српске вести само констатују чињенице – смрт оба владара. Међутим, бројни западни сувремени текстови сматрају да су несумњиво победили хришћани (у томе смислу отписује фирентинска општина краљу Твртку I; тако пише Твртко Трогирианима; тако пишу и Мезијер и Мињанели).

⁴ Неодлучан је Ђакон Игњатије, као што је и крајње опрезно срочено упутство Венецијанске републике своме човеку који треба да изјави саучешће новоме турском султану.

лако признају нечију туђу превласт. Свако је желео да буде краљ свога подручја.

Опасност је претила и од суседа. У Босни је Лазару претио, на самим његовим границама, моћни и амбициозни краљ Твртко I, а северу је претила опасност од не мање амбициозних и продорних Мађара. Лазар, чини се, дипломацији вешт, ступио је у савез са Твртком I. Прихватио је да у том савезу Твртко I има прећутну или чак изричиту водећу улогу. Заједнички су се борили против моћних велможа одузимајући им поједине области. Лазар је прихватио да се Твртко I у Милешеви крунише и за краља Србије.

Заједно са Твртком I, Лазар се после смрти мађарскога краља Лудвига I умешао у борбе за угарски престо. Са Твртком се борио против краља Жигмунда (Sigismunda) луксембуршког, а у корист напуљске династије. У више наврата слао је чете да нападну Београд и Голубац, без видног успеха. У страху пред турском опасношћу, а захваљујући посредовању свога зета Николе Горјанског Млађег, умирио се са мађарским краљем, али уз прихватање одређених вазалских обавеза.⁵

Смрт Лазарева је пробудила све старе невоље придодавши им нове. Делове Лазаревих земаља прижељкивали су након његове смрти и мађарски краљ Жигмунд, али и босански и српски краљ Твртко I. Свакако да и Лазарев зет – Вук Бранковић није био без амбиција. Свако од именованих је сматрао да има и својеврсна права на оно што захтева, односно очекује. Мађарски краљ је претендовао да прихвати земље (или део земаља) дојучерашњег својеврсног вазала. Твртко, у својству легитимног краља Срба, жели их такође.⁶ Вук Бранковић, сродник Немањића (као Твртко, као Лазар) – свакако је у то време најугледнији и најмоћнији велможа у Миличиној околини.

⁵ R. Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović. Istorija, kult, predanje*, Beograd, 1984, 113.

⁶ В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, Посебна издања СКА, СХХХ, Београд, 1940, 302.

Још за Лазарева живота у његовом поседу су се нашли: „Приштина, Скопље, Вучитрн, Трепча, Звечан, Пећ, Призрен, Сјеница и Комаране на Лиму”.⁷ Мада недовољно јасно шта је Вук Бранковић имао у поседу након Косовске битке – извесно је да је био најповољнији претендент да на тадашњим српским просторима и међ Србима замени кнеза Лазара.

Са пет кћери и два малолетна сина, Миличина ситуација је, након Лазареве погибије била незавидна. Пре свега, морала је да обезбеди синовима право наслеђа. Област која је директно била под Лазаревом влашћу била је невелика, а и обликована тек 1379. године.⁸ Кнез Лазар се јесте потписивао као *самодржац* и *самодрживи господар*. Јесте добио подршку цркве на сабору који је одржан у Пећи 1375. године, *али то све не значи да је био признат за владара од стране свих других велможа*⁹. Његовом смрћу питање владара *Срба и Подунавља* постало је отворено. Не видећи правога излаза из свих недаћа, Милица се одлучила да за себе и децу обезбеди склониште у Дубровнику. У томе смислу поднела је и одговарајући захтев. Дубровачки сенат је 12. октобра 1389. године известио удовицу да на уточиште у Дубровнику може да рачуна¹⁰.

Током следеће две године, о којима се врло мало зна, Милица је настојала да колико-толико среди стање у својој области. У договору, а свакако уз одобрење патријарха и црквенога сабора – Милица је најмлађу кћер, Оливеру, послала у харем Бајазиту. Млади Стефан Лазаревић је пратио сестру на томе путу. Не зна се тачно када се то све збило, али историчари верују да се одлазак Оливере у Бајазитов харем догодио или 1390.

⁷ М. Ј. Динић, *Област Бранковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXVI, Београд, 1960, 5; в. и *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, izdanje Orijentalnog instituta u Sarajevu, I–II, Sarajevo, 1972.

⁸ R. Mihaljčić, нав. дело, 98.

⁹ Исто, 55–98, посебно 96.

¹⁰ Лиречек–Радонић: *Историја Срба, II*, Београд, 1923, 95.

или 1391. године.¹¹ Овим чином Милица је разрешила дилему: коме се приволети, Мађарима или Турцима. Определила се за *удаљеније*. Удавши кћер за Бајазита, Лазарева удовица је могла да рачуна на султанову помоћ у будућности.

Други, једнако значајни, део Миличине стратегије био је својеврсно канонизовање кнеза Лазара. Било је неопходно да се Лазар прогласи за светитеља, *или да се бар великим делом обави церемонија која је са тим чином у сагласју*: утврђивање посебнога стања у коме се налази Лазарево тело, а потом и свечани пренос моштију из места привременог сахрањивања (црква Вазнесења Христова у Приштини) у Лазареву задужбину (манастир Раваницу – такође и не случајно раваничка црква је посвећена Вазнесењу Христовом). На тај начин Лазарева смрт би се даље могла представити као свесна жртва у узвишеној борби. У томе случају Лазар би се подвигом, кроз смрт, узвисио до небеског царства и себе свесно уградио као камен темељац будуће државе Лазаревића. Различите су претпоставке када је обављен пренос Лазаревих моштију. Претпоставља се да је то могло бити учињено ујесен 1390,¹² у пролеће 1391.¹³ или тек средином фебруара 1392.¹⁴ године. Дакако, сва три датовања имају своју аргументацију.

¹¹ Миодрог Ал. Пурковић: *Кћери кнеза Лазара. Историјска студија*, Мелбурн, 1957, 109, нап. 1.

¹² Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Скопског научног друштва, XXI, Скопље, 1940, 80.

¹³ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд, 1960, 265.

¹⁴ Р. Новаковић, *Историјско-географске и историјске цртице. 3. Пренос моштију кнеза Лазара из Приштине у Раваницу*, Прилози КЈИФ, XXV, Београд, 1959, 78-80; Исти, *Да ли је Данило изабран за патријарха 1390. године?*, Прилози КЈИФ, XXVI, Београд, 1960, 71-80. С. Милојевић, *Муџић*, Историјски часопис, XXXIII, Београд, 1986, 21 – не опредељује се за одређену годину, али се чини из текста да је склон ставу Реље Новаковића. Из посебног угла приступа читавом проблему Р. Михаљчић (*Лазар Hrebjeljanović*, 162. и даље) опомињући да Лазаревићи „нису увек користили сваку прилику да обавесте поданике о канонизацији кнеза, да славе косовског мученика”.

Постоје, међутим, околности које могу да допринесу приближнијем одређивању времена преноса Лазаревих моштију, а на које до сада није обраћана пажња.

Потребно је, наиме, Миличина два поступка – слање Оливере Бајазиту у харем и покушај канонизовања (или канонизовање кнеза Лазара) сагледати у контексту савремених политичких, односно историјских прилика. *Ни проглашавање Лазара за светитеља, нити давање Оливере Лазаревих у Бајазитов харем – нису поступци који могу да прођу незапажено и који не изискују одређено реаговање.* Проглашење Лазара за светитеља значи, теоријски, почетак стварања и брзог развијања изузетно снажног култа који, будући да Лазар има мушке наследнике, има далекосежан политички значај. Давање ћерке турскоме султану за свакога посматрача јесте акт признавања вазалства, али и својеврсно савезништво са Отоманским царством. Постоје бар два човека у Миличиној близини којима такве идеје, а још мање поступци, нису могли никако да се допадну. Реч је о Твртку I и о Миличином зету Вуку Бранковићу. Твртко I се свакако није крунисао у Милешеву и за краља Срба да би мирно гледао како се преко ноћи, на пречац, ствара култ покојног савезника. Још мање је вероватно да би прихватио да се земље на које је он имао изразите претензије стављају под заштиту и власт турскога султана. Миличиним чином Твртко I није губио само могућност да задобије Лазареве области већ је на својим границама добијао и турскога савезника. Вук Бранковић држи велики део српских области, а свакако најважнији. После Лазареве смрти морао је себе видети као најугледнијег, па према томе и најдоследнијег заменика покојног таста.

Укратко, Милица није могла да донесе и спроведе ниједну од својих двеју одлука, ако су јој оба блиска амбициозна суседа и особена противника – *била жива*. Изненадна смрт Твртка I, 17. марта 1391. године, из основа је све изменила.¹⁵ Прерана смрт пе-

¹⁵ Мислим да ни давање Оливере Бајазиту није могло да се лако обави пре Тврткове смрти. Твртку је било веома стало (а можда је у то искрено и веровао) да се на Западу сматра како је он (односно његови људи) на Косову победио Турке. У томе смислу пише Трогиранима, а из одговора фирентинске општине

десетогодишњег владара отворила је пут остварењу Миличиних планова. Преостала препрека (зет, Вук Бранковић), усамљена, већ је била мање опасна. Вук наставља борбу против Турака и после Косовске битке. Међутим, сам нема снаге да осујети Миличине планове. Тим више што је Милица добила опасног савезника и заштитника у султану Бајазиту и турскоме царству. У том контексту Вук Бранковић је моштима таста одао дужно поштовање изашавши у сусрет поворци која је преносила Лазарево тело из Приштине у Раваницу¹⁶. Ступањем Оливере у Бајазитов харем даљи рат је озбиљно дошао у питање. Спознавши то, Вук се умирио с Турцима, предавши им у руке (или изгубивши претходно) Скопље „почетком 1392. године”¹⁷.

У Косовској битки Вук Бранковић је тешко могао икога да изда. Пре свега, борба се одиграла управо на његовоме подручју. Једини он, међу учесницима боја, није имао камо да се повуче. У случају да убегне са Косова, Вук је бежао са сопственихседа. Имао је много разлога да се храбро бори. Уосталом, сведочанства о Косовскоме боју из XV века говоре да је управо крило српске војске које је предводио Вук Бранковић успешно сузбило анадолске трупе Јакуба Челебије. После Лазареве смрти Вук Бранковић је наставио, а затим више пута покушао да обнови рат против Турака – но, без војних успеха. Његов положај је сасвим уздрман уочи битке на Ровинама. Почетком 1395. године, свестан лошега положаја, покушава да осигура егзистенцију себи и породици,

– очигледно је да је и њима упутио писмо сличнога садржаја. Миличин чин је несумњиво знак покоравња, тежња да се удовољи непријатељу, да се он одбровољи. Није вероватно да би Твртко дозволио удовици дојучерашњег савезника да тако шта учини без његове изричите сагласности. Такође није вероватно да би се Милица усудила да на тај начин изазива Твртка – краља Срба и Босне – чије трупе могу у сваком тренутку да уђу у њену област. Помоћ новог зета, султана Бајазита, ако би и уследила – стигла би прекасно. Према томе, логично је претпоставити да су битни Миличини потези уследили после изненадне Тврткове смрти.

¹⁶ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовској боју*, Крушевац, 1968, 57–59.

¹⁷ R. Mihaļjić, нав. дело, 299.

шаљући новац у Дубровник на чување. Дубровчани су га веома ценили. Свакако због тога, Вук је добио дозволу да подигне и цркву у међама дубровачких зидина. Почетком 1396. године Турци су снажно напали Вукове области и заузели Приштину.¹⁸ У току наредних месеци Вуков отпор је потпуно престао. Умро је 6. октобра 1398. или 1399. године.¹⁹ Поседи Бранковића изнова су постали власништво породице, синова Ђурђа и Гргура, тек почетком 1402. године, а пре битке код Ангоре.²⁰ Повративши очевину, Вукови синови гаје и очите амбиције да прошире границе на уштрб деспота Стефана и брата му Вука. У међувремену, све су бројније похвале и слова у славу кнеза Лазара, а за утемељење култа. Похвале и ини црквени списи посвећени кнезу Лазару и утемељењу његовога култа настали су између године 1389/90. и 1419/20. Смрт Стефана Лазаревића (без мушких потомака) означила је и крај потребе за неговањем светитељског култа Лазара Хребелановића. Ђурађ Бранковић, од деспота Стефана одређен за наследника српске деспотовине, није имао никаквога разлога да се за доказивање и оправдавање сопствене власти позива на култ кнеза Лазара. Од тога времена, па рекло би се до половине XVI века, култ кнеза Лазара је у стању одређенога мировања.

Амбиције руских владара Ивана III и Василија III, а посебно Ивана IV Грозног, да Русија замени стари Рим и познију Византију – допринеле су и обнављању и оживотворењу Лазаревога култа. Сматрам да се само повратним дејством, из Русије, може тумачити обнова култа кнеза Лазара, која се огледа и у нашим државама крајем XVI, односно почетком XVII века. Тако, на пример, Радомир Станић недалеко од манастира Сопоћана, у селу Живалићима, проналази у „суровом стеновитом пејзажу с којим представља јединство” цркву малу, рустичну и неугледну, посвећену св. Лазару. Према Станићевом мишљењу, црква спада у ред типичних сеоских цркава које су грађене скромним сред-

¹⁸ М. Ј. Динић, *Област Бранковића*, 15.

¹⁹ Исто, 17.

²⁰ Исто, 20.

ствима. Претпоставља, према особинама зиднога сликарства, да је настала средином XVII века. „Сликање фресака платили су неки Радојко и поп Радохна”. У близини Сопоћана, у селу налази се још једна црква посвећена кнезу Лазару. Народ је назива *Лазарицом*. Црква је саграђена почетком XVII века. До буђења Лазаревога култа долази у нашим крајевима током XVII века, а посебно у XVIII веку, о чему врло добро сведоче истраживања Сретена Петковића²¹.

Напоредо са Лазаревим култом, у оквирима Косовске легенде, рекли смо да се створила, а после неговала и јасно наглашена и обликована легенда о ратнику који је убио султана Мурата I. Ова легенда се писала и дописивала на дворовима велможа, у вечерима када су се витезови, бивши, садашњи и будући ратници, уз јело и пиће присећали прошлости коју треба памтити, од које треба учити, на којој се треба калити. Епска, ритерска легенда о Милошу Кобиловићу настала је у складу са тадашњим епским духом, као и овим иним епским песмама које су заокупљале пажњу сувремених хришћанских ратника.

Два су места у епској хришћанској косовској легенди која привлаче посебну пажњу. Реч је о оклеветаном витезу, и у складу с тим, о свађи зетова кнеза Лазара, као и о „мотиву издаје” – у Косовском боју.

Прича о оклеветаном витезу настала је у духу сувремених епских приповести, које су забављале, а затим и подучавале и надањивале сувремено европско витештво. Свађа зетова се са свим тим могла природно довести у склад. Међутим, када се пажљиво и непристрасно погледају историјске чињенице, може се утврдити да прича о свађи зетова кнеза Лазара није била ни произвољна, нити нетачна. Ко се од Лазаревих зетова уопште налази поред њега на Косовском пољу? Ту нема Ђурђа Страцимировића Балшића. Нема ни мачванскога бана Николе Горјанског Млађег.

²¹ С. Петковић, *Култ кнеза Лазара и српско сликарство XVII века*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, књ. 7, Нови Сад, 1971, 85–102 + 11 илустрација

Одсутан је и бугарски зет. Од пет Лазаревих кћери, уочи Косовске битке удате су четири. Од четири зета на приштинском пољу уз таста је само Вук Бранковић. Он је ту у двострукој улози: као зет, али свакако много више као човек на чијим се просторима битка и одиграла.

Међ иним Лазаревим зетовима Вук Бранковић свакако није био посебно омиљен. Када је Лазар сазивао, у сагласју са Ђурђем Страцимировићем Балшићем, 1375. године сабор у Пећи – Пећ се налазила у поседу Балшића. Уочи Косовске битке Пећ припада Вуку Бранковићу. Са Николом Горјанским Млађим Вук Бранковић није био у најбољим односима. Четврти Лазарев зет био је или бугарски цар Шишман, или, пак, син му Александар. У обимној студији о Лазаревим кћерима, Миодраг Ал. Пурковић верује да је Александар био ожењен Драганом, највероватније другом по реду кћери Лазаревом. Ни отац, ни син се нису појавили у Косовскоме боју.²²

Ни неки други људи блиски Лазару вероватно нису били у претерано добрим односима са Вуком Бранковићем. Пре свих, мислим на браћу Стефана и Лазара Мусића, чији је отац поседовао значајну средњовековну тврђаву Звечан, а која се уочи Косовске битке наша такође у поседу Вука Бранковића. Велико је питање, а бојати се и чисто реторско, да ли је Вук те нове крајеве и градове добијао милом или силом.

Два су питања у Косовској легенди која деценијама привлаче пажњу испитивача и тумача. Реч је о личности Муратовога убице и о тзв. мотиву издаје.

Постоје подаци који делом директно, делом посредно сведоче да је Милош Кобиловић историјска личност: извештаји путописаца о постојању тврђаве Милешевац која је припадала човеку који је на приштинском пољу убио Мурата; везивање Милоша Кобилића за Нови Пазар у хералдичком зборнику Охмућевића, надгробна плоча сина челника Милоша из Новог Пазара.

²² М. Ал. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, 67–69.

Војно звање капетана или које слично свакако је имао. То, уосталом, тврде и хришћански и турски извори. Што се тиче питања да ли је Милош био Лазарев зет, скренуо бих пажњу да у нашем народу појам зет не подразумева само женидбеног сродника по кћери или сестри, већ сродника по жени уопште.

О личности Милоша Кобиловића, о месту у коме је столовао, о његовој погибији и месту сахрањивања биће више речи на другом месту.

О *мотиву издаје* у Косовској легенди, као и у описима Косовске битке, може се разговарати двојако. Пре свега, издаја у војним сукобима је мање-више свакодневна ствар. У средњем веку за такво што је морало бити безброј потврда. Извесно је да су многе изгубљене битке накнадно бивале, бар деломице, правдане и оправдане измишљеним или стварним причама о издаји. Упозорио бих да се приче о издаји у Косовскоме боју помињу релативно касно, тек крајем XV века. Сведочанство Константина Филозофа: да су неког Лазаревог витеза облагали, или нирнбершког пушкарa Јерга – да је дошло до свађе зетова кнеза Лазара – не говоре у прилог приповести о издаји. Клеветања и свађе не значе издају. Неслога објашњава пораз, *али никако не значи проверивање*.

У Другоме косовскоме боју, ономе из 1448. године, до издаје је свакако дошло. Влашки војвода Дан напустио је бојно поље са својим људима. Бојно поље је, под не много часним околностима (бар по историјским белешкама судећи), напустио и хришћански вођа – Јанко Хуњади. Због одређене издаје, Други косовски бој, вођен између 17. и 19. октобра 1448. године, од среде до петка у подне – био је изгубљен. Временом је издаја из Другог косовског боја препричавана и накнадним присећањима пренета и у онај први из 1389. године. Не треба заборавити да, рецимо, човек који недвосмислено говори о издаји у Првоме косовскоме боју – Константин Јаничар – брка очигледно два косовска боја: први са другим. Исто несувисло мешање две битке примећује се и код других хроничара са краја XV века који пишу о истој проблему. Треба подвући да је у Другоме косовскоме боју, заправо нешто

пре њега, деспот Ђурађ Бранковић одбио позив Јанка Хуњадија да учествује у планираноме рату против Турака. Деспоту је било стало да учини све шта може како би искористио привремени мир са Турцима да земљу опорави и припреми за наредна искушења. Био је дубоко свестан да пристајање уз војску Хуњадијеву значи једновремено и прихватање извесности да ће турска војска нападајући Хуњадија и Мађаре два пута прећи преко његове земље – у доласку и у повратку. Дакле, деспот Ђурађ Бранковић није са својим трупима учествовао у Другоме косовском боју. Штавише, искористио је поверљивог човека, Дубровчанина, који му је био врста министра финансија, да обавести султана Мурата II о хришћанској војни која се на њега припрема.

Пошто је Јанко Хуњади са војском прошао кроз деспотове земље као да пролази кроз непријатељске – харајући и пљачкајући, деспот је искористио Јанков пораз и опште расуло Јанкове војске како би овога ухватио, приликом неуспелог бекства са Косова, и бацио у тамницу. Познији западноевропски историчари, верски изразито опредељени, учинили су све што је било у њиховој моћи да сву кривицу Хуњадијевог пораза свале искључиво на деспота Ђурђа Бранковића. При томе се нису нимало трудили да задрже своју и читаочеву пажњу на чињеници да је сам Јанко Хуњади побегао у петак 19. октобра 1448. године са Косова поља остављајући највећи део својих трупа на милост и немилост непријатељу.

Прича о Вуковој издаји узела је била толико маха да је познати, мада не можда и много талентовани, песник Јурај Бараковић највећи део свега *Вила Словинка* (1614) посветио опису пакла, а у томе опису гресима деспота Ђурђа Бранковића.

Политичка и војна колебања током XVI века знатно су допринела да Косовска легенда добије одређена тумачења. То је време када се цепа и хришћански свет. Французи пристају уз турску империју и управо је то разлог оноликог броја француских путника и путописаца у нашим крајевима у то време. С друге стране, стоје у одређеноме савезништву Аустрија и Млетачка република.

У Турској се, у релативно кратком временском периоду, смењује неколико изванредних владара. Мурата II наслеђује Мехмед II Освајач. Овога Бајазит II, а Бајазита Селим I. Након њих долази готово педесетогодишња влада Сулејмана I Величанственог (1520–1566). Амбициозни освајач, Сулејман I Величанствени припремао је темељно и озбиљно све што је било потребно за даљи продор у југоисточну Европу, а затим и у Европу. Свакако да су његови противници, управо у складу са тим очигледним амбицијама султановим, сагледали и обнављање српске православне патријаршије године 1557. На читаву акцију посебно осветљење је бацала чињеница да се на месту првога патријарха обновљене патријаршије нашао брат (или веома близак рођак) Сулејмановог поверљивог човека, великог везира Мехмеда Соколовића – Макарије. Свесни опасности која им прети од ширења власти турскога царства, гранични католички крајеви су схватили да обнова српске патријаршије може да има далекосежне политичке последице и у оквирима њихових сопствених простора. Треба имати на уму да је мноштво православнога живља избегло пред турском најездом и убегло у суседне пограничне крајеве који су били под аустријском влашћу, односно под влашћу Млетачке републике. Постојала је бојазан, политички свакако оправдана, да Турци и Сулејман I Величанствени могу да искористе Пећку патријаршију за утицање на православни живаљ који се налазио у граничном хришћанском подручју. Тај утицај је могао, под најгорим могућим околностима, да доведе и до одређивања православца, који су живели на подручју аустријске државе и Млетачке републике, за турску царевину, што би свакако допринело лакшем освајању тих области.

Католичка црква обе заинтересоване државе одговорила је на потез Сулејмана I Величанственог тиме што је кренула у осмишљену и дуготрајну акцију унијаћења, односно покатоличавања православнога живља у својим областима. Католичка црква је рано схватила сав значај народне поезије, посебно епске. Епска народна песма чувала је, по дубокоме народноме уверењу, сећа-

ње на све оне догађаје у прошлости који су памћења достојни.²³ То уверење искористила је, на пример, и породица Охмућевић када је позивајући се на „Пољевкиње” о Рељи Охмућевићу, Рељи Крилатици, народних песама – доказивала своје племићко порекло на суду.

Прво значајно уплитање у суштину садржаја народне историјске традиције сусрећемо у делу Дубровчанина Мавра Орбина *Краљевство Словена*. Да ли је то он учинио сам, или је, пак, прихватио нешто што се управо у његово време, поред њега догађало – друго је и неважно питање. У делу Мавра Орбина Вук Бранковић је изричито обележен као издајица. Користећи мозаик – причу, која се у Дубровник деценијама сливала са свих страна, из различитих и чак супротних извора – Орбин је направио сложenu, наизглед логичну и целовиту приповест. Вук Бранковић и Милош Кобилић су постали зетови. Вук Бранковић је оклеветао зета, Милоша Кобилића, код кнеза Лазара. Оклеветани витез, да би спрао љагу са имена, заветује се да ће отићи (а потом и одлази) да убије султана Мурата. Вуку Бранковићу све што је до тада зло учинио није довољно, па на послетку и сам са својим људима напушта бојно поље и тиме *чини* коначну издају. Њоме условљава пораз хришћанске војске. Вукова издаја створена је код Орбина, а затим захваљујући пропаганди вере (*propagandi fide*), широко распрострањивана, аналогно „издаји” Ђурђа Бранковића у Другој косовској боји. То је једноставна логика: ако је син овакав, отац му је морао бити једнак. Извесно је да је прича о Вуковој издаји стварана и под утицајем оних кажа које су колале о неслози угарског краља Матије Корвина и његовог вазала, сремског деспота, Змаја Огњеног Вука Гргуревећа, односно Бранковића. При том су детаљи издаје стварани осмишљено. Орбин, или неко други ко је то измислио, а од истога је Орбин прихватио – могао је мирно рећи да се слични податак, али невезан за Вука, налази и код претходника, дубровачких историчара – Лудовика Туберона

²³ Н. Љубинковић, *Народне песме дугога стиха*, в. у овом издању.

Цријевића и Дукиног преводиоца. Међутим, издаја Драгослава Пробишића не може се везати за издају Вука Бранковића. Друго, не треба заборавити да се о тој издаји вели да није никада утврђено да ли се догодила, или су Турци, пак, такав глас пронели и тиме изазвали панику и расуло у хришћанским редовима. Мула Нешрија, дворски историчар султана Бајазита II, у делу *Огледало света* такође на одређен начин помиње издају у хришћанској војсци. Вели да је у тренутку када је увидео да турска војска губи битку, Бајазит увео нове трупе, али и тзв. бузунције, грлате људе, који су јурили испред војске и са њом – вичући на српскоме језику: „Издани смо, бежимо!”

О издаји у Првome косовске боју, о издаји која је условила пораз хришћанске војске и смрт кнеза Лазара – једини изричито и одређено говори Константин Јаничар. Подвукли смо, међутим, да из његовога описа боја и свега онога што је битку пратило – недвосмислено произилази да је Константин Јаничар потпуно побркао и измешао две велике косовске битке (1389. и 1448). Мада рођен у Новоме Брду, Константин је још као дете заробљен и одведен. Временом је постао јањичар и направио лепу каријеру на двору Мехмеда II Освајача. Покушао је да се умеша и у политичке и дворске сплетке и обрачуна. Тако је приступио групи завереника који су покушали да убију султана, али је њихова намера осујећена. Временом се Константин Јаничар ослободио сужањства. При крају живота доспео је до Пољске. Ту је провео последње године живота пишући успомене²⁴. Константин (или Михаило из Островице, како га још називају) поуздан је када пише о збивањима којима је сведочио. Међутим, присећања из дечачке доби су несигурна и произвољна, а писање о збивањима која су била пре његова рођења засновано је искључиво на причама и препричавањима различитих људи које је сретао.

²⁴ Константин Михаиловић (из Островице), *Јаничареве успомене или Турска хроника*, са студијом Ђорђа Живановића *Константин Михаиловић из Островице*, Споменик, САНУ, CVII, Београд, 1959.

Срочена и обликована у време Мавра Орбина, далеко од попришта Косовске битке – прича о Вуковој издаји посебно је постала значајна у другој половини XVII века. Извесно је да је тада много шта учињено како би се наводна издаја Вука Бранковића што више прочула.

У седмој деценији XVII века на политичку сцену Балкана ступа Ђурађ – Ђорђе Бранковић (1645–1711). Издавао се за потомка старе деспотске породице Бранковића. У томе смислу добио је и потврду од патријарха Арсенија III Чарнојевића. Бечки двор му је доделио, у временима када су његове услуге Бечу биле неопходне, титулу, односно диплому, угарског барона. Године 1668. са братом Савом II, митрополитом ердељским, боравио је у Русији тражећи помоћ за Србе и друге православне народе у Угарској и Ердељу. Двадесет година касније, 1688, тражиће од бечкога цара сагласност за стварање илирске државе на простору европских турских области. Од бечкога двора ће покушати да добије и помоћ за организовање устанка који би му помогао да постане владар ослобођених земаља, под врховном аустријском влашћу. Дипломом издатом 20. септембра 1688. године цар Леополд га је признао за потомка српских деспота и прогласио грофом Светога римског царства. Ђурађ – Ђорђе Бранковић се одмах после тога прогласио за деспота Ђурђа II и у томе својству упутио проглас Србима. Схвативши намах колико популарност новопеченога деспота може да буде опасна по аустријске интересе у православним крајевима, па и у сопственом пограничном подручју, аустријски заповедник, маркгроф Баделски позвао је 1689. године деспота Ђурађа II у Кладово и ту га заточио. Од тога времена све до смрти Ђурађ Бранковић само је мењао тамнице, али их није напуштао. Нису помогле никакве интервенције: ни Срба, па чак ни рускога цара Петра Великог. Бранковић је дуго био заточен у Бечу, а године 1703. премештен је у Хеб, где је и умро године 1711.

Политичких и других разлога да се мотив о издаји у Косовској битки веже за угледног представника породице Бранковић,

за Лазаревог зета Вука Бранковића – било је подоста. Деспот Ђурађ I Бранковић није хтео да војском и личним учешћем помогне Јанку Хуњадију на Косову 1448. године. Штавише, о Хуњадијевим плановима обавестио је и свога зета, султана Мурата II. Сремски деспот Змај Огњени Вук није, веле сувремена сведочанства, био увек лојалан мађарском краљу Матији Корвину. Амбиције несужењог и претежно самозваног деспота Ђорђа (Ђурђа) II Бранковића знатно су допринеле да се прича о издајцима из властеоске куће Бранковића смишљено прошири, посебно међу усељеницима у аустријске просторе и млетачке области дуж Војне границе. Међутим, постојали су и други разлози, а они су се тицали управо самога Лазаревог зета, Вука Бранковића. Погледајмо стога Вуково држање уочи и после Косовске битке.

Вук Бранковић је поштовао таста, али то не значи да је после Косовске битке био спреман да помаже и прихвата амбиције своје таште. Област (значајни градови, утврде) коју Вук Бранковић држи у освит Косовске битке – јесте велика. Сведочи о великој амбицији Вуковој. И Вуково настављање борбе против Турака након Косовскога боја, па чак и након што се Милица потпуно умирила са Бајазитом (давање Оливере) – такође сведочи о изузетној амбицији. Сигурно је да се не може рећи за некога да је веран, одан, ако он мимо владара уз кога је стала црква и део племства – наставља ратовање за сопствени рачун. Вук није био привржен Милице и није хтео да је помаже. Његово настављање борбе против Турака – свакако јесте својеврсна издаја Миличине политике, а и политике сувремене српске цркве. После Вукове смрти Лазареви и Вукови синови ратоваће дуже време између себе. У сукобу ће користити и помоћ претендената на упражњен Бајазитов трон (после Бајазитовог пораза у борби против Тамерлана код Ангоре 1402). Борба око власти и за њу – морала је да остави дубоког трага у свести сувременика, а свакако је било и оних који су о свему томе оставили и понеку забелешку. Дакле, борба Лазаревића и Бранковића јесте се водила. Вук јесте

одбио да прихвати и спроводи Миличину политику.²⁵ Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић јесу се на крају измирили, али њихово помирење није могло да избрише у свести људи сећање на вишегодишње кржаве сукобе. Све оно што се збивало након Лазареве погибије на Косову између његове жене и синова с једне, и Вука Бранковића и Вукових синова са друге стране – јесте морало створити уверење о неслози и невери. Једноставно је било „допунити” приповест о историјском крвавом сукобу Лазаревих и Вукових синова – причом о Вуковој „издаји” у првome косовском боју. Вук Бранковић није издао Лазара на Косову. Он је издао Милицу после Косова.

Прича о Вуковој „издаји” на Косову унета је у описе косовске битке тек када су то императивно изискивале политичке прилике и неприлике. Она јесте измишљена, и то јесте учињено са великим разлогом. Међутим, није до краја измишљена. Штошта у причи има основе. Када је једанпут ушао у Косовску легенду, мотив издаје никада из ње није ни изашао. Његово трајање потхрањивали су одређени политички и верски интереси. Повремено се на њему инсистирало више и упорније – у време *propagande fide* (пропаганде католичке вере), потом када је на политичку сцену ступио несудођени српски деспот (и гроф) Ђурађ II – Ђорђе Бранковић, или након досељавања огромнога броја Срба у аустријске пограничне области. Било је потребно убедити Србе (и Србе – придошлице) у постојање праисконског српског *греха*. Тај се грех мора увек окајавати, али се никада не може окајати и докајати. Прича о Вуковој издаји једнака је оној о Јудинome издајству Христа.

²⁵ И. Божић, *Неверство Вука Бранковића* у: О кнезу Лазару, Београд, 1975, 223–242.

*Типови епских легенди о Косовскоме боју**Хришћанске легенде о Косовскоме боју*

Некоји испитивачи Косовске битке и Косовске легенде сматрали су да се одмах или убрзо после Косовске битке издвајају две хришћанске легенде. Једна, у жижи има кнеза Лазара, његово опредељење за царство небеско, мученичку смрт, или свесно саможртвовање – уградњу самога себе у темеље државе Лазаревића. Ову легенду налазимо у похвалама кнезу Лазару, као и у црквеним списима сличнога надахнућа, који су настали у раздобљу између 1389/90. и 1419/20. године. Ова, по суштини црквена и династичка легенда, наставила је даље трајање у уском кругу порте манастира Раванице, а можда и у црквеном кругу других задужбина чланова династичке куће Лазаревића. Након велике сеобе Срба 1690. године, под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, и раванички калуђери су били принуђени да напусте стара огњишта и сам манастир Раваницу и да са моштима кнеза Лазара крену на дуги пут у неизвесност. Године 1697. коначно су се и раванички калуђери и Лазареве мошти примирили у Врднику на Фрушкој гори, у манастиру који ће од тога времена бити познат као Сремска Раваница. Заједно са Лазаревим моштима и раваничким калуђерима у Врдник је стигла и народна песма. У кругу раваничке порте, у просторима до којих је допирао језик манастирскога звона – чувала је и неговала успомену на погибију раваничкога ктитора. Те народне песме нису биле посвећене Косовскоме боју. Оне су опевале смрт кнеза Лазара и то не епску, већ мученичку. У време црквених сабора, црквених слава и других великих народних окупљања, оне су се певале да би окупљене подсетиле на животни пут и саможртвовање кнеза мученика. У тој косовској легенди Милош је имао улогу обичног статисте. Био је оруђе које постојањем доприноси да се захваљујући Муратовој смрти Лазар приближи још за корак небескоме царству.

Друга легенда о Косовскоме боју, епска витешка, изграђена је у складу са савременим епским духом. Живела је и трајала

прилагођавајући се управо променама тога духа. Величала је Милоша и његов подвиг. Прављена по угледу на тадашње популарне и помодне епске песме – инсистирала је на Милошевој дугој и упорној борби за доказивање сопствене вредности, храбрости и оданости владару. У тој епској косовској легенди важна је чињеница што је Милош био оклеветан, нападнут код господара, кнеза Лазара. И храбри Ролан, јунак старофранцускога спева о Ролану, био је оклеветан код краља Карла Великог. Често је клеветан, често се морао доказивати и храбри Тристан, витез корнволског краља Марка, јунак епскога романа о Тристану и Изолди, који је у нашим крајевима био омиљен под другим насловом (*Тристан и Ижота*). Милош је, као Ролан, као Тристан (или као Дигенис Акрита), принуђен да делом доказује и јунаштво и верност. На чин клеветања Милош одговара чином заветовања. Пред сведоцима пред којима је био понижен, или који су за његово понижење дознали – Милош се заклиње да ће по цену сопственога живота извршити јуначко дело, једино које тежином потпуно спира љагу са његовог имена и држања.

Познији развој овога детаља епске легенде о Милошу подвлачиће да Милошев завет има додаток. Милош се не заклиње само да ће убити турскога султана Мурата, већ да ће му, у знак сопственога тријумфа, стати ногом „под гроце”. Епска легенда о Милошу, сачувана у познијим епским народним песмама, казаће да је Милош изгубио живот управо због другог дела завета. Извршивши јуначки подвиг и доспевши до коња који му је омогућавао бекство, присетио се да завет није до краја извршио. Повратак убијеноме султану да би се завет до краја испунио, а тријумф потпуно осведочио – био је за Милоша кобан.

Епска легенда о Милошу подвлачиће његову изузетну снагу. У томе смислу много простора биће посвећено огромним, јуначким скоковима којима Милош, иако у тешкој ратној опреми, покушава да измакне упорним гониоцима. У епској косовској легенди о Милошу Кобиловићу, у *Милошијади* (или *Милошици*) – смрт јунакова се исказује на различите начине. По једној еп-

ској традицији Турцима ће помоћи неко божанство, натприродно биће, „глас из облака”. У другој епској легенди, оној која је живела и трајала на самоме попришту битке, наглашено је да је Турцима помогао савет неке бабе (старог хтоничног божанства) да Милоша ухвате. Права епска легенда о Милошу и његовом подвигу завршиће причу о јунаковом животу Милошевом жељом упућеном умирућем султану Мурату, а у присуству заробљенога кнеза Лазара, да Мурат одобри да Милош буде сахрањен под Лазаревим ногама, како би могао и у смрти да га служи онако како је то чинио за живота.

Легенда о Лазару и легенда о Милошу, биле би две најочигледније (а нису једине) српске хришћанске легенде о Косовскоме боју.

Западни хришћански свет има своје прихватање и тумачење, особену рецепцију Косовске битке и став према њеним учесницима и страдалницима. Пре свега, западни хришћански свет није никада био претерано склон хришћанима источне цркве. Судбина ових потоњих занимала их је само оним делом којим се дотицала или преплитала са њиховом сопственом. Према томе, судбина Лазареве Србије – Запад не интересује претерано. Множина западнога света није тада знала ни где се простире Лазарева Србија, нити шта обухвата. Међутим, турско надирање на Балкану, отворена претња продора у југоисточну Европу и Европу, већ су били сасвим друга ствар. Могућност снажења и ширења једног изузетно амбициозног и ратоборнога царства – уистину их је уплашила. Западни свет у Косовском боју види први, преозбиљни сукоб са Турцима. Чињеница да је у тој борби обезглављена и једна и друга зарађена страна – привлачи их, када је реч о Муратовој погибији. Смрт турскога султана допушта различна утешна размишљања: да се турска сила може зауставити, да се може и обезглавити. У контексту таквих виђења и сагледавања Косовске битке – Милошев чин може да буде лукав, чак и подао, али свакојако користан. Укратко, део западних хришћанских извора, препричавајући оно што сматра основицом и

окосницом Косовске битке – пренаглашава тенденциозну поруку текста: Турци се могу победити, пошто је то и лошијима пошло за руком. Овакво виђење Косовске легенде остало је забележено само у западним историјским списима и иним сведочанствима. У народну традицију у овоме облику та легенда није ушла.

Проучаваоци Косовске легенде смеђу са ума заинтересованост (сувремену, а и нешто познију) Твртка I и босанске краљевине (а и некојих наследника) за Косовски бој. Никада ми није било јасно зашто испитивачи Косовске легенде нису желели да у Твртку I сагледају личност човека коме је и те како стало до одређенога развоја и бујања Косовске легенде. Писма која је Твртко разаслао непосредно после битке различитим разасутим савезницима – недвосмислено показују да је пошиљаоцу било стало да се одређене чињенице сазнају и сагледају из означеног угла. Писама је свакако било више. Сачувана су нам два. Твртково писмо Трогиранима, Општини трогирској, као и одговор на Тврткову изгубљену дојаву, коју му је упутила фирентинска општина. Амбиције Твртка I биле су велике. За недугог живота чинио је све што је било у његовој моћи да своје области увећа, а моћ умногостручи. У савезништву са суседом, кнезом Лазаром, борио се против околнога моћног племства, откидајући им мало-помало највећи део поседа, или их уништавајући потпуно. Године 1373, уз сагласност кнеза Лазара, Твртко I се крунисао у манастиру Милешеви (која је тада свакако била у његовој поседу) за краља и Србије и Босне. Политичке намере су му сезале много даље. Умешао се и у борбе око мађарског престола, потпомажући интересе напуљске династије, а свакако и превасходно своје личне.

После смрти мађарског краља Лудвига I он се, помажући напуљску династију, и те како жестоко борио против угарског краља Жигмунда. Управо због савезништва са напуљском династијом, због знатних политичких амбиција у Далмацији, Твртко I и обавештава савезнике у тим борбама (ми знамо за Трогиране и Фирентинце) о моћи и успеху свога оружја. Твртко I није узео личнога учешћа у Косовској боји, јер је имао пречих послова на

другом месту. Међутим, то га свакако није спречавало да себи, посебно после Лазареве смрти, припише све заслуге које припадају победнику. Изненадна и прерана Тврткова смрт 17. марта 1391. године свакако је утицала на одређено утихњавање и замирање његовога представљања Косовске битке. Међутим, то свакако не значи и да је те Тврткове легенде о Косовскоме боју потпуно нестало. Мислим да је заслуга за њен даљи живот и трајање двојака. Пре свега, реч је о постојању и трајању тврђаве Милешевац, изнад манастира Милешеве, утврде за коју се још у XVI веку говорило и веровало да је припадала велможи који је на Косовскоме пољу убио турскога султана. Рекох да је манастир Милешева једно време свакако био у поседу Твртковом, а у том контексту не треба заборавити на писмо фирентинске општине у коме она управо Твртку одаје признање на храбрости његових, Т в р т к о в и х велможа, чија је срчаност и одлучност условила Муратову смрт. Такође не треба заборавити ни Тврткове трговачке и ине савезнике у Далмацији, Дубровнику, Боки Которској – који су примивши касније избеглице из Тврткове државе, примили, и срцем чак прихватили, и некоје приче које су ови собом донели.

Дубровчани, мада припадници западног хришћанског света – имали су и са средњовековном Србијом и са средњовековном Босном чврсте везе. Посебно трговачке. Али не и само трговачке. Бројни Дубровчани заузимаће истакнута и поверљива места на дворовима српских и босанских владара и угледних велможа. Историјска, политичка и ратна збивања у Србији и Босни – живо су их интересовала, као што им је било и веома стало до добре судбине суседних земаља. Преглед хришћанских извора је показао да су управо тројица Дубровчана велику и драгоцену пажњу посветили Косовској битки – Лудовик Цријевић Туберон, преводилац хронике Јована Дуке (он можда и није био Дубровчанин, већ Далматинац) и Мавро Орбин. Дубровник јесте био најпогодније место да се стекну, сучеле и измешају различите приповести о Косовскоме боју. Бројни трговци, путници, учесници политичких и дипломатских мисија, којима је Дубровник

био и полазиште и крајњи циљ, као и ини бројни којима је он био само успутна станица – доносили су у град приче које су чули на најразличитијим местима. Овим људима треба придодати и бројне избеглице и убојнице из босанских и српских крајева, који су већ од првих хришћанских сукоба с Турцима на Балкану, схвативши опасност, почели да се повлаче ка сигурнијим дубровачким и далматинским просторима.

Дубровчани, будући да су били превасходно у положају заинтересованог и пажљивог слушаоца, а не учесника или, пак, његовог потомка – спремно су памтили, прихватили, повезивали и стапали различите приповести о Косовскоме боју, легенде настале на различитим просторима и у различита времена. Различите и међу собом неусаглашене, па чак и искључиве приче, Дубровчани су слушали и примали као део великога мозаика. Запамтивши причу у целини или у делу који су сматрали најважнијим – придодавали су *новочувено* до тада начињеном мозаику, тражећи при том најпогодније, најлогичније место. Управо дубровачку верзију Косовске легенде наћи ћемо устврђену у епским народним песмама, посебно оним дугога стиха, бугарштицама.

Турска казивања о Косовскоме боју могу се поделити на значајне групе. Турски хроничари до времена султана Мехмеда II (1451–1481) задовољавају се тврдњом да је султан Мурат I добио Косовску битку, а да је убијен лукавством и преваром када је битка била и одлучена и завршена. Блистава влада Мехмеда II, султана који је срушио два царства, византијско и трапезунтско и, како су погрешно тврдили уплашени хришћани, тринаест краљевина и због тога и одликован именом Освајач – допринела је и стварању и обликовању свести о турској државотворности. Мехмедов наследник, султан Бајазит II (1481–1512) био је веома побожан. Мада у извесном смислу мирољубив – изнад свега је ценио свети верски рат (џихад). Од својих достојанственика је тражио да сакупљају прах који би се ухватио на његовоме оделу за време војни које је предводио. Тражио је да му се тај прах стави касније у гроб, како би и ту могао да удише и осећа мирис и дух

светога рата. Побожни Бајазит II подигао је и многе религиозне грађевине. Тежећи да историјом отоманске државе покаже сву величину и значај светих ратова, Бајазит II је наложио двојици историчара свога времена – Мули Нешрији и Идризу Битлисију, да напишу хронику турскога царства.

Оно што пише у Нешријином спису *Огледало света* и Битлисијево *Осам рајских башти* јесте исказивање званичне турске дворске истине о протеклим догађајима. Нимало случајно, двојица именованих историчара пишу потпуно различитим стилем. Опомињу на наше средњовековне писце – Теодосија и Доментијана. Нешрија пише једноставно, схватљиво, популарно – за „ширу читалачку публику” (као Теодосије о св. Сави). Битлисијева историја, пак, писана је узвишеним, китњастим стилем, следећи узор: арапског историчара Јаминија и персијског хроничара Вазафа (као Доментијан о св. Сави). Нешрија и Битлиси нису писали ни истим језиком. *Огледало света* је написано на турскоме језику, а *Осам рајских башти* на персијском. Приказујући Косовску битку, и један и други ће посебну пажњу обратити на Муратова размишљања у мркој ноћи, уочи битке. У осами, султан Мурат I доноси одлуку да и себе жртвује у светоме рату, и да се тиме као мученик (шехит) угради у темеље будуће отоманске државе и идеје државотворности.

Даље излагање и Нешријино и Битлисијево подудара се често са мотивима и садржајем наших епских народних песама. О томе ће бити знатно више речи на другоме месту.²⁶

Поред две основне турске верзије приказивања Косовске битке – до владе Мехмеда II и после ње – могло би се рећи да постоји и трећа муслиманска „истина” о истоме догађају. Она проиходи из трвења унутар сувременог муслиманског света. Сведочи јој, на пример, персијски хроничар Азиз из Астарабада

²⁶ N. Ljubinković, *Opis kosovskog boja kod turskog istoričara Mule Nešrije i naše narodne kosovske pesme*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, VI, Priština, 1961, 161-172. Исти, *Косовска легенда*, у: Г. А. Шкриванић – Н. Љубинковић, *Косовска битка – Косовска легенда*, Београд, 1989.

године 1398. У делу *Гозба и битка* оптужује султана Бајазита I за оцеубиство и братоубиство. Далеке одјеке оваквих мишљења и премишљања сусрећемо и у писању дервиша Ахмеда у другој половини XV века.

Месна косовска легенда

Међ различитим косовским легендама, из различитих времена и са различитих простора – посебно место заузима она која је негована на попришту битке, на Косовском пољу. Забележена је први пут 1530. године у путопису Словенца Бенедикта Курипечића. Потом је замењује Евлија Челебија путујући Косовом. Утиске са пута, опажања свакоје врсте, Евлија Челебија упућује у писаном облику своје добротвору Мелек-Ахмет паши. У време слично Челебијином, око половине XVII века, Косовским пољем ће проћи и Мехмед Солакзаде и такође забележити предање које је ту дочуо. Карактеристично је за ова три сведочења да је у жижи Косовске легенде Милош Кобилић и његов подвиг. Дакако, постоји природна, схватљива разлика у сагледавању Милошевога чина. Курипечић бележи традицију која Милоша кује у звезде. Турски путописци одају признање јунаштву Милошевом, али га називају и проклетником. Курипечић ће опширно износити приповест о староме витезу, који је јуначким делима и оданошћу своје владару стекао редак углед, а доживео је под старост да га завидљивци оклеветају и да тако доспе у владареву немилост. Курипечић вели и да се Милош заветовао да ће делом спрати незаслужену љагу са имена, али и да је, заветујући се, Милош био попутно свестан да жртвује и сопствени живот. И Челебија и Солакзаде утврђују да се Милош претходно заветовао да ће убити султана. Међутим, за разлику од Курипечића, они сведоче о посебним атрибутима Милошевога месног, косовског култа. Челебија говори да је Милошу, у част јуначког дела, подигнута у планини црква у коју народ долази на поклоњење. То би био и први траг Милошевог светитељског култа који ће се видно испо-

љити тек стотинак година касније. Црква коју помиње Челебија – данас више не постоји. Солакзаде, пак, записује месно, косовско предање, како се Милош огромним скоковима покушао да спасе прогонилаца и стигне до коња. Солакзаде утврђује постојање три велика скока. Дужине тих скокова су још у његово време биле означене камењем. Ова локална прича живела је и препричавала се још у XIX веку.

У месној косовској легенди кнез Лазар практично *не постоји*. Он је сведен на име које се само узгред припомиње.

Мешањем становништва на Косову после друге велике сеобе Срба (1733–1737), Косовска легенда биће у одређеном смислу дограђена и обogaћена. У једноме своме делу, у једном свом виду, она ће у себе уклопити и некоје битне делове популарне албанске легенде, пореклом из Драча и Елбасана, о светоме Јовану Влади-миру, зетскоме краљу и зету цара Самуила.²⁷

Легенда о Косовскоме боју нити је једна, нити је јединствена. Пре свега, свака од двеју страна сучељених и сукобљених на Косову пољу 15. јуна (по староме календару) 1389. године има своју званичну верзију збивања.

Постоје две турске легенде о Косовскоме боју: она настала непосредно по завршетку битке, која траје све до краја XV века, све до смишљене акције султана Бајазита II (1481–1512) да се сачини званична, дворска верзија историје Отоманскога царства.

Поменутих двема турским легендама треба придодати и ону легенду која је нашла своје место у историји Азиза из Астерабада. Она се тиче искључиво односа у Муратовој породици и међусобица до којих долази након Муратове смрти, а у борбама око упражњеног престола. Сама по себи занимљива, ова легенда за нас нема већег интереса, јер није ни на који начин ушла у друге типове Косовске легенде.

Косовске легенде хришћанскога карактера такође су бројне.

²⁷ N. Ljubinković, *Poreklo motiva nošenja glave posle pogubljenja u jednoj šiptarskoj pesmi o kosovskom boju*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, IV-V, Priština, 1959–60, 323–331.

Пре свих, ту је српска легенда о кнезу Лазару и Косовскоме боју. Настала је у црквеним круговима, а у складу жеља и потреба династичке породице Лазарева. Пуним животом трајала је између 1389/90. и 1419/20, односно 1427. Смрћу Лазаревога сина, деспота Стефана, она је изгубила широку државну подршку. Наставила је да траје везана за манастир Раваницу, у коме су почивале Лазареве мошти, али свакако и у другим манастирима и црквама које су подигли чланови породице Лазаревић и њихови најближи сродници. Током времена два пута је озбиљно обнављана, надахњивана новим животом: у време политичких и државних амбиција руских владара, посебно цара Ивана IV Грозног. Користећи култ кнеза Лазара у политичке сврхе и за потребе снажења свеукупне моћи руске државе, руски владари (Иван III, Василије III, Иван IV Грозни) допринели су својеврсном обнављању Лазаревога култа у српским земљама, од половине XVI и првих деценија XVII века.²⁸ (Под руским утицајем Лазар се почиње називати *царем*, а и цркве му се неке посвећују као светитељу.) Друго значајно обнављање Лазаревога култа догађа се након Велике сеобе Срба, када Лазареве мошти нађу уточиште у манастиру Врднику на Фрушкој Гори. У новој постојбини, у тзв. Сремској Раваници, Лазарев култ ће успешно трајати. Међутим, до његове изузетне и веома распрострањене популарности долази тек након објављивања друге Вукове *Пјеснарице* 1815. године.

Напоредо са легендом о кнезу Лазару, али независно од ње, стварала се, богатила и трајала епска косовска легенда о Милошу Кобилићу. До нас је она допрла у једном посебном облику који бих условно назвао *дубровачким*. Сачувана је у песмама дугога стиха, бугарштицама. Међутим, извесно је да је епска косовска легенда о Милошу Кобилићу у Дубровнику само обрађена и сачувана. Изворне *две* епске легенде о Милошу Кобилићу, условно назване *српска* и *босанска*, могу се само озбиљније наслућивати на основу малобројних сачуваних трагова.

²⁸ Н. Љубинковић, *Косовска легенда у руском летописном своду*, в. у овом издању.

Посебно место у просторима легенди о Косовскоме боју заузима *месна косовска* легенда у своја три вида: *српском*, *турском* и потоњем *албанском*.

Прича о Косовскоме боју настала крајем XVII века, а, мислим, вероватније у првим деценијама XVIII века сачувана је у више преписа.²⁹ Настала је у особеној урбаној средини. За њом су посезали многи тзв. сакупљачи народних песама, како би „поправили” текстове „записане” у народу и од народа. *Прича* показује одлике тзв. дубровачког типа Косовске легенде. Мада и позната и читана у времену, прича није никада досегла популарност епских народних песама. Деветнаести и двадесети век донели су нове значајне измене, допуне и обликовања Косовске легенде, односно косовских легенди.

Косовска легенда бројним различним, често и сучељеним и сукобљеним, видовима и токовима живи, траје и животвори пуних шест стотина година. Пуних шест стотина година она јесте и пратилац и својеврсни исказ и одраз историје српскога народа.

Употребљавана или злоупотребљавана, Косовска легенда је увек имала политичку симболику и садржину.

(1989)

²⁹ Ј. Ређећ, *Прича о боју косовском*, Зрењанин, 1976.

КОСОВСКА ЛЕГЕНДА У РУСКОМ ЛЕТОПИСНОМ СВОДУ ИЗ ВРЕМЕНА ЦАРА ИВАНА IV ГРОЗНОГ

(Илустровани текст путописа Ђакона Игњатија
са уметцима из биографије деспота Стефана Лазаревића
од Константина Филозофа)

Косовска битка, или Косовски бој, како се тај догађај зове у народним песмама, столећима је закупљао пажњу наших људи, узнемиравао их, узбуђивао и опијао. По тврдом народном уверењу, историја српскога народа дели се на два дела: до Косова и од Косова. У предговору првој књизи лајпцишког издања народних песама, Вук Стефановић Караџић је, између осталог, писао:

„Ја мислим да су Србљи и прије Косова имали и јуначких пјесама од старине, но будући да је она премјена тако силно ударила у народ да су готово све заборавили што је било донде, па само оданде почели наново приповиједати и пјевати.”

Међутим, не само што је мало сигурних, проверених чињеница, мало савремених вести о Косовском боју, већ је мало и сведочанстава уопште. Управо због тога сваки такав докуменат привлачи одмах изузетну пажњу и стручњака и културне јавности.

У предавању о историјским збивањима у Србији на минијатурама руског летописног свода из друге половине XVI века које је 1971. одржала у Народном музеју у Београду, Олга Илијевна Подобедова посебно је заинтересовала присутне податком да је у том летописном своду илустрована и Косовска битка, и то са девет минијатура. Подобедова је том приликом показала пет илустрација. Летописни свод о коме је реч обухвата историју света од настанка па до времена цара Ивана IV Грозног. На његовом стварању радило је четрдесетак преписивача и минијатуриста.

Рукопис руског летописног свода садржи преко девет хиљада листова (преко 18 000 страна) и око шеснаест хиљада минијатура. С временом је повређен интегритет рукописа. Данас се он чува раздељен у два града и три библиотеке: у Историјском музеју у Москви, у Библиотеци Академије наука у Лењинграду и у Публичној библиотеци Салтиков-Шчедрин, такође у Лењинграду.¹

Новопронађеним рукописом први се у нас озбиљно позабавио Сретен Петковић. На научном симпозијуму одржаном у Крушевцу 1973. године, а посвећеном испитивању кнеза Лазара и његовога времена, С. Петковић је поднео изузетно занимљиво и значајно саопштење *Иван Грозни и култ кнеза Лазара у Русији*.² Тиме је наставио и на одређен начин проширио и продубио своја истраживања о култу кнеза Лазара и српском сликарству XVII века.³ Проучавајући култ кнеза Лазара у Русији у време цара Ивана Грозног, С. Петковић се задржао на ликовним представама познатог српског владара у цркви Архангелски сабор у Кремљу и у, раније поменутом, руском летописном своду. Нагласио је да је „кратка повест о сукобу кнеза Лазара и султана Мурата” илустрована са девет минијатура „прилично великог формата – најчешће 15 x 20 сантиметара”.⁴ Саопштио је тачан садржај свих девет минијатура:

„Следећи верно текст из летописа прва минијатура приказује припремање турске и српске војске за битку, друга како

¹ О. И. Подобедова, *Минијатюры русских исторических рукописей*, Москва, 1965, 102–106; Сретен Петковић, *Иван Грозни и култ кнеза Лазара у Русији*, Посебан отисак из зборника радова О кнезу Лазару (у даљем тексту: *Иван Грозни и култ кнеза Лазара у Русији*). Рукопис који садржи и илустровану причу о Косовскоме боју налази се у Библиотеци Академије наука у Лењинграду, бр. 31. 7. 30/2. Минијатуре се налазе на листовима 276 р до 280 р.

² С. Петковић, *Иван Грозни и култ кнеза Лазара у Русији*, 311–319 + 11 илустрација

³ С. Петковић, *Култ кнеза Лазара и српско сликарство XVII века*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, књ. 7, Нови Сад, 1971, 85–102 + 11 илустрација

⁴ С. Петковић, *Иван Грозни и култ кнеза Лазара у Русији*, 313.

једног верног слугу – не каже се његово име – неки оклеветаше код кнеза Лазара, трећа илуструје саму битку, четврта убиство Мурата, док је на петој илустрацији представљена смрт верног слуге, Муратовог убице. Овај мали циклус посвећен Косовском боју и кнезу Лазару наставља се шестом минијатуром како Срби потискују Турке и седмом са проглашавањем Бајазида за цара, да би се завршио осмом сценом заробљавања 'цара' Лазара и деветом његовим погубљењем.⁵⁵

У зборнику радова *О кнезу Лазару*, чланак Сретена Петковића *Иван Грозни и култ кнеза Лазара у Русији* богато је илустровано. Објављено је и осам од девет минијатура Косовске битке (од друге до, закључно, девете минијатуре).

Пришавши проблему ликовне представе кнеза Лазара у руском летописном своду као историчар уметности, С. Петковић се углавном и задржао на проблемима које намеће такав приступ. Доста пажње посвећује како ликовном решењу Лазаревог лика, тако исто и сценичном постављању кнеза Лазара у ток радње приказан одређеном минијатуром:

„На свим овим сликама увек се приказује кнез Лазар – чак и онда када се радња на њега не односи, илустратор га, окруженог војницима, смешта у горњи десни угао минијатуре. За разлику од султана Мурата и Бајазида, који су голобради, он има браду и носи владарски орнат – круну на глави и дивитисон са лоросом. Наравно, узалудно је тражити било какве сличности између правог лика кнеза Лазара и оног који је приказан у овом руском рукопису из средине XVI века. Као и друге личности из Летописног свода и српски кнез је приказан уопштено, у ствари само назначен као владар.”⁵⁶

Поводом девет цртежа који представљају различите епизоде из Косовског боја, С. Петковић истиче да је то „не само најстарији циклус представа о Косовском боју, већ и једини у минијатурном

⁵ Исто, 313.

⁶ Исто, 313.

сликарству”.⁷ Није се посебно задржао на тексту који прати илустрације Косовске битке у руском летописном своду. Задовољио се помало штурим, али потпуно тачним запажањем:

„Повест о кнезу Лазару исприповедана је и илустрована у такозваном Другом Остермановом тому Библиотеке Академије наука у одељку који говори о цару Амурату. Та епизода чини саставни део списка о *Хожденију митрополита Пимена у Константинопољ* 1389. године, али није задржала свој првобитни литерарни облик. Приређивачи летописног свода су сасвим слободно, без устезања, у текст *Хожденија*, чији је аутор ђакон Игњатије, придодали нешто измењени опширан увод у биографију деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа у коме се говори легендарно о доласку Турака, а затим поуздано о Косовском боју.”⁸

Овове ће нешто касније додати још једну опаску:

„Ипак, овом приликом највише привлачи пажњу чињеница да се биографија Стефана Лазаревића, заједно са одељком о косовском боју, уводи у Летописни свод Русије епохе Ивана Грозног.”⁹

Остало је питање који и колики део је преузет из путописа ђакона Игњатија, наводно сувременог, а шта, пак, припада познијем времену, биографији деспота Стефана Лазаревића коју је тридесетих година петнаестог столећа писао Константин Филозоф. Посматрајући илустровану Косовску битку у руском летописном своду из доба Ивана Грозног у склопу активности и намера управо овога руског цара, С. Петковић није правио даље анализе, није напуштао тле интересовања једнога историчара уметности.

Полазећи од резултата Петковићевих испитивања, покушао бих да осветлим други део проблема који намеће руски илустровани летописни свод – проблем развојних етапа у животном путу Косовске легенде.

⁷ Исто, 314.

⁸ Исто, 313.

⁹ Исто, 314.

На основу свега што се позитивно може утврдити из руског илустрованог летописног свода произилази да је половином XVI века, у времену великога и за српску историју значајног руског цара Ивана IV Грозног, повест о Косовском боју била у Русији и позната и популарна. Илустровани летописни свод забележио је све кључне елементе: причу о оклеветаном витезу и његовом завету, односно искупљењу, смрт Мурата, смрт Лазара. Међутим, као што су то већ запазили и С. Петковић и О. И. Подобедова, за илустрацију је послужио комбинован текст Игњатијевог путописа и биографије Стефана Лазаревића. По ономе што се зна у нашој историографији, Игњатијев путопис саопштава само податке о српско-турском сукобу и смрти двојице владара и војсковођа. Прича о оклеветаном витезу и његовом искупљењу пред својим владаром и пред својим народом припада тексту који је три до четири деценије након Косовске битке писао Константин Филозоф.

Једно од битних питања које се овим поводом поставља јесте: потврђује ли, или пак оповргава, руски илустровани летописни свод вредност Игњатијевог путописа као сувременог историјског извора и, затим, може ли се уметање делова из текста Константина Филозофа о Косовском боју схватити као својервно фалсификовање, или има другачије значење.

Путопис руског ђакона Игњатија, настао, како се у тексту *Хожденија* вели, између априла и јула те исте кобне 1389. године, привлачио је деценијама пажњу научника, и наших и страних. У нашој научној и стручној литератури, на њега је први указао Фрањо Рачки у познатој расправи *Pokret na slovenskom Jugu koncem XIV i početkom XV stoljeća*, још 1868. године.¹⁰ Међутим, Рачки, као и многи историчари после њега, није био директно упознат са садржајем путописа ђакона Игњатија. Познавао га је из књиге рускога научника Карамзина, који га је фрагментарно употребио. Слично ће се догађати и позније. Иларион Руварац ће, на при-

¹⁰ F. Rački, *Pokret na slovenskom jugu koncem XIV i početkom XV stoljeća*, Rad JAZU, III, Zagreb, 1868, 92, nap. 3.

мер, о Игњатијевим вестима писати на основу *Руског времена* из 1790,¹¹ а Јован Мишковић ће се ослањати на саопштења која даје Т. Флорински¹². Наши историчари нису јединствени у оцењивању научне вредности Игњатијевог *Хожденија*. Поред Рачког, Игњатија веома цене и у његову сувременост и аутентичност не сумњају: Иларион Руварац,¹³ Панта Срећковић,¹⁴ Фердо Шишић,¹⁵ Константин Јиречек¹⁶. Ђорђе Сп. Радојичић је покушао да вести ђакона Игњатија преиспита и утврди њихову стварну историјску веродостојност и вредност. Први је консултовао и шири садржај Игњатијевог путописа, односно својеврсно „критичко” издање *Хожденија*. Хитрова је, крајем XIX века, објавила у Женеви избор руских путописа на Исток.¹⁷ Међу њима се нашао и Игњатијев

¹¹ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад, 1887 (1888), 414.

¹² Ј. Мишковић, *Косовска битка*, Београд, 1932, 104, 116–117; Т. Флорински, *Въ память пятистольтія Косовской битвы* (1889) 10–11, 23–24 (нап. 13)

¹³ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 414.

¹⁴ П. Срећковић, *Преглед историјских извора о кнезу Лазару и Краљевићу Марку*, Споменик СКА, XXXVI, Београд, 1900, 72.

¹⁵ F. Šišić, *Nov prilog o Kosovskom boju*, Starohrvatska Prosvjeta, Nova Serija, I, Zagreb, 1927, 94–95.

¹⁶ К. Јиречек – Ј. Радонић, *Историја Срба*, друго исправљено и допуњено издање, књ. II, 383 (Радонићева допуна јесте нап. 16. на истој страници.)

¹⁷ Mme V. de Khitrowo, *Itinéraires Russes en Orient*, Genève, 1889 (*Le pèle-rinage d'Ignace de Smolensk 1389–1405*, 127–157). У књизи Хитрове, поред Игњатијевог путописа, веома је занимљиво излагање монаха Исаије *Récit de la Sainte Montagne d'Athos – par le moine Isaïe* (du couvent de Khilantari). Посебно је занимљива легенда коју Исаија излаже говорећи о манастиру Досхиар (Дошиар), посвећеном св. арханђелу Михаилу. Легенда везана за један мермерни камен у олтару и један конопац говори о пастиру Василију који је нашао некакво благо док је напасао овце. Испричао је то игуману, а овај одреди два калуђера да му помогну да се благо у манастир донесе. Међутим, ови се полакоме на новац. Василија хватају, везују му камен око врата и бацају га у море. Благо сакривају. Исте ноћи, арханђел Михаило извади из мора везаног Василија, па га таквог, мокрог и са каменом о врату однесе у цркву. Игуман открије Василија при јутрењу. Василије опрашта својим крвницима, а за спомен на све то, посебно за спомен арханђелове помоћи и данас, како вели Исаија, стоји у цркви: *камен и конопац*. О овој занимљивој легенди биће више речи другом приликом.

спис. Приређујући га за штампу, Хитрова се служила неколиким њој познатим и приступачним рукописима. *Хожденије* Ђакона Игњатија приредила је на основу пет рукописа, насталих у XVI и XVII столећу.

Текст из *Хожденија* који се тиче Косовског боја, Ђорђе Сп. Радојичић наводи према књизи Хитрове: „У недељу прођосмо градове Дафнусион и Карту и приспесмо у град Астравију.

Митрополит се задржа ту да би сазнао вести о Мурату, Мурат је био отишао у рат против Лазара, српског кнеза, а кружио је глас, да су обојица, Мурат и Лазар били убијени у једној битци. Заstraшени овим немирима, пошто смо се налазили у држави турској, митрополит отпусти монаха Михаила, епископ Михаил отпусти мене Игњатија и Сергеја Азакова свога монаха.”¹⁸

Утврдивши тако да Игњатијев путопис не садржи, како је веровао Руварац, име Муратовог убице забележено од савременика збивања, Радојичић је одредио место *Хожденију* у сплету историјских сведочанстава о Косовском боју. Веома пажљиво испитао је дане и датуме које Игњатије помиње у рукопису. Утврдио је да они одговарају истини. Тиме је потврдио и извесне анализе (мада непотпуне) које је вршио раније Иларион Руварац.¹⁹ У наведеном одломку, недеља (када Игњатије пролази Дафнусион и Карту, односно када стиже у Астравију) падала је 1389. године 27. јуна (по старом календару). Дан касније, у понедељак 28. јуна Игњатије је са својим сапутницима стигао у Цариград. Како *Хожденије* истиче, то је понедељак уочи Петровдана, што такође потпуно одговара години 1389.

Ђ. Сп. Радојичић са разлогом сматра да се дванаест дана после Косовског боја није могло знати више о догађајима. Стога закључује: „... та оскудност вести, већ сама по себи, може да

¹⁸ Ђ. Сп. Радојичић, *Савремене вести о косовској битци код руског путописца Ђакона Игњатија*, Старинар, XII, Београд, 1937, 48.

¹⁹ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 223–224.

нам служи као доказ, да смо у књизи гђе Хитрово добили прави текст путописа Ђакона Игњатија.”²⁰

Недавна преиспитивања историјских списа о Косовском боју настојала су да потврде Радојичићеве анализе и закључке.²¹

Сматрајући да у путопису Игњатијевом, односно у опису путовања митрополита Пимена из Москве у Цариград у раздобљу април – јули 1389. године, има извесних чудних чињеница, некоји историчари су *Хожденије* заобишли као историјско сведочанство. Истина, ови испитивачи консултовали су раније познате варијанте Игњатијевог текста (*Руски временик*, Карамзин, Флорински), па су у анализи извора *Хожденије* једноставно заобишли, као на пример Љуба Ковачевић²² и Станоје Станојевић²³. Са доста резерве га је прихватио и Максимилијан Браун. У познатом делу о Косовском боју у историјским изворима и епској усменој предаји,²⁴ Браун је указао на један, наоко ситан проблем, који је настао после појаве Карамзинове историје рускога царства, у којој је Карамзин написао да је Игњатије учесник путовања, али не и писац *Хожденија*. С друге стране, у верзијама до Хитрове, Лазар се у тзв. Игњатијевом путопису називао *царем*, што указује на касније интервенције у тексту.

Подаци који се налазе у некојим руским летописима могли би да у извесној мери доведу у сумњу веродостојност и степен сувремености Игњатијевог текста. Наиме, током друге половине XIV века честа су путовања руских црквених достојанственика у Цариград. У лето 1378. године у Цариград је путовао Митја.

²⁰ Ђ. Сп. Радојичић, *Савремене вести о косовској битци код руског путописца Ђакона Игњатија*, 54.

²¹ Ј. Ређеп, *Прича о боју косовском*, Зрењанин, 1976, 164–165.

²² Љ. Ковачевић, Вук Бранковић, *Годишњица Николе Чупића*, књ. X, Београд, 1888, 215–301.

²³ С. Станојевић, *Кад је убијен цар Мурат*, Гласник Скопског научног друштва, XV–XVI, Скопље, 1936, 45–51.

²⁴ М. Braun, *Kosovo: die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung*, Slavisch-Baltische Quellen und Forschungen, Heft VIII, Leipzig, 1937, 37–39.

У његовој пратњи су Јован, архимандрит петровски, Пимен, архимандрит перејаславски, Мартин, архимандрит коломенски, Доротеј, печатник, Сергеј Озаков итд.²⁵ Оваквих случајева има још. Дакле, извесни учесници у Игњатијевом *Хожденију*, као Сергије Озаков, или Азаков, на пример, можда се могу ставити под знак питања. Међутим, чињеница јесте да сви датуми и дани (у недељи) који се помињу у тексту, затим временска удаљеност између појединих етапа пута – не само што се могу проверити, већ и одговарају несумњиво години 1389. Ђорђе Сп. Радојичић има пуно право када указује да вести о Косовском боју које садржи Игњатијев путопис нису нимало сензационалне. *Хожденије* утврђује постојање турско-српског оружаног сукоба у коме су смрт нашла оба владара.

Међутим, мада Хитрова очигледно пружа својеврсно критичко издање путописа ђакона Игњатија, погрешно је одбацивање другачијих варијаната *Хожденија*.

За саму Косовску легенду у епском смислу није битно да ли се „благоверни муж” који је убио Мурата у Игњатијевом путопису назива *Милош*, или му се, пак, име не спомиње. Игњатијево *Хожденије* допуњено сведочењем Константина Филозофа недвосмислено показује шта су веровали, шта су сматрали *истином* одређени кругови у Србији и Русији, XV, XVI и XVII века. Прилично је извесно да је то било и мишљење распрострањено у хришћанском свету – општеприхваћено. Преписивачи Игњатијевог путописа, свакако, по налогу наручиоца преписа, допуњавали су Игњатијеве тачне, али штуре вести о Косовском боју. Уметање казивања Константина Филозофа уистину помаже да се добије јасна (што не мора да значи и веродостојна) слика о српско-турском ратном сукобу 15. јуна 1389. године. Пред радозналим читаоцем и, што је још вероватније, пред знатижељним слушаоцем, уобличила се епска представа ратних збивања, слика која се савршено уклапала у дух, схватања и претпостављања

²⁵ *Полное собрание русских летописей*, том тридесетвей – Владимирский летописец, Москва, 1965, 126.

ратних сукоба и обрачуна. Прича о облаганом витезу личила је на многе тада познате и омиљене епске легенде и романе. Оклеветани витез могао се упоредити и са Роланом и са Тристаном, на пример; обојица су тада била у нас веома популарна.²⁶ Витез се борио за своју част, дигао је мач да спере љагу са свога имена, жртвовао се свесно за сизерена. Све су то чињенице које имају небројене паралеле у епској литерарној продукцији тога доба. Дакле, допуњавање *Хожденија* приликом преписивања није ни у ком случају покушај свесног стварања лажне представе – свесно спајање казивања из XV века и забелешке с краја XIV и истицање те смеше као веродостојно казивање старијега аутора. Допуне Игњатијевом путопису учињене су у тежњи да се читаоци (и слушаоци) упознају са правом *истином*.

И Подобедова и С. Петковић подвлаче да је илустровани руски летописни свод настао за владавине Ивана IV Грозног. Сродничким везама управо тога цара са Србима објашњавао је С. Петковић и угледно место које историја Срба заузима у илустрованом летописном своду, као и ликове српских владара – светитеља: св. Симеона (Немање), св. Саве и кнеза Лазара у цркви Архангелски сабор у Кремљу:

„Најједноставнији одговор би се могао потражити у сродничким везама Ивана Грозног са угледном српском племићком породицом Јакшића. По мајци Јелени био је праунук Стефана Јакшића, који је као пребеглица из Деспотовине играо значајну улогу у Јужној Угарској у другој половини XV века. За српско порекло по баби Ани Јакшић, потом Глинској, знали су у то доба Срби и настојали су да се том родбинском везом користе. Када хи-

²⁶ В: Ђ. Сп. Радојичић, *Роман о Тристану и Изолди у старој српској књижевности*, у: Творци и дела старе српске књижевности, Титоград, 1963, 343–347 (са научним апаратом на немачком језику у *Die Welt der Slaven*, I, 1956, 177–180); Н. Банашевић, *Циклус Марка Краљевића и одјеци француско-талијанске витешке књижевности*, Књиге Скопског научног друштва, III, Скопље, 1935, 5–15; А. Veselovskij, *Die Rolandsage in Ragusa*, Archiv für slavische Philologie, V, Wien, 468–469; К. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I, Wien, 1901, 68.

ландарски монаси 1550. године при 'челобитију' код цара Ивана IV ишту помоћ, они у вешто састављеној молби подсећају руског самодршца да у његовим жилама тече српска крв."²⁷

Чињеница је да је Иван IV Грозни подвлачио своје делимично српско порекло, као што је чињеница и да су се Срби тиме поносили и веровали да им управо он, велики самодржац све руске земље, може донети потпуну слободу (војну и духовну).

Потребно је поближе објаснити „српско порекло” моћног руског цара. Ана Јакшић била је једна од три кћери Стефана Јакшића (имао је и три сина: Дмитра – умро млад, Стефана и Марка). Ана се удала за литавскога кнеза Василија Лавовича Глинског. Из овога брака рођена је Јелена Васиљевна (по мајци Српкиња), која се затим удала за великога кнеза све руске земље Василија III Ивановича (1505–1533). Из брака Јелене Васиљевне и Василија III Ивановича родио се Иван. У историји је остао познат као Иван IV Грозни. За цара се крунисао 1547. године. Иван IV је био и у сродничком односу са деспотском породицом Бранковића. Зоја Палеолог, жена великога московског кнеза Ивана III Васиљевича (1462–1505), била је сестра деспотице Јелене, жене деспота Лазара Бранковића.

Ове, доста сложене родбинске везе биле су добро познате у XVI, XVII веку. Руварчев родослов из половине XVI века, на који са много разлога указује С. Петковић – инсистира на родбинској вези Јакшића са руском царском породицом, односно са царем Иваном IV Грозним. Посебно је значајно, али недовољно истакнуто да се руски цар том приликом назива „надом свега новог Израиља”²⁸. Овакво насловљавање, тачније, одређивање моћнога самодршца све руске земље, показује какву улогу на себе преузима Иван IV, и шта му безрезервно признаје део хришћанскога православног света. Смисао овог назива, сва његова симболика, садржани су у педесет трећем Давидовом *Псалму*:

²⁷ С. Петковић, *Иван Грозни и култ кнеза Лазара у Русији*, 315.

²⁸ *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци, 1926, 57.

„Ко ће послати са Сиона спасење Израилу? Кад Бог поврати заробљен народ свој, радоваће се Јаков, веселиће се Израил.” (Псалам 53,6)

Обиље података, многи моменти указивали су на вероватноћу да илустровани руски летописни свод треба везати за владу цара Ивана IV Грозног. У *Историји руске уметности*,²⁹ Н. Е. Мнева и М. М. Постникова-Лосева датирале су илустровани летописни свод у другу половину XVI века, тачније, у раздобље шездесетих и седамдесетих година тога столећа.³⁰ Такво хронолошко одређивање прихватиће и познији испитивачи. Готово сви они, утврђујући старост илустрованог летописног свода, полазећи превасходно од самога садржаја летописа, тачније, да он историју света, почевши с Адамом, завршава владом Ивана IV Грозног – тврдили су да јесте илустровани летописни свод из времена владе познатог руског самодршца. Мада то на први поглед не мора изгледати значајно, они нису тврдили и да је летопис тада започет. Неодређени контекст њихова излагања може се и тако тумачити, но чињеница је да они прецизно утврђују доба када је рукопис завршен, али не говоре на исти јасни начин о времену почетка посла. Осетивши потребу да тачно обележи, временски ограничи, почетак и завршетак рада на илустрованом летописном своду, Сретен Петковић је писао: „Летописни свод је био замишљен, а потом и остварен, да прикаже сва значајна светска збивања, почев од стварања света, па до времена Ивана IV Грозног, када је цео посао и започет”.³¹

С. Петковић указује још на једну чињеницу, верујући да она иде у прилог његовом тумачењу и датирању илустрованог летописног свода. Реч је, наиме, о храму Архангелски сабор у

²⁹ *История русского искусства*, III, Москва, Академија наука СССР, Москва, 1955 (Под обшей редакцией академика И. Е. Грабаря, действительного члена Академии художеств СССР В. С. Кеменова и члена-корреспондта АН СССР В. Н. Лазарева), 7–745 + (2).

³⁰ Исто, 605.

³¹ С. Петковић, *Иван Грозни и култ кнеза Лазара у Русији*, 313.

московском Кремљу. Храм је подигнут за владе великог московског кнеза Василија 1508. године. Живописан је, међутим, знатно доцније, за владе Ивана IV Грозног, 1564/1565. године. У току следећих деценија фреске су оштећене, па је црква поново живописана средином XVII века, између 1652. и 1666. године. Тај живопис је сачуван до данас. Значајно је да он у иконографском смислу следи „готово до последњег детаља”³² иконографију XVI века, „па се о овом ансамблу, формално и стилски из средине XVII столећа, може без икакве резерве у тематском погледу говорити као о остварењу епохе Ивана Грозног”.³³ Руски научници су утврдили, а Петковић то прихвата, да је Иван Грозни својеврсни аутор живописа у Архангелском сабору. Он је дао налог шта ће се насликати, ко ће се насликати, где итд.³⁴ У доњим сликарским зонама, на зидовима храма насликани су бројни руски владари, „од кнеза Владимира до великог кнеза Василија, оца Ивана IV Васиљевића Грозног”.³⁵ Међу руским владарима нашла су се и четири странца: византијски цар Михаило VIII Палеолог и три Србина: „свети Сава Српски”, „преподобни Симеон Српски” и кнез Лазар. С. Петковић се није посебно задржавао на разлозима који су навели руског самодршца да у Архангелски сабор стави портрете Саве и Немање. Очигледно је сматрао да објашњење које даје о царевим разлозима за стављање ликова цара Михаила VIII Палеолога и кнеза Лазара јесте такве природе да, без сумње, пружа задовољавајуће објашњење и за портрете Немање и Саве. Петковићево тумачење, сажето, гласи:

„У настојању да себе прикаже, не само легитимним наследником претходних руских владарских кућа, већ и настављачем угледних владарских династија православног света, Иван Грозни је, разумљиво, више желео да истакне своју везаност за Палеологе. То се у Архангелском сабору одразило на тај начин што је

³² Исто, 314.

³³ Исто, 314.

³⁴ Исто, 314.

³⁵ Исто, 314.

Михаило VIII Палеолог приказан у најнижој и најуочљивијој зони, потом у правцу погледа према иконостасу, док је кнез Лазар добио мање уочљиво место и то у другој зони.³⁶

До сродства са кнезом Лазаром, Иван стиже преко Јакшића, а „Михаило Палеолог се на два начина везује за првог руског цара. Најпре, он је у извесном смислу далеки предак Ивана Грозног, јер је баба по оцу руског самодршца била Зоја – Софија Палеолог. Али, што је важније, Михаило VIII Палеолог (1259 – 1282) био је и оснивач последње династије Византијског царства, на чије наслеђивање проглашавањем царства индиректно полаже право велики руски аутократор, јер је он *de facto* једини цар источног хришћанства и једини је у стању да се супротстави иноверцима били они Татари, Пољаци или Турци.” И даље: „Као што је Михаило Палеолог засновао једну царску династију, и Иван IV проглашењем за цара заснива нову царску династију, која наслеђује претходну, византијску Палеолога.”³⁷

Проблем сврсисходности ликова Михаила VIII Палеолога и кнеза Лазара (дакако и Немање и Саве) јесте битан не за правилно виђење храма Архангелски сабор и његове иконографије, већ чак много више за исправно тумачење идеје илустрованог летописног свода. Решењем проблема који намећу ликови византијског цара и српског кнеза (у илустрованом летописном своду и он се, са разлогом, назива *ц а р е м*) долазимо и до разумевања сврхе постојања илустроване приче о Косовском боју.

С. Петковић је навео многе податке о византијском цару Михаилу VIII Палеологу, осим једнога, мислим најбитнијег. Не верујем да је за Ивана Грозног било најзначајније што је у неким далеким сродничким везама са династијом Палеолога, нити што је то последња византијска царска династија. Разлог је далеко дубљи и у политичком и у теолошком смислу. Михаило VIII Палеолог јесте обновитељ Византијског царства. Са његовим

³⁶ Исто, 317.

³⁷ Исто, 316.

доласком на престо нестаје Латинско царство, Михаило осваја и Цариград. Бивша византијска престоница, симбол снаге, моћи и трајања царства, поново је место столовања византијског владара. Значај Михаила VIII Палеолога јесте у томе што је он обновитељ моћи Византије и победник над неверницима (Латинима). Дакле, као што се руска држава гради после победе над Татарима, након побеђивања Златне хорде, тако се и обновљена Византија створила после победе над Латинима.

С. Петковић је пропустио да истакне у довољној мери колико је место добила пропаст Византије у илустрованом летописном своду. Томе догађају је, наиме, посвећена изузетна пажња и простор. Очигледна је идеја да после пропасти Византијског царства, руско остаје једино упориште православног хришћанства. Међутим, то није идеја која се јавља за владе Ивана IV Грозног, већ знатно раније. Руска црква је вековима у зависности од цариградске, руски митрополити столећима одлазе у Цариград да би били потврђени. Међутим, већ године 1448 (дакле, Византија још није пала, али је њен крај очигледан) митрополит Јона је изабран од ужег сабора руских епископа.³⁸ Мисао о уједињењу све руске земље видна је већ после Куликовске битке 1380. године. Процес уједињења почиње за време претходника Ивана Грозног. За влада Ивана III (1462–1505) и Василија III (1505–1533) уједињују се североисточни Руси и ствара се Руско господарство. За владе Ивана III потпуно се уобличава идеја о руској држави као наследнику Византијског царства. Московска кнежевина почиње да се назива „Трећи Рим”. Та се идеја развија за владе Василија III. Филотеј, игуман манастира Елеазара, у посланици Василију III тврди да су до сада у историји била два Рима. Други Рим јесте била Византија. Први Рим је пао, Други Рим, Византија, такође. „Трећи Рим – Москва стоји непоколебљиво, а четвртог Рима неће бити.”³⁹

³⁸ *Историја руске уметности*, III, 48.

³⁹ Исто, 239.

Од Куликовске битке, као својеврсне прекретнице у историјском развоју руске државе, московски кнежеви иницирају стварање летописних сводова. *Велики летопис руски* настао је на самом концу XIV века. Године 1409, захваљујући настојањима митрополита Кипријана, у Москви почиње систематски рад на стварању летописних сводова. Акција која траје, дакле, кроз читав XV век окончава се у извесном смислу илустрованим летописним сводом, као крунским резултатом. Према томе, неоправдано је пренаглашавати значај и улогу Ивана IV Грозног у исказивању и ширењу идеје сверуске државе, затим идеје о руској царевини као наследнику и настављачу идеја Византијског царства. Све то је започето знатно пре времена цара Ивана Грозног. Под овим великим и моћним самодршцем идеје добијају само своје монументалне потврде (на пример: живопис у Архангелском сабору, илустровани руски летописни свод). Дакле, и оно што налазимо на фрескама у Архангелском сабору, као и минијатуре у илустрованом летописном своду, мора се посматрати, тумачити и вредновати искључиво у смислу завршног испољавања идеје која се развија пуних сто педесет година.

Како се, у контексту тих и таквих размишљања и тврдњи, може објаснити пажња коју је Косовској бици посветио илустровани летописни свод? Мора се објаснити и присуство ликова Немање, Саве и кнеза Лазара у храму Архангелски сабор у московском Кремљу. Сматрам да се ни то не може тумачити искључиво родбинским везама руске царске породице са српским племством. Иван IV Грозни јесте, по мајци Јелени, праунук војводе Стефана Јакшића „који је као пребеглица из Деспотовине играо значајну улогу у Јужној Угарској у другој половини XV века. За српско порекло по баби Ани Јакшић, потом Глинској, знали су у то доба Срби и настојали су да се том родбинском везом користе”.⁴⁰

Уочивши веома добро овај проблем, Сретен Петковић је писао: „Било би ипак сасвим упрошћено гледање, ако би се у

⁴⁰ С. Петковић, *Иван Грозни и култ кнеза Лазара у Русији*, 315.

наклоности првог руског цара према Србима видела само сентименталност моћног владара према народу својих предака. Тај моменат је, по свему судећи, играо неку улогу у одређивању става Ивана Грозног према молитељима из српских манастира, али то свакако није био главни разлог што се представа кнеза Лазара нашла на зиду гробне цркве руских владара. Чини се да прави разлог овоме треба тражити у друштвено-историјском тренутку Русије средином XVI столећа. Убедљиво је већ доказано да се иза грандиозног подухвата преписивања и илустровања летописног свода крије тежња Ивана IV да се на тај начин искаже владарска идеологија, тек прокламованог царства. Настојало се, пре свега, да се у тематском погледу истакне национално, религиозно и понајвише политичко јединство руске земље од искона, па све до московске царевине. При томе се наглашава да се то јединство остварује правом једног господара на сву руску земљу, пошто он наслеђује прародитеље и претке, прослављене владаре.

Слично томе и у репертоару Архангелског сабора присутна је иста идеја. Сви владари Кијева, Суздаља, Владимира, Новгорода само су претходници московског, сверуског владара и по њима, по праву наслеђа, и Ивану IV Васиљевићу припада престо као дуговеком изданку владарске традиције у Русији. Као потврда колики се значај придавао Архангелском сабору са његовом усипалнициом и сликама владара и шта је он значио за идеју континуитета царске власти, може да послужи и једна појединост у обреду при крунисању Ивана IV, која се, снагом традиције, задржала и касније и постала саставни део ритуала при примању царске круне. Наиме, после обреда крунисања у Успенском сабору у Кремљу, владар, а то је учинио и Иван IV, као што потом поступају и сви остали руски цареви, одлази у Архангелски сабор у свечаној поворци. Док се певају јектенија и многолетија, он тамо целива иконе и приклања се гробовима великих кнезова, не скидајући царски венац, да би при изласку био присут златним и сребрним новцем.

У овом контексту може се разумети и улога зидних слика са представама Михаила VIII Палеолога и кнеза Лазара, јер оне употпуњавају идејну целовитост Архангелског сабора, у складу са тежњама Ивана Грозног.⁴¹

Сретен Петковић је веома убедљив када тврди да поворка руских кнезова на зидовима Архангелског сабора треба да послужи као својеврсна потврда права Ивана IV Грозног да буде владар све руске земље. У том смислу писала је и Подобедова. Међутим, начин на који везује византијског цара и српског кнеза за ову идеју није уверљив, па ни много срећан. Већ сам изнео разлоге због којих мислим да је у Архангелском сабору угледно место добио Михаило VIII Палеолог. Остаје да се покуша да објасни присуство кнеза Лазара, а и Немање и Саве.

Док је Византијско царство било у кризи, дакле, од тренутка када Латини руше Византију и заузимају Цариград 1204. године, па све до 25. јула 1261, када је војсковођа цара Михаила VIII Палеолога Алексије Стратигопул освојио, односно, повратио Цариград, Византија – Други Рим – не постоји. У томе раздобљу средњовековна српска држава истиче своје претензије да буде „Нови Израил”. Реч је о алузији на причу о прекрасном Јосифу, који је Јеврејима омогућио да добију своју земљу. Међутим, у даљој симболизацији „Нови Израил” означава и изабрани народ (Псалам, 56, 6), државу којој припадају сва права вођења хришћанске цркве, односно једнога њеног дела – православног. У томе смислу пише Савин биограф Доментијан, правећи паралелу између Јакова и Јосифа с једне, односно Немање и Саве с друге стране, а затим између изабраног јеврејског народа и Срба. Идеја о „Новом Израилу”, оличеном у средњовековној Србији, нашла је својеврсни исказ у сликарству манастира Сопоћана (како се обично узима, живописан око 1265). Пишући о симболици приче о прекрасном Јосифу насликаној на зиду сопоћанске припрате, Радивоје Љубинковић је показао у којој мери се у илустрованој

⁴¹ Исто, 315–316.

повести о Јосифу алудира на живот Немање и Саве.⁴² Седамнаест слика из Јосифовог живота имају своје очите паралеле у животу Немање и Саве. Штавише, одређене епизоде изабране су и сликане управо зато да покажу аналогију између живота Јакова и Јосифа и Немање и Саве. Чини се да идеја о „Новом Израилу“ датира на извештан начин сликарство Сопоћана у нешто раније време. Извесно је да је та идеја веома жива у раздобљу од 1204. године, од пада Цариграда, до учвршћивања Михаила VIII Палеолога на власти. Само бирање Михаила VIII Палеолога за цара (децембра 1258, или јануара 1259)⁴³ није морало да буде довољан разлог да Србија промени своје претензије да буде „Нови Израил“. Међутим, пошто су у јесен 1259. године Византинци поразили потпуно на пелагонској равници „шарену војску савезника“,⁴⁴ стање ствари се из основа променило. Коначно, поновно освајање Цариграда, јула 1261. године, означило је и потпуно обнављање старог и моћног Другог Рима – Византијског царства. Тешко је веровати да је сопоћанска припрата живописана после 1261, а још је вероватније да је то учињено пре битке на пелагонској равници (у јесен 1259), можда и пре самог доласка Михаила Палеолога на власт (прво дукс, па деспот и напoкон цар)⁴⁵, 1258. године.

Византијска држава је увек представљала Други Рим. Србија је у једном тренутку сматрала да може, бар делимично, да је у томе замени, односно наследи. То није једини покушај средњовековне Србије да замени у смислу „Новога Израила“ и Другога Рима Византијско царство. За владе цара Душана долази до истоветнога покушаја, а једна од последица тих и таквих тежњи јесте и установљење српске патријаршије, па чак и израда веома амбициозног, а за та времена и крајње напредног,

⁴² R. Ljubinković, *Sur le symbolisme de l'histoire de Joseph du narthex de Sopoćani*, Extrait de l'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani, Beograd, 1967, 207–237.

⁴³ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1959, 419.

⁴⁴ Исто, 420.

⁴⁵ Исто, 419; в. и нап. 2.

Душановог законика. Кнез Лазар јесте по многим летописима и родословима у директном сродству са Немањићима, односно са Душаном, и то у двоструком сродству. Његова жена, Милица, огранак је споредне, Вуканове, гране Немањића, али Лазар сам је наводно ванбрачни син Душанов. Тражећи да се у Архангелском сабору у московском Кремљу насликају ликови Михаила VIII Палеолога, Немање, Саве и Лазара, Иван IV Грозни спроводио је доследно идеју о Москви као Трећем Риму и једином легитимном наследнику права на претензију за тако што. Стефан Немања (св. Симеон) и Сава (св. Сава) зачели су у Срба идеју о Србији као „Новом Израилу”. Стварање српске архиепископије пада управо у време када Византија привремено престаје да постоји као самостална држава. Србија се тада позива на своја стара црквена права.⁴⁶ На основу тих права Сава тражи признање српске архиепископије код четири патријарха, а на основу истих тих права тражи и проглашење самосталне цркве на подручју Бугарске.⁴⁷ Занимљива дискусија између Димитрија Хоматијана и Саве пружа много изузетно интересантног материјала за размишљања на ту тему. Кнез Лазар, који ће се у Архангелском сабору називати кнезом, а у илустрованом летописном своду *царем*, последњи је владар Србије из времена њених великих претензија, последњи који покушава да се у једној светој бици супротстави продору неверника. Ни деспот Стефан Лазаревић, који је, за разлику од свога оца, имао већу, значајнију титулу, као ни познији деспот Ђурађ Бранковић – немају основа да буду представљени у Архангелском сабору. *Они јесу признавали власт неверника*. Лазар је последњи који се носио и са Турцима и са Мађарима.

⁴⁶ В: С. Станојевић, *Свети Сава*, Београд, 1935, 43–60 и 77–92; Н. Радојчић, *Свети Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве*, Глас СКА, CLXXIX, други разред, 91, Београд, 1938, 179–258; Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу*, Светосавски зборник, књига II, Извори, Посебна издања СКА, књ. СХХV, Друштвени и историски списи, књ. 50, Београд, 1939. 91–109.

⁴⁷ Поред горе наведених текстова (нап. 46) в. Р. Љубинковић, *Око проблема Самушлове аутокефалне цркве*, Старинар, Нова Серија, XIX, Београд, 1969.

Ако ово јесте објашњење разлога постојања портрета Немање, Саве, Лазара и Михаила VIII Палеолога, остаје проблем због чега се Косовској бици даје онакав простор у илустрованом летописном своду з а в р ш е н о м за владе Ивана IV Грозног. Разлог је, мислим, исти и у случају опширног приказивања (и речју и сликом) пада Византије. Ако је у случају Византије јасно у којој се мери пад Цариграда уклапа у идеју Москва = Трећи Рим, за Косовски бој треба рећи коју реч више. Могло би се, наиме, тврдити да је пораз на Марици 1371. године, у коме су нашли смрт и краљ Вукашин (не као на Косову само *кнез* Лазар) и деспот Угљеша, означио крај средњовековне српске државе, односно прави почетак њенога слома. Тим више, што исте године умире и цар Урош V, последњи из владарске куће Немањића. (Последњи Немањић јесте Јован Урош Палеолог, син Душановога полубрата Синише – Симеона – господара Епира. Закалуђерио се 1381. године. Живео је у манастиру Ватопеду на Св. Гори, или у метеорским манастирима у Тесалији. Умро је 1422. или 1423. Познатији је под својим калуђерским именом – монах Јоасаф.) Пораз на Марици је, међутим, нерегуларан. Турци су своју победу задобили преваром, нападом у рану зору. Српска војска је побијена на спавању. Ритерској Европи такво нешто морало је бити потпуно странно. Бој на Косову јесте права битка. У борби против неверника 1389. године на Косову, престала је, у извесном смислу, да постоји средњовековна српска држава. Од Косова до свога званичнога краја, 1459. године, она је у вазалном односу према неверницима, било Турцима, било Мађарима.

У Руса се тада одиграва управо супротан процес. У време када ће Срби на пољу Косову изгубити своје „царство”, Руси ударају прве темеље своје будућем. У великој Куликовској битки године 1380. нанели су први, али одлучујући удар Татарима, Златној хорди. Судбоносног значаја Куликовске битке постају свесни веома рано. О томе сведоче на свој начин и напори митрополита Кипријана да се изради свод руских летописа, као први корак ка уједињењу руских кнежевина. Од времена Ивана III и Василија III

се је очигледно. Уосталом, руске претензије да Москва постане Трећи Рим очите су од 1448, када московскога епископа Јону ужи сабор руских епископа бира за митрополита и када се тим чином преузимају дотле освештана права Византије.

Косовска битка је, дакле, илустрована и испричана у летописном своду да би се читаоци и слушаоци упознали речју и сликом са догађајем који је означио суштински крај државе која је једина поред Русије претендовала да буде наследник, бар делимични, Византијскога царства. Косовска битка је за Русе тим значајнија што се, стицајем многих околности, поклапа с временом од кога почиње трајно јачање руских кнежевина, њихово уједињење под окриљем Московскога кнежевства. Крај једних је почетак успеха других. Не без разлога, Иван IV Грозни подвлачи портретима Михаила VIII Палеолога и кнеза Лазара (и зачетника те идеје у Срба – Немање и Саве), кога Руско царство замењује. У томе контексту, цар Михаил VIII Палеолог није унет само као обнови-тељ Византијског царства већ и као најспособнији, најснажнији византијски владар из последње царске династије – Палеолога. Сви његови наследници су слабији. Византијске земље губе на рачун суседне српске државе, која од 1204. године па све до смрти цара Душана настоји да се уздигне и ојача на рачун некада моћнога суседа. Извесно је да је далеко више стварних могућности за успостављање „Новога Израиља” и преузимање заставе Другога Рима имао цар Душан. У потврди својих претензија Душан проглашава и самосталну српску патријаршију, а у духу преузимања водеће улоге у хришћанском свету (Србија – Трећи Рим) успева да добије звање хришћанскога капетана, врховног вође несужењене крсташке војне против Турака.⁴⁸

С. Петковић није сасвим у праву када истиче да у илустрованом летописном своду није само „најстарији циклус представа о Косовском боју, већ и једини у минијатурном сликарству”. Тачније, С. Петковић није довољно прецизан. Позната је, наиме,

⁴⁸ Јиречек–Радонић, *Историја Срба*, друго исправљено и допуњено издање, I, Београд, 1952, 233. и нарочито 234.

још једна илустрација Косовске битке, односно смакнућа самога кнеза Лазара. Илустрација потиче из 1557. године. Налази се у делу *Türkische Chronica*, које је приредио магистар Хајнрих Милер, а издавач је био Сигмунд Фрирабенд. Према опису Ј. Матаковића, који је илустрацију и објавио, на fol. 6. *Турске историје* „nalazi se slika dvaju glavosjeka ispred navodne turske džamije i dvaju sarkofaga te s lijeva komisije turskih funkcionera sa sultanom Muratom na čelu, koji pribiva poslu dželata”.⁴⁹ Иста илустрација понавља се још два пута. На fol. 19. ова илустрација се односи на смакнуће трапезунтскога цара Давида, кога је победио Мехмед II, а на fol. 34. везује се за продор султана Селима и смрт војсковође кападокијског владара. Шаблонске илустрације су у тим временима обична ствар. Међутим, у овоме случају степен уопштености илустрације јесте, чини се, под извесним упитником. Несумњиво је да су личности на слици обучене у одежде карактеристичне за XVI век. Турске тканине су тако добро насликане да се лако дају препознати и одредити. Занимљиво је да су и Лазар (и његов великаш који је већ погубљен) – обријане главе, само са перчином у средини. Архитектура у позадини слике доста је чудна. Више личи на турбе неголи на џамију. Са два саркофага испред, ова грађевина подсећа на Муратово турбе на Косову, дакако, стилизовано.

До сада су у овоме раду предложени одговори на неколика питања: разлог илустровања приче о Косовској бици у руском летописном своду, сврха присуства ликова цара Михаила VIII Палеолога, односно св. Симеуна (Немање), св. Саве и кнеза Лазара у храму Архангелски сабор у московском Кремљу. Одговор захтева још једно питање. У којој мери је илустровани руски летописни свод значајан за развој Косовске легенде, односно какве се чињенице у томе смислу даду из њега извући.

Сматрам да је овде већ довољно истицано и доказивано да илустровани летописни свод не треба датирати у шездесете, од-

⁴⁹ J. Matasović, *Dvije šablonske ilustracije*, Narodna starina, Zagreb, IV, 10, 1925, 352.

носно седамдесете године XVI века, у други део владе Ивана IV Грозног. Рад на летописном своду тада је приведен крају. Међутим, напоре да се начини свод летописа пратимо од краја XIV века па све до владавине цара Ивана IV, када се посао окончава. Дакле, у питању је дуг процес прикупљања и одабирања грађе, припрема текстуалне целине која ће се затим илустровати. Посао је у томе смислу био увелико у току за владе Ивана III и Василија III. *Хожденије митрополита Пимена* из пера његовога пратиоца на дугоме, тромесечном путу у Цариград, Ђакона Игњатија – сматрано је и у XV и у XVI веку, и позније, за дело веродостојно. Оно је у целини и интерполирано у илустровани летописни свод. Међутим, будући да је у питању био путопис, местимично штур, наметала се потреба допуне, али не мање веродостојне. Игњатијева забелешка о Косовском боју, без посебнијих података, а дванаест дана након битке – у крајевима толико удаљеним од попришта ратних збивања и није се могло више знати – деловала је уверљиво као свако сведочење људи блиских догађајима, припадника кругова „блиских збивањима”, добро обавештених. Идеја о прерастању Московског кнежевства, познијег царства, у наследника Византије, у Трећи Рим, захтевала је да се Игњатијева забелешка допуни. Било је потребно и просторно подвући значај Косовске битке за будући развој руске државе. На располагању је стајао историјски извор какав се само могао пожелети – биографија Стефана Лазаревића. Речи Константина Филозофа о међусобицама у српскоме табору, о оклеветаном, али јуначноме витезу изврсно су се уклапале у идеју сверуске државе, могућег вође хришћанскога света. Српска држава, као и византијска, пропада због унутрашњих трзавица, размирица, свађа и узајамног неповерења. Руска држава то не сме да дозволи у својим оквирима. Сваки покушај отцепљења треба угушити у заметку. Владавина Ивана IV Грозног и његових наследника показује да су цареви пречесто интервенисали против сваког озбиљнијег покушаја снажења појединих бољара. Снага државе јесте у њеноме јединству, а не у изузетној храбрости појединаца. Јунаштво Муратовог убице изазива дивљење и поштовање, извр-

сно се уклапа у популарне примере из епских легенди средњег века (Ролан, Тристан, Дигенис Акрита, Умур паша, Сигфрид, Сид итд.). Епска прича о њему узбуђује слушаоце, али и подвлачи вредност основне идеје – снага је у јединству, у слози, у потпуном потчињавању сизерену.

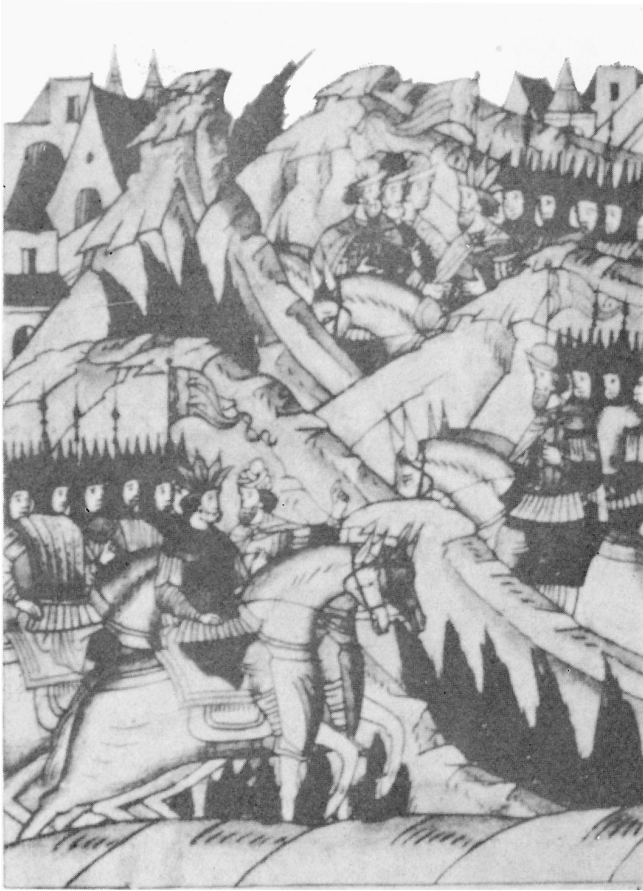
Илустровани руски летописни свод потврђује резултате других и другачијих испитивања Косовске легенде.⁵⁰ Косовска легенда је у потпуности образована у XV веку. Њену основу чини оно што је од сувременика било прихваћено као несумњива истина: што садржи забелешка Игњатијева, излагање Константина Филозофа. Међутим, у хришћанском свету Косовска битка је значила много више и то више помогло је и условило да казивање и певање о томе догађају израсте у легенду. Извесно је да 15. јуна 1389. године Срби нису изгубили битку на Косову пољу. Они су остали након окршаја на разбојишту, Турци су га напустили у хитњи. Међутим, тога дана Срби *јесу* изгубили рат против Отоманске империје. Ту је био крај свих српских претензија да преузму улогу водеће државе хришћанскога Истока. Те чињенице нису били свесни само они већ и други хришћани. Тако су ударени темељи стварања једне од најпопуларнијих епских легенди не само у Јужних Словена већ и у свих народа југоисточне Европе.

(1980)

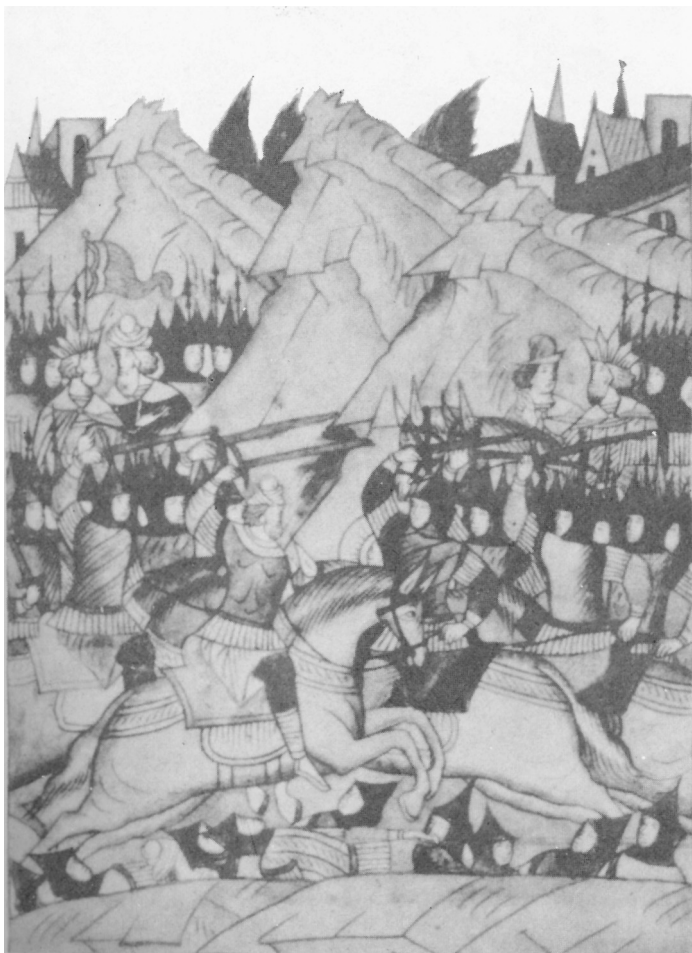
⁵⁰ Извесне резултате испитивања тога проблема, којим се бавим дуже време, изнео сам у радовима: *Opis kosovskog boja kod turskog hroničara Mule Nešrije i naše narodne pesme o kosovskom boju*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, VI, Priština, 1961, 161–172; *Да ли су религиозни елементи у косовској легенди настали у XVIII веку у Срему?*, Ковчежић, VI, Београд, 1964, 106–110; *Sur l'apport des peuples balkaniques à l'élaboration de la légende de Kosovo* (реферат поднет на II конгресу балканолога, Атина, 11. мај 1970); „Сремска теорија” о пореклу дела српскохрватске јуначке епике, Зборник радова 13. конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије, Нови Сад, 1973; *Између анализе и конструкције – „сремска теорија” о постанку јуначких народних песама*, в. у овом издању; *La version officielle turque et la tradition islamique, sur la Bataille de Kossovo*, I, Uluslararası Türk folklor kongresi bildirirleri, II, Cilt – Halk Edebiyatı, Universitesi Basimevi, Ankara, 1976, 153–157.

ТАЖЕ І НА ХРИСТІАНСЬКАГО ЦРЬ СЕРБЬСКАГО
ЛАЗАРА ВЗОРУЖІВСА ПОЙДЕ . ПРА
ВОСЛАВНІЙ ЖЕ ЦРЬ СЕРБЬСЬКІИ ЛАЗАРЬ СО
МНОГИМИ СІЛАМИ СОБРАВСА ПОЙДЕ
ПРОТИВОУ ЕГО :

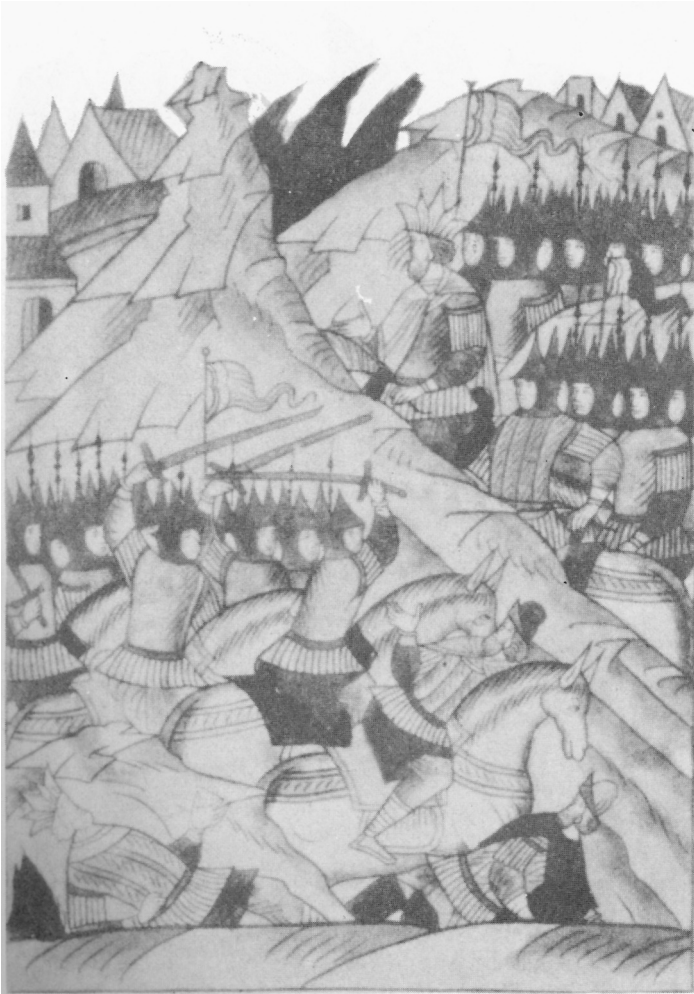
БѢ́ ЖЕ НѢ́КТО ОУ ЛАЗАРА ЦѢ́РА СЕРЬБЬСКАГО
СЛОУГА ВѢ́РЕНЪ СЫИ · НѢ́ЦЫИ
Ѡ́КЛЕВЕТА́ША ЁГО | ГѢ́КО НЕПРѢ́ВО И НЕВѢ́РНО
СЛѢ́ЖИТЕ | ЦѢ́РЮ

Снидоша же са полци ѿ бои · и бысть |
брани велка | и съча | зла

Ѡклеветѣи́нныи же ѡ́нъ . правоуо свою |
 слоужѣоу хотѣа показѣти . вниде | в полкъ
 поугрѣскаго цѣра ѣмоурата | явла себе бѣ-
 жаща ѡт правосла́внаго | сербьскаго цѣра
 лазара . ёмоу же поугрѣсѣи полцы разпоу-
 пишаса да́го | ще поуть . ѡ́н же явлаа се-
 ба с любѣ | вѣю идуща ко амоуратѣ цѣро
 поугрѣ | скомоу . и внапоу во́нзе в скорѣ |
 мечь свой в сердце ѣмоурата цѣра поугрѣ |
 скаго : |

И в' той час(ь) оумре амоураѣцъ царь тоу|
рскіи .оубіен' же бысть от нихъ и чюдныи
той слоуга хрстіа|нскіи|:|

И сѣце поуѣрки сѣапошаса и начаша |
щодоѣвати серѣбскѣа силы с лаза | ремз
цѣремз над поуѣрки |;

Та́же поу́рки в́сисо́ре а́моура́пова с́на |
Ба́лзита по | ставляю́т | ца́ра | на́д | со | бо | ю | :|

И тако турки начаша ѿдолѣвати
сербскаго црѣ лазара, и воинство
его. и нача сербскаго црѣ роукамн
и кнѣзей его и воєвод, его и бояръ
его и слугъ его. и все воинство его.
ѿвѣх и збиша ѿвѣх же рѣка ми наца.

ПОВЕЛѢ ЖЕ БѢШЕ ЦАРЬ ТУРСКІИ СЕРБСКАГО
ЦРЯ МЪРА МЕЧЕМЪ ПОСѢЩІИ · БЫСТЬ ЖЕ
СІА БИТІА(!) ВЪ ЛѢТО БѢЧЪ · СІЦЕ ОУБѢ
НІМЪ ПОВѢДАША ГРАЖАНѢ · ЗА НЕ БѢ
ХОМЪ ВЪ ТУРСКОИ ДЕРЖАВѢ · И МАТЕЖ
БЫСТЬ ВЕЛИИ И СМОУЩЕНІЕ МНОГО В ТО
СТРАНѢ ::

ИЗМЕЂУ АНАЛИЗЕ И КОНСТРУКЦИЈЕ – „СРЕМСКА ТЕОРИЈА” О ПОСТАНКУ ЈУНАЧКИХ НАРОДНИХ ПЕСАМА

Више од пола века Светозар Матић проучава народну поезију, посебно народну епiku и стих народне песме. Плод вишегодишњега рада је и успостављање нове, тзв. „сремске теорије” о пореклу врхунске епике српскохрватског језичког подручја. Током дугогодишњег студиозног бављења проблемима народнога епа, Матић је изградио и својеврсни аналитички метод, чија се суштина, крајње упрошћено, може свести на утврђивање „кључне речи”.

Чланци, студије, полемике настали током педесетогодишњега рада пробрани су и сакупљени у две књиге: *Наши народни еп и наши стих* (Нови Сад, 1964) и *Нови огледи о нашем народном епу* (Нови Сад, 1972). Мало је покушаја научног синтетизовања у проучавању народне поезије, иако је књижевност југословенских народа прекорачила своје уске територијалне оквири највише захваљујући усменом народном стваралаштву. Било би, дакле, логично очекивати да ће књиге које проблему народнога епа приступају на нов начин, успостављају нову теорију о пореклу народних епских песама и нуде одређен доказни материјал – побудити широко интересовање научних прегалаца „од струке”. Успостављање нове теорије о пореклу народнога епа на српскохрватском језичком подручју захтевало је од стручњака заузимање недвосмисленог става. Међутим, чудним стицајем околности, с једне стране, нашим менталитетом, с друге стране, Матићеве књиге су, као уосталом раније и његови чланци и студије, покренули само тзв. кулоарске дискусије, кулоарска интересовања, кулоарска опредељивања. Судићи по чланцима и студијама из области

проучавања народне епике који су написани од појаве Матићеве књиге до данас, чини се да ни два веома занимљива приказа те књиге нису имала већега, тачније суштинскијега одјека. Полемички обојен приказ Николе Банашевића (в. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXXI, Београд, 1965), примљен је више као својеврсна литература, неголи као документована критика што уистину и јесте. Осврт Маје Бошковић-Stulli (в. *Narodna umjetnost*, IV, Загреб, 1966, 258–263), писан веома одмерено – указао је на неке слабости Матићеве књиге, но не опредељујући се довољно изричито о питању „сремске теорије”.

Имајући у виду да се својеврсно ћутање о Матићевој теорији „негује” и данас и да постоје индиције да ће једнога дана њен аутор доживети неславну судбину Асмуса Серенсена (чији рад није ни оспораван, ни неоспораван, већ једноставно – непознат), покушаћу овом критиком да укажем и на добре и на лоше стране Матићевих књига и, што мислим да је и најважније, на веома корисне резултате Матићевога рада.

Матићева друга књига (*Нови огледи о нашем народном епу*) која нас у овом тренутку интересује састоји се, по концепцији самога аутора, од пет тематских целина које носе наслове: *Прилози критици Вукових текстова*, *О неким Вуковим певачима*, *Огледи из историје нашег народног епа*, *Полемике и критике*, *Разни други чланци*. За разлику од прве књиге (*Наш народни еп и наш стих*) у другој књизи нису образована тематска поглавља: *Епско певање у Срему* и *Прилози о стилу епске песме*. Међутим, док се у чланцима и студијама који чине прву књигу „сремска теорија” доказује, у радовима у другој књизи она се узима као доказана.

Матићев рад на проучавању народног епа може се поделити на две групе: једну групу чине аналитички радови и аналитички делови чланака и студија, другу групу чине радови и делови радова који претендују да буду синтезе. Матићеве анализе вредне су пажње и инструктивне су у сваком погледу.

У тзв. критици Вукових текстова, понекад су веома сугестивне. На начин можда груб, неделикатан, често и неправедан, Матић

је демитизирао Вука Караџића и његов рад. То има својих добрих страна. Знано се да је Вук вршио редакцију народних песама које је добијао. Матић је показао, углавном документовано, како је то Вук радио. Чини ми се да су му у погледу критике Вуковог рада најбољи текстови објављени у првој књизи (*Вукова прва Пјеснарица, Вуков однос према екавским песмама народним*).

Матићеве студије *Трагови стиха на стећцима* и *Из историје нашег стиха*, такође објављене у првој књизи, представљају незаобилазне моменте у изучавању наше народне епике.

Радови из Матићеве друге књиге претендују да буду синтезе, односно последње, одлучујуће речи. Из ове књиге треба истаћи значајне резултате до којих је Матић дошао у проучавању Вукових певача: Подруговића, Слепе Живане, Слепе Јеце, Старца Милије, Марка Немањића. Мада сама по себи занимљива, мислим да концепцији књиге не одговара тематска скупина под скупним насловом *Разни други чланци* у коју су ушли текстови *Стих Николе Боројевића* и *Два прилога о Љубомиру Ненадовићу* (I *Улога Ненадовића у стварању књижевнога језика* и II *Фолклорни записи Љ. Ненадовића*).

Преостали део друге књиге, састављен од наизглед различитих тематских целина, посвећен је истом циљу – потврђивању „сремске теорије”. И у целини и појединачно тај део Матићеве друге књиге научно је неодржив. Иста се осуда односи и на чланке и студије који „утемељују” „сремску теорију” у првој књизи. У том смислу су неприхватљиви и закључци у иначе корисним студијама *Вукова прва Пјеснарица* и *Вуков однос према екавским песмама народним*.

Матић се супротставља Вуковој „херцеговачкој теорији” о пореклу јуначких песама, с једне стране, и Вуковом омаловажавању сремског епског певања, с друге. Наиме, у *Предговору* другој *Пјеснарици* (1815), говорећи о својим редакторским проблемима, Вук вели:

„Судио сам... да је најбоље овако као што сам напечатао, то јест све јуначке пјесме, и женске које су по прилици из Херцего-

вине и из Босне дошле – херцеговачки (мисли јекавски, прим. Н. Љ.), а женске, особито оне које се по Херцеговини и по Босни слабо пјевају – сремачки (мисли екавски, прим. Н. Љ.).”

Другом приликом Вук наводи негативно мишљење Филипа Вишњића о сремским певачима: „Ваши (сремски, прим. Н. Љ.) слијепци не знаду ништа да пјевају, него само богораде уз гусле”, чему Вук додаје: „У Сријему, у Славонији, у Бачкој и Банату слијепци наши слабо знаду јуначкијех пјесама”.

Супротстављајући се Вуковим, мимогред изреченим судовима, Матић улаже огроман напор да покаже и докаже да Вук није био у праву, чак да је намерно кривотворио текстове претварајући сремске (екавске) песме у херцеговачке (јекавске). Матић наводи много доказа у прилог рехабилитовања сремског певања, као и у прилог утврђивања суштинске доминантности тога певања. Из обиља доказног материјала наводим само неке Матићеве „крупне аргументе”.

Матић се сувише често позива на Вуково писмо Лукијану Мушицком (из Беча, 9. августа 1815), у коме Вук, између осталог, вели:

„Ако би ту дошла она сљевица из Јарка уредите, молим Вас, нека се оне све старинске пјесне од ње препишу, а особито што је год о Лазару (како се он женио, како је у лов ишао, Лазарица нпр.) и о Силном Стефану. Ако ли она ту не дође, а Ви пишете попу у Јарак нека он препише, или нека сљевицу под стражом к Вама пошаље, јербо ћемо тешко оне пјесме на другом мјесту наћи”.

Користећи ову узгредну Вукову изјаву као прворазредан доказ у прилог „сремској теорији”, Матић је, у чланку о Немањићима у народним песмама, појачава тако што је наводи својим речима, изостављајући чак и Вукову исказану резерву („...јербо ћемо тешко оне пјесме на другом месту наћи”).

Поступајући на овај начин, Матић прави логичку грешку. С једне стране, доказује не мали степен ненаучности, произвољности, импровизације у Вуковоме раду. С друге стране, пак, позива се на узгредне и недовољно одређене Вукове изјаве дате у при-

ватној преписци, као на сведочанства прворазредне вредности. Како пише Матић, Вук је добро знао да косовских песама, као и других вредних старинских песама (о цару Душану, на пример) не може наћи изван Срема. Међутим, Матић забравља да Вук са подручја Косова, дакле из крајева у којима је косовска легенда и косовска народна песма потекла већ по самој логици ствари – нема ниједног правог певача. Певач Анђелко Вуковић није професионални певач. Он није неталентован казивач, напротив. Међутим, гуслање и певање јуначких песама није му ни посао, ни прекупација. Један певач, уз то „аматер”, не може бити никакво мерило за стање епског певања у једном великом подручју. Вук, пак, у те крајеве никад није отишао, као што, уосталом, многе крајеве Црне Горе никада није видео.

Матић истиче посебну идеју државотворности која избија из неких народних песама, а која је могла, по њему, настати једино код аустроугарских Срба. Тако поводом песме Старца Рашка *Урош и Мрњавчевићи* Матић пише:

„Да је ова песма сремска, и то вероватно од слепих певача, сведочи и црквени елемент у њој: протопоп Недељко и Марково ’учење књига’ код њега, књиге староставне и њихова државотворност, сама та идеја државотворности и законитости, која може одликовати само средину аустријских Срба” (*Наш народни еп*, 64). Мисао допуњује у чланку о *Ерлангенском рукопису*:

„Српски народ под Турцима одржавао се покорношћу и сарадњом с турским властима” (*Нови огледи*, 242), као и у чланку о Марковој легенди:

„О сарадњи цркве, нарочито калуђера, с турском влашћу говоре М. Ненадовић и Вук. Нарочито у широким масама у крајевима с мешовитим насељем развијала се сарадња у разним облицима узајамности и споразума: шишано кумство, сродство по млеку, побратимство, итд...” (*Нови огледи*, 211).

Позивање на изјаве Вука и М. Ненадовића да би се поткрепила тврдња која се односи на читава столећа, и на неколико столећа уназад – није научно. О сарадњи цркве и турске власти

може сликовито да говори буна Грданова и патријарха Јована, која се завршила Јовановом погибијом 1610. Идеја о државотворности и законитости као карактеристичним одликама сремских схватања и сремскога народнога певања – показује чудно негирање историјског развоја народа. Упозоравам на две чињенице. Када се половином XVII века појављује шизма у руској цркви, у Русију одлази патријарх српски (пећки) Гаврило да обавља дужност патријарха и да рашчисти са шизмом. Да ли би био позиван у помоћ неко коме су стране идеје о законитости и државотворности да се умеша у тако осетљиве ствари као што је рашчишћавање шизме?

Матић заборавља и нешто неупоредиво пресудније: и Срби који се насељавају у Војводину 1690. под Арсенијем III Чарнојевићем, као и они који се досељавају 1737. са Арсенијем IV Шакабентом – сви долазе са идејама државотворности и законитости. Управо због тога што знају шта је државотворност и законитост, они траже одређена права и одређене привилегије и то траже одмах по насељавању. Претерано је веровати да је само дан проживљен у Аустрији улио досељеницима идеју државотворности и законитости. Што се, пак, тиче слободарских идеја које струје из Аустрије у Србију, бојати се да је и то претерано. Биће да осим оружја и муниције, по правилу, ништа друго није стизало.

Матић се позива и на сремске језичке одлике одређених народних песама из збирке Вука Караџића да би доказао оправданост „сремске теорије” о пореклу народних песама. Као типичне сремске језичке облике наводи: Србљи, Турци, као и датив Турком.

Мада се облик Србљи, уместо Срби, налази код Вука на безброј места у његовим текстовима, мада је проф. Латковић упозоравао својевремено Матића у једном приказу да то није сремски облик, јер се чује у Црној Гори и чак је релативно уобичајен, Матић га је истакао у први план „крунских аргумената”. Док се облици Турком, ноћом, дањом чују и дан-данас изван Срема (у околини Малога Зворника, на пример), за облик Србљи – Србљем

и његово претпостављено сремско порекло – навешћу само званичну титулу цара Стефана Душана (а тих и сличних примера у старим повељама и писмима има уистину безброј):

„Стефан в Христа бога благоверни цар *Србљем и Грком*”.

Доказујући за песму старца Рашка *Маргита девојка и Рајко војвода* да је сремског порекла, Матић је и Кузун Јању – Јању Кантакузиновића – прогласио за сремску одлику. Међутим, Јања Кантакузиновић, или Кузун Јања народне песме био је властелин Новога Брда и мало познат ван уских, локалних оквира. Шта више, сам град Ново Брдо, ма колико да је био у средњем веку богат и познат, од тренутка кад је последњи пут пао под турску власт (1475) и када је добрим делом разрушен – постаје готово непознат. У народним песмама његов помен је изузетно редак (две-три песме). Тешко је веровати да би се сећање на Ново Брдо створило (дакле, не сачувало) управо у Срему. Већ је Никола Банашевић скренуо пажњу да је Петар Шекуларац из Шекулара у Црној Гори локална историјска личност и да је невероватно да је његов помен у песми заслуга сремских певача – што Матић тврди.

У неким народним песмама које је Вук забележио од Слепе Степаније, Вишњића, Старца Рашка и Марка Немањића набројани су извесни стари српски манастири. Локализовани су и по правилу је наведен и њихов ктитор, односно оснивач. Матић сматра да је тај „каталог” манастира сремски.

У томе „каталогу” нема сремских, односно фрушкогорских манастира. Песме *Зидање Раванице* (Вук, II, 34) и *Опет Свети Саво* (Вук, II, 23) које су записане од Старца Рашка, односно Филипа Вишњића показују недвосмислено другачије одлике. Наиме, и Старац Рашко и Вишњић наводе не много познате манастире из Босне и Херцеговине: *Троица у Херцеговини, Миљешевка у Херцеговини, Троица надомак Таслице, Рача црква крај воде Дрине, Папраћа више Борогова, Вазућа крај воде Криваје, Озрен црква насред Босне славне, Гомеља на крајини љутој* итд. С друге стране, начин на који Старац Рашко локализује три манастира

који су у непосредној близини – показује познавање очевица. Или је сам Рашко туда пролазио, или му је то казивао неко ко је тамо боравио:

„Саградише многе намастире:
И Петрову цркву под Пазаром;
Мало више Ђурђево Ступове,
Сопоћане наврх Рашке ладне”. (Вук, II, 34)

Троношки родослов, мада је преписан половином XVIII века у манастиру Троноши, по Матићевом уверењу је сремски, па је такође послужио за утемељивање „сремске теорије”. Позивајући се делимично на резултате истраживања Николе Радојчића, Матић тврди да *Троношки родослов* припада новој српској књижевности, да је написан у средини XVIII века и да је вероватно служио као уџбеник народне историје у првим богословским средњим школама Срба у Аустрији (*Нови огледи*, 69).

Троношки родослов је, међутим, само препис старијег рукописа, дакле, не ни оригинално, нити чак компилаторско дело настало у Срему. Уосталом, преписан је у манастиру Троноши који није у Срему, већ у Србији. У највећем делу подудар се са тзв. пећким *Обитим листом* чије се порекло ставља хронолошки далеко уназад.

Успостављајући „сремску теорију” о пореклу јуначких народних песама, Матић се онајвише позабавио проучавањем песама о Косовском боју, тврдећи да су оне, све без разлике (укључујући и песму *Смрт мајке Југовића*, забележену у Хрватској) створене у Срему. Тврдећи то, он се није позабавио развојем косовске легенде у историјским изворима, ни у књижевним делима. Да је то учинио, увидео би да је косовска легенда у целини обликована већ крајем XV века (Цријевић, Неширија), затим да се она намеће и иностраним хроничарима. У хроници Немца Минцера (XVI век) чак је илустрована и погибија кнеза Лазара, а у великом руском зборнику рађеном вероватно за цара Ивана Грозног – Косовска битка је илустрована чак са осам илустрација и пропраћена бога-

тим текстом. Инспирисавши се Нолзовом хроником, Томас Гоф пише у Енглеској, почетком XVII века, драму *Одважни Турчин или Мурат I* која у центру свога интересовања има херојски чин Милоша Кобилића. О постојању обликоване легенде сведоче и путописци који прелазе нашим крајевима. Ако оставимо по страни већ класичног Бенедикта Курипечића (1530) ту је и Турчин Евлија Челебија који чак вели да је на Косову, у планини, подигнута црква посвећена св. Милошу. Светитељски култ Милоша и нарочито Лазара може се пратити како на иконама, тако и на фрескама у манастирима. Иконе са Лазаревим ликом носили су српски калуђери у Москву, а светитељски лик Милоша Обилића налази се чак у Хиландару (слика потиче из 1804).

Матићева теорија о сремском пореклу јуначких народних песама, дакле, не стоји. Ниједан Матићев аргумент не може се одржати. Оно што је Матић без сумње показао то је да је већина песама из Вукове збирке забележена у Срему, штавише да се на њима често и види утицај схватања нове средине. Имајући у виду да се у Срему после Првога српског устанка нашло мноштво избеглица, међу којима и мноштво „војних” певача, „војних” гуслара – није ни најмање чудно да је Вук тврдо веровао да ће ту забележити понајбоље песме. У опустелој и дугогодишњим ратом измореној Србији (турској) мало ко је остао ко би Вука могао у том смислу да интересује.

Но, својим испитивањима Матић је покренуо и једно изузетно важно и занимљиво питање – питање односа грађанске средине и градске песме и народне песме. Да је истрајао у томе, и да је тежиште својих проучавања бацио на то, дао би, како је то већ добро приметила Маја Бошковић-Stulli, значајан допринос проучавању народне епске поезије.

У врлине и изузетне научне резултате Матићевог рада треба убројати и утврђивање бесмислености поделе епских песама на циклусе (који подразумевају и хронолошке разлике). Матићева испитивања показала су да и песме које припадају најстаријим циклусима могу бити створене у ново време. Истина, он је под

ово откриће хтео да подведе погрешно и косовске песме из Вукове збирке.

Неки резултати Матићевог рада (ако се изузме „сремска теорија“) били би занимљивији, а можда и другачији, да је Матић консултовао и друге збирке народних песама. Наиме, он се држи првенствено Вукове збирке, а донекле и Ерлангенског и Богишићевог зборника. Недостатак његовога рада лежи и у недовољном познавању етнологије и фолклора, а нарочито у видном и суштинском потцењивању народнога стваралаштва. Управо због тога што сумња у стваралачке могућности песника-певача из народа, Матић често оптужује Вука за кривотворење песама.

У много чему Матићев рад је достојан дивљења (студија о траговима стиха на стећцима, на пример), његове анализе могу бити и минуциозне и убедљиве (студија о првој Вуковој *Пјеснарици*, или, донекле, о Вуковим певачима). Међутим, у тренутку када прелази у научну синтезу, Матић прави крајње проблематичну конструкцију. Метода „кључне речи“ која се у његовом случају често своди на доношење најдалекосежнијих закључака на основу једне једине речи у песми, или једнога њеног облика – показала се крајње опасном. Чешће она заведе, неголи што укаже на прави пут. Матићева испитивања су и због тога корисна. И негативни резултати његовога рада су неопходна предискуства и искуства за будућа изучавања народне поезије, посебно народнога епа.

(1973)

СЛОЈЕВИТОСТ И СПЕЦИФИЧНА ПОЕТИКА ХАЈДУЧКИХ НАРОДНИХ ПЕСАМА

Проблем класификације народних песама, посебно епских, јуначких – **веома је сложен. Први сакупљач и издавач наших народних песама, Вук Стефановић Караџић, након дугог размишљања и лутања, предложио је у првој књизи бечкога издања одређену класификацију лирских народних песама.**¹ Проблем класификације епских песама, и посебно јуначких песама², оставио је **практично отвореним. У три књиге бечкога издања** определио се за грубу хронолошку и псеудохронолошку деобу

¹ Н. Крмјević, *Lirski istočnici. Iz istorije i poetike lirske narodne poezije*, Beograd, 1986, 256–279. Лирску народну поезију у првој књизи *Српских народних пјесама* лајпцишкога издања (1824) Вук дели на седам кругова (нав. дело, 261), а у првој књизи бечкога издања (1841) утврђује двадесет скупина лирских народних песама (нав. дело, 277).

² R. Medenica, *Prilog pitanju klasifikacije i terminologije narodnih pesama*, Zbornik XII kongresa folklorista Jugoslavije u Celju 1965, **Ljubljana, 1968, 347–351** (прештампано у књизи *Narodna književnost Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca. Izbor kritika*, sastavljači Đ. Buturović i V. Palavestra, Sarajevo, 1974, 215–219).

Испитивачи народне поезије, па и Радосав Меденица, често не праве разлику између појмова *епска песма* и *јуначка песма*. Ту разлику, уосталом, није правио ни сам Вук Караџић – епске песме је увак називао *јуначким*. Мислим да разлику ипак треба правити, а нужно је и да оба термина остану. Сматрам да одреднице *епска* (у појму *епска песма*) и *јуначка* (у појму *јуначка песма*) припадају сасвим различитим категоријама. Одредница *епска* у појму *епска песма* упућује на одређене стилске одлике. Указује да одређена песма припада великој групи песама – прича (условно речено). Појмом *епска песма* обухваћене су и митолошке и религиозне и приповедне и бајковите и *јуначке* песме. Појам *јуначка песма* јесте ужи, заснован на садржају песме. Познате песме из Вукове збирке *Јован и дивски старјешина*, *Огњена Марија у паклу*, *Наход Симеун* или *Змија младожења* јесу епске песме, али нису јуначке песме (в. о томе опширније у предговору антологији *Јуначке народне песме*, Београд, 1979, 15. и даље).

песама у зависности од старине историјског догађаја и личности које песме опевају, односно у зависности од претпостављене старине „историјских” догађаја и „личности”. У другој књизи бечкога издања нашле су се „пјесме јуначке најстарије”, у трећој књизи „пјесме јуначке средњијех времена”, а у четвртој „пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу”. У духу оваквог Вуковог решења, а свакако у складу с практичним потребама наставе, извршена је касније „подела на циклусе, хронолошким редом и према историјским периодима, односно личностима”.³ Тако је установљено и постојање циклуса хајдучких и ускочких народних песама. У Вуковој подели песме које опевају живот и борбу хајдука и ускока припадају „пјесмама јуначким средњијех времена”.

Недостаци класификације народних песама епских (и међу њима и јуначких) са позиција хронологије збивања, речју са позиција – историје – многобројни су. Давно је утврђено и данас општепознато да се поједини јунаци епских народних песама везују за историјска збивања међусобно временски веома удаљена: Марко Краљевић, Старина Новак итд. Такође је добро позната теза (која је у науци и прихваћена) да одређене епске (и историјске) личности у себи сажимају неколике историјске личности – временски и просторно удаљене. Иза имена Старина Новак, на пример, стоје историјске личности Дебељић Новака (XV в.) и Бабе Новака († 1601). Мислим да овим двама историјским инспирацијама епскога Старине Новака треба придодати и великог војводу Новака Гребострека који је, између осталог, предводио српске чете које су помагале Византинцима у успешном задржавању почетних турских продора.⁴ Да би епска, јуначка народна песма створила новог епског јунака, неопходно је да се одређена личност издваја из своје историјске средине. Међутим, да би епски јунак живео у песми деценијама или, чак, столећима,

³ Р. Меденица, нав. дело, 217.

⁴ Лиречек–Радонић, *Историја Срба*, Трећа свеска, Београд, 1923, 124.

нужно је да постоји увек нови потицај, нови узор, нова асоцијација. Нису само поједини јунаци народне песме сажели у својој епској личности јунаке из различитих времена и са различитих простора. И поједини историјски догађаји у народној песми више нису оно што су били и што историјски јесу. Најпознатији циклус српских народних песама – круг песама о Косовском боју – сажео је у себи не само две велике, судбоносне битке на Косову (из 1389. и 1448) већ, свакако, и све оне бојеве и сукобе који су се одиграли на Косову у раздобљу од 1389. до 1448. Дакле, реч је у тим песмама и о бојевима код Грачанице и борбама око Новог Брда.⁵ Мислим да су те песме асимиловале и некоје песме о потоњим смутњама и збивањима на истом подручју – коначни пад Новог Брда, на пример.

Сматрам да ова узредна „примеченија” несумњиво назначују битан проблем историјске класификације епских и јуначких народних песама. Ако именоване историјскога догађаја, ако номиновање историји познате личности није довољна гаранција да односна песма припада одређеноме историјском раздобљу, односно једноме од утврђених циклуса народних песама – класификација је бесмислена. Евентуалну оправданост за своје даље постојање она може да тражи у специфичности потреба педагошке праксе. У извесној мери, али крајње условно прихваћена, може да користи и у проучавањима народне поезије. Но, то само ако се има у виду и њена суштинска неодрживост.

За утврђивање старине односне народне песме, за одређивање њене припадности старијем епском духу, старијем поетском поступку (или, пак, обрнуто), потребно је проникнути у саму песму, у њену структуру, у њену поетику. Међутим, испитивања усмерена тим правцем сусрећу се већ у полазишту са многобројним тешкоћама. Највећи број епских и јуначких народних песама забележен је тек у деветнаестом веку. Спора-

⁵ Д. Костић, *Два косовска циклуса*, Прилози проучавању народне поезије, књ. VI, 1–2, Београд, 1939, 1–18; в. *Усмена књижевност југословенских народа*, предговор и приређивање Н. Љубинковић, Београд, 1979, 256–257.

дични, малобројни записи из ранијих времена (Богишићева збирка, *Ерлангенски рукопис*) дозвољавају и омогућују да се каткад разматрају особености варијаната некојих песама. Но, и тада је тешко изрећи далекосежније судове. Наиме, Богишићева збирка, највећим делом, потиче из околине Дубровника и из Боке Которске. *Ерлангенски рукопис* садржи песме настале у области Војне границе. Вукова збирка, пак, показује стање епскога певања у Херцеговини, обреновићевској Србији и Срему. Остали крајеви заступљени су мање (чак и Црна Гора). Нисмо у могућности да упоредимо неколико записа исте песме, са истога простора, а из различитих временских периода. Да Богишићева збирка (углавном с краја XVII и првих деценија XVIII века), *Ерлангенски рукопис* (прве деценије XVIII века) и Вукова збирка садрже песме са истога подручја могло би се штошта урадити, а минуциозне анализе довеле би неминовно до врло занимљивих закључака. Међутим, поменуте збирке нису са истога подручја. Користећи се њима, као и крајње неправедно запостављеном *Пјеванијом* (будимска и лајпцишка верзија) Симе Милутиновића која садржи песме из Црне Горе и Старе Херцеговине, можемо само поћи од претпоставке да је епски дух у одређеним временима био релативно заједнички, па да су се епска и јуначка песма (у њеноме склопу) градиле на приближно исти начин, у духу приближно исте поетике.

Сложености проблема доприноси и чињеница да је Вук Караџић, на пример, у исто време, на истоме месту и од истог певача бележио песме које ће потом разврстати: неке међу „пјесме јуначке најстарије”, неке међу „јуначке пјесме средњијех времена”, неке међу „пјесме јуначке новијих времена”. Један певач је, дакле, имао у своме репертоару песме различите старине (бар условно речено), па и донекле различите особне поетике. Међутим, сваки певач и казивач, посебно они најобдаренији, најбољи, поседује и извесну сопствену поетику коју као печат утискује у песме које преноси.

Мада је проблем класификације епских народних песама оставио практично отвореним и у бечком издању *Српских народних пјесама*, Вук Караџић је, као много пута раније, интуицијом генијално наслутуио да постоје:

1. „пјесме јуначке најстарије”;
2. „пјесме јуначке средњијех времена”;
3. „пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу”.

Познији испитивачи народне поезије били су уверени да је Вук деобу, односно разврставање епских народних песама извршио искључиво у духу хронологије или претпостављене хронологије догађаја и личности које песме опевају. Склон сам да верујем да је и сам Вук био убеђен да поступа на тај начин. Међутим, Вук песме у оквиру појединих књига бечкога издања није груписао у специфичне скупине везане за одређени историјски догађај, или за одређену епску личност. Довољно је погледати, на пример, само прву књигу епских песама, односно другу књигу бечкога издања, па да ова констатација буде потпуно очигледна и несумњива. Вук јесте интуитивно наслућивао (и осећао) да се његове три велике скупине песама међусобно разликују и у још по нечему, а не само у именима јунака и старини догађаја које опевају. Да га је здравље послужило, извесно је да би он у некоме наредном издању и епске песме разделио даље како је то учинио са лирским. Мислим да је такође несумњиво да би том приликом проговорио много шта о особеној структури различитих скупина народних песама, о особеној поетици.

Изучавање слојевитости епских песама и епских јуначких песама, разматрање и утврђивање њихове особене поетике, свакојачко није тема овога текста. Међутим, некоје претходно изречене напомене биле су неопходне. Њихов је смисао да упозоре да све песме у којима се помињу имена познатих хајдука, у којима се номинује хајдучка чета, хајдучки харамбаша итд. – не морају бити хајдучке народне песме, не морају припадати особеној скупини тзв. „пјесама јуначких средњијех времена”. Затим, мора се имати у виду да хајдучија и на Балкану уопште, и у нас посебно, има дугу

традицију. Епска јуначка песма је прати већ од XV века надаље. Узроци одласка у хајдуке нису исти ни у различитим временима, нити у истим. Општи епски дух није једнак у XV веку, у XVI, у XVII и XVIII... Начин организовања, а тиме и понашања хајдука, није исти у свим крајевима. Оно што се често назива класичним хајдуковањем подразумева одлазак у хајдучку чету о Ђурђеву дне, хајдуковање, напуштање чете о Митрову дне, презимљавање код јатака или блиских рођака. Међутим, у Црној Гори хајдуковање подразумева окупљање чете по потреби и њено распуштање када одређена потреба прође. Класична хајдучка чета подразумева стални састав, чета у Црној Гори то никако не подразумева. Ускоци су несумњиво у одређеном смислу хајдуци, само што они не воде герилску, партизанску борбу на сопственој територији, на матичном подручју, већ „диверзантски” ускачу у област непријатеља и враћају се након планираних акција.

И сама етимологија речи *хајдук* упозорава на крајњу сложеност читавог проблема. По Петру Скоку реч *хајдук* је „балкански турцизам мацарског подријетла”, а „првобитно је значење мацарске ријечи – плаћени војник на турској граници против Турака”.⁶ Сигурно је да је реч *хајдук* дуго времена и значила управо оно што је етимолошки и била – дакле *граничар*. Временом се основно значење делимично проширило, па се хајдуком називао и герилски борац против турскога зулума, а делимично је добило и друго значење. Народ у одређеним областима, који је у метежима пограничним највише страдавао, свакако је на основу свог мучног и личног искуства у хајдуцима често препознавао обичне разбојнике, силеције, сецикесе, пљачкаше и отимаче.

Народна песма је на свој особен начин све запамтила. Међутим, не подједнако. Песме о хајдуцима – борцима против зулума, борцима за социјалну правду, за националну и верску слободу биле су значајне ширем кругу слушалаца. Певачи и казивачи су их више неговали, памтили, учили. Песме о хајдуцима који су се

⁶ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I (A–J), Zagreb, 1971, s.v. *hajduk*.

тукли искључиво због личних интереса, који су доносили невоље подједнако и своме и туђину – **могле су да се стварају, негују искључиво у оквирима одређене хајдучке чете и оних који су од таквога хајдуковања имали непосредне користи. Крах чете је истовремено и крај епскога певања о њеном постојању.**

Песме о хајдуцима трају у нас од XV века (заправо већ од краја XIV века, од турскога продора). Некоје од њих настају у временима које бисмо назвали „старим”, друге, бројне, у временима „средњим”, а подоста их припада и „новијим временима војевања за слободу”. Из те чињенице произилазило би да се песме које помињу хајдуке, опевају догађаје из хајдучког живота, међусобно разликују у смислу особене поетике. Тако суштински и јесте.

Н. Л. Ручкина је у врло занимљивом чланку о генетичким свезама акритскога епа и клефтских песама⁷ указивала на подударност у стилскоме исказу између песама старога акритскога епа и новијих песама о грчким хајдуцима, клефтима. Указивала је и на заједничка „типична места” итд. Тиме је несумњиво показала да је стара епска песма утицала на обликовање новијих песама, а осим тога и да традиција (а она се исказује у „типичним местима”) траје, негује се, тешко мења, а још ређе потпуно напушта. Утврдила је и да се неки односи мењају у клефтским песмама. Пре свега, мислим да је одлично уочила промену улоге природе и пејзажа. У акритским песмама природа и пејзаж практично немају значаја, у клефтским песмама природа је или савезник, или противник. Помаже или одмаже клефту у борби да преживи, у борби да победи.

Аналитички поступак Ручкине може се применити и у случају наших тзв. хајдучких песама. Мислим на принцип поступка, јер разлике између наше старије епике и акритскога епског круга и између наших хајдучких и клефтских песама⁸ јесу тако велике

⁷ *Генетические связи акритского эпоса и клефтских песен*, у: Славянский и балканский фольклор, Обряд текст, Москва, 1981, 189–223.

⁸ М. Стојановић, *Хајдуци и клефти у народном песништву*, Посебна издања Балканолошког института, књ. 18, Београд, 1984.

да би преузимање шаблона којим ради Ручкина довело до правог и, вароватно, потпуног хаоса.

Ако се посматра однос према народној песми у нас, уочиће се да су народне епске песме од стране и певача, односно казивача, и од стране самих слушалаца дељене на две велике групе. У једној су биле оне епске песме, посебно оне епске јуначке песме које су чврсто чувале „народну историју”, све оно што је вредно помена и памћења, све оно што се уграђује у традицију, све оно од чега треба, као од полазишта свога, кренути даље.⁹ Догађаји опевани у тим песмама су значајни, судбоносни за „народну историју” (Косовски бој, на пример). Јунаци опевани у тим песмама јесу узорити борци, угледни носиоци оних одлика које народ сматра врлинама. Њихово понашање у свакој прилици јесте пример и за углед и за опонашање. Јунак у таквим песмама сукобљава се, по правилу, са себи достојним противницима. Величина, снага, одважност епскога противника – подиже углед епскоме јунаку (*Марко Краљевић и Муса Кесеџија*, на пример). Победа над мање врским (али зато на свој начин опасним, или бар по поступцима карактеристичним) епским противником има за сврху успостављање исцрпне јунакове епске биографије (*Марко Краљевић и Филип Маџарин, Марко Краљевић и Ђемо Брђанин*). Природна сценографија се у песмама тога типа само назначује јер је мање важна, чак и неважна у односу на опевани догађај или опеваног јунака. Те песме, памћења достојне, заступају и пропагирају особену етику борбе до краја, остајања на бојном пољу до сопствене смрти.

Песме о хајдучима, или тзв. хајдучке песме, показују другачије одлике. Пре свега, из њиховога круга треба издвојити оне које номинују одређене познате хајдуке, али опевају тзв. интернационалне мотиве (*Ропство Јанковић Стојана, Невјера љубе Грујичине*, на пример). Затим, мислим да треба означити песме које припадају старијем слоју тзв. хајдучких песама, односно пе-

⁹ Н. Љубинковић, *Народне песме дугога стиха*, в. у овом издању.

сме које су се у поступку преношења мешале и готово стопиле с песмама старијега слоја и у тренутку бележења показују све особине старијег начина епског уобличавања. У томе смислу поменуо бих песме *Женидба Душанова*, *Марко Краљевић* и *Мина од Костура*. У првој песми епски јунак Милош Војновић јесте јунак, носи се и понаша као хајдук. Поводом друге песме упозорио бих да познатој *Вуковој песми (десетерачкој)* о Марку и Мини претходи песма под бр. 66 – *Два калуђера* у Милутиновићевој лајпцишкој *Пјеванији*. У тој песми двојица хајдука, преобучени у калуђере, свете свога друга кога је јатак на превару, током зимовања, убио. Разлог што сматрам да јесте у питању тзв. хајдучка песма лежи и у следећим одликама које мислим да показују тзв. хајдучке песме:

1. Епски јунак у хајдучкој чети стапа се с њом, постаје њен неразлучиви део. Епски јунак се истиче у оквиру чете, али само у оквиру чете.

2. Епски противник, односно епски противници епских јунака, тзв. хајдучких песама не морају бити, а по правилу и нису – изузетни.

3. Значај хајдучке акције, величина успеха чете, зависна је од обима пљачке, од величине задобијеног плена (одсечене главе непријатеља тек су у другом плану).

4. Природа у тзв. хајдучким песмама има активнију улогу и доживљенија је. **Осећа се да хајдук живи у природи и с њом.** У њој тражи и уточиште, и бусију, и место за заслужен одмор и провод. Неодређена гора из песама старијега слоја постаје конкретна скупина дрвета која пружају некад заклон, некад хлад, али увек имају „душу”. Исти је однос и према камену и према води.

5. Тзв. хајдучке песме заступају јуначки морал који дозвољава и повлачење, па и бежање, али уз жељу да се започета борба касније настави у повољнијим условима.

6. Догађај који опева тзв. хајдучка песма није ни по чем изузетан, посебне пажње вредан. Чини се да су ове песме имале у

новијим, нашем добу ближим временима, улогу новинских вести. Саопштавале су где је акција извршена, успех акције, задобијени плен.

7. Тзв. хајдучка песма неговала је (у скромном броју) и песме које су илустровале кодекс хајдучкога понашања (положај харамбаше у чети, одговорност хајдука-појединца према чети, неопходност поштовања институције јатака, истрајање приликом мучења и сл.).

Ове одлике (а мислим да то јесу одлике) тзв. хајдучких народних песама сматрам првенствено радним, оперативним. Циљ овога текста и није да утврди поетику тзв. хајдучких народних песама, већ само да **укаже на многобројне проблеме који захтевају одговор пре него што се утврђивању поетике уопште приступи.**¹⁰

(1988)

¹⁰ Подвучимо на крају да је значајан посао у томе смислу обавила Радмила Пешић у студији *Старији слој песама о ускоцима*, *Анали Филолошког факултета*, св. 7, Београд, 1967, 49–65, као и Салко Назечић у књизи *Iz naše narodne epike. I dio. Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narodna pjesma (prilog proučavanju postanka i razvoja naše narodne epike)*, Sarajevo, 1959.

ОД ИСТОРИЈЕ ДО „НАРОДНЕ ИСТОРИЈЕ” – КАРАЂОРЂЕВ НЕДОВРШЕН ПРЕЛАЗАК ИЗ ЖИВОТА У МИТ

Транспозиција историјских чињеница о Карађорђу
у усмену епску хроничарску народну песму,
анегдоту, предање

Проблем транспозиције, односно проблем претакања историјских чињеница у лексичко ткиво усмене народне творевине вишеструко је сложен. Приступ његовом артикулисању, а потом и решавању подразумева да су некоје премисе неспорне. У полазишту мора бити јасно шта јесте историјска чињеница и шта је усмена народна творевина (или бар шта аутор под тим појмовима подразумева). Одлике ових премиса не би смеле да изазивају недоумице, нити да повлаче ланчане низове питања. На жалост, дефиниције почетних премиса јесу свакојасно спорне. Пут ка артикулисању проблема транспозиције условљен је, дакле, претходним теоријским и семантичким одређењем појединачних учесника у поступку.

Пре свега, шта јесте историјска чињеница? Искуство нам казује да објективна историјска истина не постоји по себи и за себе, већ само у субјективном виђењу и доживљавању појединца, односно мањих или већих група истомишљеника. Историјски сукоби вазда подразумевају постојање победника и побеђених. Историјска збивања, друштвена превирања и кретања увек подразумевају постојање различитих, свакако сучељених, а често и опречних, сукобљених интереса. Свака страна има особено виђење и властиту „истину” догађања. Каже се да историју пише победник, но, често ни побеђени не напушта историјску позорницу без властите хроничарске оставштине и „историјског сагледава-

ња”. Различност виђења, процене и оцене запажа се и у односима према збивањима која се тешко могу окарактерисати као сукоби. Другачије се, примерице, може процењивати важност рођења, свадбе или смрти одређене особе, неједнако се може процењивати значај неког градитељског или, пак, рушитељског подухвата. Историјска истина заснива се на историјској чињеници, она је резултат синтезе појединачних чињеница, особена надградња. Ако је спорна објективност историјске истине, очигледно је бар делимично спорна и веродостојност историјске чињенице. Шта заправо казује тзв. историјска чињеница? Сведочи, тачније тврди да се у одређено време нешто догодило и окончало, на пример битка или свадба, рођење или смрт. Како се нешто окончало питање је субјективне и тренутне историјске процене. Међутим, по правилу је неспорно да се нешто догодило и у најопштијем делу слажу се све стране, како оне заинтересоване, тако и оне које верују да припадају објективним, незаинтересованим посматрачима. Оцена догађања, суд о ономе што се збило, већ је нешто посве друго. Условљен је припадношћу, односно опредељеношћу онога ко „објективну истину” казује. Учесници догађаја су свакојако заинтересовани. Што се тиче, пак, тзв. незаинтересованих посматрача – суштински не постоје. Чим се неко појављује као сведок догађања, кад неко настоји да има властито (верује објективно) виђење догађаја који га не интересују, он није незаинтересован. Незаинтересовани не опажају ништа. Обраћање било какве пажње искључује незаинтересованост. Сведочење или историјски суд тзв. незаинтересованих условљено је особеностима културне средине којој припадају, националним, регионалним и понајвише економским интересима.

Неспорно је, то знамо из властитог искуства, истина није објективно постојећа чињеница, већ субјективна рецепција, процена и оцена догођеног. Природна субјективност властитог „ја” чини да догођено видимо на особен, себи свакојако прилагођен начин. Изабрана, а никако сва збивања, осветљавамо светлом које смо изабрали и из угла који нам тренутно највише одговара.

Догођено вреднујемо и каткад допуњујемо или цензуришемо у зависности од политичке, националне, верске, речју, културне средине. Реч је о средини из које потичемо и којој увек већим делом припадамо.

Усмена народна творевина прати и одражава на особен начин догађања значајна за опстанак и трајање народа. Историјска догађања приказују се у усменој епској народној песми, анегдоти и, на посебан начин, у предању.

Усмене народне творевине именов сугеришу заједништво, веома сличан однос према догађајима и појавама. Логично би било претпоставити да су разлике међу њима само последица тзв. литерарних родова којима основом припадају (епика, лирика, драма). Међусобно се усмене народне творевине, међутим, битно разликују. Поред тзв. жанровских особености, различитост се огледа управо у појединачном особеном ставу према догађајима, догађањима, према свему ономе што популарно називамо историјским чињеницама.

Усмена епска народна песма, она која се надахњује историјским тренутком, односи се према историјским догађајима и чињеницама двојако. Прва реакција епске народне песме на историјска збивања и превирања јесте слична новинским вестима. Садржи обавештење о томе шта се збило, ко је у догађањима учествовао и какве су, по мишљењу певача, усменог народног „новинара”, последице. Од типа певача који је песму сачинио зависи и степен занимљивости „дневне новинске вести”. Најмање су занимљиви породични хроничари. Породичну срећу или несрећу устихује онај ко је у породици најобдаренији, ко је за породицу најодговорнији, или, пак, најумишљенији. Нити је професионални творац песама, нити, пак, њихов професионални преносилац. Песме које сачини имају вредност породичне крштенице, венчанице или смртванице. Док траје породица и док одређена имена нешто значе, песма се памти и казује на породичним светковинама. Битније промене у породици (нова умирања, венчавања, рађања) утичу да се у песми застарела имена замене новим, савременијим, снажнијег емоцио-

налног дејства. Та врста епских песама бива ретко када записана. Опевани догађаји често нису интересантни ни првим комшијама, ни најближим пријатељима. Тиме је област простирања, а и судбина ових песама унапред одређена. Далеко су значајнији певачи који би се могли назвати месним хроничарима. Песмом-хроником прате важна догађања на мањем, омеђеном простору. Некада је то хроника насеобине (каког села, или већег насеља попут Београда, Шапца, Удбине, Кладуше итд.), некад веће области, али географски, економски, каткад и национално и конфесионално потпуно препознатљиве (Поцерје, Семберија, област брдских племена у Црној Гори – Бјелопавлићи, Пипери, Ровци, Морачани итд.). Њихове песме-хронике значајне су за летопис насеља или историју краја. Слушају их, памте, певају или казују готово сви житељи одређеног подручја. Песма је тренутно важно обавештење о некој борби, о нечијој свадби, отмици девојке, рођењу, смрти, о каквом сукобу око стокe или поделе плена. Песма има локални значај и у таквом облику не прелази границе атара. Певачи ових песама некада су полупрофесионалци ратници, учесници битака, учесници свадби и сахрана. Хроничари су четовања, збивања у селу, или догађања на нешто ширим, али географски и економски заокруженим подручјима. Испевавају песме које обилују свакојаким детаљима, посебно именима. Наликују дневним, исцрпним извештајима са ратишта, или, пак, месној друштвеној, културној, некад и привредној хроници. То је врста ратних новина и хронике региона. Песме су сачињене релативно вешто, памтљиве су. Са литерарне тачке гледишта то су осредња или чак лоша остварења. Трају онилико дуго колико траје одређена чета, војна формација, док има у животу људи које песма спомиње и док се ти исти људи не помену у новој песми о „свежијем” догађају. Оваквом типу хроничарских песама припада, на пример, готово васколика граничарска епика, као и бројне песме које певају борбу Срба и Црногораца за ослобођење, па и многе песме условно разврстане у тзв. хајдучки циклус. Живот ових песама је особен. Испевавају се, слушају с пажњом, потом застаревају. Ако се стицајем срећних околности не

запишу благовремено, заборављају се као и свака друга „дневна” новинска вест. Вук Караџић се опомиње неколиких таквих песама у предговору првој књизи свога лајпцишког издања *Српских народних пјесама*. Вели да је у Тршићу „један човек под саму старост своју спјевао многе смијешне песме” о догађањима у селу. Вук, по сећању, наводи и одломке из песама о женидби Павла Старчевића (кога је и сам мало памтио), затим „како је некакав Тршичан удавао кћер”, „како је некоме била утекла жена, па се купила поћера за њом и пресједали је путем”, „како се женио Петар Ивановић” (Вук напомиње да и њега мало памти). Вук даље истиче како се сличне песме „и данас често спјевавају по народу, но будући да нијесу ни од каквих важних и опште познатих догађаја, зато се и не разилазе надаље, него ће постају ту и остају док се и не забораве”.

Међутим, постоје песме о догађајима који се слушаоцима чине значајнијим, карактеристичнијим за нови историјски тренутак. Такве песме ступају у процес даље епизације. Дневна новинска вест се лишавала одлика кратковекне дневне сензације и добијала садржајне одлике „месечног информативног чланка”. Ако настави трајање уклопиће се у „народни преглед годишњих збивања”. У идеалном случају слушаоци (условно народ) могу да оцене како извесни догађај има шире значење и да је на неки начин нека борба, нека свадба, нечија смрт обележила деценију, можда чак и век, па и више столећа. Оваква „народна рецепција” збивања опеваних у епској песми подразумева даље процесе епизације песме. Одстрањује се све оно што је у први мах било од интереса, али се након неког времена (недеља, месеци, година, деценија) чини неважним. Изостављају се имена која су важна само за породицу или ужи круг познаника и рођака, значајна за крајње ограничени временски период. Изостављају се топоними значајни само за уске географске просторе. Догађај, који се временом показао изузетним, доживљава током даљег процеса поред епизације и посебне цензорско-шминкерске обраде. Онога тренутка када дневна епска хроничарска песма ступи у круг епских песама које настављају трајање – она ступа у квалитативно нову средину, међу

песме које народ, слушалац, доживљава као „народну историју”. Задатак ових епских песама јесте да селективно памте све оно што је у народној историји памћења достојно. Подучавају нараштаје о прошлости народа коме припадају. Указују им на најзначајније историјске догађаје, на најистакнутије историјске личности. Те песме су више од обичне „народне историје”. Садрже кодекс понашања у свим битним приликама, зборник усвојених правних норми. Исказују недвосмислен национални и конфесионални став, садрже битне принципе „спољне политике” – према суседима и непријатељима, као и „унутрашње” – према свим житељима (без обзира на веру и националност) на одређеним историјским просторима. У нашем случају реч је о областима које су вековима биле настањене српским жвиљем и које су у временима признавања туђинске власти биле под верском бригом и духовном заштитом српске цркве – под покровитељством Пећке патријаршије, односно потом Карловачке митрополије.

У кругу песама које опевају два српска устанка, односно велику социјалну и националну револуцију (1804–1815), процес преласка „дневне новинске вести”, односно хроничарске песме у народну историју понајбоље илуструју две варијанте песме о боју на Мишару. Старија песма о Мишарскоме боју, о смрти Кулин-капетана, наштампана је у Вуковој првој *Пјеснарици*, 1814. године и потом и прештампавана. Вук није назначио ко је певач песме, а за ову прилику то и није од значаја. Песма веома наликује гласовитој песми Филипа Вишњића *Бој на Мишару*, коју је Вук обелоданио у тзв. другој *Пјеснарици*, 1815. године. Неки стихови се понављају у једнаком облику. Разлика између две песме јесте у сагледавању историјског значаја Мишарскога боја. Окосницу и ове песме чини дијалог који се води између гласника смрти – два црна гаврана и супруге, односно удовице Кулин-капетана. Кулинова када пита гавранове за мужевљево судбину, али њу заправо много више интересује обавештење о величини плена који је Кулин на сабљи задобио. Одговор враних птица је поражавајући. Кулин је мртав, а уз њега је погинуо и побратим Мемед-капетан:

„(Од Зворника града бијелога),
Којно је био десно крило
Целе Босне и њене краине”.

У потврду истинитости речи, гавранови наглашавају како су им они особно очи повадили и њиховом се крвљу напојили. По логици ствари, ова вест би морала бити и врхунац несреће са којом мора да се суочи Кулинова када. Међутим, гавранови као да чине особену градацију, настављају како није реч само о смрти Кулиновој. Срби су код Китога успели да уграбе и Кулинову скупочену сабљу и она је постала власништво Милоша Поцерца. Песма се завршава тужењем и проклињањем Кулинове каде. Куне Вожда:

„Кара Ђорђе не веселио се!
Ој Китоже, не зеленио се!
Зашт’ погуби мог Господара,
И остале босанске јунаке,
Какве Босна нигда родит’ неће!”

Певач не схвата контекст у коме се одиграва сукоб Турака и Срба на Мишарском пољу. Није свестан како је у почетку, током 1804. и 1805. године сведочио социјалној, а од боја на Иванковцу, а посебно од Мишарске битке, сведочи и националној револуцији. Задобијена сабља, вредни шићар, важнији му је од војне победе. Године 1815. у другој *Пјеснарици*, Вук Карацић је објавио нову варијанту песме о Мишарском боју. Реч је о већ класичној песми Филипа Вишњића. Сабља вредна „три царева града” у Вишњићевом сагледавању збивања само је украсни детаљ. Бој на Мишару суштински је сагледан у свеукупном контексту устанка и револуције која се не може умирити док не досегне задате циљеве. Са друге стране, песма има разумевања за несрећу збуњеног, уплашеног и премладог Остроч-капетана, па и нежности за тугу несуђенице прелепог Асе Беширевића кога је погубио код Китога поп Смиљанић. Филип Вишњић је свестан да је социјални

бунт против дахија израстао у борбу за национално ослобођење. Будући да је песма забележена након слома Првога српског устанка, упозоравање које гавранови казују Кулиновој љуби:

„Рани сина, пак шаљи на војску:
Србија се умирит’ не може!”

има вредност усвојеног политичког програма. У старијој песми о Мишарскоме боју певача није занимала судбина Кулинове удовице. Филип Вишњић, пак, на особен начин парафразира и наставља песму о смрти мајке Југовића. Мајка Југовића умирући од туге за изгубљеном децом и супругом симболично означава пропаст царства српскога и почетак вишевековне турске владавине. Смрт Кулинове супруге, последица туге за погинулим супругом, за понајбољим босанским јунацима, узрокована бригом и неспокојем за сином који треба и сам да се припреми за наставак ратовања, најављује, једнако као и визија Старца Фоче у песми *Почетак буне против дахија*, пропаст турскога царства и времена обнове српске државе.

Песма о Мишарском боју штампана у *Пјесмарици* 1814. године је песма хроника, Вишњићева песма *Бој на Мишару*, мада детаљима богатија, јесте народна историја.

Усмена народна анегдота другачије приступа историјским догађајима, личностима него епска народна песма. Теорија књижевности вели да је анегдота „сажето испричан доживљај или догађај из живота са ефектном поентом”, односно „кратка духовита прича о неком занимљивом или мало познатом догађају; једноепизодична рудиментарна форма саздана понекад на пресеку само два мотива”¹. Усмереније речено, усмена народна анегдота у нас збори о појединостима, детаљима из живота појединих личности. Ако смо усмену епску народну песму озна-

¹ *Речник књижевних термина*, Институт за књижевност и уметност, Полит, Београд, 1985, s.v. *анегдота* (аутор текста С. Ж. Марковић); Р. Пешић – Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, Београд, 1984, s.v. *анегдота* (аутор текста Н. Милошевић-Ђорђевић)

чавали у једном случају као особен народни новински текст, ратни новински извештај, месну хронику, а у другом случају као особену народну историју, анегдота се може упоредити са тзв. жутом штампом. Она задржава пажњу на занимљивим, често и прикривеним поступцима или исказима неке личности. Памти духовита надмудривања, успешне потезе јунака, али и љубавне и друштвене скандале. Неретко она чува сећање и на некоје још неугодније епизоде из нечије биографије.

Предање се међу проучаваоцима усмених народних творевина различито теоријски одређује.² У лексикону *Народна књижевност* предање је одређено на следећи начин: „Обухватна категорија народне, усмене прозе (уобичајени термини за врсте у њеном оквиру су легенде о местима и личностима, скаске и каже).”³

Не упуштајући се овом приликом у расправљање теоријских недоумица, сматрам да је тренутно, за ову прилику, прихватљив и оперативан став Вука Караџића. Он предања није уврстио међу приповетке, приче, већ их је ставио у оквиру незавршене књиге *Живот и обичаји народа српског*. Није их ставио у оквиру онога што, не много срећно, називамо и веровања. Предања је разделио на три групе: 1. „вјеровања ствари којих нема”, 2. „постање гдекојих ствари”, 3. „јунаци и коњи њихови”. Овога пута нас интересује група која садржи предања о јунацима и њиховим коњима, као и она друга у коју су сврстана етиолошка (о настајању бића, појава, предмета, места и различитих топонима) и есхатолошка предања (о пропасти света и животу након смрти).

Битна одлика предања јесте да се везују за „проверене” историјске и митске личности, за њихове коње, оружје, за топониме на просторима којима су јунаци ходили. Предање је врста митске

² *Речник књижевних термина*, Институт за књижевност и уметност, Нолит, Београд, 1985, с.ч. *предање* (одредницу написала Н. Милошевић-Ђорђевић)

³ *Народна књижевност, с.ч. предање* (одредницу написала Н. Милошевић-Ђорђевић)

приче која, као и сваки мит, јесте света приповест о настанку села, извора или чега сличног.

Највећи број забележених народних епских песама посвећен је давнашњим епским јунацима и догађајима. Песме о светоме Сави, војводи Момчилу, Марку Краљевићу, Косовскоме боју, записане су неколико векова након смрти јунака, столећима после опеваних битака и догађаја. Током дугог трајања и преношења оне су се свакако и свакојачо прилагођавале историјском тренутку, као и епском укусу културне средине у којој су се обреле. О њиховом првобитном облику можемо само нагађати, једнако као што можемо само претпоставити како је текао поступак епизације историјских чињеница.

Круг усмених епских народних песама и анегдота о Првом српском устанку и његовом Вожду, Карађорђу Петровићу, свакојачо јесте занимљив. Посебно са теоријске тачке гледишта, са аспекта проблема транспозиције историјских чињеница у „народну историју”. Карађорђе, велики вожд Првога српског устанка, јесте једна од оних историјских личности која је остала у народном памћењу: у народним песмама (епским и лирским), у народној анегдоти и предању. Са друге стране, од Карађорђево смрти није прошло ни две стотине година. Бројни Карађорђеви другови и саборци оставили су потомству сопствене успомене, историјске записе, сећања на Устанак и на Војда. Карађорђе је епски лик о чијем животу, деловању, поступцима јесте сачувано мноштво разноврсних историјских докумената. У много чему Вожд и јесте најпогоднији за проучавање проблема транспозиције, односно претакања историјских чињеница у литерарно ткиво усмене народне творевине, у народно веровање.

Народне умотворине везане за Карађорђа почеле су да се бележе и штампају веома рано, још за Вождова живота (Вукове *Пјеснарице* из 1814. и 1815), а настављене су да се записију и намах по његовој смрти. Посебно се много о њему писало и записивало у време кад је Србијом владао кнез Александар Карађорђевић, Карађорђевићев син. Умотворине су, дакле, бележене за

живота епског јунака и непосредно након његове смрти, у временима када су многи Карађорђеви саборци, познаници, пријатељи, блиски рођаци били у животу, у временима када су се у штампи и нашој и страниј појављивали текстови посвећени Карађорђу и Устанку. Ове полазишне чињенице омогућавају да се проблем транспозиције историјске чињенице у епску песму, у народну историју, односно претакање историјске чињенице у анегдоту, у друштвену, историјску, културну, али и скандалозну хронику, размотри из различитих углова.

У овоме тексту не расправља се степен истинитости историјске чињенице, нити веродостојност историјске истине, већ поступак одабира, комбиновања, цензурисања и фризирања чињеница како би се изградио епски и, делом, митски национални јунак. Под историјском чињеницом и историјском истином подразумева се све оно што су сувременници из различитих културних средина сведочили о Првом српском устанку, Карађорђевом устанку или, напосок, о првом делу Српске револуције 1804–1813. Поједностављено речено, под историјском чињеницом и историјском истином у овоме тексту ће се подразумевати сведочења која наликују новинским извештајима „са лица места” (дневним вестима, месечним извештајима, годишњим прегледима најзначајнијих догађаја). Личност известиоца, сведока, „новинара” овом приликом остаје у другом плану.

Усмене епске народне песме о Првој српском устанку уистину стварају од Ђорђа Петровића, званог Црни Ђорђије, или Карађорђе митског народног Војда. По њима, он је означен и обележен као Војд много пре почетка Устанка. Њега и дахије сматрају највећом могућом опасношћу. Историјска сведочанства казују, пак, да Карађорђе уочи Устанка никако није спадао у најужу групу угледних српских кнезова, народних трибуна и предводника. Када су се дахије одлучиле да обезглаве српски народ, када су започели сечу кнезова, Карађорђе није био на списку најтраженијих угледника. Сведочанства казују да је сеча започела погубљењем кнезова Алексе Ненадовића и Илије Бирчанина

23. јануара 1804. године. Станоје, кнез из Зеока погубљен је 24. или 25. јануара. Његовом погребу присуствовао је и Карађорђе који се враћао из трговине (гонио је свиње на скелу код Остружнице). Хаци Рувим је посечен у Београду 29. јануара.⁴ Напад на Карађорђа уследио је, по свему судећи, тек након тога. Групу која креће да њега посече не предводи нико од дахија, нити, пак, ко од њихових елитних људи. Епска песма, међутим, не допушта да се то каже. Напротив! Инсистира на чињеници како је Карађорђе дахијама од самога почетка балван у оку. Стиче се утисак из песме *Почетак буне против дахија* да је свеукупна сеча кнезова организована само како би се домогли Карађорђеове главе. Филип Вишњић не вели да је Карађорђе први на дахијском списку за погубљење, али подвлачи да је он заправо најопаснији и, природно, најтраженији. Вишњић претаче у стихове план Фочић Мемед-аге о предстојећем истребљењу кнезова. Сеча треба да започне кнезом Палалијом из села Бегалице, а наставља се кнезом Јованом из Ландова, потом кнезом Станојем из Зеока, Јованом, кнезом из Креснице и браћом Чарапић из „потока Бјелог од Авале”. За све до сада побројане дахија Фочић Мемед-ага вели: „Они с’ паше, а ја сам субаша”. След стиже до Црнога Ђорђа. Певач наједном постаје епски опширан. Мемед-ага Фочић детаљно образлаже за шта је све Црни Ђорђе способан и због чега:

„Док погубим Црнога Ђорђија
Из Тополе села поносита,
Који с Бечким тргује ћесаром,
Он је кадар сву џебану купит’
Од бијела града Варадина,
И оружје што је за потребе,
Он је кадар на нас завојштити.”

⁴ С. Новаковић, *Устанак на дахије 1804. Оцена извора, карактер устанка, војевање 1804. с картом београдског пашалука*, Издање задужбине Илије М. Коларца, Београд, 1904, 59–63.

Карађорђе није као остали, пре или касније, побројани кнезови. Сви српски кнезови су опасни по дахије. Дахије се односе на кнезове као субаше према пашама. У сваком погледу су подређени. Међутим, постоји и над пашама владар. Врховни српски вођа јесте Карађорђе. То сведоче и завршне речи резигнираног дахије Мемед-аге Фочића:

„Он царује, а ја субашујем.”

Набрајање кнезова, претпостављених и могућих жртава будуће сече, наставља се. Вишњићева пажња се гдекад и дуже заустави, као, примерице, на Илији Бирчанину, на Алекси и Јакову Ненадовићу, али за све, осим за Карађорђа, тврђено је да пашују док Мемед-ага субашује. Само је Црни Ђорђије, поређењем са царем, издвојен из мноштва српских угледника. Филип Вишњић песнички и политички вешто гради, изграђује и довршава епски и митски лик Карађорђа у песми *Почетак буне против дахија*. *Почетак буне против дахија* јесте кључна песма народне историје Устанка. Прво се набрајају трговачке и финансијске способности Црнога Ђорђија, виђене очима противника, а упознавање Карађорђа завршава се поменутиим закључком Мемед-аге Фочића:

„Он царује, а ја субашујем!”

Други сусрет са Карађорђем је у тренутку када Мемед-ага уочава да се сеча кнезова не одвија по плану и када се уплаши да му Црни Ђорђије не умакне. На њега шаље свога кавецују Узуну и дванаест делија. Они у освит недеље ујахују у Тополу и долазе пред Карађорђеву кућу. Међутим, на њихов позив Ђорђе се не одзива, јер је већ устао, ишао да се умије и, што је веома важно за лик Вожда, да се Богу моли. На позив одговара његова супруга тврдећи како не зна где јој је муж. Карађорђе све то посматра из „доњих подрума”. Попије пиће, узме пушку, праха, олова и одлази у обор да избуди својих дванаест чобана. Наређује им да свиње истерају из обора, нек оне иду куда хоће, чобани нек

узму пушке, па да сложено ударе на Турке. Сваки чобанин има на нишану по Турчина, а Црни Ђорђије самога Узун Мемед. На месту погине Узун Мемед са још шесторицом Турака, а преостали побегну на коњима. Потера их сустигне код сибничког хана у који се Турци сакрију. Потера пали хан. Тројица Турака у њему изгоре, а тројица бежећи од ватре истрче пред потеру и ту изгину. Након тога Карађорђе шаље по нахијама позив на устанак уз полазишно наређење:

„Сваки свога убијте субашу:
Жене, ђецу у збегове кријте!”

Вишњић вешто, ненаметљиво указује народу на неколике битне одлике Вожда: тешко га је „спаваћива наћи” – дакле, човек од акције; брзо и одлучно доноси судбоносне одлуке – у хипу се одлучује да нахијске изасланике ликвидира; вешт организатор – брзо одлучује о организовању чобана, ситне материјалне интересе подређује крајњем циљу (наређује да се свиње пусте из обора, а морао их је много поседовати чим потребује дванаест чобана за њихово чување); као искусни четовођа распоређује своје људе, свакоме прецизно одређује војни задатак, а себи оставља најодговорнији чин. Позивајући на устанак, Карађорђе намах одређује основну стратегију: ликвидирати непријатељског представника у селу и тиме обезбедити даље несметано организовање устанка, склонити жене и децу у збегове и тако устаницима омогућити максималну војну покретљивост.

Вишњић даље описује ток устанка и редослед војних акција Црнога Ђорђа:

„Онда Ђорђе прође кроз нахије,
Па попали турске карауле,
И обори турске тефериче,
И удари на Турске паланке,
Све паланке он турске попали,

Женско, мушко, све под мач удари,
Тешко Србље с Турцима завади.”

Турци су сатерани у градове. Пристају да између себе про-
кажу и устаницима изруче зулумћаре, које Ђорђије све сабљом
исече. Завршетак песме одређује географске границе Карађорђе
ослобођене Србије и исказује Карађорђеве даље национално-
ослободилачке планове:

„Кад је Ђорђе Србијом завлад’о,
И Србију крстом прекрстио,
И својим крилом закрилио
Од Видина пак до воде Дрине,
Од Косова те до Биограда,
’Вако Ђорђе Дрини говорио:
’Дрино водо, племенита међо
Измеђ’ Босне и измеђ’ Србије!
Наскоро ће и то време доћи,
Када ћу ја и тебека прећи
И честиту Босну полазити!”

Градећи у песмама од Карађорђа епског, митског и национал-
ног Вожда, Вишњић се не задржава на препричавању историјских
анегдотица везаних за Црног Ђорђа. Епски и митски Вождов лик
ефектно заокружује и довршава песмом *Лазар Мутап и Арапин*.
Карађорђе је смишљено смештен у типичну епску ситуацију, добро
нам знану: владар (Карађорђе) изазван на двобој (од Арапина из
Видинског поља) одређује и позива себи заточника (Лазара Мута-
па). Након успешног мегдана на коме је одменио владара, Лазар
Мутап доноси Карађорђу Арапинову главу.

Песаме о српској социјалној револуцији, о Првome и Дру-
гом српском устанку нема много. Најпоузданије јесу оне које
је забележио, односно објавио Вук Караџић. Штампане су у IV
књизи бечкога издања *Српских народних пјесама*. Највећи број
песаме Вук Караџић је записао од слепца Филипа Вишњића, и
то: *Почетак буне против дахија, Бој на Чокешини, Бој на Сала-*

шу, Кнез Иван Кнежевић, Бој на Мишару, Милош Стоићевић и Мехо Оруџијић, Бој на Лозници, Лука Лазаревић и Пејзо, Бјелић Игњатије, Хвала Чупићева, Лазар Мутап и Арапин, Станић Станојло.⁵ Од Старца Рашка из Колашина, који је у почетку буне добегао у Србију и настанио се у јагодинској Сабанти, Вук је добио песму *Бој на Делиграду*. Од Марка Немањића, сина попа Филипа из Трнавe, добио је песме *Бој на Кукутници* и *Устанак кнеза Милоша на Турке*. Од „једног сељака из Рудничке нахије” записао је две песме: *Растанак Кара-Ђорђија са Србијом* и *Бој на Чачку* (комади пјесме). Од Сава Матова Мартиновића добио је варијанту песме о почетку буне против дахија. Од ужичког владике, Јанићија Нешковића, добио је песму *Спомен боја на Кукутници*. За песме *Узимање Ужица*, *Чавић Мустајбег и Карађорђе*, *Скопљак војити на Шумадију* – Вук није навео у рачуну од кога је песме записао, нити, пак, ко му их је можда послао.

За теоријска разматрања принципа настајања епске песме, посебно епске хроничарске песме, изузетно је занимљиво сагледати утицаје писаних текстова и хроничарског начина мишљења и изражавања на настанак и уобличавање епске хроничарске песме.

На Вишњићеве песме, понајвише на песму о почетку буне на дахије утицао је, на пример, Гаврило Ковачевић, земунски издвач и коричар, *Песмом о случајном возмућенију у Србији 1804*. (*Песма* је прештампана 1806. године, али је то издање забрањено, потом ју је објавио и Возаровић 1832). Спев Гаврила Ковачевића није ни од стране савременика у тренутку штапања, а ни позније, ишчитаваан искључиво као литерарно дело. Читаоци су у њему прочитавали устиковану, али свакојако веродостојну хронику устанка. Ковачевићевим спевом, као поузданом историјском грађом, користио се и сјајни историчар Стојан Новаковић пишући студију о буни на дахије поводом обележавања деведесетогодишњице Карађорђевог устанка. О утицају Ковачевићевог

⁵ М. Матици, *Епика устанка*, Библиотека „Вуков сабор”, Рад – Вуков сабор, Београд, 1982.

спева на епiku устанка уопште, а посебно на Вишњићеве песме добро је писао Андра Гавриловић⁶. Као и у гласовитој Вишњићевој песми *Почетак буне против дахија*, и у Ковачевићевом спеву значајно место заузима епизода о саветовању дахија на коме је донета одлука о сечи кнезова. У Ковачевићевом спеву на савету дахија уздржано, и по рају правично говоре дахије Аганлија, Фочић Мемед-ага. Ратоборан је Мула Јусуф који предлаже сечу кнезова и, што је посебно интересантно, хватање Црнога Ђорђа. На стварању епскога, митског и националног Вожда није радила само епска хроничарска песма, већ и устикована „народна историја” народу намењена. Уз њега, Мулу Јусуфа, намах пристаје Кучук Алија који вели како ће сам повести Турке кроз нахије и у селима поубијати кнезове и виђеније Србе. Старац Фочо је мудар и мирољубив. Код Вишњића је разлика у томе што је улогу крвожедног Кучук Алије преузео Фочић Мемед-ага. Историјски нетачно, али песнички оправданије и снажније, јер се у Вишњићевој визији плаховити, крвожедни син супротставља мудрому помирљивом оцу.

Сличности између Ковачевићевог спева и Вишњићеве песме уопште су бројне. На пример, и код Ковачевића и код Вишњића Старац Фочо седи у зачељу. Вишњићева сјајна песничка слика како се пожар не може сламом угасити није оригинална. Код Ковачевића Фочо вели Кучук Алији:

„Хвала момче на савету томе,
И паметном разговору твоме,
Сламом не мо’ш ватру угасити,
Нег’ ју мораш већма распалити...”

У Вишњићевој песми Фочо се обраћа сину реторичким питањем:

⁶ А. Гавриловић, *Најмлађи круг народних песама*, Годишњица Николе Чупића, XXIII, Београд, 1904, 102–104.

„Узми сламе у бијелу руку.
Мани сламом преко ватре живе:
Ил' ћеш ватру са тим угасити,
Или ћеш је већма распалити?“

Ковачевић и Вишњић слично певају о узроцима Устанка, потом о случају у сибничком хану итд. Очигледно је спев Гаврила Ковачевића био радо читан и гласно прочитаван, па су многи његови делови преточени и у Вишњићеве стихове. Вишњић се са садржајем спева вероватно упознао тек када је стигао у Србију. *Песма о случајном возмушченију у Србији 1804.* објављена је у позну јесен 1804. године, а Вишњић је, како Вук сведочи, прешао у Србију 1809. године.

Хроничарска епска песма обилује детаљима које ће историја потом заборавити. Занимљив је списак кнезова које наводи Филип Вишњић као личности предвиђене за ликвидацију. Махом је реч о добро познатим историјским личностима. Некоје су ипак остале непознате, тачније заборављене, до дана данашњег. Из списка кнезова предложених за сечу у песми *Почетак буне против дахија* историји нису познати: протопоп Никола из Ритопека, тамнавски оборкнез Станко, Лаза Мартиновић кнез из Богатића, Михаило Ружичић кнез из села Метковића, Јован кнез из Крснице. Појединци међу њима, као на пример Михаило Ружичић, спомињу се и у неким другим народним песмама. Ружичић се помиње у *Боју на Чокешини*. Вели се да је водио три хиљаде војника из Метковића у помоћ браћи Недићима, па када је видео Ђурчију харамбашу како бежи, и сам одустане од боја.

Филип Вишњић је врстан карактеролог. У два-три реда, управо бриљантно он прави упечатљиви кроки одређене личности. Поменимо само врсне кроки портрете: Хаџи Ћере и Хаџи Рувима („који знаду злато растапати/ и са њиме ситне књиге писат’/ нас дахије цару опадати,/ око себе рају сјетовати!“), хаџи Мелентија („кој’ је иш’о преко мора сињег,/ те је влашку ћабу полазио,/ пак се узгред у Стамбол свратио,/ и од цара ферман из-

лагао/ за стотину жутијех дуката,/ да власима богомољу гради,/ да је гради за седам година,/ начини је за годину дана,/ ево има шест година дана/ како зида покрај цркве куле,/ а у куле наваља џебану/ и по мраку топове привлачи;/ видиш, јолдаш да се нечем’ нада!”), класичне портрете Бирчанин Илије, браће Ненадовић. Слично је Вишњић поступао и у песми *Бој на Мишару*. Ту је кроз грактање гавранова саопштио каталог погинулих турских јунака уз напомену од кога је ко страдао и где је место погибије. Тако, на пример, пева:

„Погибе ти Мемед капетане
Од Зворника града бијелога,
Погуби га Милош од Поцерја;
Пак погибе паша Синан-паша
Из Горажда, са Херцеговине,
Погуби га Лазаревић Луко;
Погибе ти Мула Сарајлија,
Погуби га Чупић код Дреновца;
Погибе ти Асан Беширевић
У Китогу лугу зеленоме,
Погуби га попе Смиљанићу;
Погибе ти Дервентски капетан,
Погуби га Ваљевац Јакове,
На Добрави одс’јече му главу.”

Кроз нарицање удовице Кулин-капетана начинио је сјајне кроки портрете тих истих јунака:

„Попе Луко рана допадноу!
Јер погуби пашу Синан-пашу,
Који знаде Босну сјетовати!
О Милошу, пушка те убила;
Јер погуби Мемед-капетана,
Којино је био десно крило
Цјеле Босне и њене крајине!
О Јакове, да те Бог убије!
Твоји двори пусти останули!

Јер погуби Дервент-капетана!
 О Чупићу, жалости дочек'о!
 Јер погуби мулу сарајевског,
 Који знаде и цару судити!
 О Китоже, не зеленио се!
 Смиљанићу, не веселио се!
 Јер погуби Беширева Асу,
 Кога љепшег у свој Босни нема!
 Остаде му злато испрошено!
 О Цинцаре, да те Бог убије!
 Мало јада по Турђији радиш?
 Ја шта тражиш у земљи Њемачкој?
 Јер погуби Остроч-капетана.
 Лудо д'јете, јединца у мајке!"

Међутим, и у таквоме приступу Филип Вишњић је имао претходника. У питању је поступак добро знан и радо коришћен у процесу сачињавања и уобличавања епске песме. Једнако је тај поступак био знан и примењиван и у тзв. писаној литератури, нарочито у оној која је хотимице стварана у народноме духу. Слично Вишњићу, али педесетак година раније, поступаће, на пример, и Андрија Качић Миошић у гласовитом делу *Разговор угодни народа словинског*, наштампаном први пут 1756. године.⁷ Сам Качић, пак, у много чему следи дело Филипа Грабовца (1667. или 1669–1749) *Цвит разговора народа и језика илиричкога алити рвачкога* штампано 1747. године.⁸ Довољно је, илустрације ради, навести некоја места из, примерице,

⁷ Наводи се према књизи *Djela Andrije Kačića Miošića*, Knjiga prva, *Razgovor ugodni naroda slovinskog*, Stari pisci hrvatski, XXVII, priredio T. Matić, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1942.

⁸ М. Дрндарски, *Између просветитељства и предромантизма. Усмена традиција у Далмацији*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1994, поглавља: *Народна традиција у оквиру религиозне поуке – Филип Грабовац*, 28–43; *Подражавање народне песме у служби националне и политичке пропаганде – Разговор угодни Андрије Качића Миошића*, 44–62. У књизи је наведена и важнија стручна литература.

Качићеве *Писме од витезова котарски* (а има каталог книнских, дрнишких, загорских, сињских витезова итд.):

„од Жегара силнога јунака,
по имену Митровића Јанка,
бритку сабљу дужда млетачкога
од Кандије рата жестокога.

Витешки је Јанко војевао,
много турски глава одсјекао,
Заплинио овце и волове,
Пофатао Турке витезове...

Змија бише Тодора Кладнићу,
силни јунак како Смиљанићу;
од њега се пивају попивке,
Тодор ће се славити у вике.

Турци њега у писми спомињу,
у тамбуру када ударају,
зову њега Тодор Латинине,
вируј мени, брате до истине,
јер погуби силнога јунака,
који бише глава од Турака,
по имену бег-Филиповића,
код бијела турна Мештровића.
Ево, брате, силе и јунака,
од Котара Мочивуне Вука!
Крајину је турску поробио,
деведесет глава одсикао.

Не бијеше јунака жешћега
у свој војсци дужда млетачкога...” (бр. 87, стр. 476);

или:

„Делију ти кажем од мејдана,
по имену Мирковић Гргура:

крајину је турску поробио,
седам русих глава одсикао.

И погуби силнога Гаврана,
од Гламоча млада барјактара,
близу равна поља Билајскога...” (бр. 98, стр. 504)

Поступак Грабовца, посебно Качића, није необичан! Слично, чак једнако поступају хроничари с краја осамнаестог века. Инсистирају да једном реченицом сачине препознатљив и упечатљив портрет одређене личности. Прота Матеја Ненадовић послао је 1847. године Исидору Стојановићу један стари списак српских обор (обер) капетана и обор лајтананата (поручника) које је Аустрија наградно поставила током аустријско-турског рата. Реч је, дакако, о Србима који су учествовали на страни Аустрије у рату против Турске. У пропратном писму Прота Матеја је назначио да је реч о документу који му је допао у руке 1791. или 1792. године док је још ђаковао у Купинову. Исидор Стојановић је документ и обелоданио.⁹ На списку је четрнаест капетана. Побројани су на следећи начин: „Вук обор капетан Црнобарац родом Зворичанин (Зворничанин), страشان Турком на краини”, „Станиша обор капетан Млатишума родом Новопазарац на крајину Турком страشان”, „Тритун капетан Вука Црнобарда брат у Цветкима у Пецкој реци, шанцу на краини от Сокола”, „Аћим капетан Продашвић рождением от града Ужица у шанцу Осећеници”, „Јефто Витковић капетан родом Ваљевац и погибе у Ваљеви и погребен у Овани”, „Вилип капетан Обућина Прањанац родом Рудничанин Турком страشان на краини”, „Никола Чупић капетан у шанцу Чачку родом морачанин Хреговац (Херцеговац) на краини стража”, „Мијушко Сукичић капетан родом от града Никшића у Врибици погибе на Смедереву”, „Ристо син капетана Раке капетан родом Поражавца (Пожаревца) на краини от Види-

⁹ И. Стојановић, *Споменик Србске историје осамнаестог века и предање (казивање) о истом времену*, Гласник Друштва Србске словесности, књ. 2, Београд, 1849, 226–227.

на стража”, „Гаврил Жудовић капетан родом Хреговац Гулуцу (Голуцу) на краини Дунава стража”, „Коста капетан родом Цинцар Параћину крпки стража от Ниша на Рашави погибе”, „Марко Синђелић обор ламнацт (лајтнант) родом из Вишеграда погибе на Забућу”, „Јован Косанић обор ламнацт родом Тометин страшан Турком”, „Јоанос Мајур родом Немац у Маиданпеку и у Омолу (Хомолју) страшан Турком на краини”.

Утицај Андрије Качића Миошића био је много чешћи, очигледнији, комплекснији на токове епскога певања на српским просторима, него утицај исказа писаних хроника и летописачких записа. Користећи најпопуларнији стих епских народних песама – десетерац, спретно употребљавајући епске и хроничарске шаблоне, Качић је сачинио у гласовитом делу *Разговор угодни народа словинског* преглед народне историје Хрвата и Срба виђен и вреднован очима и аршином католичке цркве. Будући да су Качићеве песме веома наликовале тзв. правим народним песмама, народ их је лако прихватао, професионални певачи (али не само они) радо су их преузимали у властите певачке репертоаре. Дискретну, али суштинску *propagandu fide* нису запажали. Довољно је напоменути да је и сам Вук Караџић у почетку веровао да су све Качићеве песме праве народне, а истину је делимично спознао тек након упозорења Јернеја Копитара. Захваљујући већем броју издања, посебно благодарећи ћириличним издањима Качићеве песме, Качићево виђење историје и историјских личности постало је у деветнаестом веку значајно присутно у епском певању на српским просторима.¹⁰

Епске песме о српској социјалној револуцији, посебно оне о Првоме српском устанку, прећуткују низ формалних историјских чињеница из Карађорђевог живота. Песме не спомињу Карађорђево заједничко четовање са арнаутским кесецијом Фазли-башом (Јанићије Ђурић га у својим сећањима на Карађорђевог устанак

¹⁰ Л. Чурчић, *О првом српском издању Качићева Разговора угоднога*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, 9–10 (1961–1962), Нови Сад, 1962, 23–34.

назива Вазлијом), ни потоње хајдуковање у ваљевској нахији. Не спомињу заправо ништа из Карађорђевог живота пре сече кнезова и возмућенија Србије. Песме прелазе преко некојих Карађорђевих поступака о којима се својевремено, а и касније много говорило. Прећуткују, примерице, оцеубиство и братоубиство. Уопште не инсистирају много на Карађорђевој напраситости. У песмама се не припомиње како је Црни Ђорђе у бесу натакао мајци кошницу са пчелама на главу, ни како је лако потезао мале пушке из појаса и пуцао у своје момке који су га речју или поступком наљутили. Делимични изузетак наизглед представља варијанта песме о буни на дахије коју је певао Саво Матов Мартиновић. Међутим, Мартиновић о буни није певао ни као њен учесник, нити као посматрач. Он је то учинио на основу познатих хроничарских казивања Гаје Пантелића Воденичаревића и Јанићија Ђурића. Пратећи Карађорђево акције по Пантелићу и Ђурићу, претачући хроничарска сведочења и сећања у стихове, Мартиновић је опевао и Карађорђево убиство властитог оца. Тај чин објашњава тиме што је стари Петар покушао да заштити од синовљева гнева и погибије Салим муселима, односно Сали-агу, по злу чувеног Рудничког Бика.

Приликом анализе песама које опевају Први српски устав, односно прве године српске социјалне и националне револуције, није вођено рачуна да те песме потичу само из једнога дела Србије. Треба подвући да песме из Вукове збирке опевају српске јунаке из западне и југозападне Србије. Јунаци из источне и јужне Србије, попут, на пример, Вељка Петровића, Стевана Синђелића, Младена Миловановића, Антонија Ристића Пљакића, нису опевани.

У песмама, као уосталом и у историји, уочљив је сукоб присталица Карађорђа и Милоша Обреновића, Вуков певач, „непознати трговац са Рудника” јесте, на пример, очигледни Карађорђевићевац и труди се да песмом и у песми оцрни Милоша. У песми о боју на Љубићу, односно о боју на Чачку од које је Вук наводно успео да забележи само комаде јер је остатак био забо-

рављен (а у часу када Вук ту песму штампа од опеваног догађаја није прошло ни осам година) окривио је кнеза Милоша директно за ратне злочине. Милош је оптужен како је после боја наредио да се побију не само заробљени турски војници (што је само по себи злочин), већ и турске жене и деца. Вестима и кажама овакве врсте посебно обилују народне анегдоте.

Усмена анегдота јесте, како је већ истакнуто, врста народне и народске „жуте штампе”. Она, дакако, често збори о истим догађајима о којима пева и усмена епска хроничарска песма. У таквим случајевима између песме и анегдоте и нема других битнијих разлика, до природних, „жанровских”. Међутим, будући да је она у полазишту намењена задовољавању народне радозналости и свакојаке жудње за сазнавањем нечијега интимног живота (без озбира да ли је реч о говоркањима, оговарањима или, пак, пуким измишљотинама), анегдота садржи многе детаље, епизоде, наводне монологе и дијалогe, догађања, који не само да су непознати, већ су и потпуно страни епској хроничарској песми. Анегдоте постоје увек и казују се вазда. Међутим, у временима стварања и трајања култа одређене личности анегдоте се цензуришу у процесу јавног преношења. Пикантне анегдоте, оне које личност приказују у лошем моралном или уопште људском светлу, због чијег би причања и препричавања казивач, односно преносилац могао да одговара, казују се само у уским, „провереним” круговима. Међутим, када започне (а и то се често догађа) процес деепизације, демитизације, па чак и својеврсне денационализације личности, народна „жута штампа”, усмена анегдота, она са најружнијим садржајем, бива призивана и навођена као особен крунски сведок оптужбе. У временима Обреновића много се злог јавно казивало у анегдотама о Карађорђу, у временима Карађорђевића ружно се зборило о Обреновићима, посебно о њиховом родоначелнику књазу Милошу, а све најлепше о мученику Карађорђу. У временима блиским, док је стваран епски, митски и национални (југословенски) култ Јосипа Броза Тита, јавно и гласно казивале су се и препричавале анегдоте које су „осветљавале”

Титову приватност, интиму у лепом, народу крајње симпатичном и прихватљивом светлу. Када су доспела времена деепизације и демитизације, када је Јосип Броз Тито „израстао” у највећег непријатеља југословенског и српског националног бића, народу су понуђене другачије анегдоте, оне које се завлаче у најскривеније, најприватније кутове и које вазда, „добро проверено”, детаљно и детаљисано блате и погане све (и свакога) чега се дотакну.

О Карађорђу постоје различите анегдоте. Потоје оне које доприносе, потпомажу, помажу грађење, дограђивање и обликовање лика епског, митског и националног Вожда, као и оне које нуде и казују другачије истине. Међутим, у народноме схватању, у народноме чврстом уверењу, анегдоте нису народна историја, нису оно што је народног памћења достојно. Нису историјска сведочења, нити хроничарска извештавања. Оне јесу само и једино усмена народна „жута штампа”. Епска песма, искључиво она, јесте усмена народна творевина која може, сме и мора да чува од заборава народну прошлост, истину о народноме трајању, о историјскоме путу, о свакојој Голготи.¹¹

Народна предања, то је Вук Караџић добро осетио, суштински не спадају у усмене народне говорне творевине, већ у веровања и обичаје. Култно дрво, култни камен, култна вода, места и предмети за која се везују обичајни поступци, магијске радње и веровања, повезују се предањем са угледном митском личношћу. Карађорђа народно предање није посебно прихватило. Црни Ђорђе није успео да у до тада постојећим народним предањима истисне и замени претходног митског хероја. Народна предања признало је Карађорђу улогу оснивача, градитеља или осведоченог корисника свега што је у стварном животу било са њим у вези: град, црква, дрво... Казивања Карађорђевићевих савременика и сабораца, Јанићија Ђурића, Гаје Пантелића Воденичаревића и Петра Јокића сведоче да је у њихово време започело грађење

¹¹ Н. Љубинковић, *Друга, трећа и четврта књига „Српских народних пјесама” тзв. другог, лајпцишког издања Вука Караџића*, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 1988, 125–126.

мита о Црном Ђорђу. Сва тројица наглашавају необична догађања у ноћи када се родио будући Вожд, или истичу необична знамења која су у тој ноћи уочена. Јанићије Ђурић наводи како је Карађорђево рођењу сведочио и њиме био импресиониран један Турчин који се ту случајно нашао на конаку. Чувши да је млада сина родила, Турчин га обдари дукатом и рече јој:

„Вала, млада, тај твој син биће велики јунак и велики човек. Ја сам у онај час када се он родио у великом страху био и тек што ме шћаше један лав растергнути, ја чујем плач детета. Обузет страом скочим иза сна, видим неку велику светлост напољу, мишља да је свануло и сунце огрејало, но кад искочи напоље, нити је свануло, ни сунце огрејало, но угледам једну светлу велику дугу преко неба од запада југа на исток пружену. Вала твој син мора велики човек бити и са многим милетом – народом – заповедати.”¹²

Помињање Турчина, припадника друге вере и друге националности (још непријатељске) додаје „веродостојности” чудних догађаја који су пратили Карађорђево рођење. Гаја Пантелић Воденичаревић зборећи о Карађорђево необичном рођењу, позива се на приповедање Карађорђеве мајке, Марице. Казивала му је да се Ђорђе „родио пред први петала, па да је свануло, те опет се замрачило, а тако се било засјало да се готово сав свет видио.”¹³

Петар Јокић се поводом Карађорђевог рођења такође позивао на приповедање Карађорђеве мајке. Он, као и Јанићије Ђурић, помиње да је у часу рођења Црнога Ђорђа у кући на конаку био и један Турчин. Марица му је казивала да су необична знамења угледали и она и Турчин. Зборила је Јокићу, како је „видила чим је дете на земљу пало месец међу плећима детињим да сија”. То је исто сагледао и Турчин. Због тога је новорођенче даривао

¹² М. Ђ. Милићевић, *Карађорђе у говору и твору*, Београд, 1904.

¹³ *Казивања о српском устанку 1804*, прир. Д. Самарцић, СКЗ, Београд, 1980, 6–7.

са двадесет пара, а мајци се обратило речима: „Марице, ти ниси родила сина него господара”.¹⁴

Појава космичких знамења приликом рођења изузетне личности добро је позната у митовима и религиозним повестима разних народа. Среће се и у различним епским легендама. Њено постојање неспорно указује на почетак митизације епске легенде. Међутим, сама по себи ова појава не гарантује да ће процес митизације епске легенде бити даље настављан, а поготову не гарантује да ће икакав мит бити изграђен. Савременици и саборци наглашавају како се Карађорђе од малена наметао свима као вођа – Црнога Ђорђа су, мимо друге деце, мимо других младића, потом мимо других људи, волели његови вршњаци. То је неспорна одлика вођа, и у епу и у миту. Петар Јокић наводи и једну епизоду из Карађорђевог младости која опомиње на Марково орање царских друмова и која је могла временом постати митотворном. Црни Ђорђе је, казује Јокић, једном чувао неколико коза и неколико свиња „под Висом на друму Крагујевачком”. У тај час друмом удари неки Турчин водећи собом „три кера и једнога рта”. Керови навале на свиње, свиње на керове. Турчин потегне и убије из пиштоља једно свињче, па онда натутка керове на свиње. Измичући, свиње се приближе Ђорђу, а керови у стопу за њима. Ђорђе потегне пушку и једнога од керова убије. Видећи то, Турчин навали да туче свиње, а Ђорђе ухвати заседу крај пута, с друге стране ћуприје, иза једног клена. Како Турчинов коњ загази на ћуприју, Ђорђе опали из пушке и Турчина убије.¹⁵

Међутим, то је ипак недовољно. Мит је очигледно био зачет, али његов раст нагло је прекинут. Карађорђе је израстао у изузетног епског јунака. Добио је и многе особине митског хероја. Пре свега, ону коју народно мишљење најлакше додељује и још једноставније одузима – улогу митског и националног вође. У духу митских повести градило се Карађорђево животоописани-

¹⁴ Исто, 77.

¹⁵ Исто, 151.

је: необично рођење, детињство, младеначке године. Казивани су различни мање-више необични поступци и подвизи. Ступање Обреновића на власт у спрези са Карађорђевој раном погибијом учинило је да се процес усмене митизације Карађорђевог епског лика заустави. Епски Вожд није у потпуности израстао у митског националног вођу. Добио је одређене митске атрибуте, али мит о Карађорђу није до краја изграђен. У народној свести Црни Ђорђе је остао упамћен као вођа који је заподенуо одсудну битку за национално и социјално ослобођење. Међутим, то су само делићи неоствареног митског мозаика. Вожд је започео постављање камена темеља нове српске државности. Битку је, међутим, успешно окончао, а камен темељац добро поставио, највећи противник Карађорђевог митског лика – кум, виновник Вождове смрти и покретач Другог устанка, књаз Милош Обреновић.

Историјска чињеница се различито транспонује у епску хроничарску песму, у епску песму која настоји да буде „народна историја”, у анегдоту, у предање.

Приликом претакања у ткиво епске хроничарске песме историјска чињеница се преузима селективно, зависно од оцене и процене стране чије свакојаке интересе епска хроничарска песма заступа. Израстајући у епску песму „која памти народну историју памћења достојну”, историјска чињеница доживљава и даљи процес одабирања, редиговања и цензурисања. Стадијум хроничарске песме подразумева излагање одабраних историјских чињеница (које одговарају страни која вест даље саопштава) на начин који наликује новинској дневној вести или, пак, новинском месечном извештају. Занимљива историјска збивања могу да утичу на некоје додатне развоје епске хроничарске песме у правцу који наликује годишњем или деценијском прегледу догађаја. Израстање епске хроничарске песме у „народну историју” подразумева ослобађање песме свих сувишних чињеница (природних за дневне вести, месечне извештаје, годишње, вишегодишње прегледе догађаја) и оплемењивање песме узоритом народном етиком, естетиком, свакојаком животном филозофијом. Анегдоте садрже

и памте детаље који допуњују биографију одређене личности или, пак, сликовитије приказују одређени догађај. Оне могу да проистекну из илустративног дела дневних вести и месечних извештаја, али суштински се од њих разликују. Понајвише наликују тзв. жутој штампи. Инсистирају на сликовитим, духовитим, али и свакојако пикантним детаљима. Не зазиру ни од чега. Предања јесу илистрација најтемељније прераде историјских чињеница. Садржајем, али и начином казивања, и особеном рецепцијом слушалаца, предања (реч је о етиолошким, есхатолошким, као и о предањима о јунацима и њиховим коњима) јесу резултат симболизације, алегоризације и митизације историјске чињенице.

(1994–1995)

III

ГУБИТНИЦИ СТАРЦА МИЛИЈЕ

I БАНОВИЋ СТРАХИЊА

Уводне напомене

Од Старца Милије Вук је забележио четири песме. Све четири епске. Песме је обелоданио убрзо пошто их је од Милије забележио у јесен 1822. године. Две је штампао у другој књизи лајпцишкога издања, 1823. године, и то песму *Сестра Леке капетана* (под бр. 13) и песму *Бановић Страхинја* (под бр. 15). Преостале две Милијине песме наштампане су исте, 1823. године, у трећој књизи лајпцишкога издања; под бр. 1 штампана је *Женидба Максима Црнојевића*, а под бр. 14 песма *Гавран харамбаша и Лимо*.

У предговору четвртој књизи лајпцишкога издања, оној која ће бити печатана у Бечу 1833. године, Вук ће саопштити и некоје драгоцене податке о Старцу Милији, сусрету са њим, а и о самој току записивања песама. Тако ћемо сазнати да је Вук за Старца Милију дочуо 1820. године током боравка у Крагујевцу. Милија му је привукао посебну пажњу што је, како су Вуку рекли, одлично знао песме *Женидба Максима Црнојевића* и *Бановић Страхинја*. Обе ове песме Вук је „још од детињства којекако знао и потом од много људи слушао и преписане имао, али ниједна није била сасвим по вољи”. Старца Милију Вук је успео да сусретне тек у јесен 1822. године у Крагујевцу, и то пре свега захваљујући труду кнеза Милоша Обреновића и настојањима пожешкога кнеза Васе Поповића. Сусрет од кога је Вук много очекивао није прошао на обострано задовољство. Вук је свакојак био разочаран. О тешкоћама које је имао са Старцем Милијом, Вук је у предговору четвртој књизи лајпцишкога издања писао:

„Али кад се са Милијом састанем, онда ми се тек радост окрене на нове тегобе и муку: не само што он, као и остали готово сви певачи, није знао песме казивати редом, до само певати, него без ракије није тео ни запевати, а како мало сркне ракије, он се, ионако, које од старости, које од рана (јер му је сва глава била исечена тукући се негде са некаквим Турцима из Колашина), слаб будући, тако забуни, да није свагда редом знао ни певати. Видећи ја то, ништа друго нисам знао чинити, него сам гледао, да ми сваку песму пева неколико пута, док је нисам толико упамтио, да сам могао познати, кад се што прескочи, па сам га онда молио, те ми је певао полако (растежући речи), а ја сам за њим писао, што сам брже могао; а кад сам коју песму тако написао, онда ми је он опет морао певати, а ја сам гледао у мој рукопис, да видим да ли је све добро написано. Тако сам око ове четири песме провео више од петнаест дана.”¹

Укупна дужина четири записане песме, међутим, није уопште била тако мала да би оправдавала очигледно Вуково незадовољство. Песма *Женидба Максима Црнојевића* садржи 1227 стихова, Бановић Страхиња 810 стихова, *Сестра Леке капетана* 570 стихова. Најкраћа Милијина песма јесте *Гавран харамбаша и Лимо*. Садржи 394 стиха. Све укупно 3001 стих, или другачије речено, Милијине песме су просечно дугачке 750 стихова. То би даље значило да је Вук записивао око две стотине стихова дневно. Чини се да је узрок незадовољству Вуковом пре у томе што са Старцем Милијом није успео да успостави приснији однос. Милија очигледно није волео, а није сматрао то ни почашћу – да Вуку пева песме. Вук је био спреман да од Старца Милије забележи још неку песму. Са видним жаљењем наводи, такође у предговору четвртој књизи лајпцишкога издања, како је Милија знао још „много онаки песама као што је она 14. у трећој књизи; али ми се није дало да још коју препишем”. Вук ће даље рећи како је Старцу Милији већ било досадило да дангуби са њим,

¹ Вук Стеф. Карацић, *Српске народне пјесме*, IV, Београд, 1898, XIV–XV.

Вуком. У све то умешали су се и други људи, залудни, докони, шали склони. Они су, резигнирано вели Вук, наговарали Старца Милију да се остави ћорава посла и да не краде богу дане са дангубом каква је Вук. Тако је једнога дана Милија једноставно отишао без збогом.

Чини се да су се Вук Карацић и Старац Милија сусрели у погрешно време, погрешне јесени, погрешне 1822. године. Вук је у то време био још релативно млад. Имао је тридесет пет година. Мислим да је то исувише мало година да би се у потпуности схватила и прихватила поезија коју садрже Милијине песме, премало година да би се разумео Милијин начин размишљања о људима и животу. У своме дотадашњем, недугом раду на сакупљању народних песама, Вук није сусрео сличнога певача. Милија га је могао само разочарати у односу на комуникативног, говорљивог и разговорљивог Тешана Подруговића, као и у односу на врснога професионалца Филипа Вишњића, певача који је песмом умео да заради певајући Турцима и певајући устаницима. За разлику од других Вуку познатих певача, Старац Милија није био само недружељубљив и мрзовољан, већ је био прави цинични самотник. Свет којим је још, по сили живљења, ходио – гледао је другачијим очима, не допустивши да га заслепи спољни блесак, да га обмане чар привида. У годинама 1813, 1814, 1815... Вук је сусретао певаче који су били одушевљени историјским, епским тренутком у коме су живели. Као што то свагда бива са учесницима преломних историјских збивања, великих друштвених превирања и ломова, ти певачи су били опчињени и усхићени како историјским тренутком, тако и учинком својих сувременика, па и себе самих. Пред очима тих певача одигравала су се два велика национална устанка, буктала и трајала социјална револуција, љуљало се огромно Отоманско царство. Ређали су се подвизи. Мишар, Делиград, Лозница, Чокешина, Чегар, Равње. Погинуо је чувени Кулин капетан, а његова сабља, једнако позната, а багнословне вредности, доспела је у руке устаника опседајући дуго времена машту народних певача. Погинуо је Стеван Синђелић,

Хајдук Вељко. Бранећи Шанац Засавицу, штитећи повлачење главнине устаничке војске гинули су Голаћи Зеке буљубаше. Убеђени да су сведоци великих догађаја, певачи су тврдо веровали да су сви учесници (они са „њихове стране”) и велики и часни, свакога поштовања и дивљења достојни. Тако је устанике видео и доживљавао устаник и певач Тешан Подруговић, тако их је суштински доживљавао и врсни карактеролог Филип Вишњић.

Вуку су и Подруговић и Вишњић били веома драги. Правећи потпуно лични редослед својих певача (редослед који је и те како значајан за свако ближе разматрање Вукове поетике), Вук ће на прво место ставити Тешана Подруговића, на друго Филипа Вишњића, а тек иза њих, на трећем месту, наћи ће се Старац Милија. Старац Милија јесте другачија личност од свих Вукових тадашњих и потоњих певача и казивача. Он јесте један од оних ретких, изузетних и стога несрећних људи, који исувише рано (док други у одушевљењу још не сагледавају ништа, или тек почињу да назиру) спознају и наличје епскога сјаја, и онога сјаја који има историјски тренутак и онога који носе учесници у збивањима. Година 1822. јесте већ доста удаљена од свега што се догађало између 1804. и 1815. То већ јесте време када се може помишљати на свођење рачуна. Самотник Милија сагледавао је и наличје догађаја и наличје оних који су ту, поред њега, стварали (и веровали да то чине) нову историју. Милија је опажао како моћ мења људе. Војводе и угледници који су се наметнули народу за вође убрзо су засновали богате хареме – а, између осталог, управо су њих и те како замерали Турцима. Дахије су на зао глас изашле због безакоња којим су законе заменили, а већ су међу Србима почели да ничу људи који „секу мачем без разлога”. Посматрач, Милија, сведочио је и како и најпоштенији и најчаснији имају два аршина у изрицању правде. Карађорђе се неће устручавати да нареди убиство оца. Наводно ће то учинити због тога што његов отац (заправо не баш отац) не жели да напусти родни крај пред турским надирањем и тиме доводи у опасност мноштво народа које његово колебање опредељује. Међутим, није реч о

Карађорђевој оцу, већ очуху који га је подигао. Можда је и та мала разлика узроковала Вождову одлучност, непоколебљивост. У другом једном случају Карађорђе није тако доследан. Када је Милош Обреновић, који је чувао прилаз Београду са топчидерске стране, онемогућујући да београдским Турцима стигне помоћ у храни и људству – због љубавних наслада напустио своје место – није платио главом. Турци јесу прошли. Помоћ Београду јесте стигла. Читава дотадашња опсада града јесте постала бесмислена. Карађорђе се јесте разбеснео и покушао да убије Милоша. Но, веле сувременници, неко му је гурнуо руку и метак је промашио. Милош је у међувремену побегао, али Карађорђе није издао налог да ко Милоша угледа треба да га намах убије. Милија је био сведок и смрти Карађорђеве који пада од руке сопственог кума. Но, Милија свакако веома добро зна и чињеницу да је тај исти кум, Вујица Вулићевић, заједно са Карађорђевим зетом Антонијем Пљаком последњи остао да се бије и сече са Турцима позне јесени 1813. године, пошто су и Карађорђе и друге српске војводе одавно напустиле и земљу и борбу. Старац Милија је добро знао да постоје истине и истине. Није могао да спречи победника да напише своју историју, али је сам покушао да кроз песму, стихом изрекне своје виђење победника. Милијини јунаци носе оружје, као што то чине и у песмама других народних певача, али јунаци Старца Милије своју најважнију животну борбу не бију оружјем. И губе је! Сваки на свој начин, у зависности од својих људских одлика и тренутних објективних околности.

Старац Милија је био исувише стар да би дигао руку на силника. Године му нису само одузеле снагу, већ су га довеле и до трагичне спознаје наличја људске природе. Разочаран у људе, лишен и физичке могућности да отпочне неки другачији живот, Старац Милија је оне јесени 1822. године био већ потпуно припремљен за полазак на последњи пут. Време поласка је ишчекивао. Од сусрета са Вуком није очекивао ништа. У сусрет и дружење са Вуком ништа није ни уложио. Песме је певао како му се и када му се певало и на начин који му је тренутно одгова-

рао. Давно је схватио да се свет не може изменити, да су зло и зли свуда унаоколо. По којем изузетном, од живота обележеном самотнику, не вреди се обраћати, јер он ту, или сличну истину, познаје једнако добро. Милију није било брига за Вуково записивање. Није му стало било да своје песме угледа на хартији, можда наштампане. Сродно се са мишљу Проповједниковом „таштина над таштинама, све је таштина”. Међутим, чињеница да Милија од сусрета са Вуком ништа није очекивао, не значи да Милија није Вуку певао четири сјајне песме. Старац Милија није, као други певачи, своје песме превасходно намењивао слушаоцима. У њима је казивао надасве себи својствену поетску и људску истину. Мислим да управо то чини Старца Милију највећим песником раног српског романтизма и једним од највећих који је икада на томе језику и запевао.

Напомене које нису само уводне

Онемоћали, израњављени и посве разочарани Старац Милија јесте песник опседнут испитивањем наличја јунаштва, наличја јунака. Опчињавају га личне драме (оне које се догађају у сенци крупнијих историјских превирања и које јесу обично њима узроковане), и како оне, када се догоде, мењају читав јунаков живот, јунаков свет. Из основе се мења однос средине према јунаку, као и јунаков према средини. Самотник Милија није разочаран само оним што на јави види. И снови негдашњи – изневерили су га. Уморног, резигнираног старца, самотника лишеног снаге и свакојаких физичких моћи – неодолјиво привлачи испитивање варљивости људске среће. Посебно га привлачи лепота, она за којом се трага и лута, ради које се премошћују воде и надвисују горе, она лепота која је једновремено и срећа и коб, лепота за коју се у трену даје све, а која, заправо, јесте ништа, најочитији сведок трошности и пролазности.

Кратка напомена која претходи анализи песама

Редослед којим ће песме бити ишчитаване наметнуо је сам певач-песник, Старац Милија. Вуку је било веома стало да од Милије чује песме које је још у детињству заволео, *Женидбу Максима Црнојевића* и *Бановић Страхињу*. Старцу Милији, самотнику Милији, такође су много значиле те две песме. Значиле су му толико да је управо у њих, у згуснуто ткиво песме уткао и сопствени лик. Младост Милијину, у ономе тренутку када је његов живот коб обележила, оличава Бановић Страхиња, као и Милија, сабљом по глави израњављен; неостварени, а свакако уништени сан о срећном и спокојном породичном животу, поред бројног потомства изражава Старац Јездимир, дуждев брат, у песми *Женидба Максима Црнојевића*; оно, пак, што је од самотника Милије преостало, оно што је и Вук сусрео у јесен 1822. године, јесте стариша дервиш. Без дома, без пријатеља, без прошлости, без будућности, незаинтересован за садашњост. И Старац Милија и његов стариша дервиш последњу и никакву утеху налазе у пићу. Раскрстивши са спољњим светом, раскрстивши и са собом, сами наливају чаше, сами пију никога не нудећи. Чекају. Ишчекују окончање трајања.

Редослед „ишчитавања” Милијиних песама биће: *Бановић Страхиња*, *Женидба Максима Црнојевића*, *Сестра Леке капетана*, *Гавран харамбаша* и *Лимо*.

О Бановић Страхињи и другим личностима истоимене песме

Бановић Страхиња је привлачио Старца Милију, човека и песника. Закупљао га је човек који је био *нетко*, човек који је у једном тренутку (што произлази из тока песме иако нигде није изричито речено) изневерио самога себе и затим дошао у положај да се себи изнова врати, након дугога трагања и лутања. Бановић Страхиња, *нетко*, српски соко – израста из првих стихова

песме – наговештавајући успешни јунаков животни пут. Бановић Страхиња је јунак који у својим дворовима чува границе српске земље, Бановић Страхиња је дичан јунак дично и ожењен – ћерком угледног Југ-Богдана, сестром надалеко чувених Југовића. Уистину, у тренутку када Старац Милија започиње праћење бановога животнога пута – Бановић Страхиња јесте *нетко*. Банов живот тече наизглед мирно. Граница је мирна. Непријатеља нема у видокругу. Смирени бан помишља да искористи тренутак спокоја и да се разоноди у тазбини. Наређује слугама да га опреме што могу боље и лепше за пут тасту у Крушевац. И ту, у томе часу, на томе месту, Старац Милија даје први наговештај смутњи које предстоје. Наиме, вели да је у Крушевцу „одскоро царство постануло”. Намеће се опомињање на успешно завршени Други српски устанак. Милија је имао прилике током пуних шест година да посматра понашање људи који су за слободу војевали и напokon је у одређеној, не малој мери и освојили. Исувише лако, исувише брзо тонуло се, урањало у самозадовољство, исувише се брзо свикло лагодном, испразном животу који је до јуче огорчено пребациван турским силницима и угледницима. Скоројевићи у одскора задобијеном, насталом царству, уживају у сопственом успеху. Бановић Страхињу дочекаће са одушевљењем и таст, и шураци и бројни достојанственици крушевачког града. Ови последњи ће се због угледа Југ-Богдановог отимати о његовога зета, да га угосте, почасте. На угодност, на лагодност, сматра Старац Милија, човек брзо привикне. Још брже заборави шта је до јуче презирао, против чега се борио, а шта су му, пак, били идеали. У Крушевцу протичу лагодни, лакомислени дани. Старац Милија упозорава слушаоце и по други пут на преокрет који следи:

„Дуго било и вријеме прође,
И задуго бане зачамао...”

Учмали, зачамали Бановић Страхиња заборавио је све оно што му је до јуче било светиња. Пре свега, заборавио је на свој

задатак чувара и осматрача границе. У изобилију, у бесмисленој свакодневици пуној лажнога сјаја – издао је самога себе.

И стижу гласи зли. Турски цар је силном војском запосео поље Косово. Један силник међ Турцима, Влах-Алија, самовољац који „не слуша цара честитога;/ за везире никад и не мисли,/ за цареву сву осталу војску/ а колико мраве по земљици” – одвојио се од цареве војске, похарао банову Бањску, мајку му коњима изгазио и кости јој поломио, љубу заробио и собом повео, слуге разагнао, а банове дворе разрушио „и најдоњи камен растурио”. Све се враћа на прадавни, помало заборављени почетак, на исходиште. Бановић Страхињу нема ко други да обавести о несрећи до мајке која га је родила и тиме га извела на животни пут. Све оно друго што је бан током познијега живота стекао, имуће, слуге, љуба – све је нестало, разагнано, растурено, чини се затрто. Сурово, али на једини могући начин, мајка отвара очи сину:

„А ја, сине, кукам на гаришту,
А ти вино пијеш у Крушевцу...”

Бановић Страхиња је у тренутку разбуђен, отрежњен. Туга, а свакако још више свест о сопственој кривици – натерују бану готово сузе на очи. Таквога, на уранку, Бановић Страхињу сусреће таст, Југ-Богдан. Монолог, низ питања која изговара забринути Југ Богдан, говори речитије од било чега изричног – у којој мери су скорашњи догађаји у Бањској раздвојили таста и зета. Они више нису ни блиски сродници, ни пријатељи, чак ни два света, они припадају различитим галаксијама. Југ-Богдана муче смешни, ђифтински проблеми. Боји се да му зета ко није увредио, ко нешто лоше за њега рекао, брине се да ли је зет био добро служен, гошћен, да се због нечег таквог није разочарао у тазбину. Банов суморни извештај о несрећи која је тренутно задесила њега, бана – Југ-Богдана не дотиче. Он не допушта могућност, нити прихвата и саму помисао да му нешто измени тренутни живот, безбрижно доколичење и теревенке. Не дозвољава никакву могућност да његови синови, банови шураци, помогну Страхињићу у ослобађању

банове супруге, односно сопствене сестре. Покушава да настали проблем (јер он тренутну ситуацију тако доживљава) разреши једноставним предлогом да бана ожени другом женом. Речи Југ-Богдана као да наговештавају завршну сцену бановог обрачуна са Влах-Алијом, час када банова љуба, помажући Турчина, диже руку и оружје против супруга:

„Знаш ли, зете, не знали те људи!
 Ал’ ако је једну ноћ ноћила,
 Једну ноћцу с њиме под чадором,
 Не може ти више мила бити,
 Бог ј’ убио, па је то проклето,
 Боли њему него тебе, сине;
 Нека иде враг је однео!”

Југ-Богдан опомиње зета коме ће се његова кћер, а банова супруга, приволети.

Читава ситуација, дијалог Бановић Страхиње и Југ-Богдана подсећа на познати дијалог (познат из Милутиновићеве *Пјеваније* лајпцишке, из бечког издања Вукових народних песама) између турског цара и Марка Краљевића, а у часу када Марко дочује да му је Мина од Костура похарао дворове, мајку коњима изгазио, а љубу собом повео. Међутим, турски цар нуди Марку и да му сагради боље дворове, поред својих, да му дâ благо колико је потребно и да га, напослетку, ожени и лепшом женом. Међутим, у Милијиној песми дијалогска сцена сведена је само на понуду Југ-Богдана да бана ожени. Лагодни живот, пијанчење, једење, уживање речју, не треба прекидати за дуго. Зидање нових дворова јесте дуг посао и за њега доколичари немају времена. Југ-Богдан једино жели да све што је могуће брже заташка, па да се пијанчење безбрижно настави.

Бановићу Страхињи преостало је још само да се поузда да ће шураци, или бар некоји од њих, пристати уз њега. Међутим, намах схвата да постојеће стање нико не жели да промени. Изнова следи цинична опаска старца и самотника Милије. Вели како бан

на крају гледа у „некаквога младог Немањића”, свога пашенога. Врло добро зна Старац Милија ко су били Немањићи и ово презиме не користи случајно. Слично Вишњићу, али на другачији начин, Милија исказује исту мисао: „Ту кнезови нису ради кавзи”. Моћницима, властодршцима и најситнијим властоимаоцима стало је једино до сопственога положаја, макар и тренутног, ма колико он могао бити привремен, за времена.

Свирепо поучен, бан је наједном постао свестан свега. Несрећа која се у тренутку стрмоглавила на његову главу – учинила је да се Бановић Страхиња осами, да се из средине изопшти. Племенито порекло баново стављено је под сумњу гажењем мајке, имуће и углед скршени су рушењем дворова и оробљавањем, везе са тазбином и припадност угледној тазбини дошли су под својеврсни упитник заробљавањем жене. Свеукупни банов друштвени положај стављен је у тренутку под знак питања. Бановић Страхиња јесте свакако погођен битним нарушавањем друштвеног статуса, али још више, много више, повређено је његово људско достојанство. Мучи га и осећај кривице што је неопрезно, из личнога хира, оставио предуго своје дворе у Бањској без господара, граничне области без будног ока. У Бановић Страхињи се изнова пробудио ратник. Спреман је да на челу чете пође у Косово. Спреман је да свој, лични проблем решава на широј друштвеној основи. Дакле, да га не решава као појединац, већ у друштву, са дружином, са људима-борцима свесним да је тренутна угроженост бана само најава, наговештај и њихове потоње судбине. Обележен несрећом и њоме пробуђен из краткотрајног угодног и бескорисног дремежа, бан је свестан чега други нису. Судбоносног значаја рушења куле у Бањској није свестан ни Југ-Богдан, нити његови синови, Југовићи. Нико од њих, ни међу њима не осећа (а схвата још мање) да је на Косову у томе часу доведена у питање судбина једнога народа, судбина Балкана, будућност Југоисточне Европе.

Бановић Страхиња је свестан да даљи след догађаја може да буде само једносмеран. Упућен је на себе самога. Јасно му је да

више нема никакве сврхе покушати озбиљнији сукоб, озбиљнију борбу против Турака. Преостало је да само бан, у једном личном и појединачном обрачуну реши свој појединачни проблем, да на извештан начин, делећи мегдан са непосредним виновником своје зле среће – покуша да за трен, макар и најмање – заустави или привремено поврати неумитни точак историје. Окружен пријатељима у безбризни, веселу, јелу, пићу – у тренутку када га је несрећа обележила – Страхињић је остао сâм. У потрагу за Влах-Алијом, у очајничком покушају да измени што се може изменити (а слабо шта се више може зауставити), бан одлази у Косово са онима који су му задњи остали верни: на коњу, у пратњи хрта Карамана. Старац Милија, поетски врло суптилно, упућује, у првome часу, Бановић Страхињу, разочараног у тазбину, у пријатеље и другове у пићу – самога, на коњу за бој опремљеном. Но, када се бан довољно удаљи од дворова гастових, када изнова може слободније и опуштеније да размишља – присетиће се да је у ахарима остао други веран пријатељ – пас. Позван господаревим гласом, Караман пристиже Бановић Страхињу и придружује му се. Присуство вернога пријатеља, ритмично позвекивање златнога литра на хртовом грлу успе, вели Милија, да бана разговори.

Трагајући за Влах Алијом бан стиже у Косово. Ту, у Косову, пажњу ће му привући усамљени зелени чадор са златном јабуком на врху, подигнут људским ћеифом и мераком поред воде, на обали Ситнице. Бан ће пријавити шатору и упитати дервиша на турском језику за даљи пут. Неће очекивати да се може догодити оно што се уистину догађа – дервиш га препознаје. Тек ту, тек на томе месту сјајни песник Старац Милија саопштава нешто што бих назвао бриљантним крокијем Бановић Страхиње. Наиме, упозоравајући бана да је свако даље претварање сувишно, стариша дервиш ће изрећи за нас нове појединости о бану: дервиш може да га препозна по челу, по очима и по два мрка брка, а потом и по коњу-ђогину и хрту Караману од којих се не раздваја. Дервиш у Бановић Страхињи препознаје чувара границе, човека који га је некада заробио, тамничара у чијем ропству је провео пуних девет

година. Дервиш у Бановић Страњихи напoкoн препoзнаје и чoвeкa кoји је прeокрeнуo тoк њeгoвe, дeрвишeвe судбинe. Кaдa је дoпaрoпствa у Бaнoвић Стрaхињe, кoлo срeђe дeрвишeвe oкрeнулo сe. Дoк је oн дeвeт гoдинa тaмнoвao, кугa му је кућу зaтрлa, кoмшијe блaгo рaзнeлe, a други Турци прeузeли „лaвe и тимaрe”. И мaдa је бaн личнo биo дoбaр прeмa њeму, пoјиo гa винoм, зaлaгao „хлeбoм бијeлијим”, пуштao дa гa сунцe oгрeјe, a и нa oткупe гa нa вeрeсију и вeру пустиo – њeгoв, дeрвишeв дaљи живoтни пут биo је унaпрeд oдрeђeн. Тaј чудaн oднoс чoвeкa нa смирaју живoтa кoји прeд сoбoм глeдa винoвникa, a свaкaкo узрoчникa свoјe несрeђe, чoвeкa кoји је пoвукao лaнaц злe кoби, кaкo би тo рeкao Миoдрaг Пaвлoвић, узбуђујe. Узбуђујe рaзумeвaњe кoјe стaришa дeрвиш испoљaвa у рaзгoвoру сa Бaнoвић Стрaхињoм. Нaимe, oн је пoтпунo свeстaн oснoвнe, живoтнe истинe, дa кaдa несрeђa дoђe свe идe кaкo идe. Пoјeдинaчнa дoбрoтa, пoјeдинaчнa људскoст је сaмo бeсмислeнa кaп у мoру. Oнa нe мeђa и нe мoжe прoмeнити ништa – ни сaм свeт, нити тoк судбинe, aпсoлутнo ништa. Мeђутим, сa стaнoвиштa сoпствeнe крaткoвeкoсти и свaкoјaкe oгрaничeнoсти, кaдa сe чoвeк сусрeтнe сa тoм кaпoм, сa тим изузeткoм, у oвoмe случaју кoјa је, нa свoју рукy, пoкушaлa дa будe мимo других, мимo свeтa и, мимo свeгa, кaдa сe чoвeк приближити чaсу и мeстy гдe прeстaјe свe – стичe (сaмo oни oдaбрaни) сaзнaњe дa чoвeк мoжe дa будe oруђe у рукaмa несрeђe, нe злa, вeћ злe, худe судбинe пo нeкoгa, a дa при тoмe тoгa или нијe свeстaн, или јeднoстaвнo нe мoжe дa учини другaчијe. Стaрaц и сaмoтник Милијa oчиглeднo мисли и вeрујe дa сe дo тaквoгa сaзнaњa, дo тoгa стeпeнa сaмoсвeсти стичe у чaсу пoтпунoг oсaмљивaњa, кaдa чoвeк и пијe сaм, и (штo јeстe суштинскијe) лијe сaм. Сaм сeби дoвoљaн, сaм сeби чaк и сувишaн. Тo је трeнутaк кaдa сe вишe нeмa штa кoмe рeђи, a пoгoтoву сe нeмa штa oд кoгa чути. Знa сe свe и нe знa сe ништa, aли увeрeњe у јeднy истинy пoстoји – свe тeчe тoкoм кoји ти ниси јaзoм усмeрaвao и кoји мoрaш прихвaтити и кaдa ти oн oдгoвaрa и кaдa тe у бeздaн oдвoди.

Стариша дервиш је престао да се бори. Ако је потребно, као царев војник, појахаће коња и следећи, а затим и сваки други наредни дан. Међутим, за старишу дервиша завршено је све и преостало је само да дочека хурије које ће га, уз последњу испијену чашу, повести собом у нека боља, лепша пространства, у рај, ако таква антиземља уопште може да постоји. Но, пред старишом дервишом стоји човек који се још није предао. Стариша дервиш зна, и то веома добро, из властитога искуства, да Бановић Страхиња управо покушава немогуће, али поштује и признаје право човеку да умре као борац, или, бар, да проба и последње, преостало. Искусни дервиш, од живота подучен и сломљен, казује бану и његову судбину, упозорава га како ће се завршити трагање за Влах-Алијом, борба са њим. У тренутку затечени, разнежени дервиш, чини се, покушава да бана спасе последњег разочарења, последње бесмислене борбе. Он зна једну истину – Бановић Страхиња је јунак каквих мало има. То му и каже:

„Твоме ђогу и твоме јунаштву
Свуд су броди ће гођ дођеш води...”

Међутим, једновремено упозорава бана да ће га Влах-Алија уништити. Упозорава бана да у борби која Страхињићу предстоји не помаже ни сабља, нити отровато копље, нити пак, снажна десница. Стариша дервиш вели бану нешто што овај, будући да још не припада свету у који је стариша дервиш утонуо и који је као сопствени прихватио – не схвата као опомену. Он не разуме упозорење дервишево да ће му Влах-Алија на планини руке саломити и очи извадити. Наивни, још простодушни и од овога света, бан не разуме поруку која, сажето, описује ток и крајњи исход мегдана. Бановић Страхиња још припада ономе распрострањеном и наивном кругу људи који верују тврдо да убити противника значи и победити. Стога и достојанствено и ташто одвраћа дервишу:

„Богом брате, стариша дервишу,
Не жали ме, брате, од једнога...”

Бива, не треба жалити онога кога један једини противник може да уклони. Међутим, остаје да се бан увери да пречесто највећа несрећа јесте остати победником који, пак, једновремено, у „успешно окончаној борби” губи све друго – веру, идеале, део себе самога.

Бановић Страхиња одлази проказаним путем – Влах-Алији. Налази га под Голеч планином. Влах-Алију је љубавни замор савладао и он спава са главом у крилу Страхињићеве супруге. Супруга банова издалека препознаје придошлицу-коњаника. Буди Влах-Алију и упозорава га на опасност која се приближава. Влах-Алија је приправан. Започиње мегдан. Ломе се копља, сабље, буздовани. То је двобој двојице у многочем равноправних јунака, једнаких људи, од којих је један поодавно престао да живи од оружја, да обавља свој посао чувара границе. Бановић Страхиња је од доласка у Крушевац престао да упражњава војне вежбе и вештине. У борби против Влах-Алије њега одржава сјајно знање из прошлости, велико војно искуство такође из прошлости и један бес и гнев повучен из садашњости. Његов противник, Влах-Алија, пак, све до тога тренутка јесте активни борац. Борио се и тукао где год је могао, куд год је стигао. Међутим, и он је пред почетак мегдана са Бановић Страхињом – начет. Кратак смирај у крилу банове супруге јесте и његово прво опуштање. До тога тренутка он је стекао изванредну борилачку кондицију и савршенство баратања оружјем. Извесна предност јесте, чини се, на Влах-Алијиној страни. Но, тога часа Влах-Алији се догађа нешто што јесте лепо и узбудљиво у смислу људске кратковекости – постаје свестан и зависан од женске лепоте. Бунтовник, борац, луталица, диваљ и неукротив, од кога зазире и сам цар и цареви доглавници, нашао је мир и својеврсно опуштање у крилу банове супруге. И то се урезало у њему. У одсудноме часу мегдана борци су поломили оружје, одјахали од коња и ухватили се

у коштац. Бановић Страхињу почиње да издаје снага, нападају га беле и кржаве пене, долази на измак свога битисања. Последње, али дуго време проведено у јелу, пићу, спавању, безбриги – наплаћује своје дугове. Изморен и физички, али пренадражен психички – Страхињић бан упућује молбу и прекор својој супрузи која нетримице посматра двобој. Њено држање и јесте оно што Страхињића бана од почетка мегдана измара и рањава чак и више од преснажних и претачних удараца Влах-Алије. У Бањској бан нема више ништа, тазбина га је издала, изневерила – да ли глава Влах-Алијина у крилу његове жене значи и њено опредељивање или, дао Бог, можда, само резултат присиле. Бановић Страхиња, међутим, јесте свестан истине. Није он само витез када нуди супрузи да бира кога ће ударити: прво њега, потом Турчина.

Супруга Страхињића бана је двобој посматрала нетримице. Симпатије Старца, самотника, разочараног и резигнираног Милије нису на њеној страни. Међутим, као човек преискусан и превише варан и разочаран (што му на исто изађе), Старац Милија схвата добро и женску психологију. Супруга банова, дакле, нетримице посматра мегдан. Размишља, свакојако. И њој је потпуно јасно да је ступио час када се мора определити. Милија не каже којим током иду њене мисли, али читав његов дотадашњи поетски поступак указује на одређени пут. Страхињић бан ју је оставио у Бањској, саму са свекрвом. Он, пак, отишао је да се весели и проводи (можда и да је вара) у тазбини, у дому њенога оца, у дворовима њене браће. Супруга Бановић Страхиње јесте жена запостављена као жена. Влах-Алија, силник и насилник јесте је можда силовао, али једновремено он је управо кроз то силовање показао да у њој гледа и прихвата жену. Можда самотник јесте банова супруга. Растргнута између свести да се осрамоћена не може вратити (поготову ако је у њему уживала), а да понижена мора живети, у очајању покушава да уништи мужа, живи доказ своје срамоте. Док је бан у животу она је и неверница и прељубница. За њу, а и за остале, није битно да ли се она подала добровољно или не. Смрт Бановић Страхиње, у томе случају, значила би

за њу у сопственим очима (а лично виђење ствари и јесте једино битно) прелазак у једну другу, часнију категорију – биће робинња Влах-Алије, њему на располагању у сваком трену, али неће бити неверница, неће бити прељубница. А, с друге стране, када у току мегадана зачује позив да се определи и да оружјем, својом руком пресуди – банова супруга жели да позив протумачи као молбу за помоћ. Налази се пред нешто измењеном дилемом. Двобој је очигледно зашао у завршницу, ситуација се изменила и, мисли, појаснила. Као да банов позив, зов слабијега, запомагање човека који је на ивици потпуног пораза – намеће опредељивање у корист другога, онога који се до тада борио ћутке. Опредељују свакако и речи Влах-Алије, речи које су више опомена Страхининој љуби да зна шта је чека, ако Бановић Страхинја надвлда у мегдану, него што су стварни позив за интервенцију. Влах-Алија се све до тога тренутка веома успешно носи са баном. Смрт слабијега јесте један од природних закона, суров можда, али управо због тога једини истинит и важећи. Није ли Страхинина љуба само чекала да један од двојице људи, јунака који се (обојица) за њу боре – призна да је слабији, да му је помоћ потребна. Проблеми и питања која муче супругу Бановић Страхинје јесу другачији од проблема који заокупљају њенога мужа. Свако од њих је опседнут сопственим животним тренутком и лишен свакоје способности разумевања.

Позив супруга, али и опомена Влах-Алије, опредељују банову љубу да докопа крхотину сабље и да њоме нанесе ударац супругу по челу (по ономе челу које је остало дуго у сећању старише дервиша, по челу и глави по којима је био изранављен и сâм Старац Милија).

У тренуцима мегдана, бан није позивао у помоћ најпоузданијег и највољенијег пријатеља – борби свиклог хрта Карамана. Банов пас, свакако тешка срца, са мучнином у стомаку, посматра борбу вољенога и јединога господара. Међутим, нема позива за помоћ, нема зова њему упућеног и пас остаје без покрета. Миран свакако не, ипак, он јесте без крета. Присуство пса у песми о Бановић Страхинји јесте потребно Милији да разлучи недвојбено

две ситуације. Борба са Влах-Алијом за бана је једно, држање супруге за њега јесте друго. Страхинићу бану није потребна помоћ за борбу против Влах-Алије. Она није неопходна не стога што је бан јачи, надмоћнији, већ што човека не треба жалити, како је бан већ напоменуо дервишу, ако губи у борби против само једног јединог противника.

Страхинића бана опседа размишљање о могућем опредељивању и ставу супруге. Издала га је тазбина, изневерили пријатељи. Преостало је само да се увери може ли се свему томе још шта придодати. Живот му је показао да када кола среће крену низ брдо – више се не заустављају. Бан је тражио од супруге не помоћ, већ пресуду и пристајање уз њега, или, бану најболније, уз Влах-Алију. Ударац крхотином сабље по челу као да је растрезнио бана, призвао га садашњости, мегдану самоме. Бан борац, разбешњен, тек тада призива и свога помагача. Хрт Караман је једва ишчекао тај час – кратак трк и његови зуби су већ приправни да раскомадају дојучерашњу господарицу. Пас ју је прихватио и подносио све док је она била уз бана, тачније све дотле док се она није и физички определила против његовога јединог господара.

Наступа једна од најнеобичнијих, најпотреснијих и у поетском односу према јунаковоме епском противнику – најплеменитијих сцена. Влах-Алију уништава управо осећање које му је до јуче, до претходне ноћи било туђе. Погинуће у тренутку када је постао обичан човек, заљубљен у жену, усхићен и опчињен лепотом.

Ужаснут могућом судбином прве жене која га је прихватила, прве жене коју је он доживео, Влах-Алија чини кобну грешку, прву и последњу у животу. Окреће главу да би видео шта се иза његових леђа догађа. То је и час његовога краја. То је онај трагични тренутак који је коштао главе и харамбашу Гаврана, свест о сопственој људскости, спознаја особне кратковечности. Када се достигне свест о сопственој људскости, тога тренутка јесте и све готово, све окончано.

Бановић Страхиња погођен и безмало докрајчен поступком супруге потпуно се губи. Изван себе од беса, разочаран и у последње сање – не тражи никакво оружје, нити крхотину сабље. Зуби су му довољни да Влах-Алију прекоље као јагње.

Стариша дервиш јесте имао право када је упозоравао бана на предстојећи сукоб са Влах-Алијом, на могућност, на извесност, чак, губљења руку и самога очињега вида. Дервишеве речи у томе часу бан не схвата. На уму му је само мегдан, а он, још самоуверен – не може да замисли како у једном двобоју остаје без руку и очију. Након мегдана са Влах-Алијом Страхињић бан је у потпуности схватио смисао дервишеве опомене. Страхињићу бану руке јесу одсечене. Горе, потпуније, није му их могао одсећи ниједан мегданицја. Бановић Страхиња нема више никога коме би усмерио, пружио руке. У његовој околини нема људскога створа који би их прихватио. Бан више не може и не уме да успостави комуникацију са спољним светом. А очи? Шта о очима рећи? Шта рећи о варљивоме чулу вида које је обмањивало, уверавало да спољашњи бљесак јесте сјај, а да лепота означава трајање и непроменљивост.

На мегдану против Влах-Алије, можда тачније у двобоју са Влах-Алијом, Бановић Страхиња јесте изгубио и руке и очи. Изгубио их је не физички, што је лакше поднети, већ суштински.

Све што се догађа након окончаног двобоја – познато је. Међутим, све то иде некојим другачијим, самосвојним, чудним током. Неверна љуба је покушала бекство, јунак ју је пристигао, зграбио, бацио иза себе на коња. Без очију, одсечених руку, бан јаше пут Крушевца. Пут Бањској не води туда. Но, Страхињић, очигледно, има разлоге да скрене са правога друма. Постоје разлози да се још једном види тазбина, да се разјасне ствари које су остале нејасне, недоречене. Ухвативши супругу бан јој не говори нити реч. Не обећава ништа. Не спомиње ни своју љубав. Уосталом, то осећање баново Милија није нигде ни припоменуо. Да је жену толико волео, бан је не би ни оставио када је пошао да се проводи у тазбини. У Косово, на мегдан са Влах-Алијом,

Бановић Страхиња није ни пошао због љубави према супрузи. Пориви су му другачији.

У часу док коњ галопира према Крушевцу носећи двоструки терет, док хрт Караман складним трком прати господара – Бановић Страхиња није још одлучио шта ће учинити са љубом. Да јесте – он би већ учинио што је потребно. Ако је љуби „опростио”, јахао би према разрушеној кули у Бањској да тамо, са супругом, гради нове дворе, зида нову кулу, започиње нови живот. Није одлучио ни да је сам казни. Јер да јесте – то би учинио. Не би наредио хрту Караману да љубу не раскомада, или би је, пак, посекао оном истом крхотином од сабље којом му је љуба задала ударац више болан, него опасан.

Бан са супругом пристиже у дворе тастове, у Крушевац у коме је одскора настануло царство. Таст, Југ-Богдан, одушевљен је што види зета живог и што је он очигледни победник. Јунаштво зета и јесте нешто о чем се може причати уз добро вино. Међутим, чињеница да му је зет рањен – таста узбуђује. То је детаљ који ће, свакојачко, заголицати пажњу и машту разметљивих, самозадовољних и доконих винопија. Очекујући занимљиву причу, патетично пита зета ко је био тај големи јунак у турској ордији који је успео да га тако обрани. Свесно, Југ-Богдан не помиње име Влах-Алије, хотимице нутка зета да своје скорашње догодвштине исприча на начин сликовитији, да све што се уистину збило допуни, зачини, увелича.

Бановић Страхиња нити више припада тој средини, нити је, пак, спреман да је схвати. Разуме он и питање и зна какав се одговор од њега ишчекује. Но, бан је у последње, недуго време – остарио. Бан који се враћа из Косова, након сусрета са старишом дервишом, после мегдана са Влах-Алијом, након свих доживљених сазнања и преживљених разочарења – није више исти безбрижни, самоуверени великаш који је дошао у Крушевац да се придружи прослави устоличења новог царства. Следећи ток сопствених мисли – Бановић Страхиња тада вели нешто што и јесте и није тачно. Вели да се такав јунак није нашао у Турака.

Рану на челу нанела му је рођена супруга. Бановић Страхиња није ни будала, нити лажљивац. Он не говори о видљивој рани и не мисли на њу. Толико је њега током дуге борбе ломлио и мрцварио Влах-Алија да је бесмислено говорити како у турској војсци није било достојнога јунака да му рану нанесе. Напротив, сусрео је он јунака који је могао и главу да му однесе. Не сме се, то треба подвући изнова, жалити човек кога побеђује или рањава појединац. Но, бан јесте израњављен. Тешко га је ранила тазбина, пријатељи, љуба. Речи банове присутни не схватају. Ни Југ-Богдан, нити Југовићи. Гневна тазбина, разбеснели банови шураци, на миг очев, на заповест његову спремни су да сестру исеку на комаде. Ни тада, нити у том часу они не потржу право, достојно оружје – мачеве, већ се машају ножева да њима изврше казну. Истргнути ножеви разгневили су Бановић Страхињу. Да су се његови шураци бар у томе часу машили мачева, сабаља – можда би бан и другачије реаговао. Можда би допустио да породични суд пресуди. Но, потегнуто је нечасно, јунака недостојно оружје – ножеви. Бановић Страхиња, односно Старац Милија, мора намах да каже шта о томе мисли. Управо стога он и поставља резигнирано питање, питање на које јесте већ давно добио одговор: због чега нису пошли са њим у Косово, што тада нису мислили на своје ножеве, али, и много важније – што тада нису мислили на сабље припасане о појасу.

Бановић Страхиња напослетку јесте до краја, неповратно згађен. Његов долазак, заправо повратак у Крушевац свакојачко је имао некога смисла. Као што се дављеник хвата и за сламку, као што се тада над главом и надодају руке, и Бановић Страхиња, очигледно, још помишља, прижељкује, жуди да све крене другим током, никако оним који слуги. Долазећи изнова у тазбину, бан не долази са припремљеном намером, унапред донетом одлуком да раскрсти са женином породицом. Међутим, када види Југ-Богдана како пресуђује и шураке, Југовиће, како истржу ножеве из корица – Бановић Страхиња се одлучује свесно, коначно, опредељујући

се за пут на који му је симболично – сопственом судбином – указао стариша дервиш.

Нож је ружно средство обрачуна. Доликује немоћном, страшљивом крвнику који њиме удара или коље ненаоружану жртву, без могућности икакве одбране. Старац Милија је, очигледно, искусио много током живота који му се, свакојако, чинио предугим (без обзира колико уистину јесте трајао). Током трајања стекао је одвратност према људима који потежу нож уместо оружја достојнијег, а стрмоглав Србије 1813. усадио је у њега посебно гађење према јунацима који нож користе да би касапили немоћне жене и девојке.

Тазбина се показала у правоме светлу. Од поступка до поступка, од речи до чина, у градацијском редоследу ређају се лицемерје и недоличност, потом кукавичлук. Све је то достигло врхунац у чину силеџијском и подлачком. Бановић Страхиња у томе часу поново изналази себе. Безбрига, доколица, испразни живот у Крушевцу, уживање у скоројевићским благодетима новонасталог царства учинили су да бан, како и Милија вели, *зачама*. Потом је банов спокојан живот изменио стравичан удар коби. Све је пошло суноврат. Ударци су пљуштали са свих страна. Страшне вести од дома, црне вести са границе коју је по задатку имао да чува, издаја најближих сродника, невера пријатеља и познаника. Тешко је бану пао и симболичан сусрет са старишом дервишом и, свакако понајвише, мегдан са Влах-Алијом и против Влах-Алије, двобој који се, то му на крају јесте потпуно јасно, на сваки начин завршавао његовим, бановим поразом. Судбина му је пресудила да буде губитник – било да изгуби сопствену главу, или, пак, да је противнику укине. Међутим, дошао је тренутак да се бан поново нађе, да након толикога лутања изнова себе нађе и себи се врати. У бану се пробудио наново *нетко*.

Кроз мучнину последњих, предугих сати, часова у којима му се један живот рушио, а почетак другог се није ни назирао – Бановић Страхиња је постао свестан вредности ствари које је до тада сусретао. Одмеравао их је поново, стављао сваку на место

које му је означавало и назначавало новостечено и мучно стечено искуство. Постао је свестан својих грешака, сопствених људских слабости. Пошто је почео да суди себи, бан уме и може да прашта другима. Тек дубока спознаја невоље и дубока спознаја греха самога – допуштају човеку да суди, да вреднује, да пресуђује.

Бановић Страхиња је коначно постао свестан да ни он нити његова супруга не припадају више скоројевићевским самозадовољницима у Крушевцу. Једини пут за њих двоје јесте повратак у Бањску, симболични покушај да се изнова саграде до задњег камена разрушени дворови. Двоје људи који су се узајамно једно о друго огрешили треба да наставе и да започну живот. Зна бан да је, напуштајући Бањску, можда управо он – повукао неумитни след кобних догађаја. У дугим сатима, у још дужим минутима када је био прожет сазнањем да је напуштен од свих – бан је имао прилике да се присећа и своје супруге и њених самотничких дана таворених у кули у Бањској. Није ли се и та жена тада осећала једнако напуштеном, изданом, превареном? Сустрет са старишом дервишем био је опомена бану, као да након следећих двадесетак година гледа у води сопствену слику. Мучно је било гледати старога дервиша како под чадором сам пије, сам чашу налива, а отуђен и обележен у своме самотништву не осећа потребу ни да са придошлицом подели који гутљај. Бан је напокон одлучио да чашу не налива сам. Ако његова супруга и не буде пила са њим, не буду ли настајала два стара дервиша напоредо – биће присутна бар особа која ће му чашу наливати, а свакојако, за разлику од старише дервиша, бан ће имати живо биће, људскога створа, који ће поред њега трајати и дахом стварати буку у муку.

II ЖЕНИДБА МАКСИМА ЦРНОЈЕВИЋА

Од таштине до суноврата

Песма *Женидба Максима Црнојевића* јесте у своме почетку бајковита песма о срећноме оцу који има здравог и лепог сина, о

успешном владару који спокојно живи и влада својом земљом у миру и слози са поданицима и суседима. Иван Црнојевић у часу када песма започиње поседује све што се може имати, а слуги му се и будућност која не може, чини се, а да не буде равна садашњости која траје. Но, срећа је варљива, лош сапутник, гори саветник. Понесен срећом која га је свакојаким даровима штедро обасула, Иван Црнојевић се понесе и у таштини својој одлучује да за свога лепог, готово прелепог сина, да за себе коначно – не тражи супругу, односно снаху у своме народу, нити међу најближим суседима. Таштина га упућује да подигне поглед према ономе што му се у томе часу чини као висина којој и треба и мора да тежи. Са три товара блага, Иван Црнојевић креће на дуги пут. Четрдесет конака му је потребно да пристигне циљу свога пута – сјајним Млецима. Три пуне године, харчећи непрекидно понето благо – Иван ће просити лепу дуждеву кћер за свога сина, за Максима. Пуне три године Иван ће просити, а дужд ће се узносити и поносити. Међутим, упорност Ивана Црнојевића уродиће напокон плодом. У часу када му благо понестаје, дужд прихвата прошевину.

Ташти Иван Црнојевић обавио је посао због кога је дошао у Млетке. Но, управо тај успех подјарује Иванову таштину и он, препун себе, надмено, самоуверено и самозадовољно изјављује пред новим пријатељем, дуждем, пред дуждевим синовима, пред две стотине Латина који му чине почасну пратњу у испраћају – како ће за годину дана довести најмање хиљаду сватова, али да ће његов син, његов Максим, будући дуждев зет – бити најлепши човек и међу Латинима и међ својим сватовима. Брзоплето изговорене речи хвале и самохвале (јер Максим јесте Иванов син) остављају и снажан и жељени утисак међу присутнима. Измамљују у одговор и бројне речи успеха којима дужд пропраћа значајну новост.

Прошевина је обављена. Успешни Иван Црнојевић се враћа у своје седиште, у свој Жабљак. Изнова прелази четрдесет конака. Јаше, вели Милија, „здрово и весело”. Чег би се могао прибоја-

вати онај који је мезимче среће? Повратак супруга и господара прва ће угледати Иванова љуба. Наредиће слугама да похитају пред господара, и сина Максима довикује да изађе пред оца. Нема никаквих помена да се у току Ивановога одсуства у Жабљаку нешто лоше догодило. Међутим, Старац Милија упозорава слушаоце речима Иванове супруге да су ипак на помолу мучни и смутни дани. Иван јаше двору „здрово и весело”, али његова љуба, која зна све што се догодило у току три године, колико је Иван Црнојевић био изван дома – *види* да њен супруг јаше „сјетно и весело” и управо тим речима и најављује његов долазак слугама и сину. Она види да Иван јаше весело, јер он уистину тако и јаше, али она *види* и оно што *зна* – да он јаше и *сјетно* (јер морао би тако јахати, када би знао шта га у дворовима очекује).

Вук Караџић није разумео значење синтагме „сјетно и весело”. Увек сензибилни, интуитивни, генијални Вук чак је спустио напомену испод песме и коментаришући поменути синтагму закључио да Старац Милија није умео да разликује значења синтагми „сјетно и весело” и „сјетно невесело”. Вук Караџић је уопште слабо разумевао, а тешко прихватао и Старца Милију и Милијину особену поетику. У време дружења са Милијом Вук јесте био премлад за ту врсту поезије, а осим тога, он тада јесте био и превише самоуверен, уображен у своје схватање народне душе, у разумевање духа народнога усменог исказа. Уопште није схватио шта му говори песник Милија, није имао ни искуства, нити танкоћутности, нити скромности – да би схватио да је Милија песник који у потпуности излази, искаче из уобичајених, занатских, рутинских епских клишеа.

Ујахаће Иван Црнојевић у камену авлију, свеже, у његову част, изнова почишћену. Прихватиће му слуге коња, љуба ће му, након пољубаца пуних поштовања у скут и у руку, отпасати оружје и однети на кулу. Ту је и Максим. Он приступа оцу носећи у рукама сребрни сто, приступа оцу очигледно заклоњен сребрним столом. Уморни и задовољни Иван Црнојевић седа уз сребрни сто, очекује да добије чашу придошлицу и да се освежи

и напоји након дугог, заморног, али успешног пута. И тада, у томе часу поглед му прелази са сјаја сребрног стола на поцрнело, изкрастављено лице сина и намах постаје свестан свега. Отмена светлост сјајнога сребра и грдно црнило болести и несреће који су се уселили у Иванове дворе. Сјај прошлости, црнило садашњости, тмина и ране у будућности. Иван Црнојевић у трену постаје свестан да му је срећа окренула леђа, да је коб обележила његов дом и, напokon, јасно му је да је читав његов пут дуг четрдесет конака, трогодишњи боравак у Млецима – био потпуно бесмислен. Није Ивану Црнојевићу невоља само у томе што добро зна да је лакомислено рекао дужду како ће његов син, његов Максим, бити најлепши момак и међ својим сватовима и међу Латинима. Иван је дубоко свестан да красте сина нису само чињеница тренутка, чињеница која постоји и која ће трајати – красте нису само красте, оне су најавна смутних дана који долазе и породици Црнојевића и самој Црној Гори.

На сцену драме ступа Иванова љуба и Максимова мајка. Зна она шта мучи њенога супруга, шта мучи оца. Но, свесно покушава, на начин потпуно људски, једноставан, да избегне говор о најмучнијем. Питајући супруга за узрок његовом очитом нерасположењу, она му једновремено нуди и могућу тему разговора, тему која разговор усмерава у правцу супротном од говора о трагедији која их је снашла. Нуди три могућа узрока незадовољства: неуспела прошевина, успела прошевина, али снаха није по вољи и, на послетку, исхарчено благо. Мајка *зна* синовљеву несрећу, синовљеве „веље красте” и поцрнело лице за њу нису новост и стога она може да покуша да буде мудра супруга и да начином свакојако наивним, али ипак и мудрим, омогући супругу да разговарају прво о небитним стварима, а да прави збор оставе за неки погоднији час, када се отац привикне на несрећу синовљеву, када дотле успешни владар може изнова смирено да расправља, закључује, одлучује. На жалост, за злосрећног Ивана Црнојевића све се збило, све се сручило исувише неочекивано. Он је затечен, неприпремљен. Не зна шта би могао да учини,

чиме да се заштити, где главу да заклони пред налетом коби. Он није у стању када се може размишљати, зборити и расуђивати мудро. Гневан је и што се љуба прави да не схвата оно што је очигледно, а бесан је на љубу и због тога што на некоме мора да искинали сав револт махнито израсле немоћи. Казује љуби и шта је у Млецима учинио и шта је пред бројним сведоцима обрекао. Несрећа је увек носила собом и свађе и узајамна пребацивања, несрећа је опомињала људе да из сећања, да готово из заборава, извуку и баце саговорнику у лице све оно што су му некада замерили, а нису рекли (све оно што му некада нису замерили, а у тренутку схватају да су то морали учинити). Разљућена, позлеђена мајка пребацује мужу што је уопште ташто кренуо да девојку проси чак у Млецима, четрдесет конака удаљеним, и исто толико туђим, где владају други обичаји и говори се други језик. Пита, а зна одговор, због чега њеноме мужу није било довољно добра сопствена земља, због чега му нису довољно добри били ни најближи суседи. Бројне су породице и у земљи и у суседству најближем са којима се вредело ородити. И као што то најчешће у свађама бива, супруга управо тим пребацивањем пребацује мужу и нешто много више, суштинскије и горе – индиректно га криви што је несрећа њенога сина постала много већа него што је могла бити.

Иван Црнојевић погођен прекором који и сам себи упућује, реагује разумљиво, али недомишљено:

„Ни сам био, ни сам је просио;
 Ко ми дође, да ми је честита,
 Живу ћу му очи извадити.”

Колебање Ивана Црнојевића, одлука да прошевину заборави и он и њему најближи, и сви његови поданици – јесте последњи, очајнички покушај да се забије глава у песак, да се не мисли на свакидашњицу и на окрутну стварност коју она садржи, да се једноставно заборави на свеукупност Максимове трагедије. Иван не може да не прихвати суочавање са делом синовљеве трагедије,

делом који је означен крастама и поцрнелим лицем, али одбија од себе оно што та трагедија суштински подразумева. Вешто је развио ову ситуацију Старац Милија. Одуговлачење одласка по девојку, из разних разлога, добро је познати клишетирани детаљ епске народне поезије. Међутим, у поступку песника Милије познати елементи добијају другачије, богатије, а свакојако узбудљивије значење и снагу.

У лажи, ма колико то човек понекад жудео, не може се вековати. Кад-тад пристиже нешто што прекида и уништава чар варке. Пристиже књига дужда од Млетака. Дужд млетачки Ивана упозорава у истоме писму, у истој књизи два пута. Први пут му вели да ако ко год огради ливаду – обавезан је или да је коси, или да је врати те да је могу други користити; вели му, такође, да и ко испроси девојку треба да је или води, или да јој дојави да се преудаје и да себи тражи срећу достојну. Могло се проћи и са једном поруком. Но, песник Милија јесте и врстан психолог. Једно опомињање, једно вређање, може се и поднети. Истрпети два – претешко је. Иван Црнојевић и не може да отрпи двоструко прозивање, поновљено вређање. У очајању и бесу (а та два стања пречесто иду заједно на узајамну штету), Иван раздражено и махнито у трену поверује да је можда, ипак – сурпотно свему што је до тада мислио – могуће зауставити суноврат зле коби. За час узнет осећањем лажне сигурности, самосвести – одлучује намах да се сватови ипак крену, да се посао започет пре девет година приведе крају. У психолошком смислу, у складу са људском неодлучношћу, колебљивошћу, превртљивошћу јесте да пресуђује, и Ивана опредељује мишљење његове супруге. Мајку је позледило што неко на одређен начин вређа њенога сина упућујући га да тражи рђу према себи. С друге стране, животно искуство ју је научило да сила може много шта да учини. Стога саветује супруга и владара Ивана Црнојевића да покрене силу пред којом ће и због које ће Латини бити спремни да затворе очи чак и пред могућношћу (или извесношћу) да је младожења, односно зет – слеп.

Охрабрен, дохрањен лажним самопоуздањем, Иван Црнојевић ће обавестити будућега пријатеља и Максимовог будућег таста да сватове ишчекује. Уговорени знак за покрет сватова, знак који ће се звуком и буком чути надалеко – биће пуцање два топа са градских зидова – Крње и Зеленка. Иван Црнојевић упутиће књиге на пет страна. Позваће редом Милоша Обренбеговића, сестрића Јован-капетана, Ликовић Илију, Милића Шереметовића. Последњи позив биће упућен „на сокола, Кујунџића Ђура”. Сваки од позваних треба да собом поведе већи број сватова, што више може. Једино се тачно упозорава Јован капетан, а он јесте и Иванов најближи рођак, сестрић – да поведе најмање пет стотина сватова. У сватовима треба да се нађу заједно Црногорци, Бјелопавлићи, Кучи, Барани, Улцињани, Васојевићи, Подгоричани.

Иван Црнојевић се припрема за дочек сватова, али и за полазак по девојку. Обилази градске бедеме, прегледа топове, али му очи увек изнова крећу на прекривено пространство под градом, под Жабљаком. Пристигла сила сватова прекрила је пространство од Жабљака до воде Цетиње:

„Ударен је чадор до чадора,
Коњ до коња, јунак до јунака,
Бојна копља како гора чарна,
А барјаци како и облаци.”

Томе призору, призору који дозвољава и пружа илузију снаге, моћи, свакојаке сигурности – среће готово – непрекидно се враћа Иванов поглед:

„Највише се очи отимаху:
На кићене у пољу сватове.”

Повраћа се самопоуздање Ивану Црнојевићу, још му се причињава да све добро започето, лоше настављено, може да се оконча како ваља.

Наступа јутро, заправо уранак, време када у Милијиној поетској свести увек започиње, најављује се, неумитно израста – коб.

На бедемима у освет зоре, док се сунце тек помаља, сусрећу се два човека, два блиска сродника. На бедему је, шета, узнемирени Јован-капетан. Лош сан помутио га је, црне мисли и лоше слутње опхрвале су га и савладале. Зло пробуђен, умирење тражи у свежем јутарњем ваздуху. Његов сапутник и саговорник јесте сам Иван Црнојевић. Старац Милија не покушава да образложи присуство Иваново на бедемима. Мучи ли и њега неизвесност, мучно предосећање које силом покушава да одбаци од себе – или, пак, има једноставну „путну грозницу”, немир човека који не сумња у коначан исход, али жели, по сваку цену, да се ништа не заборави, ништа не пренебрегне, како би све испало понајбоље.

Јован капетан, најближи род Иванов, будући ђевер уз девојку, исувише је под утиском тек досађаног сна да би могао да га не исприча. Уснио је како се од небеса одваја један облак и долази над Жабљак. Из облака пуцају громови и уништавају град до темеља. Један ћошак града пашће и на самога Максима, али му неће наудити. Јован-капетан види у томе сну предзнак не само своје смрти, већ и опште катастрофе. Упозорава Ивана да, ако се њему, Јовану, било шта догоди, пет стотина људи које води са собом – јаукнуће са њим заједно, на истоме месту, погинуће са њим заједно на истоме месту. Упозорава Јован ујака и да не крећу са таквом силином сватов по девојку. Одводећи силну војску собом, они остављају земљу готово без заштите, а постоји стална опасност, непрекидна претња. Земља наша, вели Јован јесте „страшна од Турака”. Ово опомињање не проиходи из узнемирујућих ноћних мора и мучних сновиђења, већ из природне опрезности и искуства (вишегодишњег и вишевековног). Ивана Црнојевића погодило је лоше сновиђење нећаково. Но, он чини све да тренутну зебњу не искаже. Речима (али само њима, срцем не) убеђује Јован-капетана да је сан лаж и тражи од њега да нареди да опале топови са бедема, да загрме Крњо и Зеленко (које је тако савесно припремио за паљбу Старац Недијељко), да се сватови коначно крену на дуги пут.

Сватови су кренули! Све до тада, до тога тренутка, Милија је још допуштао могућности да се заустави трагични след догађаја, да се коб Црнојевића заустави само на Максимовој несрећи и на породичној несрећи. Од часа када су сватови, на грмљавину топова пошли – црни облак се надвио и над град Жабљак и над сву Црну Гору.

Злослутно сновиђење Јованово ипак је дубоко поколебало Ивана Црнојевића. Ишчезло је његово самопоуздање. Он можда нема лоша предосећања, али га зато свакојачко муче црне мисли. Очигледно му пада на памет да ће болест Максимова и ружноћа као последица болести – непријатно изненадити тазбину и све Латине. До Јовановога сна веровао је у речи љубине да ће сила сватова коју собом води, да ће бројност по избору јунака, уплашити Латине и лишити их и најмање помисли да прекоре Ивана због обмане, или да чак због ње приметну и кавгу. Иван се боји, његове мисли га упућују томе, да Максимова нагрђеност може да буде узрок невоље и остварења Јовановога сна. Чини му се, у тренутку, да је изнашао решење. Поред његовога сина, нагрђеног, поцрнелог у лицу Максима, јаше упоредо Милош Обренбеговић, сјајан јунак, а прелеп мушкарац. Ивану пада на ум да пред Латине изађу са лажним младожењом, да тамо, у туђој земљи, не изазивају судбину, да се не домишљају каква ће реакција бити Латина, већ да све предупреду. Предлаже сватовима да се замена изврши. Сватови пристају, Максим пристаје. Предлог Иванов и саглашавање сватова прихвата и Милош Обренбеговић, али уз услов да добије дарове који су намењени младожењи (а, наравно, и уз претходно испуњени услов да се Максим томе, тој замени, не противи). Иван Црнојевић одушевљено прихвата Милошев захтев. Обећава и своје додатне поклоне по повратку. Чини му се да је напokon и до краја сватовскога похода све сређено. Мудрим потезом, мисли, уклоњен је онај црни, кобни облак који је кренуо небом пут Жабљака.

Сватови успешно стижу до мора, до морске обале. Укрцавају се на ђемије и срећно стижу до Млетака. Запоседају млетачко

поље. На граду се отварају врата, излази мало и велико, сви хрле радознали да виде сватове и лепога младожењу. Млечани сватове размештају на коначиште, по тројицу и по четворицу, а младожењу одводе у двор, на танке чардаке, да тамо коначи. Сватови се у Млецима одмарају и свадбују три дана. Четвртог дана, у јутро, пуцњава топова и вика чауша опомиње сватове да је наступио час повратка. Међутим, сватове чека изненађење. Градска врата су затворена, а крај њих стоје четири целата, два Арапа и два Латина, сва четворица крвавих су руку до рамена и оштрице сабаља кржаве су до балчака. Немир и страх се увлаче међу сватове, тим више што виде да њима нема „два најбоља друга” – нема младожење, војводе Милоша, а нема ни ђевојке по коју су дошли.

Изнова песник Милија опомиње слушаоце. Четворица целата у песми немају никакву активну улогу. Нити ће се сећи са сватовима, нити су секли сватове. Нема за то ни потребе. Сватови ће се сами међу собом исећи. Кржаве руке и кржаве сабље целата само наговештавају да ће ускоро други, жртве саме, обавити иначе њихов посао.

Мало који наш народни певач јесте толико опседнут и опчињен магичношћу звука као што је то Старац Милија. Звук увек уноси покрет у радњу, но често и више од тога – пометњу и најаву преокрета. И тако у часу када узнемирени сватови гледају окрвављене целате пред затвореном градском капијом на схватајући апсолутно ништа и не досећајући се што то може бити – изјахује окружен богатством звукова.

„Стаде звека камена сокака,
Стаде звека, стаде отуд јека,
Ал, ето ти војводе Милоша
На његову од мегдана дору.”

Придошла зета најпре шураци даривају. Први му предаје на поклон вранца без биљега, покривеног златом и сребром, сестру која јаше на томе коњу и сокола кога држи у руци. Други

шурак доноси сабљу од сувога злата, која вреди „много била блага”. Приступају тада пунац и пуница. Пунац доноси калпак и челенку. У челенки је уграђен један драги камен чији сјај не дозвољава поглед у јунака. Приступа и пуница. Изнова следи опомена Милијина, опомињање слушалаца – пуница се назива „злосретна пуница”. Дакако, са великим разлогом, што постаје тек позније јасно. Она предаје Милошу предивну златну кошуљу која је „на прсте плетена”:

„У колијер уплетена гуја:
 А под грлом изведена глава,
 Баш се чини, као да је жива
 Љута гуја (гуја ће га уд’рит),
 На глави јој алем камен драги,
 Када иде момак са ђевојком
 У ложницу, да не носи св’јеће,
 Нека свијетли алем камен драги.”

И ту се могло прекинути даривање. Предат је кобни предмет, прелепа и предрагоцена кошуља која ће бити касније директни виновник Максимовог кидисања на Милоша и Милошеве погибије. Но, песник Милија мисли другачије. На сцену изводи брата дужда од Млетака. Долазак Старца Јездимира прати и сажета, готово штура прича о његовој злосрећној судбини. Седам пута се женио не би ли порода имао, али судбина га је лишила те обичне, можда најлепше и најједноставније људске среће. Синовица је све што он има на овоме свету који је, за њега, свакојачко дошао умиру. У раскошну коласту аздију којом дарује и прекрива човека за кога верује да му је зет, за кога верује да ће са љубљеном му синовицом свијати породично гнездо – у ту коласту аздију, за чију саму поставу је потрошено тридесет ћеса блага (а о лицу не вреди ни говорити) – Старац Јездимир је уткао све своје последње снове и жудње, и преостале наде.

Уистину, епизода са Старцем Јездимиром стоји у узлазном градацијском односу према свему што претходи. Први ступањ

чине дарови шурака и пунца, други – даровање пунице, а ово је кулминација. Шураци су млади људи – живот је пред њима. Пунац има кћер, доиста, али има и два сина – има утеху за дане који наилазе. Пуницин дар изазива покретање зла у сватовима, узрокује провалу беса и мржње, узрокује истребљење сватова, али пуница сама има, као и њен супруг, још два сина. Утешиће се. Старац Јездимир је све наде положио у срећну будућност си-новице. Изгуби ли она срећу (а губи је, губљењем младожење) – Старац Јездимир је изгубио апсолутно све што се може изгубити, и оно задње – наду. Свеукупна дотадашња судбина Старца Јездимира најављује трагичан крај.

Сватови полазе. Путују с миром. За њима се не диже потера. Мирују целати са исуканим сабљама. Не узјахује на коња никакав црни Арапин како би повео силу војску на сватове. Мирно је на путу. Заседе нису ни украј пута, нити повише њега, у планини. Сватови газе мирно.

Причињава се да ће се ипак, и поред свих наговештаја, поред свих најава – повратак са девојком завршити у миру и весељу. Међутим, није потребно да се умеша ико са стране. Нису потребне потере, нису нужне заседе. Зло је у самим сватовима, међу њима и са њима.

Расплет започиње у тренутку који се чини најбезазленији. Максим Црнојевић одлучује да са неколицином другова одјаше у напредак мајци као муштулугџија. Видећи Максима који одлази, Милош Обренбеговић чини последњу кобну грешку и дојахује до девојке коју прати ђевер, Јован капетан. Пружа руке према њој. Природа чини своје. Поглед на прелепог, гиздавог јунака, на човека за кога мисли да је њен суђени – девојка напушта обичајно понашање, подиже вео са лица и пружа и сама руке. Руке се неће сусрести. Већина сватова је приметила сцену, али праве се да не виде. Међутим, Иван Црнојевић реагује. Погођен је и као отац и као свекар. Тешким речима прекора обраћа се снахи и казује јој праву истину.

Старац Милија не воли жене, тако се бар чини. Но, извесно је да он има врло истанчан сензибилитет у прихватању и личном тумачењу женске психе. За речи девојке, за речи које следе и које ће коначно имати трагичне последице, Милија показује много разумевања. Девојка се обраћа свекру. Свекар ју је први прекорео, свекар први треба да саслуша и да се суочи са одговором. Девојка пре свега кори свекра (обраћајући му се још увек са „мио свекре”), Ивана Црнојевића, као директног виновника свега што ће следити. Не може да схвати чему и коме је била потребна маскарада, подметање лажнога младожење. Оштре, добро одабране речи падају као ударци на Ивана Црнојевића, у низу којим га погађају оне руше постепено, али извесно читаву пешчану кулу коју је у немирним и несрећеним мислима домислио:

„Максиму си срећу изгубио,
 Како с' другог зетом учинио.
 Рашта, свекре? да од Бога нађеш!
 Ако су га красте иштетиле
 Ко је мудар и ко је паметан,
 Томе, свекре, ваља разумјети;
 И свако може муке допанути;
 Ако су га красте нашарале,
 Здраве су му очи обадвије,
 Срце му је баш које је било;
 Ако л' си се свекре препануо,
 Ће је Максим још танко дијете,
 Њега чеках за девет година,
 Њега чеках у бабову двору,
 И још бих га на девет чекала
 У Жабљаку у вашем граду.”

И коначно девојка захтева да се скину сва обележја (дакле и дарови) са лажног младожење и да се ставе на онога коме и припадају – на Максима. У противном, устврђује девојка, неће крочити ни корака, макар јој и очи извадили. Ужаснут и овим захтевом затечен, Иван Црнојевић покушава да изнађе решење.

Следи мучни разговор са војводом Милошем Обренбеговићем. Иван је потпуно свестан да мора да отрпи Милошева пребацивања како не држи реч, како потражује оно што је унапред обећао. Милош се лицемерно прави чак великодушним. Тврди, наиме, Ивану да је девојка заправо његова, јер је њему и дата. Но, како је он племенитији од Ивана Црнојевића спреман је да се одрекне и онога што је добио. Иван, пак, тражи у поврате оно што је већ даривао. Све то Иван мора да одслуша. Напослетку, Милош пристаје да врати дарове – све, осим три! Себи задржава калпак и челенку, златну кошуљу и коласту аздију. Ивану се намах учини да је количина повраћених дарова довољна да умири девојку. Захваљује се, уистину од срца, Милошу (овоме се и други сватови захваљују на показаном разумевању), и срећан обавештава снаху о исходу својих преговарања. Новонастала ситуација девојку потпуно доводи изван себе од беса. Напокон је схватила да је Милош не само изигравао младожењу, обучен као ђувегија, не само што је као лажни младожења примио дарове које је њена породица наменила зету, а она сама будућем супругу, већ је тај исти војвода Милош био и плаћен за свој труд, не благом Црнојевића, већ даровима њене породице. То, ваистину, јесте превише. Девојка се више не обраћа свекру. Сваки даљи разговор са њим, јасно јој је, нема сврхе. Она дозива правога младожењу, човека кога је чекала девет година – Максима. Злосрећном Ивану Црнојевићу тек се тада до краја смрачује слика. Потпуно му је јасно шта је на помолу, шта ће искрснути ако девојка довиче Максима и умеша га у читав дијалог. Покушава да снаху смири. Девојка, снаха несудођена, међутим, више се не може умирити. Још до пре неколико тренутака она је била спремна да пређе готово преко свега. Била је решена да настави започети невестински пут са правим младожењом, са Максимом, али под једним, крајње природним условом – да се на Максима врате сва обележја младожење, да се дарови њене породице и ње саме предају у праве руке. Након што је чула исход преговарања Ивановог са Милошем, девојка је одлучна да по сваку цену сачува сопствено достојанство. Два пута ће дозивати безуспешно. Трећи пут ће њен глас, позив за

помоћ, дочути Максим. Дочуће и страшне речи прекора и клетве којима га његова несуђена суђеница призива:

„О Максиме, немала те мајка!
 Мајка нема до тебе једнога,
 А по данас ни тебе не било!
 Од копља ти грабили носила!
 А од штита гробу поклопнице!
 Црн ти образ на Божем дивану!
 Како ти је данас на мегдану
 Са вашијем војводом Милошем;
 Зашто благо дадoste другоме?
 А није ми ни тог жао блага,
 Нека носи, вода г’ однијела!
 Но ми жао од злата кошуље,
 Којуно сам плела три године
 А са моје до три другарице,
 Док су моје очи искапале
 Све плетући од злата кошуљу,
 Мислила сам, да љубим јунака
 У кошуљи од самога злата,
 А ви данас дадoste другоме;
 Но чу ли ме, ђувеглија Максо!
 Брже враћај са јабане благо,
 Ако л’ благо повратити нећеш,
 Кунем ти се Богом истинијем!
 Напријед ти ни крочити нећу,
 Но ћу добра коња окренути,
 Догнаћу га мору до обале,
 Па ћу ватит’ листак шемишљиков,
 А моје ћу лице нагрдити,
 Док покапље крвца од образа,
 По листу ћу писати јазију,
 Додаћу је сивоме соколу,
 Нека носи стару бабу моме,
 Нека купи сву Латинску силу,

Нек ти хара бијела Жабљака,
Нек ти враћа жалост за срамоту.”

У дугом монологу у коме се смењују клетва, исповест и претња – девојка одваја себе из младожењине породице, од народа коме младожења припада. Војвода Милош није само лажни ђувегија, није само војвода Милош – он јесте *ваш*. Позната, толико употребљавана и злоупотребљавана подела: ми и они, наши и ваши. Девојка себе изопштава из сватова, из Жабљака, из Максимове породице. Разлог овоме чину јесте потпуно схватљив. Свако може да прежали, да прегори оно у шта сам, лично није ништа уложио. Међутим, тешко је олако препустити оно што је резултат особнога труда. Тешко је одрећи се нечега за шта знаш на број колико си зноја, непроспаваних ноћи и, на послетку, и најважније, осећања уградио. Невеста се може одрећи и поклоне које су дала њена браћа, и дарова које су учинили њени родитељи, и дара који је начинио њен вољени стриц. Но, девојка не може прегорети кошуљу у коју је три године, свакодневно, мукотрпно уткивала и своје девојачке снове, маштања, жудње и наде.

Претњу, садржану у завршним речима невестиног монолога, Максим Црнојевић извесно није чуо. Клетва коју девојка изриче првим речима њему упућеним – морала га је погодити уистину у срце. И до тога часа Максиму је било мучно да гледа како његово место други заузима, како се пажња другоме указује, а притом се њему заправо упућује. До тога часа је веровао да будући крастама и црнилом обележен – мора да отрпи досуђено. Клетва девојчина му је очи отворила. Схватио је да се понижавао и да је понижења трпео – без разлога. Невеста је у клетви помињала копље од кога се праве мртвачка носила. Максим копље и користи да би другога, узурпатора и супарника одаслао у царство мртвих. На девојчине речи Максим бесно окреће коња и јуриша преко поља. Самоувереном Милошу Обренбеговићу ништа није јасно. Можда верује и у драги камен који краси његову челенку (поклон од Максимовог пунца), камен који не дозвољава да се

у јунака упери поглед. Међутим, Максим не упире поглед, већ копље. Тачан и стравичан ударац међу очи избацује Милошеве очи на потиљак. Започети чин Максим довршава одсецајући Милошу главу. Коначно и потпуно уништене су сање девојачке. Крв се обилато пролива преко прелепе златне кошуље и затире све што је током дуге три године у њу уткivano. (Сјајни песник Милија то изриком не говори. Није ни потребно. Све је учинио тако вешто, толико сугестивно – да је свакоме, иоле пажљивијем слушаоцу – или читаоцу – потпуно јасно.)

И опет као да се најављује могућа промена очигледног, слугљивог краја. Максим баца одсечену главу супарника, лажног младожење, коњу у зобницу, од девера граби девојку и са њом одјахује мајци на муштулук. Крвави муштулук!

Старац Милија не вели како је Максим дошао до девојке. Није ли је можда задобио пошто је својом руком задао прву рану девојчином деверу, а своме брату од ујака? Могуће је, али све што даље следи, обрачун и међусобно истребљење сватова – Старац Милија, једноставно прескаче. То чини са пуно поетскога набоја, са врским осећајем за праву драматику. Мање тачних података, а више маштања, слутњи, нагађања.

Братоубилачко истребљење – завршено је. На ногама, жив, и, рекло би се нерањен – једино стоји Иван Црнојевић. На попришту, усамљен, издвојен и обележен у окружју лежећих телесина – сумануто хода Иван Црнојевић. Изван себе од бола, суочен са потпуном пропашћу свега до чега је држао, свега на чему је заснивао своју дотадашњу снагу и веру – отац Иван Црнојевић трага за, нада се, погинулим сином. Као да би га бар у нечем умирило сазнање да му је син мртав. Као да верује да би и он, као и безбројне црногорске породице, након ових крвавих сватова могао све да сведе на једну породичну и личну драму. Међутим, судбина нема милости према скршеном оцу, сможденом владару.

Најближи рођак Иванов, сестрић Јован капетан, упозорио је пре поласка по невесту да на тај пут не треба ићи. Управо Јован капетан јесте онај који своме ујаку, Максимовом оцу и зетском

владару, саопштава најстрашнију истину. Ту истину наслутио је Јован капетан још својевремено, у своје пророчком сну – Максим је остао жив. Све што се догодило до тада, погибија сватова, смрт понајбољих црногорских јунака није ништа према ономе што ће тек уследити.

Завршена је људска драма. Започиње национална трагедија.

Максим Црнојевић из рода извргнут, из земље истргнут, од људи остављен, судбином обележен – одлази на последњи, одређени, омеђени пут – цару у Стамбол. Човек кога је живот приморао да изда жеље, намере и наде очеве, човек кога је живот опечатио и приморао, усмерио да у једноме тренутку, у гневу, безобзирно посегне за туђим животом – одједном, од личних сукоба, обрачуна – полази на пут који га опредељује у полазишту против свега из чега он заправо потиче.

Страшан крај. Но, песник Милија уме да придода напетости, драматичности. Иван Црнојевић је остао у животу. Нема збора да ли је он употребио или није оружје у последњој борби крвавих сватова. Иван Црнојевић, међутим, јесте жив. Остављен је да траје, да немоћно сведочи о пропасти свега онога што му се у једноме тренутку, надасве таштом, тако лепо, толико безбрижно и изгледно чинило.

Следи одељак, који као да је придодат смиреном, ванвременском, објективном руком хроничара. Схватајући шта може да значи Максимов одлазак у Стамбол – породица Обренбеговића послаће на исти пут и свога човека, једнога између себе да буде противтежа, равнотежа Максимовој могућој освети. Коњаник из породице Обренбеговића гониће свога коња жешће. Максим, из само себи знаних разлога, јахаће спорије. Јован Обренбеговић ће пристићи одмаклог јахача пред капијама града Стамбола. Симболично, непријатељи ће дојахати напоредо у Стамбол. Симболично биће и изведени, корачајући упоредо, пред султана. Цар прихвата обојицу. Прихвата и убицу и припадника породице убијенога. Потурчењаци добијају и одговарајућа, турска имена. Максим постаје Скендер-бег Иванбеговић и добија (по заслуги) Скадар на Бојани,

баруштине и лошу земљу. Јован постаје Мамут-бег Обренбеговић и са новом вером добија и плодну покрајину Дукађин.

Судбина несрећне или злосрећне невесте није више занима-ла Старца Милију. Последњи пут ће нас суочити са њом у часу када она двори несуђеног суђеника (први и последњи пут) пред Максимов пут у Стамбол. Максим за то време пише у Млетке, прво и последње писмо несуђеноме пунцу, упознајући га са последњим трагичним догађајима и судбином кћери. Напомиње тасту да му ћерку враћа нељубљену, немиловану. Максим је свестан да су последњи догађаји покренули, као лавина, више-струке низове кобних збивања и да ће се црни облаци несреће још дуго надвијати над земљом Црнојевића. Максим унапред одобрава тасту што ће подићи војску да плени црногорске земље, да враћа жао за срамоту. Објашњава ли то можда Милија на један народски начин, али и на свој фаталистички једновремено, због чега је у њему блиским временима Црна Гора живела *страшна од Млетака*.

Можда је после свега потребно напоменути још нешто. Име војводе Милоша, тачније његово презиме, није увек једнако у песми. Чини се и да те разлике нису случајне. Војвода Милош се готово доследно назива војвода Милош Обренбеговић. Само једном, у стиху 604, када Иван Црнојевић посматра двојицу јаха-ча: свога сина Максима и војводу Милоша како напоредо језде – Милош ће бити означен другим презименом. Уместо Обренбеговић – Обреновић. Није реч о погрешци слагача. Једнако стоји и у лајпцишкоме и у бечкоме издању *Српских народних пјесама*. Неко је, да ли Старац Милија, или, пак, сам Вук, желео да за-час наружи кнеза Милоша Обреновића, женскара и силецију – поређењем са несимпатичним, у себе заљубљеним Милошем Обренбеговићем.

III СЕСТРА ЛЕКЕ КАПЕТАНА или Кобна лепота и стрмоглав епског јунака

Песма *Сестра Леке Капетана* разликује се у бити од претходних двеју Милијиних песама. У песмама *Бановић Страхиња* и *Женидба Максима Црнојевића* коб обележава јунака изазивајући и условљавајући след трагичних догађаја. У тим песмама епски јунак јесте на епском испиту јунаштва и самоодржања. Током трагичних збивања он се оружјем супротставља непријатељу, или се, пак, обрачунава са дојучерашњим пријатељем и сабратором. Свакојачко, било да се свети за нанету му срамоту, било да трагично жени сина изазивајући опште крвопролиће сватова – епски јунак се налази у типичној епској ситуацији.

Проблем који Старац Милија поставља у песми *Сестра Леке Капетана* наизглед је другачији. Чини се и да је он суштински повезан са песниковим виђењем и доживљавањем двају устанака и социјалне револуције која је са њима напоредо текла. Током предугих једанаест година, од 1804. до 1815, Милија је имао много прилика да гледа и јунаштва и изузетне подвиге, али и да се суочава са наличјем свега тога. Упознавао је храбре борце, изврсне мегданције који су када падне вече, када се смири дан, или једноставно када борбе утихну и начас замиру – у тренуцима затишја и смираја – у свакодневици којој нису обикли, прљали, бладили и поганили одличја крвљу стечена.

Песма о сестри Леке Капетана јесте песма о деепизацији или стрмоглаву епскога јунака.

Разочаран у своје сународнике, у људе уопште – Старац Милија јесте разочаран и у такозвану слободу – у оно што је настало после 1815. године. Сународници, сабраћа Милијина, опијали су се сећањима на прохујале херојске дане, препричавањем и преувеличавањем турских пораза и сопствених успеха. Самотник Милија видео је иза свог тог спољњег блеска и буке како новонастануло царство прождире прве жртве – Петра Молера, Хаџи Мелентија, кнеза Симу Марковића, самога Вожда,

Карађорђа. Током дугих година у којима је сведочио историји, Старац Милија је дошао до своје истине о протеклим догађајима, до спознаје сувременога му тренутка. Учинио је једино што је био властан. Песник Милија пустио је свој глас нечујан у времену. Изрекао је своје виђење и своју истину. И о победницима и о побеђенима. Од победника увек прети већа опасност. Песник и самотник Милија покушао је да поетски уобличи лик јунака кога је (и које је) створило и на површину избацило време коме је сведочио. Милијино сазнање и уверење било је да исти они људи који су се за слободу против Турака борили, да исти они људи који су слободу и извојевали – гуше и уништавају ту слободу у заметку. Сваким даном, пред његовим очима, постајали су све више оличење онога што су били њихови дојучерашњи противници. Ослободиоци су слободу затрли. Сила је насиљем смењена. Царство силе је остало!

Старац Милија јесте човек који интензивно доживљава и проживљава време у коме траје његов живот. Међутим, Милија није толико опчињен ни сопственом личношћу, нити сопственим трајањем да би ташто веровао како управо он сведочи нечему што се пре његовога рођења, пре његове спознаје света и његове особне свести о животу – није догађало. Зна он добро, то и јесте знање које се каткад може стећи са одређеним годинама – да се у томе часу, поред њега, не догађа ништа што није већ добро знано. Стога, као и у случају Бановић Страхиње, као и у случају Ивана и Максима Црнојевића – Милија изнова пребацује време радње у правдавна времена, а и своје јунаке, наизглед, одатле преузима.

Могуће је да је живот Милију научио и тој мудрости – да се не треба одвећ замерати сувременицима и силницима. Могуће јесте, али се чини извесније и у складу са Милијином свеукупном поетском личношћу природније – да песник своје време постави у извесни ванвременски простор – истичући управо тиме свевременост и непролазну важност сувремених му збивања. Милијина порука јесте да нема ничега новог под сунцем. Сувре-

мено му доба бивало је и пре њега, а понављаће се и онда када њега више не буде.

Ипак, да не буде забуне, да његова мисао не остане исувише неразумљива – Милија је учинио подоста да све појасни. Милијин Краљевић Марко је веома необичан Марко. Марка смо навикли да препознајемо по коњу Шарцу, који вино воли ништа мање од свога господара, и по топузу, буздовану који се нађе у Марковој руци кадгод је то потребно. Милијин Марко не качи топуз о седло. Милијин Марко припасује сабљу која се, са кићанкама које од ње висе, толико описује да ни слушалац, ни читалац не могу да преко тога пређу несвесни упозорења. Коњ Милијиног Марка не именује се као Шарац. Ми не знамо његову боју. Милија нас упозорава само на једну добро нам знану особину обичнога, познатог нам, Марковог Шарца – љубав према вину. Није ли можда Милија чудно описујући Марка Краљевића давао заправо портрет свога злогласног савременика војводе Марка Штитараца, храброга борца и мегданције, а суровог, свирепог човека. У историји је остао упамћен по бесмисленим злоделима. Убијао је јер је то једноставно волео, убијао је кога стигне не бринући много о разлогу и поводу. Знан је био по томе што је „секао мачем без разлога”. Свакојако не случајно, кнегиња Љубица Обреновић је управо од њега тражила да се закуне да ће убити њу и побити јој децу ако види да Турци надвладавају. Извесно је да би Марко Штитарац заклетву одржао. Додао бих – са физичким задовољством.

Песма започиње узбуђеном и узбуђујућом вешћу да од како је света и века никад није рођена лепотица која би била равна сестри призренскога капетана Леке. Почетак изненађујући, као да је истргнут из неке ускочке песме. Слутимо да ће несвакидашња вест убрзо стићи до ушију кога знаменитог јунака и да ће, потом, јунак ставити на коцку све, и сам живот, не би ли достигао и за себе задобио то чудо невиђено. Милија, међутим, не шаље глас о надземаљској и ванземаљској лепоти Комнену барјактару, нити Иви Голотрби. Неочекивано и ненадано гласови допиру до најчувенијега мегданције свеукупног нашег епског пе-

сништва, до јунака који је небројено пута успешно секао Турке, каткада једног по једног, на мегданима, каткада по дванаестине, тридесетине, стотине. Јунак из сјајних времена давне епске прошлости, прошлости која је надахњивала и кретала и Милијине савременике – најуспешнији опевани борац, јунак уз кога су се млађе жене ретко припевале – добија у Милијиној песми улогу „обавештеног јунака”.

Пристигла вест битно и узнемирује и радује Марка. Неожешен до тога часа, он одлучује да одјаше у Призрен и да за себе испроси прелепу Росанду девојку. О својој намери и одлуци казује и сестри, напомињући да ће, након сопствене женидбе, и њу удомити. Ове последње братовљеве речи доприносе да сестра похита, извади и припреми одело које је Марко одавна наменио и приправио за женидбу. Сестра помаже брату да се обуче. Одевен несвакидашње, спреман за прошевину, Марко не заборавља оружје. Не узима топуз, већ сабљу:

„И опаса сабљу димискију,
Златне ките бију по земљици,
У злато је сабља обливена.”

Песник Милија, у свом уобичајеном поетском поступку, припрема слушаоце на оно што ће доћи тек на крају, милујући очима злослутно оштрицу Маркове сабље:

„У оштрицу остра и угодна.”

Слуге хитро оседавају Марковога коња покривајући га чохом до копита. Преко чохе стављају пули рисовину. Дошао је пресудни тренутак. Марко треба да крене у прошевину, за мало времена треба да се задеси у ситуацији на коју није обикао. У Марку расте немир и несигурност. Потребно му је вештачко смирење. Стога са по чабром вина напија и коња и себе. Од чабра вина који је попио:

„Крвав коњиц до очију дође.”

Исти ефекат произвео је чабар вина и на Марку:

„Крвав Марко до очију дође.”

Нестаје разлика између човека и животиње, човек постаје звер, или, како би то Милија можда радије рекао – животиња постаје човек:

„А кад ала алу појახала.”

Напојени и напијени, полуобезнањени Марко и његов коњ полазе пут Призрена. Сати јахања отржењују Марка у довољној мери да би изнова осетио неспокојство, несигурност. Ненадно, Марко доноси одлуку да промени правац пута. Пристигавши у поље Косово, Марко не продужава пут Призрена Леки капетану, већ окреће путем који води његовome побратиму, војводи Милошу Обилићу. Марков наилазак не пролази незапажено. Долазак Марков у дворе блискога му човека, побратима, саборца – погодан је тренутак да Старац Милија догради Марков људски лик, да доради Марков портре. То је једновремено и могућност да Милија изнова упозори слушаоце, штавише, да их припреми за позније трагичне догађаје.

Видећи побратима како дојахује, војвода Милош упозорава и саветује слуге како да Марка дочекају, односно како да избегну могуће невоље. Напомињући како се треба опходити с Марком, војвода Милош у мало речи ствара изванредно упечатљиву слику Марковога карактера:

„Виђе њега војвода Милошу,
 Виђе њега са бијеле куле,
 Те призивље своје многе слуге:
 ’Слуге моје! отвор’те капију,
 Изиђите пољу широкоме,
 Уфатите друма широкога,
 Капе, ђецо, тур’те под пазухе,
 Поклон’те се до земљице црне,

Ето к мене побратима Марка;
 Немојте му скуту обискиват',
 Немојте му сабљу приватати,
 Ни ви к Марку близу прилазити:
 Може бити да је љутит Марко,
 Може бити, да је пијан Марко,
 Па вас може с коњем прегазити
 И грднијех ђецо, оставити;
 Док уиђе Марко у капију
 И са мном се у лице пољуби,
 Ондај Марку коња прифатите,
 А ја ћу га водит' на чардаке.””

Марко пристиже. Дочекују га како је војвода Милош препоручио. Намах по сусрету двојице побратима испоставља се да је Марко у хитњи, да нема ни времена ни расположења да се гости и разговори са побратимом. У томе тренутку сазнаје се и разлог Марковога скретања са испланираног пута. Домислио је да у Призрен не иде сам, већ са двојицом побратима, са двојицом проверених другова, прекаљених сабораца из многих јуначких авантура, са бројних мегдана. Марко обавештава побратима куда се упутио и због чега. Поверљиво Марко понавља побратиму дословце текст чудновате, готово тајанствене вести која му је допрла до ушију – о постојању неслућене, до тада невиђене лепоте.

Порука која је у трену пореметила и изменила уобичајен начин и смер његовога живота – за Марка је света порука. Свака реч коју она садржи има своје особно, незаменљиво значење. И само на томе месту, у томе следу. Као да би узбуђујућа чаролија поруке ишчезла, ако би се која реч другом заменила, поготову ако би која реч изостала. Ко год је имао прилике да чује вест о неком неочекиваном, а потресном догађају морао је запазити да се текст обавештења – не мења. Ако се вест о нечијој смрти, на пример, изрекне први пут реченицом: „У три часа и пет минута престало је да куца срце...” – та реченица, речи у томе следу понављаће се небројено пута. Једино дозвољено прилагођавање текста

одређеној прилици јесте када онај ко прича о смрти започиње своје излагање уводном формулом „када сам чуо (или чула) да је” и даље следи „свети текст”, онај који се чува, памти, преноси, понавља – који је непроменљив.

Зачуђује, ипак, шта Марко тражи од Милоша и шта намерава да захтева и од другог побратима, од Реље Крилатице. Није ту реч само о уобичајеној пратњи епског јунака од стране његових епских, каткада митских помагача. Жудећи да оде у просидбу прелепе Росанде, Марко није успео да у себи угуши полазишну зебњу и неспокојство. Марко није још свестан да је вешћу која је допрла до њега – први пут у тој авантури понижен (биће то још два пута). Немир у поласку покушао је да обузда чабром вина. Немир у путу смислио је да превлада вођењем оба побратима у прошевину. Но, према Марковој замисли, побратими га не прате у просидби, већ сва тројица, као три равноправна просиоца треба да се упуте у Призрен дворима Леке капетана. Девојку ће, објашњава Марко, просити заједнички. Великодушно ће дозволити девојци да међу њима тројицом одабере ђувегију, а тиме и да одреди преосталу двојицу као девере. Милошу се веома свиди Марков предлог. Следи опис Милошевог облачења и, када је оно завршено – Милошеве свеукупне лепоте.

Старац Милија има своја „стајаћа места”, делове текста које понавља из песме у песму при чему се и сам одмара и припрема за потоње стваралачке импровизације. Опис облачења и лепоте војводе Милоша опомиње нас на ђувегијско одело и несвакидашњу, изузетну лепоту Милоша Обренбеговића – лажнога младожење из песме о женидби Максима Црнојевића. Није изостала ни прелепа коласта аздија коју у песми о Максиму Старац Јездимир поклања Милошу, верујући да је овај прави младожења. Описујући Милошеву физичку лепоту Милија се задржава на готово истим деловима лица које је у случају Бановић Страхиње упамтио стариша дервиш: чело, очи, мрки брци. Међутим, оно што је у бана деловало упечатљиво – у Милоша је *лепо*.

Милош је опремљен за полазак у просидбу. Изнова се чује злослутно упозорење Милијино, најаву много чега што ће се збити:

„Весео ти Марко ђувеглија
Код овога војводе Милоша.”

Плашећи се да некоји мало пажљиви читалац може ове стихове погрешно да протумачи, Вук Караџић је у напомени објаснио: „*Ништа* је Марко према Милошу. Ова ријеч *весео* може се и у говору чути у овоме смислу”. Изнова, ради умирења коња и себе самога – Марко испија чабар вина, а другим поји коња.

Достојно опремљени, побратими, двојица, упућују се у Јењи Пазар последњем члану овога моћног тријумвирата – Реља Крилатици.

Пристижу и обавештавају Рељу шта су наумили и какву су улогу у наредним догађајима њему наменили. Милија вешто избегава да по трећи пут понови чудновату, тајновиту вест која их у следу сву тројицу покреће на пут. Са садржајем вести Реља је упознат описно. Као и Милош, и Реља је одушевљен Марковим предлогом. И он се облачи што лепше може како би био што достојнији онога што ће уследити. Изнова је Милијин поетски поступак изванредан. Заморно би било саслушати до у детаље како је Реља обучен. Губило би се у темпу, у живости и узбудљивости излагања, а затим, не мање битно, тешко би било смислити у танчине лепше и скупље хаљине, оружје, коњску опрему. Милија препушта машини слушаца на вољу да сваки, имајући на уму да су јунаци по лепоти одела и сопственој, поређани у узлазној градацији – замисли изглед Рељин. Доследан томе уистину генијалном поступку, Милија не описује ни лепоту Реље Крилатице. Није Милија описивао ни лепоту Максима Црнојевића (пре него што су га красте нагрдиле), већ само лепоту Милоша Обренбеговића. Иван Црнојевић је упозорио будућег пријатеља, млетачкога дужда, да ће његов син, Максим, бити најлепши човек међу свим сватовима – и сопственим и међу Ла-

тинима. Помињући те сватове Иван Црнојевић је у њих већ био ставио и Милоша Обренбеговића. Значи, Милош Обренбеговић, да није било Максимове болести, не би могао да издржи поређење у лепоти са овим. Једнако Милија истиче и лепоту Реље Крилатице. Након што је за просидбу обучени Реља блеснуо у свом сјају, Милија само констатује, готово са уздахом, да је то тако када се обуче један крилат јунак. Следи Милијин закључак да је „весео”, односно јадан Марко спрам Милоша, а у једнакоме односу је и Милош према Рељи. Све је спремно да тројица јунака, тројица побратима крену на жељени пут. Међутим, стављајући покретача и идеолога читаве акције на последње место међу могућим ђувегијама – Милија је изнова наговестио потоње трагичне догађаје. Међу тројицом побратима Марко јесте тај кога је судбина обележила. Ружноћа је жигосала Максима Црнојевића, ништавност у односу на двојицу побратима обележила је Марка.

Побратими јашу мирно. Пролазе покрај Рашке, прелазе воду Јошаницу, пролазе Ибарски Колашин. Спуштају се у Метохију. Пролазе крај села Сеновца и Ораховца и ступају у Призренско поље испод Шаре планине. Јунаци језде сигурно тачно обележеним и свакако добро им знаним путем. Лека их, захваљујући дурбину од биљура, види далеко у пољу. Призор га очигледно није много обрадовао. Долазак три српске војводе, како их назива обраћајући се слугама – не слути му на добро. Шаљући слуге да војводе дочекају и коње им прихвате даје одушка својим бројним граничним бригама:

„Ништа не знам, шта је и како је,
Ништа не знам, је л’ нам земља мирна?”

Лека и сам силази у авлију да дочека војводе. Сусрет, чини се, започиње да боље бити не може: загрљајима, пријатељским пољупцима, упитавањем за здравље. Након поздрава Лека води придошлице на чардаке. И тада долази до Марковога другог понижења (први пут је то учинила сама вест о невероватној, чудесној лепоти). Марко се као какав скоројевић збуњује и стиди суочен

са нечим што верује да је права госпоштина, она кућића. Са очигледним личним задовољством Милија описује лепоту чардака и суочава збленутог и збанутог Марко са њима:

„Куд гођ Марко земљу проходило,
 Ничему се није зачудио
 Ни се Марко од шта застидио,
 Ту с зачуди Марко и застиђе,
 Кад у Леке сагледа чардаке
 И Лекину виђе госпоштину.
 Од шта бјеше на чардак’ простирка?
 Бјеше чоха чардаку до врата,
 А по чоси лијепа кадифа.
 Но како су у Леке душеци!
 Каки ли су под главу јастуци!
 Све од суха злата исплетени.
 По чардаку многи чивилуци,
 Ће се вјеша господско оружје,
 Чивилуци од бијела сребра;
 Што бијаху на чардак’ столови,
 Столови су од бијела сребра,
 А јабуке од сухога злата.
 На чардаку на лијеву страну
 Ту бијаше совра постављена,
 Низа совру вино наточено,
 У злаћане купе напуњено,
 Уврх совре једна купа сједи,
 Купа бере девет литар’ вина,
 Ал’ је купа од сухога злата,
 То је купа Леке капетана;
 Томе се је Марко зачудио.”

Готово да пратимо Марков поглед који збуњено, сметено прелази са пода на зидове, задржавајући се у неверици на импресивним чивилуцима на којима виси оружје. И све несигурнији Марко погледом тражи место где би могао сести, смањити се,

постати неприметан све док се не прибере, док не смогне снаге да надвлада тренутну запањеност и страх. Тако му поглед тражи и налази постављену совру, душеке, јастуке златом извезене на које се може наслонити и предахнути. И вино му је неопходно. Никада му толико није било потребно.

Чије ли то дворове описује Милија? Да ли Милошеве у Крагујевцу, или је, пак, реч о дворовима којег турског угледника у којима је Милија неком приликом певао. Милијина склоност ка епизодама, а потом и ликови старише дервиша и Влах-Алије говорили би у прилог помисли да је можда, као Филип Вишњић, и Милија у једноме делу свога живота био и беговски певач.

Прошла је прва запањеност. Заузета су места за совром. Слуге су, по господскоме протоколу, подигле са стола купе и ставиле их у руке војводама. Гошћење је почело.

У пићу, уз обиље јела, време пролази. Као Бановић Страхиња у тазбини, тако и војводе *зачамају* у Лекиним дворовима. Нико не помиње разлог доласка. То непомињање, ипак, највише мучи самога Марка. Као покретач целе авантуре, али и као онај који се од самога почетка осећа непријатно, збуњено, постиђено – Марко се одлучује да започне сада већ веома непријатни му разговор. Као што то често чине збуњени, постиђени људи који би понајвише волели да у одређеноме тренутку нису на месту на коме су, Марко Краљевић покушава да мучну ситуацију учини за себе прихватљивијом и уобичајенијом. Наиме, он Леки пребацује што их већ толико времена гости, а није их упитао за разлог доласка. Милијин смисао за психу актера збивања изнова долази пуном снагом до изражаја. Милија следи Лекино расположење које је назначио још када је Лека угледао дурбином војводе у призренскоме пољу. И Лека жели да добије у времену и да примора противника (а Лека и Марко се суштински управо тако узајамно доживљавају) да се први изјасни. Лека, наиме, вели Марку да је он, Марко, погрешио што до тада није чешће Леки навраћао, а он, Лека, спреман је да посету узврати. Лекино мудро зборење затиче Марка неспремног и он задуго не налази реч којом би

могао да настави разговор. Напоследку, ипак је принуђен да изусту прави разлог доласка. Потпуно у складу свога читавог дотадашњег понашања, Марко на почетку своје беседе подвлачи да оно што хоће да каже Леки јесте „доста стидно”. Очигледно и јесте превише стидно оно што Марко жели да каже, јер говорећи Леки о разлогу доласка, мења текст чудновате вести која му је била допрла до ушију:

„Нама тешки гласи досадише
 А у тебе чудо казујући,
 Чудно чудо, поноситу Росу,
 Што је земље на четири стране,
 Бутун Босне и Уруменије,
 Што је Шама и што је Мисира,
 Аћолије и Анадолије,
 И влашкијех седам краљевина,
 Да јој друге у сву земљу није,
 А њу фале, а и нас не куде;
 Ми смо дошли, Леко капетане,
 Да у тебе просимо ђевојку.”

Марку је већ постало доста и лепоте девојчине и чуда невиђеног. У авантуру је кренуо подстакнут причама о невероватној, неземаљској лепоти Лекине сестре. Међутим, у Призрену, у Лекиним дворовима, Марко је схватио да на пут није ваљало ићи. Опхрван тим новим, изненадним сазнањем он говори о „тешким гласовима” о „гласовима” који су им досадили. Но, Марко зна да у епским авантурама повлачења нема. Треба обавити оно због чега се дошло.

До тога тренутка Лека се можда понајвише прибојавао да ће чути како земља није у миру. Тога часа, пак, схватио је да од зла увек има горе. Овога пута он је избачен из психичке равнотеже и несигурно, бојажљиво припрема и Марка и Маркове побратиме на спознају истине која њега, Леку, мучи. Наиме, његова сестра јесте лепа, чудна приповест о њеној лепоти јесте истинита, али

Роса је самовољна. Одбила је већ седамдесет и четири просца. Не боји се, додаје Лека помало тужно, никога до Бога, „а за брата ни хабера нема”. Подвлачи да је и он осетио шта је стид када је његова сестра свакоме просцу изналазила ману. Он сам, пак, био би презадовољан да се ороди са неким од три српске војводе и да тиме стекне за себе такве пријатеље.

Очигледна промена у односу снага између Леке и њега учини да Марко живне. Новонастала ситуација да неко нешто њему одбија, да њему пркоси – буди у њему присећања на познате му епске ситуације из којих је увек излазио успешан. Повративши на пречац самопоуздање, опуштени Марко дозвољава себи чак да се грохотом насмеје. Жалећи слабога, неауторитативнога Леку, Марко вели шта би он урадио на Лекином месту, изриче претњу за коју знамо да ће се на крају и остварити:

„Да је моја у Прилепу моме,
Па кад она не би послушала,
Ја бих њене руке осјекао,
Ил’ њезине очи извадио.”

Марко тражи да Лека ипак оде до сестре, да је позове да види војводе и да јој да слободу да изабере кога јој је драго. Марко верује да поносита Роса (тако ју је већ назвао када је Леки говорио о њеној лепоти и разлогу доласка) ипак није још видела такве просиоце.

Лека одлази на високу кулу, сестри. И он јој се обраћа са „поносита Росо”, обавештава је о доласку и намерама три српске војводе за које наглашава да их „данас у свијету нема”. Изненада се добија утисак да је сва братовљева бојазан за сестрино понашање била непотребна. Стиче се утисак из Росандиног мирног прихватања да дође на чардаке и види војводе како ће све проћи у најбољем реду. То као да да наслутити и сам Старац Милија када седење и узајамно наздрављање три војводе и Леке на чардацима сажима једноставним стихом: „Те сјеђаху *браћа* на чардаку”.

И тога часа када се већ помислило да све тече својим уобичајеним и угодним епским током – започиње суноврат. Претходна идилична сцена на чардацима се мења. Мења је мноштво снажних звукова, који као да не најављују само ступање на сцену једне изузетне лепоте:

„Стаде звука висока чардака,
Зазвечаше ситни басамаци,
Потковице ситне на папучам’,
Ал’ ето ти буљук ђевојака,
Међу њима Росанда ђевојка.”

Уз оволико обиље звукова као да сам змај ступа на позорницу. Долазак чуда невиђеног, лепоте ванземаљске, звучни ефекти који прате улазак Росанде и њене пратње – учинили су сви заједно да се војводе осете потпуно пометени. Не само што су у ситуацији у којој нису никада били – дошли су као просци, већ су лишени и својих уобичајених и свикнутих епских атрибута. Њихови коњи су далеко од њих у Лекиним шталама, оружје виси окачено о чивилуке. Лишен свих епских атрибута моћни јуначки тријумвират збуњен је, постиђен и побеђен. Надвладала их је у сваком погледу невиђена лепота са којом су се суочили. Марку Краљевићу ово је треће и последње понижење. (Потребно је само отрпети га и истрпети до краја.)

Сметености Марка, Милоша и Реље доприноси и Лека капетан који, делећи штедро комплименте, представља и хвали сестри понаособ свакога просца.

Прелепа Росанда схвата из братовљевих речи да је она, лепотица какве није било од како је света и века, извргнута највећем могућем понижењу. Тројица осيونих мегданција дошли су да је заједнички и равноправно просе. Толико им је појединачно стало до ње да им је потпуно свеједно кога ће она одабрати. Може једнога, другог, трећег. Нико неће жалити, нико патити, нико бити несрећан. А због њене ванземаљске лепоте многи други просац био би спреман да жртвује све, и сâм живот. Осионе мегданције

је траже као трофеј, као одличје достојно њихових мишица и спретности – убојности њиховога оружја. Поносите, самосвесна и чудесно лепа, Росанда није могла да дозволи да њена лепота и петнаест проживелих лета буду објекат нечијега нехајног, узгредног одабира. С друге стране, у трену је учила сметеност тројице војвода, охолих просаца.

Росанда је свесна утиска који је својим уласком и својом лепотом оставила на војводе. За час јој се причини да је управо то њен дан, њен тренутак. Милија громогласно најављује почетак великога звучног, драмског финала. Тако Росанда:

„По длану се дланом ошинула,
Звекну чардак на четири стране.”

Лепота какве нема на четири стране света заслужује и да се њен бунтовни глас чује на четири стране. Занета, понета и заварана оним што јој се причинило да види, Роксанда је у часу варљивом поверовала да јој је дошла прилика да одбије свога седамдесет петог, седамдесет шестог и седамдесет седмог просиоца. Самосвесно она одбија једног по једног војводу, придодајући свакоме одбијању и увредљив разлог. Просце одбија одређеним редоследом. На први поглед се чини да је градација узлазна, да је први, Марко, понајмање наружен, а да је трећи, Реља Крилатица, најгоре прошао. Марко је означен као „турска придворица”, за Милоша је речено да га је кобила родила, а Реља је „пазарско копиле”. Но, редослед набрајања је заправо низлазан. Марко, „турска придворица”, први је и најболније обележен. Истим жигом жигосан је био и Максим Црнојевић када је извргнут из рода пошао да започне нови живот у другоме роду, у другој вери.

У ситуацији, која му је, а да тога није био одмах свестан, била мучна од самога почетка – Марко је само ишчекивао повод који би му оправдао потезање оружја.

Нагли одлазак Росанде са чардака Марка је у тренутку затекао неспремног, изненађеног, увређеног, постиђеног. Зажарени су образи војвода и самога Леке капетана. Разбешњен, али и први

сабран, Марко покушава да свему што се збило да епски изглед. Потрже сабљу са чивилука како би одсекао главу Леки капетану. Милош му зауставља руку у замаху. Узима му сабљу подсећајући Марка како их је Лека дивно дочекао и да због тога није заслужио да изгуби главу ради једне „копилице”. Марко се у магновењу досетио шта му ваља чинити. Сабља му више није потребна, јер за појасом му је задевен пињал. Куцнуо је час ножева. Марко стрчава низ чардаке и у авлији, на каменој калдрми сустиже прелепу Росанду и њену свиту. Росанда је у томе часу већ близу своје танане куле. Мало је дели од могућега, а сигурног уточишта. Но, она тога није свесна. Понижени и увређени Марко прибегава лукавству. Не показује намах срџбу, већ једноставно моли поноситу Росу да застане, да се окрене, да му покаже лице, како би на повратку, у Прилепу, могао да прича сестри о Росандиној лепоти. Сујетна, бахата, самосвесна, прелепа и премлада, Росанда ће грубо одгурнути девојке из своје пратње и показаће се Марку у свој својој лепоти. У томе часу Марко јој прискаче, пињалом одсеца десну руку до рамена, ставља јој је у леву руку, потом јој вади и очи. Извађене смешта их у „десно њедарце”. Таква, каква је тога тренутка настала, она може, вели јој Марко, да бира за кога ће поћи: за турску удворицу, за Кобилића Милоша, за Рељу копилана. Као и Бановић Страхинја, само буквалније од њега, Лекина сестра је лишена моћи успостављања комуникације са било ким. Без очију она више не може да види ни лепоту, ни ружноћу, ни светлост дана, нити таму ноћи. Све је једнако црно. Она нема ни физичке могућности да некоме пружи своје руке. Број седамдесет и седам, двострука секира, за њу је био кобан.

Лека капетан се оглушио о сестрине позиве за помоћ у страху од могуће сопствене погибије. Осим тога, он је спознао догађаје и ток судбине. Постао је свестан онога што се јесте догодило, свестан да је управо тај час обележио, одредио и усмерио његов даљи живот и судбину.

Одсечена десна рука противникова, као у добром и познатом му епском мегдану, Марка је повратила у епику. Све је коначно

дошло на своје уобичајено место. Следи громогласни поклик победника:

„Хајте, браћо, к земљи низ чардаке,
Понес’те ми сабљу у рукама,
Земан дође да ми путујемо.”

„Приземљење”, односно стрмоглав епских јунака свакако је део Милијине саркастичне поруге. У томе тону резигнирани песник придодео је још два стиха којима описује одлазак војвода:

„На добре се коње доватише,
Отидоше пољем широкијем.”

Толико пута раније тим стиховима се окончавао успешан епски подухват.

Овога пута све је другачије. Тројица злоделаца одлазе. Један међ њима је нож користио злостављајући девојку, друга двојица су се са тим чином сагласила. Заједно су дошли, сложни одлазе.

Милијине песме, у складу са његовом поетиком, завршавају се муком. То јесте звук за који Милија верује да наставља да одзвања када све утихне. У муку настављају да трају Страхинић бан и његова љуба; у муку, у извесност мучну ујахују Максим Црнојевић и Јован Обренбеговић; у муку остаје и скамењени Лека капетан. Но, уз његов мук јечи кукњава сестре, нагрђене лепотице, девојке Росанде. А пре ње, говорачу то људи, не беше такве лепоте на четири стране света. Нестаде лепоте, згасну!

Победници, чијем је стасавању сведочио Старац Милија – започеше да граде свет по образу своме.

IV ГАВРАН ХАРАМБАША И ЛИМО

Песма *Гавран харамбаша и Лимо* не спада у круг познатих песама Старца Милије. Сви они које је из било којих разлога привукла поетска особеност Милијиних песама – усмеравали су и усредсређивали пажњу на песме *Бановић Страхиња*, *Женидба Максима Црнојевића*. Песма о Марку Краљевићу и прелепој сестри Леке капетана остављана је по страни. Чешће је припомињана, него ишчитавана. Необичност Марковога лика, чудан след догађаја, суров и свиреп крај – одбијали су оне који су иначе били склони анализама текста.

Песма *Гавран харамбаша и Лимо* није готово ни припомињана. У односу на прве три Милијине песме – она се чинила крајње обичном, шаблонском припадницом хајдучког и ускочког круга. Уосталом, управо тако је четири Милијине песме посматрао и Вук Караџић једне крагујевачке јесени 1822. године. Старца Милију је тражио како би од њега записао две песме до којих му је било изузетно стало: *Бановић Страхињу* и *Женидбу Максима Црнојевића*. Те две драге му песме, слушане у детињству и раној младости, Вук није касније могао да чује никада онако лепе, како му их је сећање сачувало. Чувши за Милију да је на гласу певач управо ових двеју песама, Вук је дуго и стрпљиво молио и кнеза Милоша и ондашњег главног кнеза пожешке нахије Милошевог шурака Васу Поповића, не би ли му омогућили да до Милије дође у Крагујевцу, или, чак, у самој пожешкој нахији. Када се коначно са Милијом сусрео, Вук је превасходно тежио да запише песме због којих је Старца тражио. Песму о Марку Краљевићу и сестри Леке капетана записао је, јер је упорно, предано трагао за „народним пјесмама најстаријих времена”. Песма *Гавран харамбаша и Лимо* потицала је и припадала временима којима је готово и сам Вук сведочио. Песме о догађајима који су се одигравали пре једнога или два столећа – много су га мање интересовале. До њих је могао доћи знатно лакше. Бар му се у томе тренутку, у јесен 1822. године – тако причинило. Ни деценију

касније Вук није променио мишљење. Тада, у предговору четвртој књизи лајпцишкога издања *Српских народних нјесама*, пишући о Старцу Милији, поводом песме о Гаврану и Лиму, прибележио је: „Милија је знао још много онаки песама, као што је она 14. у трећој књизи (у трећој књизи лајпцишкога издања, 1823 – прим. Н. Љ.) али ми се није дало, да још коју препишем”. Милији је био Вук већ подоста додијао, а и Вуку је досадило прегоњење са Старцем намћором и одљудом. Милија је једног јутра нестало без збогом, а Вук због тога није био ожалашћен. Дуго времена није ни упитао за Милију. Тако је о датуму и години песникове смрти оставио штуру, неодређену забелешку: „Када сам прошавши година питао за њ, казали су ми да је умро”.

Ако чак ни на Вука песма о Гаврану харамбаши и Лиму (Лимуну) није оставила никакав посебнији и одређенији утисак – неоправдано је чудити се што се та песма или уопште не помиње, или једва припомиње у разговорима и разматрањима Милијинога поетског дела.

Међутим, управо та песма обичнога епског садржаја, клишираних епских ситуација, шаблонскога почетка, средине и краја – јесте песма која показује Милијин песнички поступак ауторизовања прихваћене народне песме. Као човек који је повремено свакако живео од гусларења и певања, а који је бар у некојим раздобљима живота живео искључиво од гуслања – Старац Милија је морао имати не само богат, већ и тражен репертоар. Бојати се да Милијине песме типа *Бановић Страхиња*, *Сестра Леке капетана* нису могле да превише одушеве шири круг слушалаца. Судбина Страхињићеве супруге, судбина Лекине сестре нису биле приповести у складу са етичким ставовима, обичајима и схватањима културних средина у којима је Милија певао и од песме живео. Он је морао да има на репертоару и низове песама уобичајенијег облика и садржаја, песме на које је његова слушалачка публика већ била обикла. Песме хајдучко-ускочког круга, међусобно често сличне као јаје јајету, биле су омиљени и стандардни део певачког репертоара професионалних гуслара.

СТИЦАЈЕМ СРЕЋНИХ ОКОЛНОСТИ ПЕСМА О ГАВРАНУ ХАРАМБАШИ И ЛИМУ ИМА НЕКОЛИКО САЧУВАНИХ ВАРИЈАНТИ. ПОСТОЈЕ НЕКОЛИКЕ ПЕСМЕ СРОДНОГ, БЛИСКОГ, У ДЕЛОВИМА ЈЕДНАКОГА САДРЖАЈА. ПОРЕЂЕЊЕМ ТИХ ПЕСАМА СА ПЕСМОМ КОЈУ ЈЕ ВУК ЗАПИСАО ОД СТАРЦА МИЛИЈЕ – НАЈЈЕДНОСТАВНИЈЕ И НАЈУБЕДЉИВИЈЕ СЕ МОЖЕ ПОКАЗАТИ И УЧИТИ СВЕУКУПНА ОСОБЕНОСТ МИЛИЈИНОГ ПЕСНИЧКОГ ПОСТУПКА.

Међу песмама које су блиске или готово једнаке садржајем са Милијином песмом – пажњу ћемо усредсредити само на оне чији записи потичу из времена приближног Вуковоме запису, или, пак, из времена која му претходе. Тако ће овде бити речи о једној песми која се под бр. 17 налази забележена у *Ерлангенском рукопису*, великом рукописном зборнику народних песама српскохрватског језичког подручја (насталом у првим деценијама XVIII века). Биће затим речи о две песме из *Пјеваније црногорске и херцеговачке* Симе Милутиновића Сарајлије (Лајпциг, 1837, песме под бр. 83 и 127). Последња песма која ће бити предмет разматрања налази се у самој Вуковој збирци. Објављена је у VII књизи државнога издања (издање Љубе Стојановића) под бр. 50. Потиче, као и две песме из Милутиновићеве збирке, са подручја Црне Горе.

У песми бр. 17 из *Ерлангенског рукописа* Вук Мандушић пише Шандићу Ивану, тражећи од побратима да сакупи седам харамбаша: Бранка, Вука и војводу Јанка и младога Петра Латинина „кои пеше добра коња стиже” и „Секолу Јан’кова нећака/ кои с голом руком на мач удара/ и сердара добра барјактара”. Вук позива да сложено оду под „Отрез на воду” и да тамо, у заседи, дочекају босанске спахије. По писаревој напомени „etc.” на крају тринаестог стиха песме – можемо закључити да је један повећи део песме изостављен. Скраћеница etc. односно „и тако даље” вероватно је заменила поруке које је Шандић Иван разаслао на седам страна, седморици харамбаша. Изостао је и њихов заједнички сусрет, окупљање. Песма се наставља одласком сакупљених јунака. Полазе о Ђурђевдану. Стрпљиво чекају и дуже од Митрова дана. Чекају до „Михаила данка”. Дочекају да „лист опаде, а

снијег западе”. За то дуго време сав понети хлеб би изједен, рухо на јунацима се издере, а што су вина „на вјери попили/ не могу им ни главе платити/ а камо ли рухо и оружје”. То је тренутак да Шандић Иван коначно пребаци побратиму Вуку Мандушићу за „толику дангубу”. Тражи одлучно од Вука да их поведе у неки подухват, па нека буде шта буде, или да плен задобију, или да сви изгину. Завршава претњом да ако Вук што не предузме, они ће га сабљама изделити.

Вук Мандушић тражи од дружине „недељу дана” да оде и извиди има ли што. У случају да ништа не нађе за плењење, обећава дружини да ће све позвати код себе, угостити их, а све своје распродати како би их обештетити. Силазе у равницу и ту угледају црне ђехаје. Вук разређује дружину, братими их и опомиње да нико не опали из пушке док он, Вук, први то не учини. Након тога одлази у ухођење. Три дана од њега нема гласа. Вели се „три љетна дана” – а све се збива у зиму. Трећега дана у подне зачује се пуцањ. Неки мисле да је Вукова пушка, други да је турска лупарда. Но, ипак сви потеку у равницу. Но, тамо је Вук већ исекао Турке, и задобио много благо. Плена толико има да дружина дели свилу на „јуначке нарамке”, чоха се мери од јеле до јеле, а благо се дели калпацима. Вук је заробио и много робља, вели песма, „скупо” продаје робље:

„...бијелу булу за камиш и лулу
 потурицу за полуоч’ницу
 два Турчина за оку тутуна
 не продаје да добије благо
 веће прода да се исповиједа...”

У првоме делу песма из *Ерлангенског рукописа* јесте веома блиска, местимично чак једнака Милијиној песми. Различна су имена главних личности и другачији је расплет и сам завршетак песме. За потребе упоређивања ове и Милијине песме, битни су следећи структурни елементи:

а) Јунак позива угледне другове, осведочене саборце и мегданције из бројних епских авантура.

б) Позивајући, јунак напомиње да је дочуо за могућност задобијања великога плена (блага које се преноси, скупоцена роба).

в) У заседи дружина ишчекује толико дуго да понестане хране и пића (у овоме случају новца за пиће).

г) Први позвани саборац и судеоник у подухвату, оштрим речима кори јунака-позивара због дангубе и трошка. Захтева било какву акцију, јер ће у противном он са дружином убити јунака-позивара, односно покретача акције.

д) Јунак-покретач тражи од дружине неколико дана (овде „недељу дана”). Нада се да ће за то време наићи когод ко се може опленили.

ђ) Јунак-покретач тражи да оде у извиђање.

У Милутиновићевој збирци народних песама, у *Пјеванији црногорској и херцеговачкој* налазе се две песме које, на одређен начин, јесу варијанте Милијине песме. Реч је о песмама *Укор Кчевке* (бр. 83) и *Освета* (бр. 127).

Песма *Укор Кчевке* у своме првоме делу нема никакве везе са Милијином песмом. Стара мајка куне сина, Пешикана Ђуру, што још није осветио брата, Лазу Пешикана, кога је погубио Аверић-кадија. Мајка мисли да њено куњење и клетву нико не чује, али је дочује син Ђуро. Ђуро одлази ујаку, Кустодија Лази, с молбом да подигну чету и да освете брата, односно сестрића. Ујак прихвата молбу другог сестрића. Подиже чету и сви се упућују пут Оногошта, а потом кроз питому жупу и Дробњаке. Тако стижу у Босну, у тврда Корита према злогласном Озлујућ граду. Ту уморна чета отпочине.

Од тога тренутка сличност са Милијином песмом постаје очигледна. Уморна чета коначи и одмара се. Чекају три дана. Четвртога јутра Лазо Кустодија полази у извиђање. У Коритима угледа дванаест Турака предвођених Аверић-кадијом.

Лаза обавештава чету о резултатима ухођења. Чету распоређује око друма, у зелену траву. Опмиње дружину да свако мора

да убије свога Турчина; ономе ко промаши он сâм, Лазо Кустодија, одсећи ће главу. Ђуро Пешикан тражи од ујака дозволу да сам убије братовога крвника, Аверић-кадију. Када започне пуцњава, сваки из чете убије „свога” Турчина, али Аверић-кадија на коњу утекне. Лазо прекорева сестрића због промашаја. Прекорен и укором повређен, Ђуро Пешикан потече за Турчином, сустигне га и посече. Узме му коња и све друго што је у њега нашао. Здрав се поврате дому.

У односу на песму Старца Милије значајни су следећи делови песме:

а) Сакупљена чета чека у заседи три дана. Време чекања јесте довољно дуго да се може претпоставити у развијенијој епској верзији како људе у заседи почиње да мучи и глад и жеђ, односно да су потрошене залихе са којима се кренуло у потрагу за шићаром или осветом.

б) Лазо Кустодија одлази четвртога јутра у извиђање (не наглашава се да је храна поједена, а пиће попијено) и угледа како „низ Корита тврда” јаше дванаест Турака предвођених Аверић-кадијом.

в) На повратку из ухођења, Лазо обавештава дружину шта је угледао. Распоређује дружину у заседи, дајући свакоме у задатак да убије по једнога, „свога” Турчина.

г) Аверић-кадија, предводник турске чете, стављен је на душу Лазиним нећаку, како би овај имао прилику и да брата освети.

д) У сукобу са заседом сви Турци, осим Аверић-кадије изгину. Аверић-кадија убегне. Лазо прекорева нећака што је промашио и што је пустио и упустио братовог крвника. Прекорен, Ђуро Пешикан потече за Турчином, сустигне га и одсече му главу.

ђ) Чета подели задобијени шићар и срећно се поврати.

Друга песма из Милутиновићеве збирке – *Освета* (бр. 127) у своме почетном делу наликује песми *Освета Кчевке* – изнова је реч о освети која треба да се изврши. У другоме делу и ова песма је блиска Милијиној творевини.

Песма започиње писменим обавештењем попа Љешевића војводи Драгиши у Горњу Морачу да његов крвник, човек који му је оца убио – Хариовић Ибро – сакупља харач по Пиви. Војвода Драгиша одлучује да искористи прилику која му се указала. Позива у помоћ побратима Јушковића Матију који такође Ибру дугује крв, јер му је овај брата убио. Стижу у Пиву код попа Љешевића. Ту сазнају да је Ибро у међувремену отишао да сакупља харач у Гацку. Са дружином начине заседу украј пута. Чекају узалудно три дана. Војвода Драгиша већ хоће да одустане од даљег ишчекивања и да дигне заседу. Међутим, побратим га одговара и наговара да буде стрпљивији. У том часу наилази двадесет Турака предвођених Хариовић Ибром. Ибро седи на коњу прекрштених ногу. Попева и у песми призива и изазива Матију Јушковића – велећи да ће га убити као и брата му. Матија, изазван, оглашава се пуцњем из заседе. Међутим, промаши. Уместо Ибре погађа Ибровог најбољег друга. Из пушака тада опали и остатак дружине, но, сви промаше. У томе часу опали и једно младо момче које до тада није пушке изметнуло и погоди Ибру. Осокољена Ибровом смрћу дружина улети у Турке и све их исече. Матија одсече Ибри главу и узме му оружје. Дружина подели међу собом задобијени шићар.

У односу на песму Старца Милије значајни су следећи елементи:

а) Припрема заседе харачлијама (вођа харачлија дугује и крв некоме или неколицини од оних који су у заседи).

б) Чекање у заседи потраје три дана и некоји међу дружином испољавају знаке нестрпљења; хоће да одустану од даљег чекања. Један од вођа (онај који је позван) одговара свога друга (покретача читаве акције) од намере да се заседа дигне.

в) У часу када је нестрпљење пресретача очигледно – појављују се харачлије.

г) Јунак који је намеран да убије вођу харачлија, Ибру Хариовића, не погоди пушком кога је намерио.

д) Харачлија не јаше на коњу, већ седи на њему прекрштених ногу. Харачлија не само држањем на коњу, већ и песмом изазива противнике (у Милијиној песми Петар Мркоњић не пева, већ баца буздован у ваздух дочекујући га у руку).

ђ) Све харачлије изгину. Матија Јушковић одсече главу Ибру Хариовићу и узме му оружје. Дружина међу собом подели задобијени шићар.

У рукописној оставштини Вука Карачића, међу оним песмама које је објавио још Љубомир Стојановић у оквиру првога државног издања Вукових народних песама, у седмој књизи налази се и песма *Смрт Роснића Стефана* (бр. 50). Песма, како је назначено, потиче из Црне Горе. Њена сличност са Милијином песмом јесте највећа. Песме теку готово једнаким током. Имена су највећим делом такође једнака. Међутим, и та песма разликује се у детаљима, који битно одређују песму, од Милијиних стихова о Гаврану харамбаши и Лиму.

Врано Латинин, вели се у песми *Смрт Роснића Стефана*, пише побратиму Лиму у Корита. Обавештава га да могу да задобију велики шићар. Уходећи утврдио је да ће ускоро путем више Дубровника проћи харачлије са седам мазги натоварених благом. Харачлије предводи силни Мустај-бего. Мустај-бего седи на коњу прекрштених ногу, преко крила држи дивку позлаћену, а за појасом седам самокреса. Са благом иде Фазли хоџа Цариграђанин са шездесет Турака, а поред блага је Перо Мркоњић са тридесет хајдука. Пред њима је још стотину Бошњака. Међутим, читав подухват пресретања харачлија се може остварити и само тада позив упућен Лиму вреди – ако Лимо још увек има дружину, а у њој двојицу истакнутих јунака, Роснића Стефана:

„Који фата вилу по планинах,
А стријеља орле под облаке”

и хајдук Радоњицу:

„Који удара на тридесет хајдуках.”

Лимо прихвата позив. Са дружином и двојицом угледних јунака и мегданџија стиже из Корита на Дријенак више Дубровника. Састану се са Враном Латинином и његових стотину Латина. Три дана проводе у заседи. Четвртога дана око подне наилазе харачлије. Сусрет са њима препадне Врану Латинина и он је намеран да одустане од напада. Међутим, Стефан Роснић не дозвољава да окупљање буде залуду, већ храбри и распоређује друштво одређујући угледницима одговарајуће задатке. Лимо треба да гађа Мустај-бега, Врана Латинин Перу Мркоњића, он, Стефан гађаће хоцу Царограђанина. Хајдук Радоњица треба да удари на тридесет хајдука, стотина Латина на стотину хришћана, а шездесет Лимових хајдука удариће на стотину Турака. Долази до окршаја. Једна пушка затаји, Лимова. Сви остали изврше задатке. Мустај-бег бежи, али га достигне Стефан Роснић и посече. Задобијено благо деле калпаком Стефана Роснића који захвата седам ока. Врана Латинин добија и посебан додатак за старешинство. Међутим, он се загледао у позлаћену дилку Роснића Стефана и предлаже овоме да му пушку откупи. Роснић пристаје, али га од продаје одговори хајдук Радоњица. Увређен Врана Латинин из пушке устрељи Стефана Роснића. На самрти Стефан позива хајдука Радоњицу. Хајдуци сложено навале на Латине и све их исеку. (Не вели се шта је било са Враном Латинином, али се да разумети да је и он у сукобу страдао.) Хајдуци укопају Стефана „и пуштише крвцу од образах”, узму благо и оружје и оду „зеленом планином”.

Значајна блискост ове песме из Црне Горе, а из Вукове седме књиге народних песама и песме Старца Милије огледа се у следећим детаљима:

а) Врана Латинин позива Лима да са дружином дође како би пресрели харачлије које је Врана уходио и сазнао да собом носе голем шићар.

б) Здружене дружине, Вране Латинина и Лима чекају у заседи три дана.

в) Четвртога дана појављују се харачлије. Предводи их Мустај-бего који седи на коњу прекрштених ногу. Међу харачлијама

нису само Турци, већ има и хришћана. Ту је и Перо Мркоњић са својих тридесет хајдука у пратњи и обезбеђењу блага. Присутан је и Фазли хоџа Цариграђанин.

г) Врана Латинин се уплаши угледавши силу која обезбеђује благо и предлаже дружинама да се притаје и пропусти харачлије без заметања кавге.

д) Јунак (у овоме случају сам Стефан Роснић), супротставља се Вранином кукавичлуку и распоређује дружину за борбу.

ђ) Пушка једнога од јунака загаји (овде Лимова) и главни харачлија, предводник, остаје неповређен и бежи. Сустиже га Стефан Роснић и погуби.

е) Врана Латинин и његова дружина изгину (овде у сукобу не са харачлијама, већ са Лимовом дружином).

Све четири песме, једна из *Ерлангенског рукописа*, две из *Пјеваније црногорске и херцеговачке* Симе Милутиновића и четврта из седме књиге народних песама Вука Караџића – јесу у сагласју, мањем или већем, са песмом Старца Милије *Гавран харамбаша и Лимо*. Заплет уобичајен у епским јуначким песмама – окупљање дружине, заузимање бусије и ишчекивање наиласка богатога плена. Расплет је не мање шаблонски – благо отето, сви противници побијени уз мање или веће сопствене жртве. Међутим, у песника Милије све је то надограђено, осмишљено, обогаћено.

*О узлетима и суновратимо епскога јунака или Трагична
спознаја сопствене кратковекости*

Песма Старца Милије започиње, рекли бисмо, уобичајеним, стандардизованим поступком. Гавран харамбаша је у улози самосвесног епског јунака-позивара и обавештаваоца. Пише књигу у којој наговештава могућност задобијања доброга шићара и шаље је побратиму Лими харамбашаи „к мору дебеломе”. Међутим, Милија овај иначе стандардни, шаблонски део песме – развија веома споро:

„Књигу пише Гавран харамбаша,
 Књигу пише, на мезиле прати,
 Прати књигу к мору дебеломе,
 Побратиму харамбаши Лиму.”

Уметање другога стиха којим се тачно одређује, односно именује пошта којом се обавештење шаље – битно успорава и наглашено смирује увођење у радњу. Стихови се не односе на Гаврана харамбашу, а заправо о њему говоре. Намах сазнајемо да је Гавран самоуверени, самосвесни човек који зна поступке и њихов редослед. Реч је о човеку који је много пута успешно показивао и доказивао своје организаторске способности. У све то нас даље уверава и садржај „књиге” упућене Лиму. Пре свега, Гавран харамбаша, позивар, напомиње и истовремено наређује да Лимо чим прими поруку не часи ни часа, већ да приступи извршењу предвиђенога плана акције. Упутства су сажета и прецизна. Њихов редослед јесте значајан. Гавран харамбаша прво казује Лиму шта он, Гавран, очекује и захтева да Лимо учини. Први Лимов задатак је да обавести Ђуру барјактара нек „развије крстата барјака./ под барјака покупи јунаке”. Број јунака је утврђен на тридесет. Лимо лично треба да напише поруку Роснићу Стевану, јунаку:

„Који може стићи и утећи
 И на домет танком пушком убит’.”

Тек након свега овога Лимо је заслужио да сазна и циљ акције. У Бишћанској планини треба у заседи дочекати Фазли-харачлију који од Бишћа води седам мазги блага што га је покупио у Турака. Гавран харамбаша у детаље одређује место сусрета и састанка своје и Лимове дружине:

„Ја кад скупиш, побратиме Лимо!
 Каде скупиш таку добру чету,
 Хајде шњоме Бишћу на Крајину,
 У високу Бишћанску планину,

Ђено има суховрха јела,
И под јелом један бијел камен,
Код камена једна вода ладна,
Ту ћеш мене наћи, побратиме,
Са мном хоћеш сву дружину моју.”

Порука се завршава самоувереношћу у успешан исход по-
духвата:

„Ту хоћемо благо дијелити,
Дијелити благо калпацима.”

Завршни део поруке: „Јал’ дружина ране завијати” – нема зна-
чењску вредност у складу са речима које је садрже. Крај поруке
није први предзнак Гавранове будуће пропасти, нити последица
злих слутњи и предосећања. Она на овоме месту једноставно
стоји због урока, уместо онога уобичајеног, народног – ако Бог
да! Нико нема права да верује како сâм одређује своју судбину,
нико не сме да буде толико ташт да верује како сам одлучује о
својој доброј или злој срећи.

Књига је стигла до Лима харамбаше, „к мору дебеломе”.
Увек очима опседнут, Старац Милија мора да напомене како је
порука Лиму „милија му од очију била”. Милија не вели изричито
када је Лимо поруку добио, али из тока излагања са сигурношћу
можемо закључити да је то било у позну вече, или у току ноћи.
Обавештавајући Ђуру барјакатара да треба да под барјак поку-
пи дружину, Лимо наглашава да је поруку Роснићу Стевану сам
упутио још „ноћас”.

Одлике које морају имати јунаци прихваћени у дружину под
барјак јесу и први наговештај суштинских разлика између Лима
харамбаше и Гаврана харамбаше. Шаљући поруку Лиму, Гавран
је уопштено напомињао:

„Под барјака покупи јунаке,
По избору тридесет јунака.”

Критеријуми избора, односно право значење синтагме „по избору” није јасан. Гавран је очигледно почео да стари и да се уљуљкује у дотадашњим успешним четовањима. Према ратницима он има однос генерала који руководи, а не поручника који води и предводи. Лимова искуства су, још увек, искуства и сазнања борца који се бори раме уз раме са својим саборцима и који добро зна колико коначни успех директно зависи од суштинске храбрости и чврстине ратника много више него од вештине баратања оружјем. Стога је Лимова упутство Ђури барјактару веома одређено:

„Немој пушити’ рђу под барјака,
 Но ти купи све главне јунаке,
 Кој’ од ране јаокнути неће,
 Поред себе уплашити друга.”

Ђуро барјактар брзо завршава задатак. Дружина се сакупља. Стиже и Стеван Роснић и време је за покрет. Милија ту не вели колико се друштва искупило, да ли тридесет јунака, колико је тражио и предлагао Гавран харамбаша. Придодати: Стеван Роснић, Ђуро Барјактар и сам Лимо харамбаша – нису били урачунати у број. На крају песме, када се све буде разрешавало и окончавало – сазнаћемо да Лимова чета броји тридесет и четири друга. У тај број, чини се, не улазе Лимо харамбаша, Стеван Роснић. Лимо, очито, није већ у полазишту послушао препоруке, па и наредбе Гавранове.

Лимова чета полази на велики пут. Дуго путовање се не описује. Старац Милија не жели да без потребе губи у темпу. Битно је само достићи одредиште, „рочиште где су се рочили”. Гавран харамбаша је са дружином већ стигао на уговорено место. Постављена је совра. Јело и пиће већ су се нашли на соври. Гавранова дружина се већ опустила. Долазак Лимове дружбе уноси живост. Братски поздрави, загрљаји. Совра изнова привлачи и једне и друге. Има и пива и јестива. Ту је вино, ту је хлеб.

Погледи свеколиког друштва усмерени су ка друму, којим треба да пристигне Фазли-харачлија са благом.

Догађаји кушају стрпљење окупљених. Фазли-харачлије нема на видуку, а „неста љепца и црвена винца, у торбици танка брашњеница”. Још три-четири дана друштво проводи:

„А ниједан љеба не окуси,
 Ни обиде црвенога вина.
 Јунацима мука досадила,
 Ал’ јунаци тврђи од камења,
 Трпе глађу и јуначку жеђу,
 Нити какав ријечи бесједи.”

Стрпљење пре свих издаје Лима харамбашу. Самоуверен, самосвестан – Лимо је и човек од покрета, од акције. Он још није зачамао, како, извесно, Гавран јесте. Гаврану се обраћа и бесно и претећи:

„Побратиме, Гавран харамбаша:
 Знаш ли море, не знали ти људи!
 Да сам тебе књигу оправдио,
 Ка’ што си је к мене оправдио,
 Давно бисмо благо дијелили,
 Јал’ дружина ране завијала;
 Ти ме, море, сломи и превари
 На далеко Бишћу на крајину,
 Смори мене и дружину моју
 А и глађу и јуначком жеђом,
 Брже плаћај мене и дружини:
 Сваком другу по тридест’ дуката,
 Мене старцу стотину пунијех;
 Ако л’ тако испунити нећеш,
 Кунем ти се свачим на свијету!
 Шарка ми је пушка отежала,
 Отежала на рамену моме,
 А пушка је моја харачлија
 У пушци је дванаест сачама

Свака сачма од дванаест драма,
 А у зрну пуно седамнаест,
 Пушку ћу ти у прси сасути,
 Све ћу твоје кости изломити,
 А твоје ћу срце изгорети,
 Кроза те ће огријати сунце.”

Речи пуне одмерене и очигледно лако оствариве претње затичу Гаврана потпуно неспремног. Све до тада, успешни четовођа Гавран, био је јунак-позивар, обавештавалац. Очекивао је да ће до шићара сви заједно лако доћи. Читав подухват схватио је олако. Он сâм, а и његова дружина лако би се помирили да једноставно подигну заседу. Нема Фазли-харачлије, нема седам мазги блага – али није важно. Друштво се искупило, забавило, разговорило, најело, напило. Три-четири дана без јела и вина – надокнадиће се. Оштре, ледено претеће речи харамбаше Лима – Гаврана су намах отрезниле. Не само што је у трену постао свестан да мишљење његово и дружине му, не морају други делити, већ је постао једновремено и свестан да је и он, чувени четовођа, гласовити харамбаша – смртан, смрти подложен, на метак трагично осетљив. Из зачамалости и самозадовољства Гавран прелази у стање потпуне панике. У часу више ни у шта није поуздан. Гледајући смрти у очи, не само што постаје болно свестан сопствене кратковекости, већ почиње да сумња и у срећу у коју је до тада веровао са толико таштине:

„Немој тако, побратиме Лимо!
 Мо’ш ти мене данас кидисати,
 И мо’ш пушком мене иштетити;
 Но потрпи јоште данак један:
 Јал’ нијесмо друма погодили,
 Јал’ смо стару срећу изгубили,
 Јали нас је нетко преварио.”

Дакако, још увек у себе сигурни, самосвесни Лимо не верује ни у бирање погрешнога друма, нити у криво обавештење,

нити у могућност да га изневери сопствена срећа. Он зна да сваку ситуацију мора сâм да разреши, а шарка, о рамену отежала, на време га је подсетила да ју је исувише дуго окачену држао. Дошло је време да се оружјем, јединим начином који Лимо познаје, окрене коло среће. И Лимо подиже пушку уперену према побратиму. Гавран нема нерава да се сучели са цеви шарке. Хвата своју пушку по среди и:

„Затрча се хитро низ планину,
Како јељен од године дана.”

Преплашени Гавран нада се да ће његово извиђање уродити плодом, да ће друштво које је оставио у планини поред кладенца и суховрхе јеле – моћи да обрадује вешћу о наиласку очекиваног шићара. Гавран стиже више Бишћанскога поља. Пење се на зелену јелу како би са ње осмотрио Бишће на крајини.

Према Милијином уобичајеном поетском поступку у трену се чини да ће све поћи надаље уобичајеним епским током. Гавран је угледао Фазли-харачлију и седам мазги блага. Вишедневно ишчекивање у заседи као да ће уродити жељеним плодом, као да Гаврана харамбашу чекају и надаље успешна четовања. Међутим, Фазли-харачлија није сам. Гавран харамбаша је и очекивао да ће уз благо бити и већи одред који ће га обезбеђивати. Због тога је и позивао у помоћ Лима и његову дружину заједно са извршним стрелцем, Роснићем Стеваном. Но, оволику силу Гавран није претпостављао ни у својим најружнијим сновиђењима:

„Ето силе Фазли харачлије!
Но да ти је оком сагледати,
Каква сила иде са Турцима!
Ко најпрви бјеше пред Турцима!
Силно Влашче Петре Мркоњићу,
Кога кажу да такога нема,
Који земље многе устрашио,
Ш његовијем јадом и ршумом;
Пред Турцима бјеше одмакао,

Не би њега пушка дотурила;
 На дорату ноге прекрестио,
 А титра се сила с буздоханом,
 Он буздохан баца у висину,
 А у десну дочекује руку;
 За влашићем Петром Мркоњићем,
 За њим иде харачлијн хеџаја,
 На кулашу коњу дебеломе;
 За хеџајом Фазли-харачлија
 На његову ату бијеломе;
 За Турчином Фазли-харачлијом
 Потпунице седам мазги блага
 И стотина из Бишћа Турака,
 И тридесет из горе пандура,
 Све дружина Петра Мркоњића.”

Гавран харамбаша је ужаснут већ оним што је видео (турску силу), а камоли оним што је сагледао (Петра Мркоњића). Први страх се заборавља од страха горега. Гавран за трен заборавља Лима и његов гнев, јер је суочен са снажним, неустрашивим и бахатим Петром Мркоњићем. Ван себе од страха, Гавран једино мисли како што пре да стигне до друштва у планини. Не хита он њима само због тога што жели да их опомене, већ је толико преплашен да не сме ни да бежи сâм. Песник Милија импресивно описује Гавраново тренутно душевно стање и успаничено спуштање низ јелу:

„Када виђе силу са Турчином,
 Кад сагледа Петра Мркоњића,
 Уфати га дрхат и грозница,
 Те низ јелу хитро полетио,
 До по јеле од гране до гране,
 Од по јеле скочи на земљицу,
 Уз планину хитро потрчао.”

Стрмоглав од половине јеле на земљицу најављује Гавранов не само епски, већ и људски крај. Исувише је преплашен не само да би се борио, већ и да би једноставно живео и трајао.

Устрчавши уз планину, Гавран усплахирено подноси извештај о своме ухођењу и извиђању. И Лиму је јасно да је готово са Гавраном четовођом и борцем. Лиму је штавише јасно да таква Гавран није био у стању да сакупи ни дружину бољу од себе самога. Лиму је јасно да је од тога часа све у одлучивању њега самога и његове, Лимове дружине:

„Копилане, а не побратиме!
Ниси јунак, нити те родио,
Не плаши ми сву дружину моју.”

Као искусан и неустрашив борац, четовођа Лимо издаје наредбе – кратке и одређене. Дружина треба да узме заклон иза камених плоча које ће сваки испред себе усправити. Утврђени су и битни задаци, односно циљеви најпоузданијих у дружини. Лимо узима на себе самога Петра Мркоњића. Самоуверени, неустрашиви Лимо бира за себе и одговарајућу мету. Ђуро барјактар треба да устрели харачлију ћехају, а Роснић Стеван Фазли-харачлију. Последње упозорење је да нико не пуца док се његова, Лимова шарка не огласи. Након плотуна дружина треба да се лати мачева и да њима оконча започето.

Наилазе Турци предвођени Петром Мркоњићем. Растојање међ њима се смањило заласком у планину. Мркоњић више није за пушкомет испред осталих. И Петар Мркоњић чини, као и други епски противници из Милијиних песама – кобну грешку: изазива судбину. Како дивно вели песник Милија, Петар Мркоњић:

„Моли с' Богу за зло без невоље.”

Ташто верује да ће у сукобу са хајдуцима (чији напад призива) успети да покаже сву своју снагу и неустрашивост и да њима задиви како своје људе, тако и бишћанске Турке.

Смирени, самосавладљиви Лимо мирно чека најповољнији тренутак да повуче ороз. Пуцањ. Прецизан погодак. Стравично напуњена сачмара-шарка Лимова буквално је откинула главу Петру Мркоњићу. Барјактар Ђуро убија ђехају. Међутим, затајио је онај који је биран као најпоузданији и најбољи стрелац. У силној жељи да што успешније обави поверени му задатак, Роснић Стеван је пушку препунио:

„Високо га пушка заметнула,
Те је виту јелу ударила,
Пола јеле на земљу пануло.”

Следи плотун дружине, „паде магла и притише друма”. У барутном диму мачевима успешно завршавају препад. Жар борбе понесе и Роснића Стевана. За кратко он заборавља да му је поверено да се свакако побрине за Фазли-харачлију и благо. Фазли-харачлија покушава да убегне са мазгама. Стеван Роснић трчи за њим. У планини он је још успешан и сустиже полако Турчина. Међутим, успева да га угледа тек када се Фазли-харачлија докопа бишћанскога поља. Стеван покушава да га позивом и претњом заустави. Но, Турчин се не обзире на то. Роснић је принуђен да поново покуша срећу пушком. Овога пута успешнији је и под Турчином убија коња. Пристиже, хвата Фазли-харачлију, свезује му руке и са благом повраћа се друштву у планину. Опијен успехом дозвољава да га Турчин братимљењем, речима гане и пушта га на слободу. Свако креће својим путем: Турчин Бишћу, Стеван планини. Бесни, у поносу позлеђини Фазли-харачлија, на своју несрећу, будући уверен да је довољно одмакао, прети Роснићу да ће подићи на њега и остале хајдуке све Турке у Бишћу, ако не пусти мазге са благом. Љутит Стеван се враћа, сустиже Турчина и погуби га.

Са седам мазги блага Стеван Роснић се враћа на место где је била начињена заседа. Трагови борбе су свуда унаоколо:

„Крваво је по друму камење,
Кржаве су вите оморике;
По камењу и по крвци црној
Гази јунак харамбаша Лимо”.

И тада из тога обиља крви, међу телесинама, нагло израста и намеће се пробуђена и узбуђена људскост. Харамбаша Лимо који се током читаве песме чинио исувише самосвестан, готово до неосетљивости, наједном постаје преосетљив, рањив. Лимо харамбаша тражи и нигде не налази Стевана Роснића. Више му није важна ни судбина блага, нити успех препада. На уму му је искључиво пријатељ:

„Мој соколе, Роснићу Стеване!
Ни мртва те веће наћи нећу!
Мене прође моје четовање.”

У томе часу пристиже и Стеван са благом. Следи срдачан сусрет пријатеља и сабораца.

И тада се сцена мења. Песник Милија дели сцену на два дела: на једној страни је смрт са свим својим обележјима (крв, лешеви), на другој је живот и – будућност. Постоји и граница коју Лимо и Роснић Стеван прелазе:

„А из крви мало изгазише.”

Искорак из света смрти и пораза. Победници коначно могу да осете и чар победе – благо је задобијено. Тога часа долази тренутак који је на почетку песме, у писаноме позиву обећавао Гавран харамбаша: дељење блага калпацима. Лимо позива своју дружину. Одазову се сви, „тридесет друга и четири више”. Старац Милија сврће пажњу и на онога који је подухват и намислио и покрет организовао – на Гаврана. Од стотину осамдесет шестог стиха песме, па све до три стотине седамдесет осмога, не помињу се ни Гавран харамбаша, нити његова дружина. Не зна се шта су они чинили за време препада, да ли су заузели бусије, да ли су

испалили свој плотун, да ли су са мачевима у рукама јурнули међ чуваре блага. На сва ова питања нећемо добити поуздан одговор ни на крају песме. Песник Милија се задовољава само сувим, готово летописачким обавештењем – на позив Гаврана харамбаше нико из његове дружине није одговорио. Мртви не искорачују на јавци. Тек тада, пошто смо сазнали да му дружине више нема, да је сва изгинула – сазнајемо и за Гавранову судбину. Задобио је, као и Јован капетан из *Женидбе Максима Црнојевића*, седамдесет и четири ране. Као Јован-капетану и њему се виде „црне цигерице”. Нико му не прилази, нико му ране не вида. Гавран је за све престао да постоји онога часа када је по трећи пут узастопце испољио паничан страх тражећи од сакупљенога друштва да напусте мегдан и бусије.

Лимо дели задобијени плен. Дели га калпаком равноправно: једнаке делове добијају и живи и мртви. Живи ће своје благо понети у нови, а свакако у даљи живот. Мртвима благо сложено као надгробни белези – у купове – остаје за спомен, а можда и за плаћање друмарине на путу којим су управо ступили. Поред мртвих, поред блага, једини именован у својој бројној дружини, у мџку остаје и мртав Гавран харамбаша.

Можда је он једини остављен неукопан, можда је још трајала његова самртничка агонија када је Лимо са дружином напуштао поприште. Свакојако, песник Милија завршним стихом песме уноси мучно-влажни звук уједначеног кљувања црне јуначке цигерице у тешки мџк који је завладао разбојиштем:

„Живи своје благо упртише,
А мртвијем оста на купове,
И код блага Гавран харамбаша,
Да га кљују вроне и гаврани.”

Апокалипса је предвидела да ће мртве кљувати орли и гаврани. Очито, свакојако поражени, Гавран харамбаша није достојан орлова.

*

С једне стране су песме из *Ерлангенског рукописа* (једна), Милутиновићеве *Пјеваније црногорске и херцеговачке* из 1837. године (две), из Вукове збирке народних песама државнога издања (једна) – са друге стране јесте песма Старца Милије. И она се, дакако, као и претходне – може исказати у неколико тачака које представљају и структурне, градивне елементе песме:

а) Епски јунак позива и обавештава епскога јунака. Тражи од овога да сакупи чету. Инсистира да се у чети свакако нађе осведочени нишанција (Стеван Роснић). Обећава велики шићар.

б) У заседи друштво чека толико дуго да понестану залихе хране (хлеба) и пића (вина).

в) Позвани, обавештени јунак, оштро прекорева јунака-позивара због дангубе и дугог и заморног пута. Тражи да се његовој дружини и њему самоме штета новцем надокнади.

г) Јунак-покретач акције тражи од друштва, а посебно од обавештенога јунака који га је прекорео – да се стрпи још само један дан. Износи сумњу да су можда заузели бусију на погрешном путу, или да су криво обавештени, или, пак, да их је оставила уобичајена јуначка срећа.

д) Обавештени јунак не прихвата објашњење и хоће да убије позивача на шта овај уплашен отрчава у извиђање.

ђ) Јунак-позивар успешно обавља извиђање. Угледа харачлије које предводи силовити јунак који седи на коњу прекрштених ногу, а поиграва се буздованом који баца у ваздух, а дочекује само у десну руку. Иза њега иде стотина Турака и тридесет његових пандура. Поред њих ту је и харачлија (Фазли-харачлија) и ћехаја.

е) Јунак-позивар препадне се и трчи да обавести друштво како би сви на време побегли.

ж) Обавештени јунак са гнушањем одбија да слуша уплашенога јунака-позивара. Обраћа се само својој дружини и излаже план заседе. Свакоме у дружини одређује циљ. Роснићу Стевану,

знаменитом нишанцији одређује да гађа харачлију, а на себе презима најсиловитијег јунака, предводника.

з) Предводник харачлија изазива друштво у заседи не само својим држањем на коњу и поигравањем буздованом, већ и гласним позивањем и изазивањем.

и) Заседа се огласи пушкама. Прво пуца обавештени јунак, а потом за њим и остали по договореном следу. Знаменити нишанција не погађа „свога човека”.

ј) Све харачлије изгину. Нишанција достигне свога човека, самога харачлију који бежи са благом. Убије коња под њим. Зароби га, а потом на молбу Турчинову – пусти га на слободу. Верујући да је на безбедном растојању, харачлија прети. Знаменити нишанција се повраћа, сустиже га и убија. Са благом се враћа на место заседе.

к) Дружина јунака-позивара сва је изгинула, а сâм јунак-позивар смртно је рањен (седамдесет четири ране); од дружине обавештенога јунака нико није ни рањен.

л) Дружина дели благо калпаком свога вође. Једнаки делови блага намењују се и живима, као и мртвима. Поред мртвих се благо оставља сложено „на купове”, а живи своје благо носе собом.

љ) Поред остављенога блага и поред мртвих, као чувар, остаје јунак-позивар „да га кљују вране и гаврани”.

Табела која у главним елементима прати структуру песама јасно исказује њихов међусобни однос. Из ње се може закључити да је песма Старца Милије веома блиска варијанти из *Ерлангенскога рукописа* у њеном првом делу; песма из седме Вукове књиге, која потиче такође са подручја Црне Горе (као и Милијина) понајближа је у свим деловима песми *Гавран харамбаша и Лимо*. Две варијанте из лајпцишке *Пјеваније Симе Милутиновића Сарајлије* прилагођене су у већој мери особеностима херцеговачко-црногорскога поднебља, типу борби, типу четовања. У обе песме освета је битни покретач акције, а задобијање шићара је тек у другом плану.

Четири варијанте, из *Ерлангенског рукописа*, из Вукове седме књиге народних песама, као и две песме из Милутиновићеве лајпцишке *Пјеваније*, описују са више или мање детаља *шта се збило*. У жижи интересовања певача, односно казивача тих песама јесте *садржај*. У песми Старца Милије *садржај је потиснут*. Милији је важно људско доживљавање, преживљавање догађаја, промене које се у човеку дешавају када је суочен са страхом, са извесношћу блиске смрти. Не мање га занимају реакције учесника збивања који остају самоуверени, убеђени и у своју непобедивост и у личну неповредивост. Песник Милија свесно узима шаблонску песму. Човеку који живи, стално или повремено, од певања епских песама – није и не може бити свеједно да ли његове песме привлаче или одбијају слушаоце и гледаоце. Милија свесно увршћује у свој репертоар песму која је и по самој садржини и по конструкцији заплета – крајње шаблонска. Безличан садржај и безличну структуру – претаче сложеним поступком поетске ауторизације у *песму Старца Милије*. Тежиште помера на психолошки терен, а све оно што је у варијантама обичан, шаблонски елеменат постаје у Милијиној песми активан чинилац било у вођењу радње, било у обликовању ликова. Уобичајена сцена позивања јунака – добија значајну психолошку димензију, шаблонско окупљање чете које обавља обавештени епски јунак такође служи Милији да сачини брзи кроки Лимовога лика. И даље иде истим током. У Милијиној песми не постоји *декор*. Свеукупна сценографија збивања далеко је више од уобичајеног декора. Обична јела, иначе омиљена у епским усменим народним песмама, посебно у тзв. хајдучким и ускочким песмама – у Милије постаје и активни и симболички учесник у збивањима. У почетку, она је наизглед само обичан оријентир, препознатљива налажљива кота. У другоме делу песме послужиће да исказе и покаже сав паничан страх Гаврана харамбаше, да најави почетак Гаврановог епског стрмоглава. Појавиће се у песми и трећи пут, преполовљена пучњем осинога, самоувереног и брижног Стевана Роснића. Јунак који пада, који коначно животно пропада, силази до пола

јеле опрезно – плашећи се висине. Од половине јеле превлађује страх од зла горега – од виђенога непријатеља – и Гавран скаче с половине јеле. Стеван Роснић преполовљује јелу, смањује је на висину која симболише нечији пораз, нечији крај, смрт.

Милија прави песму и од краја који јесте, формално гледајући – потпуно шаблонски. Он повлачи границу између живота и смрти, између убеђења у личну снагу, непобедивост и неповредивост и трагичне спознаје сопствене кратковекости која – када се догоди – увек завршава кобно, коначним муком.

Песме о Бановићу Страхињи, о женидби Максима Црнојевића већ су самом тематиком захвалне за поетско уобличавање и за стваралачки однос песника према предмету. Необична песма о прелепој сестри Леке капетана и о постиђеном, али дивљем и осионом Марку, већ је мање захвална за поетску обраду и наградњу. У томе следу, песма *Гавран харамбаша и Лимо* свакако је онајмање захвална. Међутим, управо то јесте песма која показује онајбоље и Милијин поетски поступак ауторизације епске усмене народне песме коју је чуо, прихватио и уврстио у свој песнички репертоар. Неколико, наоко ситних интервенција, и осредња, можда чак и лоша песма – постаје врсно поетско остварење. А на свршетку песме је и Милијин поетски симбол уместо потписа – мук. У муку остаје непогребен Гавран харамбаша, неми чувар остављенога блага, препуштен прождрљивости врана и гаврана.

ПРИЛОГ*	Вук, VII, 50	Милија	EP	M1	M2
Епски јунак позива угледног епског јунака (или више њих) обавештавајући га о могућности задобијања богатог плена.	+	+	-	-	+
Епски јунак инсистира да се у дружини позваног јунака свакако нађе и одређени борац, сјајан стрелац или слично.	+	-	-	-	+
У заседи друштво толико дуго чека наилазак противника са пленом да понестане и хране и пића.	+	+	+	+	+
Позвани и обавештени јунак (или, пак, први позвани јунак у редоследу) губи стрпљење и оштрим, љутитим речима прекорева јунака-позивара тражећи да се њему и његовој дружини плати дангуба и надокнаде трошкови.	+	+	-	-	-
Јунак-позивар, покретач акције, тражи од сакупљеног друштва дан или више дана (али одређен, ограничен број) стрпљења.	+	+	-	-	-
Јунак-позивар, покретач акције, одлази у извиђање.	+	+	+	-	-
Јунак-позивар, покретач акције, успешно извиђа.	+	-	+	-	-
Јунак-позивар, покретач акције, сав посао око отимања блага обави сâм.	-	+	-	-	-
Јунак-позивар, покретач акције, препадне се оним што види – силу противника, и тражи да сви побегну, или да се притаје док проносиоци и чувари блага не прођу.	+	-	-	-	+
Обавештени јунак умирује окупљено друштво, распоређује друштво у заседи, најистакнутијим појединцима утврђује и „ратне задатке”.	+	-	+	-	+

* Скраћенице: *Ерлангенски рукопис*, песма бр. 17 = EP; *Пјеванија црногорска и херцеговачка* Симе Милутиновића, песма бр. 85 = M1, песма бр. 127 = M2; Вук Караџић, *Српске народне пјесме*, VII, бр. 50 = Вук, VII, 50.

ГУБИТНИЦИ СТАРЦА МИЛИЈЕ

Епски противник, предводник харачлија, јаше на коњу на посебан начин (прекрштених ногу) и понашањем изазива заседу.	+	-	-	+	+
Посебно тражен епски јунак-помоћник, помоћник који је за подухват захтеван како би у одсудном тренутку обавио најодговорнији или најтежи задатак – промаши циљ.	+	-	-	-	+
До промашаја долази управо због тога што је епски помоћник исувише желео да све обави на најбољи начин.	+	-	+	+	+
Епски помоћник накнадно ипак изврши поверени му задатак. Сустиже главног харачлију, преотме му благо.	+	-	+	+	+
Главни харачлија измоли слободу у епскога помоћника. Када му се учини да се довољно удаљио – прети епском помоћнику. Овај се поврати, сустигне га и посече.	+	-	-	-	-
Епски помоћник се повраћа друштву носећи (или гонећи на мазгама) собом благо.	+	-	-	-	-
Дружина епскога јунака-позивара сва је изгинула, а јунак-позивар је сâм смртно рањен.	+	-	-	-	+
Благо се дели на равне делове калпаком епскога јунака-позивара.	-	+	-	-	-
Благо се дели на једнаке делове калпаком обавештенога јунака.	+	-	-	-	-
Благо се дели на једнаке делове калпаком епскога помоћника.	-	-	-	-	+
Друштво се враћа срећно кући.	+	-	+	+	+
Дружина обавештенога јунака се срећно враћа кући, док је дружина јунака-позивара сва изгинула.	+	-	-	-	+

V ПЕСНИК – ЗЛОВИДНИК

Несумњиво је, анализом сваке од четири Милијине песме понаособ – може у великој мери да се утврди особеност песничког поступка и свакојаких поетских и људских схватања и ставова. Ако се четири Милијине песме посматрају и тумаче као својеврсна обликована и довршена целина – може се говорити о одликама Милијине поетике.

Међутим, ипак није све тако једноставно!

Из писаног сведочанства, које је о Милији оставио Вук Караџић, производи да су четири песме само малени део Милијиног песничког и певачког опуса. Није извесно ни у којој мери су те четири песме репрезентативне за Милијина поетска схватања и песнички поступак. Није Милија предао Вуку својеручне записе властитог антологијског одбира песама. Између песника и певача, Милије и нас – стоји Вук Караџић у улози значајног посредника. Песме *Бановић Страхиња*, *Женидба Максима Црнојевића*, *Сестра Леке капетана* и *Гавран харамбаша* и *Лимо* јесу Вуков одбир, а сам Милијин текст прошао је, процесом бележења и накнадне редактуре записа, кроз поступак који је могао у већој или мањој мери да измени Милијину мисао и поетски исказ. Када је реч о одбиру песама – неизвесно је у којој је мери Вук вршио свестан избор. На почетку сведочења о Милији, Вук подвлачи разлог који га је подстакао да упорно тражи сусрет са овим певачем:

„Чувши ја 1820. године у Крагујевцу да Милија особито зна песму о Женидби Максима Црнојевића и о Бановићу Страхињи (које сам ја обе песме још од детињства којекако знао и потом од много људи слушао и преписане имао, али ми ниједна није била сасвим по вољи) замолим се неколико пута његовој светости, господару Милошу Обреновићу, да би ми га у Крагујевац добавио или мене у нахију пожешку к њему послао.”

У полазишту, дакле, Вука није занимао свеукупан репертоар Старца Милије, већ превасходно две песме, до којих је њему,

Вуку, било изузетно стало. Другим речима, Вук је од Милије записао само две песме од онога по шта је ишао. Поставља се питање у којој мери су управо те две песме карактеристичне за Милију. Несумњиво је да све четири песме одишу, зраче поетском особеношћу и самосвојношћу, но, та чињеница не значи неминовно да су то и песме које најбоље и најпотпуније представљају Милијина поетска схватања и песнички поступак. Из Вуковог даљег сведочења о Милији производи да са Милијом није провео много времена. За записивање четири песме утрошио је „више од петнаест дана”. Бележење песама је ишло споро, а сам чин записивања – Вука је много секирао и нервирао. Није вероватно да је петнаестак дана проведених у обостраном нервирању и љутњи пружио могућност Милији да се као песник и певач представи, а Вуку да се суштински упозна са стваралаштвом и певачким репертоаром Старца-мргуда. Вероватно је Милија сам рекао Вуку како зна још „много онаких песама”, као што је она о Гаврану харамбаши и Лиму. Вук, по свему судећи, те песме није чуо. Да јесте, прозборио би свакако коју реч о јунацима тих песама, а вероватно штошта и о садржају.

Осим две песме због којих је тражио сусрет са Милијом, Вук је од Старца у Крагујевцу 1822. године забележио још само две песме. Песма о злохудој сестри Леке капетана морала га је заинтересовати. Именима јунака, она припада невеликој групи песама „најстаријих времена”, а за таквима је Вук посебно предано трагао. Песма о судбини Гаврана харамбаше записана је, највероватније, игром случаја, као једна од многих сличних.

Сакупљајући и записујући народне песме и народне умотворине уопште, прибирајући речи за *Рјечник*, пишући граматику српског језика, водећи прве књижевне полемике у нас – Вук Караџић је тежио да удари темеље новој српској писмености и књижевности, да обликује књижевни језик који ће и лексиком и семантиком бити језик обичнога, једноставнога човека из народа.

Народна умотворина Вука интересује превасходно као писани текст. Не само што је тако прихвата и посматра када је запису-

је, већ и од певача, односно казивача очекује, штавише захтева, да усмени исказ има „писани облик”. Суштински, Вук одбацује усменост песме. Одбија, дакле, да прихвати усмену песму као својеврсну монодраму, као сложени стваралачки чин који се не изграђује само речју певача, односно казивача, већ и свеукупним синкретичним деловањем боје и јачине певачкога гласа, његове мимике и покрета, природне сценографије, присуства и односа слушалаца и гледалаца према чувеном и виђеном. Определујући се, и суштински величајући писани исказ, Вук имплицитно негира и импровизаторски, непоновљиви, а дубоко стваралачки чин певања, односно казивања. Према Вуковим аксиомским поимањима усмене песме – певач, односно казивач, обавезан је да песму пева или казује увек једнаким начином и следом. *Вуков приступ записивања усмених народних песама јесте негирање усменога стваралаштва у свим детаљима који тај чин могу уздигнути до степена уметности, врхунске поезије.* Истанчаним осећањем за лепоту исказа, Вук је умео да препозна доброг певача. Умео је да га разлучи од слабог и неталентованог. Међутим, то Вуково осећање првенствено се односило на љубав према добро изграђеној поетској слици. Једнако разумевање и наклоност гајио је Вук и према певачима који су успевали, у неколико стихова, да сажму и сликовито представе карактер јунака. Стога је високо ценио Тешана Подруговића и Филипа Вишњића. Управо њих двојицу ставио је на чело сопствене ранг листе певача – казивача. Милија, склон филозофирању, наклоњен свакојаким симболима и алегоријама, нашао се тек на трећем месту. Вук није имао довољно слуха за песника који је песму градио поступно и смишљено од првога до задњег стиха, за песника коме је мисао била важнија од речи, који је увек био спреман да једнаку поруку искаже другачије.

Старац Милија је певао своје песме онако како велики глумац понавља своју улогу – увек другачије. Милија је читавим бићем упорно и убеђено бранио право на усмену реч. Писаној речи није се дивио. Залуд је Вук покушавао да задиви Старца

– намћора показујући му записе песама о Бановић Страхињи или Максиму Црнојевићу. Залуд му је приказао и *Пјеснарице* које је до тада наштампао. Слова на хартији нису била лица слушалаца којима је Милија навикао да буде окружен. Са хартијом, и записом на њој, дијалог се није могао успоставити. Певајући на свој начин, Милија се борио за право да се једна истина казује на више начина, да се њен исказ увек прилагођава тренутним околностима: врсти слушалаца, природној сценографији. Милија је упућивао речи људима. Од њих можда није очекивао помоћ, али је ишчекивао спонтану реакцију, коментар, одговор, питање. Очекивао је да његова поетска и људска реч буде ту, пред њима, прихваћена, допуњена или одбачена.

Сведочивши српској социјалној и националној револуцији током два устанка, од 1804. до 1815. године, Милија се у много шта разочарао. Једанаест година борбе за социјално и национално ослобођење, једанаест година борбе богаца против гавана, учинили су да Милија престане да верује у могућност великих промена. Са власти је силазио дахија, а пењао се Марко Штитарац, Миленко Стојковић или Ђорђе Миловановић. Тлачитељ је тлачитеља мењао, сила је силу смењивала. Закон силе је трајао. Много пута се сила позивала на писану реч и тврдила да чини како је записано. Милија писаној речи није веровао. Писана реч укида саобраћање људи, нема размене мишљења. Нема питања на која се може одговорити, нити одговора који се питањима могу довести у сумњу. Писаном поруком нестаје човек који поручује, као што постају безоблични и они којима је порука упућена. Ако је човек већ изгубио идеале, и сопствене сање – сурово је одузмати му и глас, право на реч која се упућује у ишчекивању било каквога одзива. И жека.

Смутна су времена научила Милију да лажни смирај, варљиво олакшање – потражи у пићу. Међутим, пиће има чудну особину да док се пије само повећава јачину тренутних осећања, душевна стања. Зла мисао, зловиђење постаје горе сваком испијеном чашом. Песмом је Милија покушао да успостави нови дијалог, нову

комуникацију и са савременицима и са временом самим. То га је свакако умиривало више од ракије, горке и зле „да грђа бити не може”. Вук је Милији одузимао право на усмену реч, на дијалог, на комуникацију. Милија је учинио једино што је могао, једино што преостаје да се учини у таквим околностима – *отишао је*. Дакако, без поздрава. Човек се поздравља са саговорником, али ако њега нема и није га било – преостаје само неми одлазак. Време проведено са Вуком било је за разочараног човека, сведока и ствараоца Милију, као да је „со сијао”. Мисли, осећања, особна виђења и истине о времену и људима – све је сведено на записану, а *несхваћену* реч. Ако је само папирната реч та која успоставља комуникацију, ако нема ничега од свег оног што ју је пратило и у чину настајања – онда је и реч сувишна. Једнако лажна као и све чему је сведочено. Ако се сведочило злу, нечовештву, лажима – разговор, порука која тражи и одговор и одзив једино је преостала бившем вернику. До заједничке истине може се доћи искључиво у заједништву. Појединачне истине, појединачна сазнања, особна искуства – све је то у ширем смислу само привид, обмана која води самоуништењу.

Грчки филозоф Сократ био је познат и по томе што је изговорену реч, усмену размену мисли и порука, претпостављао запису и свакојем писаном тексту. Однос усмености и писмености јесте сложен. Чему дати предност зависи од мноштва околности, од множине особених одговора на могуће филозофске, етичке и друге људске недоумице. Писаној речи посебно верују они које чин претварања гласа у слово, и мисли у систем знакова – још увек усхићује. На писменост гледају као на својеврсно божије дело. Полазе од убеђења да је чин записивања неприродан и натприродан. Ови писмопоклоници верују безрезервно у оно што је записано. (У познијој етапи духовног сазревања писмопоклоници почињу да сумњају у писане поруке иноверника и иноплеменика. Сумњаће и обезвређивати писану поруку која потиче из друге културне средине. Међутим, увек ће идолопоклонички прихватити писмену поруку из властите торине.) Писмена

порука је подложна разноликим слободним читањима, прочитавањима и тумачењима. Будући да се, по природи својој, прима у одсуству њенога творца – злоупотребљива је. Нема онога који поруку може суверено објаснити, допунити. У односу даваоца и примаоца, у случају писане поруке, давалац изостаје, бар у одређеном смилсу.

Самотник Милија је давно престао да верује. За свога века толико је сведочио нечовештву и свакојакој нељудскости да у јесен 1822. године нема ни идеала, нити илузија. Изговорена реч је оно што га још увек дружи с људима и одржава међ њима. Од усмене речи Милија деломике и живи. Реч је и једино оружје преостало у видокругу. Добро је свестан да се хладно и ватрено оружје употребљавају појединачно да би појединцима нанели невољу. Реч је, међутим, последње средство за окупљање људи, за покретање на борбу против неправде и нељудскости. Само реч, ма колико она лажна уме да буде, јесте средство за успостављање заједништва. Ако се реч не слуша, ако се обезвреди мисао захтевом да увек буде исказана истим речима, у једнаком следу – разговор је немогућ. А Вук Милију није умео да чује. Када изгубиш веру у идеале, када те оставе илузије, а схватиш да нема никога ко би прихватио твоје пружене руке, нити икога ко би разумео упућену му реч – преостаје само мук. Дубока спознаја немогућности успостављања комуникације и неминовно и потпуно затварање у сопствену љуштуру. До тога сазнања дошао је самотник Милија у часу када је одлучио да без речи напусти Вука и Милошев двор у Крагујевцу. Након ове спознаје живљење није ништа друго до насиље над самим собом. И, чудно је то, људи који спознају немогућност живљења међу људима, ни у пићу не налазе утеху, ни умир. Пију стресајући се. Преставши да другује и верује људима – губе способност (а можда и жељу) за успостављањем било кога контакта. И чаши треба веровати да би се са њом друговало.

У четири сачуване песме – назире се Милијин поетски и лични свет. Смутна су и зла времена којима је сведочио. Слутио је да боља не могу ни доћи. У Милијиним песмама уранак је ко-

бан део дана. Нова зора, ново свитање, за Милију је почињање нових зала. Прешавши мучни пут од верника до безверника, Милија је спознао истину да ништа није толико зло да не би могло да буде и горе. Свако следеће праскозорје може да покаже да су од ноћних мора увек гора будна зловиђења и сведочења. У Милије несрећа се најављује *уранком*. У то доба дана хода злим слутњама и сазнањима опхрван Бановић Страхиња; уочи освета новог дана злокобан разговор воде злоуснули Јован капетан и, варке жељан, Иван Црнојевић. Са почињањем новог дана крећу на путеве злокобне и Марко Краљевић, Гавран харамбаша, Лимо. Знаним просторима којима је ходио, водио је Милија и своје јунаке. Много је тумарао, лутао, блудео. Унутрашњи немир гонио га је путевима и странпутицама. Из себе и зловиђеног света није успео отићи. Детаљни и веома тачни описи путовања његових јунака јесу илустрација немоћи и привид напуштања одређене средине, одређеног система вредности, обележених путева. Милијини јунаци путују. Напуштају привремено своја огњишта тражећи потврду смисла сопственог постојања, трагајући за срећом, лепотом – за свим оним што у трену лажном и таштом може човека да учини собом задовољним.

Препознатљивим и географски прецизно омеђеним просторима, као што је Косово поље или пут у земљу Латина – Милија додаје и симболично-митско значење. И помен Косова и помен земље Латинске, тако далеке од жабљачких врлети – упозоравају слушаоце-гледаоце на трагичан расплет који ће свакојако, у вртлог злосрећних збивања увући и главне јунаке.

А шта је човек у животу, у природи – шта може да учини, шта ли да измени? Бановић Страхиња који покушава да измени след злехудих догађаја, да успостави нарушену равнотежу и особно спокојство, када пристиже к Влах-Алији – сићушан је, а добро, прејасно осветљен:

„Прими с’ бане уз Голеч планину,
Он је оздо, а суначце озго.”

Из небеских висина све је добро осветљено: и усамљени јахач, и његов пас, и поље Косово са царском ордијом по себи. Из тог небеског виђења, из тог врхунског горњег ракурса, све је и сићушно, и неважно, и небитно.

Шта је преплашени, уништени Гавран харамбаша спрам управне, високе јеле низ коју се суновраћује?

У Милијиним песмама нестаје разлика између епских јунака и њихових противника. Пуни недостатака су и једни и други. Према епским јунацима (онима који носе радњу до краја) Милија је можда и строжи, јер и достојанство јунака – свакојако обавезује. Ретки су књижевни ствараоци чији су ликови тако постављени да се прималац уметничко-књижевне поруке може једнако опредељивати и за епске противнике. Због чега не бити уз Росанду и њених петнаест лепих, а неразумних година; због чега не уз Влах-Алију и Страхихину супругу? Ко је епски јунак, ко епски противник у *Женидби Максима Црнојевића* или у песми *Гавран харамбаша и Лимо*?

За разлику од епских певача усмених народних песама и клишираног посматрања сукоба по коме су „наши” увек у праву, вазда добри, а невоља и несрећа јесу изван нас и происходе из деловања других – Милија з н а да је зло у самоме епском јунаку, или пак, у његовом једномишљеничком, једноверном и једнонародном кругу.

Бановић Страхиха се сукобљава са „Турчином”, чије већ само име В л а х указује недвосмислено порекло. У *Женидби Максима Црнојевића* одлазак по девојку је песнички тако грађен да се очекују попевке у добијању девојке (па Земља Латинска је!), у одвођењу девојке, односно у путу сватова. Но, то изостаје! Злокобни целати крвавих руку, који стоје крај градске капије Латина – не делују против сватова. Јер зло је у сватовима самим! Своји ће међу собом приметити кавгу и потаманити се. У песми *Сестра Леке капетана* све се одиграва у једновременом и једнонародном кругу. Нико не требају стране да би се зло дело учинило. У, свакојако најслабијој, песми *Гавран харамбаша и Лимо* постоји

известан сукоб са Турцима и људима који обезбеђују несметани пролаз прикупљеног харача. Међутим, суштина сукоба се одиграва управо између Лима и Гаврана харамбаше. Чак, ако је реч и о сукобу са харачлијама, међ овима се истиче и све их наткриљује – Влах, Петар Мркоњић са својим људима.

У Милијиним песмама жене нису добиле знатнији простор, али су њихови ликови изграђени са ретком психолошком проницљивошћу и људским разумевањем. Милија им даје улогу да, пре свега, д е м а с к и р а ј у мушкарце. Супруга Бановић Страхиње демаскираће браћу, оца, али на посебан начин такође и супруга и Влах Алију. Максимова невеста разобличује и Ивана и Максима Црнојевића и Милоша Обренбеговића. Росанда разоткрива сва три просца, али и брата Леку. Чак и „споредни” женски ликови (мајка у *Бановић Страхињи*, Иванова жена, односно Максимова мајка у *Женидби Максима Црнојевића*) значајно доприносе доградњи одговарајућег мушког лика – указивањем на његову трагичну кривицу, на оно што ће узроковати потоњи след кобних збивања.

Мајка Бановић Страхиње, обавештавајући сина о зулumu Влах-Алије, једновремено му пребацује препуштање испразном, дангубном, лакоумном животу. Иванова супруга кори мужа што за Максима није тражио девојку међу својима, већ је желео да се ороди са моћницима и угледницима.

Злим временима сведочећи, злознајући и зловидећи Старац Милија уткао је у речи, у мисао и симболичко-алегоријску структуру песама – особену визију људског трајања. Привид је да се збивају промене, само рухо се мења, све наставља како је и било. Дакако, промени се и понечија улога, али то је уистину неважно. Милија није у видокругу сагледао звезду која би њему, до мере просвећеном и посвећеном, показала пут излаза. Спознавши истину у муку је остао уз чашу којој није веровао.

(1987–1988)

ИМЕНИК ЛИЧНИХ ИМЕНА

- Аверић-кадија 435, 436
Аганлија 357
Адам 298
Адонц, Никола Актеон (Nikolas Adonz) 153
Азаков, Сергеј, монах – в. Озаков, Сергеј
Азиз из Астарабада, персијски хроничар 282, 284
Ајдиноглу, Мехмед 239
Акин, Антонио (Antonio Achin) 61
Акрита, Дигенис (Διγενής Ακρίτας) 84, 253, 277, 311
Александар Велики 253
Александар, син бугарског цара Шишмана 267
Алкаме, Була 88
Амурат – в. Мурат
Ана Савојска 232, 235
Ана, жена Стефана Немање 158, 209
Ана, ћерка епирског цара Теодора Анђела 202
Ана, ћерка Михаила IX Палеолога 244, 245
Анастасије, патријарх јерусалемски 202
Андрија, Андријаш, краљевић, брат Марка Краљевића 33, 36, 37, 44, 46, 80–82, 88, 104, 106, 227
Андроник III, цар 232, 233, 244
Анђел, Алексије, цар 205
Анђел, Исак, византијски цар 205
Анђелија – в. Момчилова сестра
Анђело, Теодор, епирски цар 202
Анђело, Тома, деспот 244
Апендини, Франческо Марија 35
Апокава, Алескије 234
Аполон 167–169, 190, 253
Аранитовић, Добрило 121, 123
Арапин 244, 355, 356
Арапка девојка 50, 57, 108, 251
Арета 107
Арнаудов, Михаил П. 40
Арон 154
Артемида 167–169
Асан-ага, паша 241
Асен, бугарски цар 202, 209
Ахил 253, 254
Ахмед, дервиш 283
Ахмедија 259
Баба Новак – в. Старина Новак
Баделски, маркгроф 273
Бајазит I, султан 47, 254, 259–264, 272, 274, 283, 289
Бајазит II, султан 270, 272, 281, 282, 284
Бајазит, Бајазид, Пајазит, султан – в. Бајазит I

- Баловић, Јулије 19, 21, 29, 30, 65, 84, 95, 108, 118
- Балшићи 267
- Бан од Нијемаца 240, 241, 245
- Банашевић, Никола 82, 153, 154, 159, 195, 196, 230, 231, 250, 296, 322
- Банов хрт – в. Караман
- Банова љуба – в. љуба Бановић
Страхиње
- Банова мајка – в. мајка Бановић
Страхиње
- Бановић, Паво 114
- Бановић Страхиња 37, 373, 374, 379–395, 414, 415, 420, 424, 430–432, 455, 458, 461, 464–466
- Бараковић, Јурај 19, 21, 33, 34, 36, 38, 39, 46, 49, 70, 86, 269
- Барбара 92, 94, 95
- Башагић, Сафет бег 195, 258
- Башић, Миливоје 208
- Бернекер, Ерих (Erich Berneker) 121–123
- Бесељић, Марко Т(оме) 27
- Бетондић, Јозо 20–23, 25, 47–50, 65, 91, 114
- Беширевић, Асан, Асо 347, 359, 360
- Бијелић, Игњатије 356
- Бирчанин Илија 351, 353, 359
- Битлиси, Идриз 282
- Благојевић, Милош 203
- Бово од Антоне 230
- Богдановић, Димитрије 191
- Богшишић, Валтазар 16–26, 28–32, 34, 35, 37, 39, 40, 42–44, 46, 49, 51, 56–58, 60, 61, 63, 65–69, 73, 75, 77, 80, 81, 84, 86, 89, 90, 106, 108–110, 112, 113, 116–118, 126, 170, 176, 177, 184, 240–243, 330, 334
- Богородица 162, 169, 185, 190, 191, 193
- Божић, Иван 275
- Бојана, девојка 117
- Борило, цар 109
- Боројевић, Никола 323, 327
- Босић, Мила 220
- Бошковић-Стули, Маја (Маја Вошковић-Stulli) 19, 80, 81, 322, 329
- Бранко, харамбаша 433
- Бранковићи 127, 261, 265, 273, 274, 297
- Вук 14, 24, 95, 178, 196, 249, 260, 261, 263–265, 267, 271–275, 294
- Вук Гргуревић, Вук Деспотовић, Змај Огњени Вук 24, 33, 37, 47, 83, 84, 114, 170, 171, 178, 271, 274
- Гргур 265
- Ђорђе, Ђурђе II, гроф 273–275
- Ђурђе 14, 18, 19, 25, 37, 74, 102, 116, 265, 269, 271, 274, 275, 306
- Јелена, жена Лазара 297
- Јерина 74, 75, 107, 116
- Лазар Деспотовић 74, 297
- Браун, Едвард (Eduard Braun) 42
- Браун, Максимилијан (Maximilian Braun) 195, 258, 294
- Брђанин, Ђемо 338
- Броз, Јосип Тито 365, 366
- Будалина Тале 226
- Будимир, Милан 40

- Будмани, Симо 41
 Бујовић (Буровић), Вицко 118, 119
 Бутуровић, Ђенана 122, 123, 331
 Бућин, Влађ 27
 Бушић, Стјепан – в. Мусић, Стефан
- Вазаф, персијски хроничар 282
 Вазлија – в. Фазли-баша
 Вајан, Андре (**André Vaillant**) 80, 81, 88
 Ваљевац, Јаков – в. Ненадовић, Јаков
 Василије III Иванович (Василиј III Иванович), велики кнез 265, 285, 297, 299, 301, 307, 308, 310
 Василије, пастир 292
 Василије, цар 155
 Васильевић, Иван – в. Иван IV Грозни, цар
 Васильевна, Јелена (Елена Васильевна Глинская) 296, 297, 302
 Васо, игуман 184, 185
 Васојевић, Мојсије, игуман, 186
 Ватаца, Јован Дука, грчки цар 202
 Вељко – в. Петровић, Вељко
 Верковић, Стефан 175
 Веселовски, Александар 296
 Вилслав 115
 Висовић (Весовић), Турчин 52, 55
 Витковић, Јефто 362
 Вицковић, перашки капетан 29
 Вишњић, Филип 147, 148, 181, 184, 185, 189, 223, 324, 327, 346–348, 352–360, 375, 376, 383, 424, 460
 Владимир, блажени 79
 Владимир, господар Драча 195, 196
 Владимир, кнез руски 201, 299
 Владимир, краљ – в. Јован Владимир
 Владислав, краљ 24, 25, 33–35, 37, 49, 104, 185
 Влађевић, Вукосав, војвода 98
 Влатко, херцег 83
 Влах-Алија 91, 225, 227, 381, 382, 384, 386–394, 424, 464–466
 Влашић, Млађен 37
 Воден 216
 Возаровић, Глигорије 356
 Војин 37, 113
 Војиновић, Иво 114
 Војиновић, Милош 226, 339
 Војновић, Станиша 146, 151
 Волос 216
 Волтић, Јосип 34
 Воражин, Жак де (Jaques de Voragine) 217
 Вујадин, Стари 15
 Вук, харамбаша 433
 Вуканов, Петар 185
 Вукашин, краљ – в. Мрњавчевић
 Вуковић, Анђелко 325
 Вукојевић, Радић 37, 94, 114
 Вукосава, љуба Милоша Обилића 70
 Вулићевић, Вујица 377
 Вуловић, Срећко 32, 51, 55, 56, 60

- Гавран од Гламоча, барјактар 362
 Гавран, харамбаша 373, 374, 379, 390,
 431–433, 438, 440–448, 453–455,
 458, 459, 464–466
 Гаврило, патријарх српски (пећки)
 326
 Гаврило, Радомир, Самуилов син
 154, 155, 157, 158
 Гавриловић, Андра 160, 250, 357
 Гагић, Јеремија 139
 Гај, Људевит 143
 Геземан, Герхард (Gerhard Gezeman)
 121–130, 149
 Герман, патријарх 306
 Гете, Јохан Волфганг (Johann Wol-
 fgang Goethe) 142
 Главић, Балдо 19
 Глинска, Ана (Анна Јакшич Глинс-
 кая) – в. Јакшићи
 Глински, Василије Лавович, кнез
 297
 Гојковица, љуба војводе Гојка Мр-
 њавчевића – в. Мрњавчевићи
 Голотрба, Иво 416
 Горјански, Никола Млађи 84, 260,
 266, 267
 Гоф, Томас (Thomas Goff) 329
 Грабар, Игор Е. 298
 Грабовац, Филип 47, 49, 79, 360,
 362
 Грдан, херцеговачки војвода 326
 Гребострек, Новак 332
 Грегоар, Анри (Henri Gregoir) 153
 Грегор, Григор Нићифор 232–234,
 236, 239, 244
 Грим, Јакоб (Jakob Grimm) 142
 Гроздана, султана 37
 Грчић, Манојло 105
 Гундулић, Иван 24, 33, 39, 91
 Гуршиц, Јохан 124
 Давид, архиепископ бугарски 157
 Давид, трапезунски цар 309
 Давид, цар 158, 297
 Далида 159
 Далила 160
 Дан, влашки војвода 268
 Даноло, Ана (Ana Dandolo), ћерка
 венецијанског дужда, жена Сте-
 фана Првовенчаног 208
 Данило III, патријарх 262
 Дебеља, Паскоје 33, 36, 87
 Дебељић, Новак – в. Старина Но-
 вак
 Дебељковић, Дена 159
 Девица Марија – в. Богородица
 Деволски, Михајло 156
 Дејановић, Константин 250
 Дели Радивоје 115
 Деналија, Влаховић – в. Влах-Алија
 Дервент-капетан, дервентски капе-
 тан 359, 360
 Дервиш – в. Стариш(а) дервиш
 Деретић, Јован 136
 Диздар-ага 115
 Дијана 82
 Димитријевић, Рашко 9
 Димитријевић, Стеван М. 214
 Динић, Михаило 83, 195, 258, 261,
 265
 Диспатер 216
 Дојчин, Болани 63

- Доментијан 95, 198, 200, 202, 204,
282, 304
Дон Карло 37, 94
Доротеј, печатник 295
Драгаш, Константин – в. Дејановић
Константин
Драгиша војвода 437
Драгојловић, Драгољуб 153, 154
Држић, Марин 98
Дрндарски, Мирјана 360
Дужд млетачки (лик из песме *Женид-
ба Максима Црнојевића* Старца
Милије) 396, 400, 405, 406, 409,
410, 413
Дуждев брат – в. старац Јездимир
Дуждева жена 405, 406
Дуждева ћерка 396, 399, 400, 404–
410, 413
Дуждеви синови 404–406
Дука Јован, хроничар 272, 280
Дукљанин, поп, летописац 79,
153–160, 195
- Берзелез, Алија 226, 251
Бин-Алија, паша 185
Ђорђевић, Петар П. 135, 196
Ђорђевић, Тихомир Р. 187
Ђураш 103
Ђураш, витез 98
Ђурђевић, Игњат 35
Ђуревић, Петрет 63
Ђурић, Војислав Ј. 191
Ђурић, Јанићије 363, 364, 366, 367
Ђуро, барјактар 441–443, 448–451
Ђуровић, Димитрије 43
- Евгеније Савојски 123
Елиот, Џорџ (Eliot George) 153
Енвери 233, 238, 239
Енеј 163
Есхил 212
Еулалије 213
- Жганец, Винко 56
Живановић, Ђорђе 247, 272
Живковић, Стефан Телемах 147
Жигмунд, угарски краљ 260, 279
Жид, Андре (André Paul Guillaume
Gide) 9
Жудовић, Гаврил, капетан 363
- Зевс 254
Зека, буљубаша 376
Зеленко, топ 401, 402
Зет, Никола 33, 36, 82, 87
Зечевић, Мојсије, игуман 186
Зечевић, Слободан 105
Зима, Лука 67
Змајевић, Андрија 32, 47, 48, 50, 79
Зоре, Лука 41
Зорић, Мате 187
Зрински, Миклош, бан 37
Зрински, Петар 19, 21, 35
Зуковић, Љубомир 196, 250, 251
- Иван III 265, 285, 301, 307, 310
Иван IV Грозни (Иоанн Васильевич,
Иван Грозный), цар 173, 214,
265, 285–291, 296–304, 306–308,
310, 328

- Иванбеговић, Скендер-бег, потурче-
ни Максим 412
- Иваниш, бан 45, 61
- Иванова љуба, мајка Максимова – в.
Црнојевићи
- Иванова, Радост 196
- Иванович, Федор 107
- Ивановић, Миле 248
- Ивановић, Петар 345
- Игњатије, ђакон 195, 258, 259, 287,
290–295, 310, 311
- Ижота, Изолда 82, 277, 296
- Иков, Тодор 152
- Иларион, митрополит кијевски 201
- Илић, Милија Бугарин 42
- Ирина, ћерка византијског цара Ан-
дроника I 207
- Исаија, ђак 184
- Исаија, монах 292
- Јагић, Ватрослав 23, 40, 45, 86,
106, 112
- Јаглика Мушкобања 185
- Јагњиловић, Комјен 65, 115
- Јаков 198, 200, 209, 298, 304, 305
- Јакуб Челебија 258, 264
- Јакшићи 37, 67, 80, 81, 113, 115, 127,
147, 227, 296, 297, 300
- Глинска Ана 296, 297, 302
- Дмитар 83, 297
- Марко 297
- Митар 37, 81, 178
- Стефан 296, 297, 302
- Стјепан 113
- Стјепо 81
- Јама 216
- Јамини, арапски историчар 282
- Јане Дамјанова 117
- Јанко, војвода, Хуњади, Јанош – в.
Сибињанин, Јанко
- Јанковић, Стојан 338
- Јања – в. Кузун Јања
- Јастербов, Иван С. (Иван С. Јастре-
бов) 176, 186, 187
- Јевросима, мајка Марка Краљевића
68, 242
- Јеле Арбанашка 37
- Јелена, деспотица, жена деспота
Лазара Бранковића – в. Бран-
ковићи
- Јелена, мајка цара Ивана IV Грозног
– в. Васильевна, Јелена
- Јелена, царица, жена цара Душана
– в. Немањићи
- Јерг, нирнбершки пушкар 268
- Јесеј 200
- Јиречек, Константин 261, 292, 296,
308, 332
- Јоасаф, монах 307
- Јова од Мисира 114
- Јован Владимир, зетски краљ, зет
цара Самуила 153–161, 284
- Јован Владислав, Аронов син 154,
157–160
- Јован Угљеша – в. Мрњавчевићи
- Јован, архимандрит петровски 295
- Јован, капетан, сестрић Ивана Црно-
јевића 401–403, 406, 411, 412,
451, 464
- Јован, кнез из Креснице 352, 358
- Јован, кнез из Ландова 352
- Јован, лик из песме *Јован и дивски
старешина* 222, 331

- Јован, патријарх 326
 Јовановић, Вићентије 125
 Јововић, Митар 119
 Јокић, Петар 366–368
 Јона, епископ/ митрополит 301, 308
 Јосиф 198, 200, 209, 304, 305
 Југ-Богдан 380–383, 392, 393
 Југовића мајка 178, 328, 348
 Југовићи, Уговићи 92, 97, 114, 184, 380, 383, 393
 Јуда 275
 Јушковић, Матија 437, 438
- Каликас, Јован, патријарх 234
 Каматер, Јован, охридски архиепископ 207
 Кантакузин, Јован, цар 190, 231–240, 244, 245
 Кантакузиновић, Јања – в. Кузун Јања
 Капистран, кардинал 49
 Карађорђе – в. Петровић, Ђорђе
 Карађорђево отац/очух 376, 377
 Карађорђево мајка – в. Марица
 Карађорђевић, Александар, кнез, Карађорђево син 350
 Караман, Деметар, Димитар, Димитар, певач 85
 Караман, хрт Бановић Страхине 384, 389, 390, 392
 Карамзин, Николај Михајлович (Николај Михайлович Карамзин) 291, 294
 Караџић, Вук Стефановић 14, 19, 29, 39, 43, 64, 74, 127, 135–152, 176, 178, 180–184, 188–190, 222, 223, 229–231, 240–243, 285, 287, 322–326, 329–332, 334, 335, 339, 345–347, 349, 350, 355, 356, 358, 363–366, 373–379, 382, 397, 413, 421, 431–433, 438–440, 453, 454, 456, 458–463
- Карло Велики 277
 Карловић, Иван 84
 Катона, Стефано (Stephano Katona) 84
 Качић, Андрија Миошић 35, 49, 79, 159–161, 360–363
 Кашанин, Милан 198
 Кеменов, Владимир С. 298
 Кидон, Димитрије 258
 Килибарда, Новак 231–236
 Кипријан, митрополит 302, 307
 Кладинић Тодор – в. Латинин Тодор
 Кнежевић, Иван, Иво, кнез од Семберије 223, 356
 Кнез Лазар – в. Хребељановић Лазар
 Ковачевић, Гаврило 356–358
 Ковачевић, Љубомир 196, 294
 Козма, митрополит 156
 Кољевић, Светозар 258
 Комнен барјактар 416
 Комнен, Алексије 207
 Комнен, Андроник I, византијски цар 207
 Комен, Михаило 207
 Константин 107
 Константин Јањичар, Михајло из Островице – в. Михиловић (Михајловић) Константин

- Копитар, Јернеј 135, 144, 243, 363
 Корвин, Матија, Матијаш 25, 34, 74, 84, 271, 274
 Косанић, Јован, лајтнант 363
 Косара, ћерка бугарског цара Самуила 79, 153–161, 195, 196
 Косовка девојка 104
 Коста, капетан 363
 Костић, Драгутин 61, 95–97, 125, 126, 128, 129, 195, 229, 231, 247, 258, 333
 Кравцов, Николај (Николай Кравцов) 40
 Крајмир, топлички војвода 166
 Краљевић Марко 22, 25, 33–38, 44, 46, 47, 50, 57, 68, 80–82, 88, 94, 97, 102, 104, 106, 108, 113, 114, 116, 117, 127, 152, 170, 177–179, 184–186, 190, 195–197, 223, 225–227, 230, 231, 243, 246–256, 277, 292, 296, 325, 332, 338, 339, 350, 368, 382, 416–429, 431, 464
 Крижанић, Јурај (Gjurgje Križanić) 35, 47, 87, 88, 106, 110
 Кризелиос, Теодор 157
 Крилатица Реља 225, 271, 420–422, 427–429
 Крња, топ 401, 402
 Крњевић, Хатица 122, 123, 126, 127, 136, 137, 331
 Кронин, Артуро (Arthurо Cronin) 42
 Крстић, Бранислав 104, 105
 Кувелјевић, Мартин 29, 119
 Кузун Јања 327
 Кујунџић, Ђуро 401
 Кулин-капетан 346, 347, 359, 375
 Кулинова када 346–348, 359
 Курипечић, Бенедикт 283, 329
 Кустодија, Лазо 435, 436
 Кухарски, Андреја 142, 143, 145
 Кучук Алија 357
 Кучук Џафер-паша 123
 Кчевка 435, 436
 Ладислав, син Јанка Сибињанина 74
 Лазар, васкрсли 190
 Лазарев, Виктор Н. 298
 Лазаревић Стефан, деспот, Стефан Силни – в. Лазаревићи
 Лазаревић, Лазар 160
 Лазаревић, Лука, Луко 356, 359
 Лазаревићи 274, 276, 285
 Вук 265
 Драгана 267
 Оливера 261, 263, 264, 274
 Стефан, деспот 84, 250, 254, 261, 265, 275, 285, 287, 290, 291, 306, 310, 324
 Лазарет 234
 Лалевић, Миодраг 17, 20, 38, 40, 41, 51, 67, 68, 75, 108
 Латини, целати 404, 465
 Латинин, Врана 438–440
 Латинин, Петар 433
 Латинин, Тодор 361
 Латковић, Видо 84, 95, 96, 99, 103, 148, 153, 250, 326
 Латовић, Иван 115
 Лека капетан 225, 373, 374, 379, 414, 416, 418, 420, 422–432, 455, 458, 459, 465, 466

- Лемерл, Пол (**Paul Lemerle**) 238, 239
 Леополд, цар 273
 Ликовић, Илија 401
 Лимун харамбаша, Лимо 373, 374, 379, 431–433, 438–451, 453, 455, 458, 459, 464–466
 Ловрић, Иван 26–28, 106
 Лома, Александар 215, 219
 Лудвиг I, мађарски краљ 260, 279
 Лудовик, краљ будимски 37
 Лукаревић, Јакоб 79
- Љешевић, поп 437
 Љуба Бановић Страхине 381, 382, 387–393, 395, 430, 432, 465, 466
 Љуба Грујичина 338
 Љуба Ивана Црнојевића – в. Црнојевићи
 Љуба Момчила војводе 230, 237, 240–244
 Љубинковић, Ненад 47, 63, 105, 137, 158, 159, 173, 195, 196, 201, 214, 222, 225, 241, 245, 249, 251, 271, 282, 284, 285, 305, 333, 338, 366
 Љубинковић, Радивоје 109, 198, 304, 306
 Љубић, Шимун (Simun Ljubić) 81
 Љубица, кнегиња, жена Милоша Обреновића 416
 Љубовић, бег 118
 Љутица Богдан 114, 251
 Магарашевић, Георгије 144
Madriazza, Francesco (Франческо Мадријаца) 56
- Мазаровић, Никола 84, 118
 Мајка Бановић Страхине 381, 466
 Мајка Југовића – в. Југовића мајка
 Мајка Пешикана Ђура 435
 Мајур, Јоанус 363
 Макарије 270
 Малкоч, бег 115
 Манго, Сирил (Curil Mango) 213
 Мандаљена 117
 Мандић, Светислав 172
 Мандушић, Вук 433, 434
 Мано Зиси, Ђорђе 198
 Маргарита, мајка 18, 33, 37, 46, 70, 116
 Маргита, девојка 327
 Маретић, Томо 10, 11, 67, 230, 250, 360
 Мара 114
 Марија, ћерка епирског деспота Михаила 207
 Марија, ћерка будимског краља Лудовика 37
 Маринковић, Боривоје 125, 126, 129, 131, 149, 229
 Маринов, Димитар (Димитър Мариновъ) 106
 Марић, Растислав 256
 Марица, Карађорђева мајка 367, 368
 Марицки-Гађански, Ксенија 107
 Марковић, Сима, кнез 414
 Марковић, Слободан Ж. 348
 Марковић, Станиша, Млатишума, оборкапетан 125, 362
 Мартин, архимандрит колеменски 295

- Мартиновић, Лаза, кнез из Богатића 358
- Мартиновић, Саво Матов 356, 364
- Марушковић, Јакоб 95, 113
- Матасовић, Јосип 309
- Матеић, Антун 78
- Матијашевић, Ђуро, Матеи Ђуро 20–23, 29, 49, 66, 91, 114
- Матијашевић, Иван Марија 35
- Матић, Светозар 86, 87, 98–100, 103, 112, 126, 179, 250, 321–330
- Матицки, Миодрaг 136, 151, 152, 241, 356
- Матков, Вицко 36
- Мацедоновић, Кањош 82
- Мацарин, Филип 338
- Медаковић, Дејан 173, 174, 191
- Меденица, Радосав 121–124, 126–128, 135, 138, 147, 230, 331, 332
- Мезијер, Филип (Filip de Mezier) 259
- Мелек-Ахмет паша 283
- Меликоф-Сајар, Ирен (Irène Mélikoff-Sayar) 238
- Месаритес, Никола (Nikolas Mesarites) 213
- Мехмед II Освајач, султан 238, 270, 272, 281, 282, 309
- Мехмед-паша 35, 45, 115
- Мехмед, Мемед капетан 346, 359
- Мехмед-ага, Фочић – в. Фочић, Мехмед-ага
- Мијајло, син краља Владислава 185
- Мијушковић, Славко 153, 154
- Миклеуш, Бановић, син ландавског бана 84
- Миклошић, Франц (Franz Miklosich) 16, 17, 88, 89, 93, 110, 230
- Милаковић, Јосип 135, 136
- Милер, Хајнрих (Heinrich Müller) 309
- Милетић, Аврам 241
- Милетич, Љубомир (Љубомир Милетич) 40, 41
- Милија – в. Старац Милија
- Милић барјактар 222
- Милићевић, Милан Ђ. 367
- Милица, кнегиња, жена кнеза Лазара – в. Хребельановићи
- Миловановић, Ђорђе 461
- Миловановић, Младен 364
- Миловић, Јевто 142
- Миловук, Јосиф 145
- Милојевић, Милош С. 175, 262
- Милош од Поцерја – в. Поцерац Милош
- Милош, бан 68, 75–77, 116
- Милош, кнез – в. Обреновић, Милош, Књаз
- Милош, челник 267
- Милошевић, Десанка 198
- Милошевић-Ђорђевић, Нада 126, 170, 171, 177, 214, 250, 348, 349
- Милутиновић, Драгутин 151
- Милутиновић, Марија Пунктаторка 151
- Милутиновић, Сима Сарајлија, Чубро Чојковић 127, 135–152, 176, 184–186, 188–190, 240–243, 334, 339, 382, 433, 435, 436, 440, 452–454, 456
- Мина, Миња, Михна Костуранин, од Костура 38, 90, 152, 170, 177–179, 184, 339, 382

- Минцер, Волфганг (Müntzer Wolfgang) 328
- Мињанели, Белтрами (Beltrami Mignanelli) 259
- Мирковић, Гргур 361
- Мирковић, Лазар 192, 198
- Мирослава, Самуилова ћерка, Ашотова жена 156, 157, 160
- Мирча, војвода 250
- Митја 294
- Митра Даскалова 128
- Митров, Љубиша Стефан 51
- Митровић, Јанко 361
- Митровић, Раде 53–56
- Митрофановић, Василије 192
- Михаил, епископ 293
- Михаило, епирски деспот 207
- Михаило, монах 293
- Михаљчић, Раде 196, 246–250, 260–262, 264
- Михаиловић/Михајловић Константин, Јаничар 166, 246, 247, 268, 272
- Мишковић, Јован 292
- Млађеновић, Влатко 37
- Млатишума Станиша – в. Марковић, Станиша Млатишума
- Мнева, Надежда Е. (Надежда Евгеньевна Мнева) 298
- Молер, Петар 414
- Момчило, војвода 229–245, 350
- Момчилова љуба – в. Љуба Момчилова војводе
- Момчилова сестра 242, 243
- Мочивуна, Вук 361
- Мошин, Владимир 153, 193
- Мркајић, Петар Бањанин 148
- Мркоњић, Петар, Перо 148, 438–440, 446–449, 466
- Мрњавчевићи 223
- Вукашин, краљ 47–50, 80, 84, 114, 223, 224, 230, 231, 240–243, 245–249, 256, 307
- Гојко, војвода 74
- Гојковица, жена Гојка, војводе 74, 75, 223
- Угљеша, деспот, Јован Угљеша 70, 194, 223, 246–248, 307
- Мујо, сузањ 115
- Мула Јусуф 357
- Мула Сарајлија – в. Сарајлија, Мула
- Мурат I, султан 258, 266, 267, 271, 276–278, 280–282, 284, 288–291, 293–295, 309, 310, 329
- Мурат II, султан 269, 270, 274
- Мурко, Матија 60, 61
- Муса Кесеџија 81, 225, 227, 253, 338
- Мусић, Лазар 262, 267
- Мусић, Стефан 18, 22, 102, 262, 267
- Мустај-бег 438, 439
- Мустафа 69
- Мутап, Лазар 355, 356
- Мушицки, Лукијан 135, 150, 189, 324
- Назечић, Салко 27, 250, 340
- Наход Симеун 222, 331
- Недељко, протопоп 325
- Недељковић, Душан 63, 112
- Недељковић, Миле 217, 248

- Недић, Владан 17, 127, 135, 136, 142, 147, 153, 174, 241
- Недићи, браћа 358
- Немањић, Марко 323, 327, 356
- Немањић, млади 383
- Немањићи 42, 179, 186, 200, 253, 256, 260, 306, 307, 324, 383
- Владислав, краљ 24, 25, 33–35, 37, 49, 202
- Вукан, жупан 183, 202, 205, 306
- Дечански, Стефан Дечански, краљ 183
- Драгутин, краљ 249
- Душан, Стефан Душан, цар 24, 25, 98, 99, 102, 169, 192, 193, 222, 232, 246, 247, 249, 251, 256, 259, 305, 306, 308, 325, 327, 339
- Јелена, жена цара Душана, монахиња Јелисавета 169, 192–194, 246
- Јелена, мати Немањина 180
- Милутин, краљ 200, 203
- Мирослав, Немањин брат 206
- Немања, велики жупан, цар Немања, св. Симеон, Симеун 158, 180–183, 198–210, 296, 299, 300, 302, 304–309
- Радослав, краљ 202
- Растко, Сава, св. Сава, калуђер Сава 84, 95, 158–160, 167, 180–183, 185, 186, 188, 193, 195–211, 214–221, 282, 296, 299, 300, 302, 304, 305–309, 327, 350
- Стефан Првовенчани 183, 198–200, 202, 205, 207–209, 211
- Страцимир, Немањин брат 206
- Тихомир, Немањин брат 206
- Урош, Урош V, цар 47, 193, 223, 246, 248, 249, 256, 307, 325
- Ненадовић, Алекса 351, 353
- Ненадовић, Јаков, Ваљевац Јаков 353, 359
- Ненадовић, Љубомир 323
- Ненадовић, Матија, прота 325, 362
- Ненадовићи, браћа 359
- Нешковић, Јанићије 356
- Нешковић, Хаџи Рувим 352, 358
- Нешрија, Мула 272, 282, 311, 328
- Никац од Ровина 226
- Никола, протопоп из Ритопека 38, 358
- Новак – в. Старина Новак
- Новак, ковач 251
- Новаковић, Реља 262
- Новаковић, Стојан 23–25, 33, 153, 196, 230, 250, 262, 352, 356
- Нолз 329
- Обилић, Милош, Милош Драгиловић, Кобилић, Кобиловић 24, 25, 34, 37, 70–72, 92, 94, 95, 141, 159, 160, 182, 183, 197, 225, 266–268, 271, 276–278, 283–285, 295, 329, 418–422, 427–429
- Облачић, Змај Раде 186
- Обренбеговићи 412, 413
- Јован 412, 413, 430
- Мамут-бег, потурчени Јован 413
- Милош 401, 403–406, 408–411, 413, 420–422, 466
- Обреновићи 365, 369

- Обреновић, Милош, Књаз, кнез
Милош 140, 175, 255, 364, 365,
369, 373, 377, 413, 424, 431,
458, 463
- Обућина, Вилип, капетан 362
- Овидије, Публије Насон (**Publius**
Ovidius Naso) 46, 82
- Озаков/Азаков, Сергеј (Сергей Оза-
ков) 293, 295
- Оливера 118
- Орбин, Мавро 48, 79, 159, 196, 271,
273, 280
- Орсини, Никифор II 244
- Орсини, Никола, гроф острва Кефа-
лоније 244
- Оругић, Мехо 356
- Осман 238
- Острогорски, Георгије 153, 193, 232,
236, 244–246, 248, 305, 306
- Отмановић, Мустафа, цар 29, 113,
118
- Охмућевић, Никола 24, 25, 33, 34,
170
- Охмућевић, Петар 78, 267
- Охмућевић, Реља 79, 271
- Павић, Армин 33
- Павловић, Миодраг
- Палавестра, Влајко 331
- Палалија, кнез из села Бегаљице 352
- Палеолози 299, 300, 308
Зоја-Софија, жена Ивана III Ва-
сильевича 297, 300
- Јован Урош 307
- Јован V 232, 234, 236
- Михаило VIII 299–301, 304–309
- Михаило IX
- Пантелић Воденичаревић, Гаја 364,
366, 367
- Пантић, Мирослав 16, 17, 21–23, 33,
36, 45, 56, 85
- Паштровка девојка 37
- Пејзо 356
- Пелегриновић, Микша 44, 78, 81,
245
- Пераштанин, Никола 37
- Перла, брат Марка Краљевића 82
- Перовић, Владимир 83
- Петар Велики 273
- Петковић, Владимир P. 198
- Петковић, Сретен 173, 266, 288–291,
296, 300, 302, 304, 308
- Петрановић, Богољуб 105, 106
- Петрис, Јосиф Антун 34, 61, 62, 63
- Петровић, Вељко 15, 375, 376
- Петровић, Ђорђе, Црни Ђорђе, Ка-
рађорђе, Вожд 138, 255, 341,
347, 350–357, 363–369, 376, 377,
414, 415
- Петровић, Миодраг 172
- Петровић, Мојсије 125
- Петровић, Петар I 139
- Петровић, Петар II, **Његош** 188
- Петровски, Нестор 40
- Пешикан, Ђуро 435, 436
- Пешикан, Лазо 435
- Пешић, Радмила 126, 127, 183, 340
- Пивљанин, Бајо 119
- Пимен, архимандрит перејаславски
295
- Пимен, митрополит 290, 294, 310
- Пљакић, Антоније, Пљака – в. Ри-
стић, Антоније

- Подобедова, Олга Илинична (Ольга Иљинична Подобедова) 173, 287, 288, 291, 296, 304
- Подруговић, Тешан 71, 147, 148, 323, 375, 376, 460
- Покрачић, Павле 115
- Поповић, Васа, кнез пожешке нахије 373, 431
- Поповић, Душан Ј. 124–126, 128
- Поповић, Павле 230
- Постникова-Лосева, Марина М. 298
- Поцерац, Милош 347, 356, 359
- Припковић, Миосав 103
- Пробишић, Драгослав 272
- Продашвић, Аћим, капетан 362
- Прокић, Божидар 153
- Прота Матеја (Матија) – в. Ненадовић, Матеја
- Прохаска, Драгутин 122, 123, 127
- Пурковић, Миодрaг Ал. 262, 267
- Пуцић, Орсаг 23, 24
- Рада, Миријевка 124
- Радановић, Никола 84
- Радевић, Милорад 172
- Раденковић, Љубинко 214, 220
- Радовановић, Војислав 247
- Радовић, Иван 114
- Радојичић, Ђорђе Сп. 79, 153, 154, 195, 247, 258, 262, 292–296
- Радојко 266
- Радојчић, Никола 306, 328
- Радонић, Јован 39, 261, 292, 308, 332
- Радоњица, хајдук 438, 439
- Радохна, поп 266
- Рајко, Момочилов нећак 236, 240, 244, 327
- Рајковић, Остоја, охридски великаш 244
- Рака, капетан 362
- Ратковић, Радоња 98
- Рачки, Фрањо 291, 292
- Ређеп, Јелка 286, 294
- Реља – в. Крилатица Реља
- Рем 163
- Решетар, Милан 98
- Ристић, Антоније Пљакић, Пљака 364, 377
- Ристо, син Раке капетана 362
- Ришњанин, Гашо 148, 186
- Ришњанин, Селим 115
- Ролан 253, 277, 296, 311
- Ромул 163
- Росанда, Роса, сестра Леке капетана 225, 373, 374, 379, 414, 417, 420, 425–432, 455, 458, 459, 465, 466
- Роснић, Стефан, Стеван 438–443, 446, 448–450, 452, 454, 455
- Roze, J. - В. М. 217**
- Руварац, Иларион 231, 291–293, 297
- Руде, сестра Јанкова, Секулина мати 68, 73, 75, 115
- Ружичић, Михајло, кнез из села Метковића 358
- Ручкина, Наталија Л. (Наталија Л. Ручкина) 337
- Сава II, митрополит ердељски
- Сава Лагарија 128

- Савка, певачица 148
- Сакцински, Иван Кукуљевић 21, 34, 44
- Салим муселим, Сали-ага, Руднички Бик 364
- Самарџија, Снежана 121
- Самарџић, Драгана 367
- Самарџић, Радован 42, 250
- Самсон 159, 160
- Самуило, бугарски цар 109, 153–161, 195, 284, 306
- Сандаљ, војвода 98
- Сарајлија, мула, мула сарајевски 359, 360
- Сафа, осетски (кавказки) 215, 219
- Свеци
- Огњена Марија 222, 331
- свети Аранђел, Аранђео, свети Арханђел Михаило 42, 177, 217, 292
- свети Владимир 156, 158–160
- свети Деније 160
- свети Димитрије 158, 177
- свети Ђорђе, Ђурђе 52, 182, 253
- свети Илија Громовник 177, 179
- свети Јевтимије Велики 210
- свети Јован Крститељ 158–160
- свети Јован Владимир 156, 158
- свети Мартин, бискуп из Тура 217
- свети Мрата 217
- света Недеља 248, 249
- свети Никола 42, 177, 179
- свети Петар 106, 220
- свети Сава – в. Немањићи
- свети Сава Освећени 210, 211, 218
- свети Стеван – в. Немањићи
- Светић, Милош – в. Хацић, Јован
- Светогорци, калуђери, Хиландарци 170–173, 177–179, 184, 210
- Свилојевић, Михајло, Михаило Силађи 18, 19, 34, 68, 83, 114
- Свилојевићи 21, 35, 70, 83
- Секула, Бановић Секула, Секола, сестрић Сибињанин Јанка 34, 37, 102, 104, 106, 116, 127, 146, 178, 433
- Секулина мати, сестра Сибињанин Јанка 37, 73, 75, 170, 178
- Секулина сестра, Јанка 68, 75–77, 116
- Селим I, султан 270, 309
- Сендија, паша 118
- Сењанин, Иво 115
- Серенсен, Асмус (*Asmus Soerensen*) 112, 138, 250, 322
- Сестра краља Владислава 65, 105
- Сибињанин, Јанко, Јанош Хуњади, Јанко војвода, Угрин Јанко 18, 19, 22, 25, 34, 47, 49, 51, 62, 68, 73, 74, 76, 83, 84, 97, 102, 114–116, 127, 178, 268, 269, 274, 433
- Сиверинац, Радосав 36, 37, 44, 69, 70, 82, 94, 106
- Сигфрид 311
- Сид 311
- Сизиф 12
- Симеон, синовац цара Душава – в. Јоасаф, монах

- Синан-паша 359
 Синђелић, Марко, лајтнант 363
 Синђелић, Стеван 364, 375
 Синиша, полубрат цара Душана 307
 Скендер-бег – в. Иванбеговић
 Скилица, Јован 153, 154, 156, 157
 Скок, Петар 336
 Славејков, В. (В. Славейковъ) 106
 Слепа Живана 323
 Слепа Јеца 323
 Слепа Степанија 179–181, 189, 327
 Смиљанић, Илија 361
 Смиљанић, поп 347, 359, 360
 Сљепица из Јарка 324
 Соколовић, Иво 118
 Соколовић, Мехмед, велики везир 113, 270
 Сократ 462
 Солакзаде, Мехмед 283, 284
 Соловјев, Александар 193
 Софокле 212
 Сочивица, Станислав 27, 106
 Срејовић, Драгослав 250, 251
 Срећковић, Панта 292
 Сремац, Ђорђе 83
 Станић, Станојло 356
 Станко, оборкнез из Тамнаве 358
 Станоје, кнез из Зеока 352
 Станојевић, Станоје 294, 306
 Станић, Радомир 265
 Стањевић, Никола 247
 Старац Јездимир 379, 405, 406, 420
 Старац Милија 6, 42, 225, 323, 373–385, 387–389, 391, 393–397, 399–405, 407, 409, 411–443, 445–466
 Старац Недијељко 402
 Старац Рашко 325, 327, 328, 356
 Старац Фочо 348, 357
 Стари Вујадин 226
 Старина Новак 84, 114, 115, 147, 226, 332
 Стариш(а) дервиш 379, 384–387, 391, 420
 Старчевић, Павле 345
 Степанија, слепа певачица – в. Слепа Степанија
 Стефан Силни – в. Немањићи, Душан, Стефан Душан, цар
 Стефановић, Светислав 86
 Стефановић, Хаџи Мелентије 358, 414
 Стојановић, Исидор 362
 Стојановић, Љубомир 247, 433, 438
 Стојановић, Миодраг 337
 Стоићевић, Милош – в. Поцерац, Милош
 Стојковић, Миленко 461
 Стојковић, Срета Ј. 196, 250
 Стратигопул, Алексије (Ἀλέξιος Στρατηγόπουλος), војсковођа 304
 Стратимировић, Стефан 150
 Страцимировић Балшић, Ђурђе 266, 267
 Страхинић бан – в. Бановић Страхинића
 Стријемљанин, Павао, бан 24
 Суботић, Гојко 198
 Сулејман I Величанствени, султан 270
 Сулејман, брат Бајазитов 47

- Сулeјман-паша Скопљак 356
 Сулeјман, цар 114, 186
 Сукичић, Мијушко, капетан 362
- ТАЛФЈ, Тереза Албертина Лујза фон
 Јакоб (Therese Albertine Luise
 von Jakob) 138, 140–142
- Тамерлан 274
 Тарнавски, Теодор 192
 Таронит, Ашот (Ashot Toronites) 156,
 157, 160
 Таубе, Фридрих Вилхелм (Friedrich
 Wilhelm von Taube) 26
 Твртко I, краљ 259, 260, 263, 264,
 279, 280
 Теодора, ћерка Михаила Комнена
 207
 Теодосије 200, 208, 282
 Тиноди, Себастијан 85
 Тирол, Димитрије 150, 151
 Тодор од Задра 222
 Томазео, Никола (Niccolò Tommaseo)
 80
 Томановић, Никола 37, 47–50
 Тор 254
 Трговац са Рудника, сељак из руднич-
 ке нахије, Вуков певач 356, 364
 Тринајстић, М. 62
 Тристан 82, 277, 296, 311
 Тритун, капетан Вука Црнобарца
 362
 Трифуновић, Ђорђе 195, 258, 264
 Тунгуз-Перовић, Радован 244
- Тел-Никола 124, 128
 Ђирковић, Сима 196, 232, 258
- Ђоровић, Владимир 47, 135, 137, 172,
 174, 191, 196, 198, 214, 260
 Ђоровић-Љубинковић, Мирјана 198
 Ђурчија, Ђорђе, харамбаша 166,
 358
- Уговићи – в. Југовићи
 Угричићи 104, 105
 Удински, Влатко 37, 69, 70, 82, 89,
 106
 Узун Мемед 353, 354
 Ујалки, Никола 84
 Умур-паша 223–236, 238–240, 244,
 245, 311
- Фазли-баша, Вазлија 363, 364
 Фазли-хоџа, Фазли-харачлија 438–
 441, 444–449, 452
 Фата 119
 Ферлуга, Јадран 153, 154
 Ферјанчић, Божидар 232
 Ферменџин, Еузебије (Evsebiје Fer-
 mendžin) 35, 87
 Филип, поп из Трнаве 356
 Филиповић-бег 361
 Филотеј, игуман 301
 Филиповић, Миленко С. 214, 244,
 250
 Филозоф, Константин 250, 268, 287,
 290, 291, 295, 310, 311
 Флорински, Тимофеј Д. (Тимофeй
 Д. Флоринский) 292, 294
 Фон Акернау, Лудвиг Франц Хак
 (Ludwig Franz Hack von Anche-
 gau) 125, 126, 129

- Фортис, Алберто (Alberto Fortis) 9,
26, 27, 35, 106
- Фочић, Мехмед-ага 352, 353, 357
- Фрирабенд, Сигмунд (Sigmund Fri-
rabend) 309
- Фролоу, Анатол (Anatole Frolow) 88
- Хариовић, Ибро 437, 438
- Хајдук Вељко – в. Петровић, Вељко
- Халански, Михаил Г. (Михаил Г.
Халанский) 196, 230, 250
- Халански, Владо 250
- Хаџи Ђера 358
- Хаџи Мелентије, в. Стефановић,
Хаџи Мелентије
- Хаџи Рувим, в. Нешковић, Хаџи Ру-
вим 352, 358
- Хаџи Селман 238, 239, 245
- Хаџић, Јован 138, 150, 151
- Хеката 167
- Хекторовић, Петар 19, 21, 33, 34,
36, 38, 39, 43, 44, 46, 60, 70, 78,
80–82, 85–87, 106, 110, 170, 245
- Херакле 253, 254, 256
- Хердер, Јохан Готфрид (**Johan Gott-
frid Herder**) 135
- Херкул 253
- Херман, Коста (Kosta Hörmann) 123
- Хермес 216
- Херсојевић, Никола 48
- Херцег, Стјепан 115
- Хитрова, Б. (B. de Khitrowo) 292–
295
- Хоматијан, Димитрије 207, 306
- Хомер 85, 110
- Хоцуло, бан скрадински 37
- Хрваћанин, Иво 113
- Хребелъановићи
Лазар, кнез 14, 25, 37, 47, 48,
70–72, 92, 95, 114, 127, 166, 173,
182, 184, 188, 190, 196, 197, 230,
258–268, 271, 272, 274, 276–280,
284, 285, 288–294, 296–300,
302–304, 306, 308, 309, 324, 328,
329
- Милица, кнегиња 70, 71, 102,
113, 114, 259–264, 274, 275, 306
- Хреља 95
- Христ, Рист, Језус 156, 158, 179, 190,
211, 213, 217, 275
- Царограђанин, хоџа – в. Фазли-
хоџа
- Цвијић, Јован 41–43
- Цинцар Јанко 360
- Цријевић, Лудовик Туберон 79, 271,
272, 280, 328
- Црнобарац, Вук (Зворничанин),
оборкапетан 362
- Црнојевићи 398, 403, 408, 413
- Иван 90, 91, 94, 396–403, 406,
408, 411–413, 415, 421, 422, 464,
466
- Иванова жена, мајка Максимова
397–400, 403, 406, 411, 466
- Максим 226, 373, 374, 379,
395–399, 401, 403, 405–413, 414,
415, 420–422, 428, 430, 431, 451,
455, 458, 461, 465, 466

- Чавић, Мустајбег 356
 Чајкановић, Веселин 159, 214, 216,
 217, 220, 250
 Чајковић, Иван 35, 50, 57, 72, 117
 Чарапићи, браћа 352
 Чарнојевић, Арсеније III, патријарх
 273, 276, 326
 Чарнојевић, Арсеније IV, Шакабен-
 та, патријарх 326
 Челебија, Евлија 283, 284, 329
 Ченгић, Алај-бег (Алајбего) 115,
 116, 118
 Чојковић, Чубро – в. Милутиновић,
 Сима Сарајлија
 Чупић, Никола 196, 294, 362
 Чупић, Стојан 356, 359, 360
 Чурчић, Лазар 174, 363
- Шандић, Иван 433, 434
 Шарац 184, 185, 254, 416
 Шекуларац, Петар 327
 Шереметовић, Милић 401
 Шерцер, Иван (Ivan Shercer) 19, 65,
 86, 88–90
 Шишман, бугарски цар 267
 Шишманов, Иван 40
 Шимчик, Антун 123
 Шишић, Фердо 153, 195, 292
 Шкриванић, Гавро 48, 214, 258, 282
 Шмаус, Алојз (Alois Schmaus) 42,
 43, 61, 69, 94, 96, 97, 99, 111,
 112, 159
 Штајг, Рајнолд (Reinhold, Steig) 142
 Штефанић, Вјекослав 34, 38, 61
 Штитарац, Марко 416, 461
- Џаковић, Вукоман 231
 Џидовка девојка 251

ГЕОГРАФСКИ ПОЈМОВИ, НАЗИВИ МЕСТА И САКРАЛНИХ ОБЈЕКТА

- Абдера 234
Авала 352
Авентин 263
Алексиначко Поморавље 217
Америка 141
Анадолија 425
Ангора 254, 265, 274
Анђолија 425
Арбанија, Албанија 53, 94, 118,
119
Ард 235
Астравија 293
Аустрија 130, 176, 269, 326, 328,
362
- Балкан 107, 172, 195, 201, 202, 205,
209, 211, 218, 254, 273, 278, 281,
335, 383
Балканско полуострво 42
Банат 324
Бања Лука 128
Бањани 148
Бањска 381, 383, 388, 391, 392, 395
Бар 79
Барбизон 106
Бачка 324
Бегалица, село 352
Бели Поток 352
Београд (Биоград) 116, 122, 124, 128,
172, 260, 352, 355, 377, 344
- Беране 186
Берлин 151
Беч 34, 45, 123, 135, 14, 151, 189,
273, 373
Билајско поље 362
Бистрица, вода 182
Бишће (на Крајини) 441, 444, 446,
447, 449
Бишћанска планина 441
Бишћанско поље 446, 449
Богатић 358
Бојана, река 74, 224, 412
Бока Которска 21, 30, 35, 50, 57, 103,
119, 174, 280, 334
Бољевац 217
Борогово 182, 327
Босанска Посавина 128
Босна 42, 78, 83, 103, 104, 114, 115,
174, 182, 214, 260, 264, 279, 280,
324, 327, 347, 355, 359, 360,
425, 435
Босна и Херцеговина 39, 43, 104–
106, 109, 123, 128
Бруса 259
Бугарска 40, 41, 105, 106, 109, 154,
233, 235, 237, 253, 306
Будим 24, 25, 35, 37, 48, 94, 113–116,
118, 135–152
Булустрада 234

- Ваљево 362
 Варадин 352
 Вардар 42
 Варна 84
 Ватопед 307
 Велбужд 256
 Велес 247
 Венеција, Венецијанска република 27, 259
 Веља 61
 Видин 355, 362, 363
 Видинско поље 355
 Византија, Византијско царство 157, 173, 199, 200, 204–208, 211–214, 232, 233, 265, 300–302, 304–308, 310
 Вилиндар, Вилендар в. – Манастири (Хиландар)
 Вировитица 122, 124
 Високи Дечани – в. Манастири
 Вишеград 363
 Владимир 303
 Влађевина 97
 Војводина 220, 326
 Војна граница 274, 334
 Врање 215
 Врбас 83
 Врбица (Врибица) 362
 Врбник 61, 62
 Врдник 276, 285
 Вучитрн 261
 Гацко 437
 Гацко поље (Gazko poglie) 116
 Гламоч 362
 Гњилане 215
 Голеч планина 387, 464
 Голубац 260
 Горажде 359
 Горња Морача 437
 Градишка 122, 124, 128
 Грачаница, насеље 333
 Грчка 231
 Гулуц (Голубац) 363
 Далмација 26, 27, 39, 41, 42, 55, 60, 81, 106, 174, 279, 280, 360
 Дафнусион 293
 Дежева 183
 Делиград 356, 375
 Добрава 359
 Драч 154, 156–158, 160, 284
 Дреновац 359
 Дреново 247
 Дријенак 439
 Дрењана планина 118
 Дрина, Дрина вода 103, 182, 184, 327, 355
 Дробњаци, насеље 435
 Дубровник, Дубровачка република 19–21, 23–25, 27, 29, 30, 35, 44, 45, 61, 64, 66, 67, 83, 113, 116, 139, 174, 247, 248, 261, 265, 271, 280, 285, 334, 340, 438, 439
 Дудмос планина 117
 Дукађин 413
 Дукља 154
 Дунав 74, 114, 363
 Дурмитор 224, 231

Ђаковица 186	Иванковац 347
	Израиљ 200, 298
	Истра 38
Европа 9, 11, 15, 211, 214, 270, 278, 307, 311	Италија 34, 40, 116
Југоисточна 383	
Елбасан 156, 158–160, 284	Јарак 324
Енглеска 328	Јењи Пазар 421
Епир 202, 244, 307	Јерисос 193
Ерланген 61, 69, 94, 96, 97, 120– 130	Јерусалим 202
Ердељ 273	Јошаница, вода 422
	Југославија 157, 232, 311
Жабљак 396, 397, 401–403, 407, 410	Кајмакчалан 255
Жегар 361	Каменар 118
Женева 292	Кандија 361
Живалићи 265	Карановац 183
Жича 172, 183, 208, 209, 212	Кареја 193, 211
Жупа 83, 435	Карловачка митрополија 346
	Карманли село 48
	Карта 293
Забућа 363	Кефалонија 244
Загреб 19, 21–23, 34, 35, 55–57, 81, 87, 116, 118, 143	Кијев 303
Задар 222	Кипар 190
Зарана 115	Китог 347, 359, 360
Засавица, шанац 376	Кладово 273
Звечан 261, 267	Кладуша 344
Зворник 183, 347, 359	Клобук 119
Земун 145	Кључ 98
Зеоци 352	Колашин 356, 374
Зубачка планина 118	Комаране 261
	Комитиса 193
	Константинопољ – в. Цариград
	Корита 435, 438, 439
Ибар 183	Корманли, село 48
Ибарски Колашин 422	

- Косово 14, 24, 25, 33, 37, 42, 47, 60, 65, 68, 70, 71, 73, 84, 92, 93, 97, 104, 114, 115, 127, 156, 158–160, 170, 176, 178, 187, 195, 206, 224, 249, 258, 263, 264, 274, 275, 283, 284, 287, 294, 307, 309, 311, 325, 333, 355, 381, 383, 384, 391, 392, 418, 464
 Косово и Метохија 42, 159
 Косово поље 206, 259, 266, 268, 284, 311, 464, 465
 Костур 178
 Котари 54, 187, 361
 Котор 35, 37, 45, 58, 186
 Крагујевац 368, 373, 424, 431, 458, 459, 463
 Кремљ 288, 296, 299, 302, 303, 309
 Кресница 352, 358
 Криваја, вода 182, 327
 Крижевци 122, 124
 Крк, острво 34, 38, 61
 Крушевац 288, 380, 381, 387, 391, 392–395
 Ксантија 235, 237
 Кукутница 356
 Куманово 255
 Купјеново, Купиново 24, 25, 33, 362
 Лајпциг, Липиска 135–152
 Ландово 352
 Латинско царство 211, 300
 Лењинград 288
 Лесковачка Морава 217
 Лим 261
 Лозница 184, 356, 375
 Љубић 364
 Мађарска 174
 Мајданпек 363
 Македонија 40, 41, 43, 63, 108, 128, 153, 244, 253
 Малешево 63
 Мали Зворник 326
 Манастири
 Богородица Љевишка 187
 Врдник 276, 285
 Грабовац 241
 Девич 186
 Дечани 181, 183, 186
 Ђурђеви Ступови 183, 186, 328
 Елезар 301
 Ивирон 190
 Милешева 180, 182, 212–214, 260, 263, 279, 280, 327
 Моштаница 182
 Раваница 184, 262, 264, 285, 327
 Рача 182, 184, 327
 Сопоћани 183, 265, 266, 304, 305, 328
 Студеница 180, 182, 183, 203, 212
 Темска 15
 Тројица (Троица) у Херцеговини 327
 Тројица (у Таслици) 182, 327
 Хиландар 170–175, 177, 179–181, 183–191, 203, 292, 329
 Марица 47, 248, 249, 256, 307
 Меглен 244
 Меропи 234, 235

- Месина 234
 Метковић 358
 Метохија 422
 Мештровић 361
 Мизија (Бугарска) 237
 Милешевац, тврђава 267, 280
 Миљешевка – в. Манастири
 Минхен 121
 Мисир 425
 Мишар 346–348, 356, 359, 375
 Мишарско поље 347
 Млетачка република 259, 269, 270
 Млеци, Млеци град 68, 396, 398,
 399, 403, 404, 413
 Морава 183
 Морача 185
 Москва 288, 294, 301, 302, 306–308,
 329
 Московска кнежевина 301, 308, 310
 Мрцине у Далмацији 60

 Немачка, Њемачка 360
 Никополје 84
 Никшић 362, 435
 Ниш 363
 Новгород 303
 Нови 29, 45
 Нови град 52, 56, 118, 119
 „Нови Израил“ 200, 297, 304, 305,
 306, 308
 Нови Пазар 182, 183, 200, 267
 Ново Брдо 48, 212, 272, 327, 333

 Ована 362
 Озлујућ град 435

 Омолу (Хомолје) 363
 Оногошт – в. Никшић
 Ораховац 60, 422
 Осећеница, шанац 362
 Островица 166, 272
 Остружница 352
 Отоманска империја, Турска 176,
 270, 311
 Охрид 109, 172
 Охридска архиепископија 109, 207

 Пазар 328
 Палатин 163
 Палестина 210
 Пантин 206
 Параћин 184, 363
 Париз 45
 Паштровићи 51, 52, 55, 118
 Пераст 29, 30, 37, 45, 118, 119
 Перитвар 243
 Перитеорион, Перитеориј 231, 235–
 237, 239, 240
 Петница 241
 Пећ 186, 261, 267
 Пећка патријаршија 172, 346
 Пецка 362
 Пецка река 362
 Пива 437
 Пирлитор 231, 243
 Подгорица 117
 Подунавље 261
 Пожега 78
 Пољска 272
 Попово 27
 Поражавац (Пожаревац) 362
 Постилион 234

- Пострање 83
 Поткаљаја 248
 Поцерина, Поцерје 344
 Призрен 42, 183, 187, 248, 249, 261, 417–420, 425
 Призренско поље 422
 Приморје (јадранско) 16, 17, 26–28, 39, 45, 49, 82, 103, 108
 Приштина 48, 261, 262, 264, 265
- Раваница, река 184
 Равње 375
 Рађевина 103
 Рајец 247
 Расина 215
 Рашава 363
 Рашка 183, 422
 Рашка, река 328
 Ресава 184
 Рим 163, 200, 265, 273, 301
 „Други Рим“ 301, 304, 305, 308
 „Трећи Рим“ 173, 214, 301, 306–308, 310
 Рисан 118, 119
 Ритопек 358
 Ровине 184, 185, 250, 264
 Родопи 231, 235
 Рома Квадрата 163
 Рудине, крај у Херцеговини 83
 Рудник 364
 Румелија (Уруменлија) 425
 Русија 173, 265, 273, 288, 291, 295, 298, 301–303, 308, 310, 326
 Русиново, село 63
- Сабанта, село 356
 Сава 122, 124
 Салаш 355, 356
 Сана 83
 Санцак 118, 119
 Сарајево 42, 115, 117
 Света Гора, Атос 47, 169, 170–175, 177–181, 183–186, 188–193, 210, 211, 292, 307
 Свети Стефан, град 53, 55, 53
 Семберија 223, 344
 Сеновац 422
 Сибиње 74, 102, 115, 116
 Сигет град 37, 45, 84
 Синај 153
 Сион 298
 Сисак 122, 124, 128
 Ситница, река 384
 Сјеница 261
 Скадар 74, 222–224, 412
 Скадрин 37
 Скопље 41, 203, 249, 261, 264
 Славонија 26, 28, 96, 324
 Слано 79
 Смедерево 74, 362
 Соко 184
 Солило 54
 Солун 193
 Сперхија 157
 Спреча 183
 Србија 40, 43, 86, 96, 105, 109, 128, 138, 140, 145, 156, 199, 200, 202, 203, 205, 206, 208, 211–214, 218, 233, 248, 253, 260, 278–291, 295, 304–306, 308, 326, 328, 329, 334, 348, 355, 356, 358, 364, 394
 Западна Србија 128, 364

Источна Србија 128, 364	Биотина 182
Југоисточна Србија 128	
Јужна Србија 63, 64, 128, 364	Угарска 174, 273, 296, 302
Југозападна Србија 364	Удбина 224, 344
Срем 26, 83, 96, 311, 322, 324–329, 334	Удине 83
Сремска Раваница – в. Манастири (Врдник)	Ужице 356, 362
Стамбол – в. Цариград	Успење Богородице – в. Манастири (Богородица Љевишка)
Стара Херцеговина 334	
Стари Влах 180, 182	
Струга 41	Француска 43, 106
Суздаљ 303	Фрушка гора 276, 285
Таково 215	Халкидик 235
Тамнава 358	Хвар 39, 78, 81, 83, 87, 255
Таслица 182, 327	Хеб 273
Темишвар 151	Хераклеја 256
Тесалија 307	Херцеговина 83, 104, 118, 137, 174, 180, 182, 323, 324, 327, 334, 359
Тибар 163	Хомоље 363
Тиквеш 247	Хрватска 40, 42, 44, 61, 83, 86, 88, 103, 105, 328
Тиквешко језеро 247	Хрватско Загорје 255
Топола 352, 353	Хум 83, 210, 218
Требиње 27, 182	
Трепча 261	
Трималија 156	Цавтат 21–23, 58, 84, 118
Трнава 356	Цариград (Стамбол) 27, 117, 157, 213, 290, 293, 294, 300, 304–306, 310, 358, 412
Трново 172	Цеље 331
Трновско 41	Цер 255
Трогир 279	Цетиња, вода 401
Троја 252, 253	Цетиње 139, 143
Тршић 241	
Тур 217	
Турска 41, 362 – в. и Отоманска империја	
Турџија 360	

- Црна Гора 90, 91, 10, 128, 137–141,
144–146, 150, 152, 182, 188,
325–327, 334, 336, 398, 403, 413,
433, 438, 439, 453
- Цркве
- Архангелски сабор 288, 296, 298–
300, 302–304, 306, 309
 - Вазнесење Христово 262
 - Вазућа 182, 327
 - Гомеља 182, 327
 - Грачаница 180, 187, 200
 - Димитрија 183
 - Довоља 182
 - Дреновска црква 247
 - Озрен 182, 327
 - Папраћа 182, 183, 327
 - Свети Петар 328
 - Света Недеља 248, 249
 - Света Петка 187
 - Света Софија 213
 - Свети апостоли 213
 - Свети Аранђел 187
 - Свети Арсеније 186
 - Свети Ђорђе Горги 203
 - Свети Јанићије 186
 - Свети Петар 200
 - Христа Спаса 208
 - Шин Ђон (св. Јован) 158
 - Чачак 356, 362, 364
 - Чегар 375
 - Чокешина 166, 355, 358, 375
 - Шабач 344
 - Шам 425
 - Шар-планина 42, 422
 - Шекулар 327
 - Шумадија 356
 - Шћепан – в. Свети Стефан

БЕЛЕШКА УЗ ОВО ИЗДАЊЕ

У петој књизи едиције *Српско усмено стваралаштво*, насталој у оквиру истоименог научноистраживачког пројекта (ОН 148023 – D) Института за књижевност и уметност у Београду, одабрани су текстови који чине три тематске, чак и монографске целине. У првој су студије везане за порекло, настанак и датовање неколиких најстаријих корпуса народних епских песама испеваних на језику годинама знамом као српскохрватски (из разумљивих разлога изостала је преобимна монографија о *Пјеванији* будимској и лајпцишкој Симе Милутиновића).

Друга монографска целина збори на различите начине о станку и развоју епске легенде на балканским просторима, међу Јужним Словенима, посебно међу Србима. Због обима књиге изостављени су текстови који се односе на преобликовање и обликовање епске легенде у двадесетом веку (покушај образовања епске легенде о Титу, покушај стварања епске легенде о војним вођама грађанскога рата у процесу растакања некадашње Југославије).

Трећа монографска целина посвећена је знаменитом Вуковом певачу Старцу Милији, непризнатом узорном представнику раног српског романтизма. Овај одељак се делимично и стилски разликује од претходних. Стицајем околности, изговорен је, а потом скинут са магнетофонске траке.

У својству аутора, морам да нагласим да заслуге за облик и коначни изглед књиге припадају мојим драгим колегиницама и колегама: проф. др Снежани Самарцији, проф. др Бошку Сувајцићу, др Немањи Радуловићу, мр Смиљани Ђорђевић, мр Данијели Петковић и др Бранку Златковићу, који су израдили индексе, обавили

комплетну коректуру књиге и текстове пребацили у електронски облик. Њима свима дугујем велику захвалност.

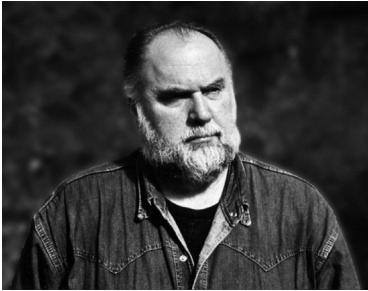
*

Донекле прилагођене новом контексту, уз мање или веће измене, одабране студије су претходно штампане у следећим периодичним публикацијама и научним зборницима:

1. *Народне песме дугога стиха*, Књижевна историја, Београд, бр. 16, 1972, стр. 373–401; бр. 17, 1972, стр. 18–41; бр. 19, 1973, стр. 433–479;
2. *О времену и разлозима настанка „Ерлангенског рукописа старих српскохрватских народних песама”*, Ковчежић, Београд, бр. 32–34, 1995–1997, 1999, стр. 95–104;
3. *Vukova četvrta knjiga lajpciškog izdanja i budimska „Pjevanija” Sime Milutinovića*, Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću, Institut za književnost, Sarajevo, 1987, стр. 631–642;
4. *Легенда о Владимиру и Косари – између писане и усмене књижевности*, Зборник реферата и саопштења са међународног научног састанка слависта у Вукове дане, Међународни славистички центар, Филолошки факултет, Београд, бр. 6/2, 1977, стр. 139–145;
5. *Вилино вијалиште – вилински, божански врт*, XVIII столеће, Нови Сад, 2004, стр. 61–67;
6. *Семантика и симболика синтагме Света Гора и лексема Вилиндар, Вилендар и Хиландар*, Зборник реферата и саопштења са међународног научног састанка слависта у Вукове дане, Међународни славистички центар, Филолошки факултет, Београд, бр. 28/1, 1999, стр. 187–198;
7. *Свети Сава – божији угодник, државник, митски родоначалник (Осмишљена самоградња култа)*, Братство, Н. С., Београд, 1998, стр. 41–58;

8. *Модели епских јунака и њихових противника у српскохрватској десетерачкој епици*, Зборник радова 32. конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије, Сомбор, 1985, Нови Сад, 1985, стр. 271–275;
9. *Војвода Момчило у савременим хроникама и усменој епској народној песми*, Упоредна истраживања, бр. 3, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1991, стр. 223–234;
10. *Краљевић Марко – историја, мит, легенда*, Даница. Српски народни илустровани календар за годину 1995, Београд, 1994, стр. 177–188;
11. *Косовска битка у своме времену и у виђењу потомака или логика развоја епских легенди о Косовском боју*, Расковник, Београд, бр. 55–56, 1989, стр. 127–164;
12. *Косовска легенда у руском летописном своду из времена цара Ивана IV Грозног*, Студије и грађа за историју књижевности, бр. 1, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1980, стр. 5–22;
13. *Између анализе и конструкције – „сремска теорија” о постанку јуначких народних песама*, Књижевна историја, бр. 23, Београд, 1974, стр. 569–573;
14. *Слојевитост и специфична поетика хајдучких народних песама*, Старина Новак и његово доба, Београд, 1988, стр. 191–199;
15. *Од историје до „народне историје” – Карађорђево недовршен прелазак из живота у мит*, Карађорђе у епу и историји, Велика Плана, 1994–1995, стр. 57–78;
16. *Губитници Старца Милије*, Расковник, Београд, бр. 47–48, 1987, стр. 81–104; бр. 49, 1987, стр. 73–94; бр. 50, 1987, стр. 85–103; бр. 51–52, 1988, стр. 71–98; бр. 53–54, 1988, стр. 139–148.

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Ненад (Радивоја) Љубинковић рођен је 4. марта 1940. у Београду. Основно и средње школовање завршио у Београду. Дипломирао 1963. на Групи за југословенску књижевност и српскохрватски језик на Филолошком факултету у Београду. Магистрирао 1967. године, одбранивши магистарски рад *О пореклу и настанку бугаритица*. Докторску дисертацију, под насловом *Пјеванија црногорска и херцеговачка Симе Милутиновића Сарајлије – прилог проучавању народне поезије Вуковог времена*, одбранио је 1992. на Филолошком факултету у Београду. У Институту за књижевност и уметност засновао је научноистраживачки пројекат *Српско усмено стваралаштво* којим је и руководио до одласка у мировину. У оквиру манифестације *Дани ћирилице*, која се одржава сваке године у Баваништу, утемељио је научни скуп *Фолклор данас* чији је задатак истраживање и проучавање савременог народног стваралаштва, нестајање и метаморфоза старих облика и настајање нових. Председник је Удружења за неговање и проучавање српског и балканског фолклора „Карацић“. Члан је Удружења књижевника Србије, Удружења фолклориста Србије, Српског митолошког друштва.

Током 2004. и 2005. руководио је и међународним научноистраживачким пројектом који је финансирао и иницирао УНЕСКО, а чији је задатак био да од заборава сачува духовну баштину

која је некада одликовала одређени простор, а која је у данашњем историјском и културном тренутку изложена опасности да нестане. Научноистраживачки пројекат под називом *Oral Tradition of Serbian Epic Songs* успешно је обавио припремна истраживања, осмислио, артикулисао пројекат и изложио и образложио след даљег научног рада. Пројекат је био документован и образложен обимним аудио и видео материјалом, као и десетоминутним филмом. Повучен је из даље конкуренције из политичких разлога, будући да се бавио истраживањем новог гусларског певања, а тиме, између осталог, и песмама о догађајима и учесницима грађанског рата на просторима некадашње Југославије.

Педагошким радом бавио се од 1971. године: Педагошка академији, Виша ПТТ школа (Култура говора и јавних комуникација, Увод у литерарно образовање, Култура и стваралаштво I и II). Од школске 1989/1990. до пензионисања 2008. године предавао као професор по позиву на Факултету музичке уметности: *Фолклорологију* (Народна књижевност I и II) и *Методологију научног рада* (увод – за студенте прве године и виши течај – за студенте постдипломских студија). Од школске 1999/2000. предавао на Академији уметности „Браћа Карић“ *Социологију културе и уметности*, а од школске 2002/2003. и *Велика дела светске књижевности* (иницијални мотиви светске литературе) у звању редовног професора.

У летњем семестру школске 1995/1996. држао је тематски семестрални курс студентима постдипломских студија Филозофскога факултета Универзитета у Новом Саду – *Проблеми у сагледавању, проучавању и приступу тзв. народној књижевности – од погрешног полазишта до лажног циља*.

Пензионисан 2007, односно школске 2007/2008. у звању научног саветника, односно редовног професора.

Написао је око 350 чланака, студија, расправа из области фолклорологије, историје књижевности, социологије културе и уметности, као и више десетина осврта и критика. Приредио је неколике антологије народних умотворина, као и нова издања

неколико капиталних дела из области фолклорологије, етнологије, социологије културе, историје и историје књижевности (дела Тихомира Ђорђевића, Веселина Чајкановића, Павла Софрића, Душана Ј. Поповића, Владимира Ђоровића, Павла Поповића). Уредио је више тематских зборника (о Косовској битки – Косовској легенди, о Краљевићу Марку, више тематских зборника о Српској револуцији и настанку нове српске државе). Објавио је *Усмену књижевност југословенских народа* (Београд, 1978, 1980; Сеул 1995) и *Пјеванију црногорску и херцеговачку Симе Милутиновића Сарајлије* (Београд, 2000).

Добитник је Вукове награде Културно-просветне заједнице Србије, Вукове повеље, награде Скупштине општине Велика Плана за научни допринос проучавању Српске револуције, поводом годишњице ослобођења града у Другом светском рату.

Ненад Љубинковић
ТРАГАЊА И ОДГОВОРИ
Студије из народне књижевности и фолклора (I)

Издавач
Институт за књижевност и уметност
Београд
Краља Милана 2
www.ikum.org.rs

За издавача
Весна Матовић

На корицама
Музичар са рогом

Тираж
300

Припрема и штампа

Чигоја
ШТАМПА

office@cigoja.com
www.chigoja.co.rs

ISBN 978-86-7095-163-1

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41.09:398

ЉУБИНКОВИЋ, Ненад, 1940–

Трагања и одговори : студије из народне књижевности и фолклора. (1) / Ненад Љубинковић. – Београд : Институт за књижевност и уметност, 2010 (Београд : Чигоја штампа). – 501 стр. : ауторова слика ; 21 cm. – (Библиотека Српско усмено стваралаштво ; књ. 5)

Тираж 300. – Белешка о аутору: стр. 499–501.
– Напомене и библиографске референце уз текст. – Регистри.

ISBN 978-86-7095-163-1

а) Српска народна књижевност
COBISS.SR-ID 175715852